

จดหมายเหตุความทรงจำ

ของ

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงนรินทรเทวี

(จ.ศ. ๑๑๓๐-๑๑๘๒)

และ

พระราชวิจารณ์

ใน

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทาน

ในงานพระราชทานเพลิงพระศพ

พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวาปีบุษบากร ม.ว.ม., ป.ม.

ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส

วันที่ ๒๖ มีนาคม พุทธศักราช ๒๕๒๖

จดหมายเหตุความทรงจำ

ของ

กรมหลวงนรินทรเทวี

(พ.ศ. ๒๓๑๐-๒๓๘๑)

และ

พระราชวิจารณ์

ใน

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทาน

ในงานพระราชทานเพลิงพระศพ

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวาปีบุษบากร ม.จ.ก., ป.จ.

ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส

วันที่ ๒๖ มีนาคม พุทธศักราช ๒๕๒๖

จดหมายเหตุความทรงจำ
ของ
กรมหลวงนรินทรเทวี
(พ.ศ. ๒๓๑๐ - ๒๓๘๑)
และ
พระราชวิจารณ์
ใน
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เลขหมู่หนังสือ ๙๕๙.๓๐๕
ISBN 974 - 7922 - 12 - 6

พิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. ๒๔๕๑
พิมพ์จำหน่ายในงานไหว้พระประจำปีที่วัดเบญจมบพิตร พ.ศ. ๒๔๕๑

พิมพ์ครั้งที่หก ๒,๕๐๐ เล่ม พ.ศ. ๒๕๒๖
ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงพระศพ
พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวาปีบุษบากร ม.จ.ก.,ป.จ.

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวาปีบุษบากร
ม.จ.ก., ป.จ.
ทรงฉายเมื่อพุทธศักราช ๒๕๐๖
พระชันษา ๗๒ พรรษา

บานแพนก

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช มหิตลาธิเบศรรามาธิบดี จักรีนฤบดินทร สยามินทราธิราช บรมนาถบพิตร ทรงพระอนุสรณ์คำนึงถึง พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวาปีบุษบากร ซึ่งสิ้นพระชนม์ลงเมื่อวันที่ ๑๕ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๒๕ ว่าเป็นพระบรมวงศ์ผู้ทรงเพียบพร้อมด้วยคุณธรรม และเป็นพระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ดำรงพระชนม์อยู่เป็นพระองค์สุดท้าย ได้ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลพระราชทานเป็นลำดับมาตามราชประเพณี บัดนี้ถึงคราวที่จะได้พระราชทานเพลิงพระศพ เป็นอวสานแห่งการพระราชกุศล ณ พระเมรุในสุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาส จึงมีพระราชดำรัสสั่งให้จัดการพระราชกุศลเป็นครั้งสุดท้ายตามพระอิสริยยศพระบรมวงศ์ผู้ใหญ่ และโปรดเกล้าฯ ให้จัดพิมพ์หนังสือ "พระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเรื่องจดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี" ขึ้นพระราชทานเป็นที่ระลึก

หนังสือ "พระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องจดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี" นี้ เป็นพระราชนิพนธ์อธิบายข้อความในหนังสือที่เรียกกันภายหลังว่า "จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี" ฉบับเดิมเป็นหนังสือตัวเขียน เข้าใจว่าเขียนขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๓ ได้มีผู้นำมามอบให้หอพระสมุดวชิรญาณเมื่อปีพุทธศักราช ๒๔๕๑ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเล่าไว้ว่าเป็นหนังสือที่ได้รับจากวังหน้า ทรงเห็นเป็นเรื่องแปลก จึงได้นำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า-

เจ้าอยู่หัว ปรากฏเป็นที่สนพระทัยมาก ได้ทรงศึกษาเรื่องราวโดยละเอียดตลอดทั้งเล่ม แล้วทรงพระราชนิพนธ์อธิบายข้อความแต่ละวรรค แต่ละตอนโดยถี่ถ้วน และโปรดเกล้าฯ ให้จัดพิมพ์ขึ้นเป็นครั้งแรกในงานไหว้พระประจำปีของวัดเบญจมบพิตร เมื่อปีพุทธศักราช ๒๔๕๑ นับแต่นั้นมาได้มีการจัดพิมพ์ขึ้นอีกหลายครั้ง แต่ก็ยังมีผู้ต้องการอีกเป็นจำนวนมากด้วยเป็นหนังสือที่มีคุณค่าในการศึกษาเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ในครั้งนี้จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สำนักพระราชวังจัดพิมพ์ขึ้นเพื่อพระราชทานเป็นวิทยาทานแก่ผู้สนใจโดยทั่วไป

ทรงพระราชอุทิศส่วนพระราชกุศลทั้งปวง แด่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวาปีบุษบากร ผู้ทรงล่วงลับไปแล้วนั้นทุกประการ.

พระตำหนักจิตรลดารโหฐาน
วันที่ ๑๔ มีนาคม พุทธศักราช ๒๕๒๖

คำนำ

เนื่องในงานพระราชทานเพลิงพระศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวาปีบุษบากร ม.จ.ก., ป.จ. ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส กำหนดงานวันที่ ๒๖ มีนาคม พุทธศักราช ๒๕๒๖ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้จัดพิมพ์หนังสือเรื่อง จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี (พ.ศ. ๒๓๑๐ - ๒๓๘๑) และพระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อพระราชทานเป็นอนุสรณ์ในงานนี้

หนังสือจดหมายเหตุความทรงจำนี้ มีประวัติความเป็นมาดังพระนิพนธ์ของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงไว้ดังต่อไปนี้

"หนังสือจดหมายเหตุความทรงจำเรื่องนี้มีประวัติน่าพิศวงอยู่ จะบรรยายไว้ให้ท่านผู้อ่านทราบ

เดิมเมื่อปีวอก รัตนโกสินทรศก ๑๒๗ (พ.ศ. ๒๔๕๑) หอพระสมุดวชิรญาณได้จดหมายเหตุเรื่องนี้มาจากวังหน้า เป็นเรื่องพงศาวดารไทยตั้งต้นแต่เสียกรุงเก่าแก่พม่า เมื่อปีกุน พ.ศ. ๒๓๑๐ มาจนถึงปีมะโรง พ.ศ. ๒๓๖๓ เมื่อปลายรัชกาลที่ ๒ หมดฉบับที่ได้มาเล่มสมุดไทย ๑ ข้าพเจ้าเห็นหนังสือเรื่องนี้มีเนื้อความแปลก จึงได้นำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายแด่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อทรงแล้วทรงพระราชดำริว่าจดหมายเหตุเรื่องนี้แปลกประหลาดกว่าหนังสืออื่นด้วยโวหารและท่วงทีถ้อยคำเป็นสำนวนผู้หญิงประการ ๑ ผู้แต่งหนังสือเรื่องนี้เป็นผู้รู้เรื่องราวภายในใกล้ชิดมากประการ ๑ และกระบวนใช้ถ้อยคำทำให้เห็นว่าจะเป็นเจ้า

นายในพระราชวงศ์ที่เป็นผู้แต่งหนังสือนี้ประการ ๑ จึงทรงพระราชวินิจฉัยหาตัวผู้แต่งหนังสือ เมื่อทรงพิเคราะห์ถ้อยคำที่ปรากฏในหนังสือนั้นโดยละเอียด ทรงพระราชดำริเห็นว่าผู้ที่แต่งจดหมายเหตุเรื่องนี้ คือ พระองค์เจ้ากุ พระเจ้าน้องนางเธอ ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ซึ่งเรียกกันว่า "เจ้าครอกวัดโพธิ์" และมีพระนามกรมในรัชกาลที่ ๔ ว่า "กรมหลวงนรินทรเทวี" นั้นด้วย นอกจากข้อสำคัญที่กล่าวมาแล้ว ยังมีหลักฐานที่สังเกตในหนังสือนั้นอีก ๒ แห่ง คือ แห่ง ๑ เมื่อกล่าวถึงสมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงศรีสุนทรเทพสิ้นพระชนม์ กล่าวในหนังสือนั้นว่า "วันเดือนแปด แรมค่ำหนึ่ง ปีมะโรงสัมฤทธิศก เจ้าฟ้ากรมพระสุนทรเทพสิ้นพระชนม์ ไว้พระศพบนปราสาท พระโองการตรัสสั่ง **กรมหมื่น** ว่าสิ้นลูกคนนี้แล้วพระเนตรมืดสี่ด้าน พระกรรณตึงสี่ด้าน อากรขนอนตลาดเจ้าดูชำระเถิด อย่าทูลเลย" อีกแห่ง ๑ เมื่อกล่าวถึงกรมหมื่นนรินทรพิทักษ์ พระสามีของกรมหลวงนรินทรเทวีสิ้นพระชนม์ ในหนังสือนั้นว่า "ณ เดือน ๕ จุลศักราช ๑๑๗๙ ปีฉลู นพศก **กรมหมื่นสิ้นชนมายุประชุมเพลิง** ณ วัดราชบุรณะ" ความที่กล่าวถึงกรมหมื่นนรินทรพิทักษ์ เรียกในหนังสือแต่ว่า "กรมหมื่น" เฉย ๆ ทั้ง ๒ แห่ง และเมื่อกรมหมื่นสิ้นพระชนม์ในหนังสือนั้นว่า "สิ้นชนมายุ" แทน "สิ้นพระชนม์" และใช้คำว่า "ประชุมเพลิง" แทน "ถวายพระเพลิง" ทำให้เห็นชัดว่าผู้ที่แต่งหนังสือ คือ กรมหลวงนรินทรเทวี เพราะกรมหมื่นนรินทรพิทักษ์ เป็นพระสามีของท่าน จึงเรียกแต่ว่า "กรมหมื่น" ไม่ออกพระนาม และสมด้วยความที่เล่ากันมาว่า กรมหลวงนรินทรเทวีท่านถือว่าพระสามีมิใช่เจ้านายในราชตระกูล เคยให้หมอบกราบพระเจ้าลูกเธอ จึงใช้คำลดลงมาแต่ว่า "สิ้นชนมายุ" และ "ประชุมเพลิง" แต่ยังมีหลักฐานที่สำคัญกว่านั้นประกอบต่อมาอีก ด้วยกรมหลวงนรินทรเทวี ได้ทรงเก็บอากรตลาดท้ายสนมต่อเจ้าฟ้า กรมหลวงศรีสุนทรเทพ สมด้วยกระแสรับสั่งอันปรากฏในหนังสือนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงยุติว่า กรมหลวงนรินทรเทวีเป็น

ผู้แต่งหนังสือเรื่องนั้นเป็นแน่ เรื่องราวที่แต่งในหนังสือนั้นก็โปรดว่ามีเรื่องแปลก ๆ จากหนังสือพระราชพงศาวดารหลายเรื่อง จึงทรงพระอุตสาหะแยกข้อความในหนังสือนั้นแล้วทรงพระราชนิพนธ์พระราชวิจารณ์ไปทุก ๆ ข้อจนหมดฉบับแล้วรวมพิมพ์เป็นเล่มสมุด ๑[(๑)] ซึ่งเรียกชื่อโดยย่อว่า "หนังสือพระราชวิจารณ์" ได้พิมพ์แล้ว ๒ ครั้ง และเป็นหนังสือซึ่งผู้ศึกษาโบราณคดีนับถือกันมาก ท่านทั้งหลายผู้อ่านหนังสือเล่มนี้คงรู้จักหนังสือพระราชวิจารณ์อยู่ด้วยกันโดยมากแล้ว ไม่จำต้องอธิบายข้ออื่น นอกจากกล่าวว่า หนังสือจดหมายเหตุความทรงจำตอน ๑ ซึ่งหอพระสมุดฯ ได้มาครั้งนั้น เป็นต้นเค้าของหนังสือพระราชวิจารณ์

ตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์หนังสือพระราชวิจารณ์ เวลาล่วงมาได้ ๘ ปี พระองค์เสด็จสู่สวรรคาลัยแล้ว หอพระสมุดฯ จึงมาได้หนังสือจดหมายเหตุความทรงจำนั้นอีกฉบับ ๑ เมื่อเดือนกรกฎาคม ปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๕๙ ด้วยจมื่นทิพรักษา (เนตร บุณยรัตนพันธุ์) กับพระพิเรนทรเทพบุตร มีแก่ใจให้หนังสือต่าง ๆ แก่หอพระสมุดวชิรญาณ ในหนังสือที่ได้มามีเรื่องจดหมายเหตุความทรงจำที่เป็นต้นฉบับของพระราชวิจารณ์อีกฉบับ ๑ เรื่องความตรงกันตั้งแต่ต้นแต่ฉบับที่ได้มาใหม่นี้เนื้อความยาวต่อออกไปอีกประมาณเล่มสมุดไทย ๑ มีเรื่องพระราชพงศาวดารต่ออีก ๑๔ ปี มาหมดฉบับถึงในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อปีจอ จุลศักราช ๑๒๐๐ พ.ศ. ๒๓๘๑

---

(๑) ได้มีกล่าวไว้ในคำนำฉบับพิมพ์ครั้งที่สี่ เพื่อเป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงพระศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี พ.ศ. ๒๕๐๑ ว่า เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชวิจารณ์จดหมายเหตุความทรงจำนี้ ได้โปรดเกล้าฯให้สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์ เป็นผู้ทรงจดตามพระราชดำรัส

ตั้งแต่ความปรากฏว่าหอพระสมุดฯ ได้จดหมายเหตุความทรงจำ มีเรื่องราวต่อจากฉบับเดิมที่พิมพ์ในพระราชวิจารณ์ ก็มีผู้อยากอ่านกันมาก ใครได้ทราบก็พากันถามกรรมการหอพระสมุดฯ ว่าเมื่อไรจะพิมพ์หนังสือนั้น ด้วยเหตุนี้จึงเห็นว่าเรื่องจดหมายเหตุความทรงจำเป็นหนังสือซึ่งมีผู้อยากอ่านกันอยู่มาก และเป็นหนังสือกอปรด้วยสารประโยชน์ เพราะเป็นเรื่องพระราชพงศาวดาร และเป็นฉบับที่มีประวัติเนื่องในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดังกล่าวมาแล้ว พอดี พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นอนุพงศ์จักรพรรดิ ทรงพระปรารภจะพิมพ์หนังสือในการบำเพ็ญพระกุศลถวายสนองพระเดชพระคุณ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระจักรพรรดิพงศ์ พระบิดา และทำบุญอายุหม่อมราชวงศ์หญิงหว่าง ท.จ.ว. หม่อมมารดาครบ ๖๐ ปี กรรมการจึงทูลขอให้ทรงพิมพ์หนังสือจดหมายเหตุความทรงจำ ก็ทรงเห็นชอบด้วย จึงจัดการพิมพ์ถวายเต็มตามฉบับที่ได้มาใหม่เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๙

การพิมพ์หนังสือจดหมายเหตุความทรงจำคราวนั้น มีเหตุสำคัญเกิดขึ้นในทางโบราณคดี เนื่องด้วยพระบรมราชวินิจฉัยในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่าง ๑ คือว่าจดหมายเหตุความทรงจำที่ได้มาใหม่ฉบับนี้ เนื้อเรื่องมีต่อลงมาจนปีฉลู จุลศักราช ๑๒๐๐ ตามจดหมายเหตุในพระราชพงศาวดาร รัชกาลที่ ๓ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ปรากฏว่า กรมหลวงนรินทรเทวีสิ้นพระชนม์ เมื่อปีกุน จุลศักราช ๑๑๘๙ พระราชทานเพลิงพระศพที่พระเมรุท้องสนามหลวง เมื่อ ณ วันอาทิตย์ เดือน ๖ แรม ๑๔ ค่ำ ปีชวด จุลศักราช ๑๑๙๐ เป็นข้อสงสัยเกิดขึ้นว่าถ้าเช่นนั้นก็จะไม่ใช่กรมหลวงนรินทรเทวีแต่งจดหมายเหตุความทรงจำดังพระบรมราชวินิจฉัยในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพราะเรื่องในฉบับที่ได้มาใหม่มีลงมาภายหลังท่านสิ้นพระชนม์มาถึง ๑๐ ปี ข้าพเจ้ารู้สึกว่าจำจะต้องวินิจฉัยความสงสัยนี้พร้อมกับที่ให้พิมพ์หนังสือ

จดหมายเหตุความทรงจำฉบับนี้ จึงได้เรียบเรียงข้อวินิจฉัยของข้าพเจ้าพิมพ์ไว้ข้างท้าย ด้วยอยากจะให้ท่านทั้งหลายได้อ่านตัวจดหมายเหตุเสียให้ตลอดก่อน จะได้ช่วยกันวินิจฉัย”

หนังสือเรื่องนี้ได้จัดพิมพ์แล้วหลายครั้ง คือ พิมพ์ครั้งแรกเมื่อ ร.ศ. ๑๒๗ (พ.ศ. ๒๔๕๑) ตรงกับปีวอก สัมฤทธิศก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดฯให้จัดพิมพ์ให้ทันจำหน่ายในงานไหว้พระประจำปีที่วัดเบญจมบพิตร การพิมพ์ครั้งนั้นไม่สู้เรียบร้อยและยังบกพร่องอยู่หลายอย่าง ต่อมาได้มีโอกาสจัดพิมพ์ครั้งที่ ๒ เนื่องในงานพระราชทานเพลิงพระศพ กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๙ ในการพิมพ์ครั้งนั้นได้แก้ไขเปลี่ยนแปลงวิธีการเล็กน้อย เพื่อให้เหมาะสม

ครั้นเมื่อเดือนกรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๕๙ นั้นเอง หอสมุดได้จดหมายเหตุเรื่องนั้นอีกเป็นเล่ม ๒ ดังกล่าวแล้ว ข้อความติดต่อมาสุดลงในรัชกาลที่ ๓ พ.ศ. ๒๓๘๑ เป็นอันว่า จดหมายเหตุเรื่องนี้ ข้อความเกินพระชนมายุกรมหลวงนรินทรเทวีถึง ๑๑ ปี (กรมหลวงนรินทรเทวี สิ้นพระชนม์ พ.ศ. ๒๓๗๐ แต่จดหมายเหตุมาสุดความลงใน พ.ศ. ๒๓๘๑) หอสมุดจึงขนานนามจดหมายเหตุใหม่ว่า “จดหมายเหตุความทรงจำ” (ไม่เรียกว่า จดหมายความทรงจำกรมหลวงนรินทรเทวี) และได้ให้พิมพ์เฉพาะตัวจดหมายเหตุรวมกันทั้ง ๒ คราวเป็นครั้งแรกใน พ.ศ. ๒๔๕๙ นั้น และพิมพ์ครั้งที่ ๒ ใน พ.ศ. ๒๔๗๐ มีคำวินิจฉัยถึงตัวผู้แต่งจดหมายเหตุของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ พิมพ์ไว้ตอนท้ายเล่มด้วย

ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๘๒ ได้มีโอกาสจัดพิมพ์หนังสือพระราชวิจารณ์และจดหมายเหตุความทรงจำอีกครั้งหนึ่ง คราวนี้นับเป็นการพิมพ์พระราชวิจารณ์ครั้งที่ ๓ แต่ได้ตัดพระราชสาส์นและศุภอักษรท้ายเล่มออกเสีย เพราะผู้อ่านโดยทั่วไปไม่ค่อยสนใจอ่านนัก แต่ได้ทำสารบาญค้นเรื่อง

ประกอบเพื่อสะดวกแก่การค้นหา และในการพิมพ์ครั้งที่ ๓ นั้น เจ้าหน้าที่พยายามตรวจสอบหลักฐานในที่ต่าง ๆ ซึ่งมีข้อความยืนยันจดหมายเหตุและพระราชวิจารณ์ และตั้งใจจะทำเป็นบันทึกเพิ่มเติม ได้ลงเลขวงเล็บเหนือตัวหนังสือกำกับไว้รวม ๙๖ ข้อ แต่เนื่องจากความขัดข้องบางประการจึงมิได้จัดพิมพ์ลงไว้

ต่อมาใน พ.ศ. ๒๕๐๑ ได้จัดพิมพ์จดหมายเหตุความทรงจำและพระราชวิจารณ์ครั้งที่ ๔ (ไม่นับการพิมพ์เฉพาะตัวจดหมายเหตุ ๒ ครั้งดังกล่าวมาแล้ว) การจัดพิมพ์ครั้งนี้ คงให้จัดพิมพ์ตามฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๘๒ ต่างกันแต่ที่ได้นำตัวจดหมายเหตุมารวมพิมพ์ลงไว้ตั้งแต่ต้นจนจบทั้งที่ได้มาครั้งแรกและครั้งหลัง ได้ทำเครื่องหมายบอกแบ่งไว้ให้ทราบว่าตอนไหนเป็นตอนแรกและตอนไหนเป็นตอนหลัง และได้นำข้อวินิจฉัยของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพมาลงพิมพ์ไว้ด้วย เป็นเครื่องประกอบการพิจารณาของท่านผู้อ่านทุกท่าน

ส่วนในการพิมพ์ครั้งนี้ นับเป็นการพิมพ์จดหมายเหตุและพระราชวิจารณ์ครั้งที่ ๖ ได้จัดพิมพ์ตามฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๐๑ ทุกประการ

หนังสือพระราชวิจารณ์เรื่องนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระราชนิพนธ์พระราชทานข้อวินิจฉัย เฉพาะตอน พ.ศ. ๒๓๑๐ - ๒๓๖๓ เป็นหนังสือที่มีคุณค่าเป็นอย่างยิ่ง จะพิจารณาได้จากที่ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงพระนิพนธ์ไว้ในคำนำพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๕๙ ว่า

"หนังสือพระราชวิจารณ์เรื่องนี้ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์ ได้ทรงพยายามมาก ไม่ใช่แต่ทรงพระราชวินิจฉัยข้อความในจดหมายเหตุเดิม สอบเทียบเคียงกับคดีที่ได้ทรงทราบมาเท่านั้น ได้โปรดฯให้ค้นหนังสือเก่าเช่นหมายรับสั่งสำเนาพระราชสาส์น ศุภอักษร และหนังสืออื่น ๆ มาทรงสอบสวนเองโดยถ้วนถี่ ความข้อใดทรงพระราชดำริเห็นว่า นักเรียนโบราณคดีควรจะรู้ ก็ทรงแสดงข้อนั้น ๆ ไว้ให้รู้โดยชัดเจน ในการที่จะแสดงนั้นยังทรงพระราชดำริเห็นว่ายืดยาวนัก ลงเต็มสำเนาผู้อ่านจะเบื่อก็ทรงพระอุตสาหะเก็บเนื้อความแต่เท่าที่มีสาระ มาลงวิจารณ์ ต่อแห่งใดทรงพระราชดำริเห็นว่าหนังสือเดิมควรอ่านตลอดจึงลงไว้เต็มสำเนา เพราะฉะนั้นถ้าพิเคราะห์ดูในหนังสือพระราชวิจารณ์จะเห็นได้ว่า พระราชนิพนธ์เรื่องนี้ ทรงโดยตั้งพระราชหฤทัยจะพระราชทานความรู้ อันผู้อื่นจะไม่พึงรู้ หรือจะรู้เห็นได้ด้วยยากนั้น แก่บรรดาผู้เอาใจใส่ศึกษาโบราณคดีทั่วไป ถึงผู้ที่ไม่มีโอกาสอยู่ใกล้ชิดพระองค์ ถ้าอ่านหนังสือเรื่องนี้ดูโดยพิเคราะห์ก็จะแลเห็นได้ว่า ในการที่ทรงพระราชนิพนธ์หนังสือเรื่องนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะต้องทรงลำบากกรากกรำพระองค์สักเพียงใด เพราะฉะนั้น หนังสือพระราชวิจารณ์เรื่องนี้ ควรบรรดาผู้ศึกษาโบราณคดี จะถือว่าเป็นของวิเศษซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงประดิษฐ์คิดสร้างขึ้นด้วยกำลังพระปรีชาญาณและพระวิริยะอุตสาหะ เพื่อพระราชทานเป็นมรดกแก่บรรดาผู้โดยเสด็จในทางศึกษาโบราณคดี ทั้งในชั้นนี้และชั้นหน้าในอนาคตกาลสืบไปไม่มีที่สุด และไม่รู้สิ้นประโยชน์ที่จะพึงได้รับจากหนังสือพระราชวิจารณ์ ซึ่งพระองค์ได้ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ในเล่มนี้"

ขออำนาจแห่งพระราชกุศลทักษิณานุประทาน ซึ่งได้ทรงพระราชอุทิศพระราชทานแด่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวาปีบุษบากร ม.จ.ก., ป.จ.กับประโยชน์ทั้งปวงอันจะพึงเกิดจากหนังสือนี้ จงเป็นเครื่อง

แสดงพระเกียรติคุณที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวาปีบุษบากร ได้ทรงบำเพ็ญให้เป็นที่ปรากฏสถิตสถาพรตลอดกาลนาน.

(คุณหญิง อารี กุลตัณฑ์)
อธิบดีกรมศิลปากร

กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร
๙ มีนาคม ๒๕๒๖

พระประวัติ

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวาปีบุษบากร

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวาปีบุษบากร ทรงเป็นพระราชธิดาองค์ที่ ๖๘ ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระชนนีคือเจ้าจอมมารดาพร้อม ธิดาพระยาพิศณุโลกาธิบดี (บัว) ประสูติในพระบรมมหาราชวัง เมื่อวันพฤหัสบดี แรม ๔ ค่ำ เดือน ๗ ปีเถาะ ตรีศก จุลศักราช ๑๒๕๓ ตรงกับวันที่ ๒๕ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๔๓๔ ทรงมีพระเชษฐา และพระเชษฐภคินีร่วมพระมารดาดังต่อไปนี้

๑. พระองค์เจ้าหญิงประภาพรรณพิไลย (พ.ศ. ๒๔๒๘-๒๔๙๑)
๒. พระองค์เจ้าหญิงประไพพรรณพิลาศ (พ.ศ. ๒๔๒๘-๒๔๒๙)
๓. พระองค์เจ้าชายสมัยวุฒิวโรดม (พ.ศ. ๒๔๓๑-๒๔๓๒)

เมื่อพระชันษาประมาณ ๕ - ๖ พรรษา ได้ทรงเริ่มการศึกษาชั้นต้น ณ พระที่นั่งไพศาลทักษิณ พระยาอิศรพันธุ์โสภณ (ม.ร.ว.หนู อิศรางกูร) ถวายพระอักษรภาษาไทย และหม่อมเจ้าหญิงพิจิตรจิราภา เทวกุล ถวายพระอักษรภาษาอังกฤษ ขณะที่ตามเสด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้าไปประทับศรีราชา ทรงพระอักษรกับหม่อมเจ้าจันทรนิภา เทวกุล เมื่อเสด็จกลับกรุงเทพฯ มาประทับสวนดุสิต ทรงศึกษากับหม่อมเจ้าพิจิตรจิราภาอีกจนพระชันษา ๑๖ ปี จึงหยุดการศึกษา แต่ก็ได้สนพระทัยค้นคว้าด้วยพระองค์เองตลอดมา ดังจะได้เห็นจากการที่ทรงสดับพระธรรมเทศนา แล้วนำมาบันทึกไว้ศึกษาในภายหลัง โปรดการอ่านหนังสือเป็นอย่างยิ่ง

เจ้าจอมมารดาพร้อมถึงแก่อนิจกรรมใน พ.ศ. ๒๔๔๑ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราช

ทานพระองค์เจ้าประภาพรรณพิไลย และพระองค์เจ้าวาปีบุษบากร ขณะนั้นพระชันษา ๗ พรรษาเศษให้อยู่ในพระราชินูปถัมภ์สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี (สมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า) จึงทรงย้ายจากพระตำหนักที่อยู่กับคุณจอมมารดามาอยู่พระตำหนักสมเด็จพระพันวัสสาฯ พร้อมด้วยพระพี่เลี้ยงซึ่งเป็นคุณน้าชื่อปุ้ย ต่อมา คุณปุ้ยทูลลาไปสมรสกับ ม.ร.ว.จรัส อิศรางกูร สมเด็จ-พระพันวัสสาฯ จึงโปรดฯให้ น.ส.ปลั่งซึ่งเคยเป็นพระพี่เลี้ยงของสมเด็จฯ กรมพระยาชัยนาทนเรนทรเป็นพระพี่เลี้ยงแทน

สมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า ทรงเลี้ยงพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวาปีบุษบากร(หรือจะเรียกในที่นี้ต่อไปว่า "เสด็จ" เพื่อสะดวกแก่การบรรยาย) และพระเชษฐภคินีประดุจพระราชธิดา ดังที่ทรงเลี้ยงพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเยาวภาพงศ์สนิท และสมเด็จพระเจ้า-บรมวงศ์เธอ กรมพระยาชัยนาทนเรนทร เมื่อเจ้าจอม ม.ร.ว.เนื่อง สนิทวงศ์ถึงแก่อนิจกรรม จึงทรงมีความสนิทสนมกับพระราชโอรสธิดาในสมเด็จ-พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า โดยเฉพาะอย่างยิ่งสมเด็จพระมหิตลาธิเบศร-อดุลยเดชวิกรม พระบรมราชชนก ซึ่งประสูติในปีเดียวกัน ดังจะเห็นได้จากการที่สมเด็จพระบรมราชชนกฯ ทรงส่งไปรษณียบัตรมาถวาย "พี่วาปี" จำนวนหนึ่งเมื่อเสด็จต่างประเทศ แม้ภายหลังเมื่อเสด็จฯ ทรงพระชราแล้วยังรับสั่งถึงสมเด็จพระบรมราชชนกอยู่เนือง ๆ

พระราชโอรสและพระราชธิดาในสมเด็จพระพันวัสสาฯ สิ้นพระชนม์หลายองค์ในเวลาใกล้เคียงกัน ยังให้เกิดความโทมนัสในพระราชหฤทัยเป็นอย่างยิ่ง จนเป็นเหตุให้ทรงพระประชวร พระสุขภาพทรุดโทรมลงใน พ.ศ. ๒๔๔๒ พระราชโอรสองค์ที่ ๒ คือสมเด็จเจ้าฟ้าสมมติวงศ์-วโรทัย กรมขุนศรีธรรมราชธำรงฤทธิ์ สิ้นพระชนม์โดยกะทันหัน พระอาการสมเด็จพระพันวัสสาฯ ก็ทรุดลงไปอีก พระบาทสมเด็จพระจุลจอม-

ทรงฉายร่วมกับพระเชษฐภคินี
พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประภาพรรณพิไลย
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๘
พระชันษา ๔ พรรษา

เกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่าควรให้เสด็จไปรักษาพระองค์ในที่ริมทะเล มีอากาศดี จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระราชฐานขึ้นที่ศรีราชา และทรงจัดให้สมเด็จพระพันวัสสาฯ แปรพระราชฐานไปประทับ ณ ที่นั้น เสด็จฯ ได้โดยเสด็จไปด้วย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๔ ถึงกำหนดที่เสด็จฯจะต้องทรงโสกันต์ สมเด็จพระพันวัสสาฯจึงโปรดฯให้เข้ามาประทับอยู่กับสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ บนพระที่นั่งจักรีในพระบรมมหาราชวัง ในวันพิธีสมเด็จพระพันปีฯ แต่งพระองค์พระราชทาน เมื่อเสร็จพิธีเสด็จกลับศรีราชา

สมเด็จพระพันวัสสาฯ ประทับอยู่ที่ศรีราชา ๓ ปี ระหว่างนั้นได้ทรงสร้างโรงพยาบาลสำหรับข้าราชบริพารที่ตามเสด็จ เรียกกันภายหลังว่าโรงพยาบาลสมเด็จ ณ ศรีราชา เมื่อทรงกลับกรุงเทพฯ แล้วพระราชทานที่ประทับที่ศรีราชาให้แก่โรงพยาบาลสมเด็จ ซึ่งต่อไปอยู่ในความดูแลของสภากาชาด

เมื่อเสด็จเข้ากรุงเทพฯ สมเด็จพระพันวัสสาฯ ประทับที่สวนหงส์ในวังสวนดุสิต เสด็จฯ ประทับอยู่ด้วย จนถึง พ.ศ. ๒๔๕๙ ทรงสร้างพระตำหนักในวังสระปทุม และย้ายเข้าไปประทับ แต่เสด็จฯ ยังคงประทับอยู่ในพระราชวังดุสิต พ.ศ. ๒๔๖๐ มีน้ำท่วมใหญ่ สมเด็จพระพันวัสสาฯ โปรดฯ ให้เข้ามาที่วังสระปทุม จนน้ำลดก็เสด็จกลับ อีกไม่นานก็ทรงย้ายไปประทับสวนสุนันทา ในพระตำหนักเดียวกันกับพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเยาวภาพงศ์สนิท และพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประภาพรรณ-พิไลย ปัจจุบันเรียกพระตำหนักนี้ว่าตึกเยาวภา เป็นชั้นเรียนสาธิตสาขาเด็กที่มีความบกพร่องทางการได้ยินก่อนวัยเรียน ของภาควิชาการศึกษาพิเศษ คณะครุศาสตร์ วิทยาลัยครูสวนดุสิต ในระหว่างนี้ได้โดยเสด็จฯ สมเด็จพระพันวัสสาฯ ไปประทับที่เขาช่องกระจก จังหวัดประจวบคีรีขันธ์

ด้วย ในพ.ศ. ๒๔๖๗ ประชวรหนัก พระตำหนักที่ประทับขณะนั้นที่สวนสุนันทาก็ไม่สบายนัก อากาศไม่ดีและมีเสียงรบกวน สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้ากรมหลวงเพชรบุรีราชสิรินธร (สมเด็จเจ้าฟ้าวไลยอลงกรณ์) จึงขอประทานสมเด็จพระพันวัสสาฯ ให้เสด็จฯ ทรงย้ายไปประทับตำหนักใหญ่ของสมเด็จฯ ที่ปลูกในสวนสุนันทานี้เอง เมื่อทรงทุเลา มักทรงจัดการให้เสด็จไปตากอากาศต่างจังหวัดเช่นที่บางปะอิน พ.ศ. ๒๔๗๕ หลังจากหายประชวร สมเด็จพระพันวัสสาฯ ทรงจัดการให้ไปตากอากาศทะเลที่ปากน้ำ เมื่อเสด็จกลับก็มาประทับวังสระปทุม เพราะวังสวนดุสิตและวังสวนสุนันทากลายเป็นที่ของรัฐบาลไปหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง

ประมาณเดือนสิงหาคม ๒๔๗๖ ทรงตากอากาศที่หัวหิน พอดีในเดือนตุลาคมเกิดเหตุการณ์ที่เรียกกันว่า กบฏบวรเดช พระบาทสมเด็จ-พระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่า ถ้าประทับหัวหินจะถูกฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งอ้างว่าสนับสนุน จึงควรไปให้ไกล ครั้งนั้นจึงเสด็จพระราชดำเนินไปสงขลา เจ้านายทั้งฝ่ายหน้าและฝ่ายใน ได้โดยเสด็จพระราชดำเนินด้วยรวมทั้งเสด็จฯ ประทับอยู่สงขลาราว ๖ สัปดาห์ ฝ่ายกบฏแพ้ รัฐบาลจึงจึงเชิญเสด็จพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและเจ้านายต่าง ๆ กลับกรุงเทพฯ แต่เสด็จฯ กลับไปประทับหัวหินจนพระตำหนักที่สร้างขึ้นใหม่เสร็จเรียบร้อย จึงขึ้นพระตำหนักประทานชื่อว่า วังวาริชเวสม์ ประทับอยู่จนสิ้นพระชนม์ ณ วังนี้

ในระหว่างสงครามโลกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๖ ฝ่ายสัมพันธมิตรระดมทิ้งระเบิดอย่างหนัก ทางรัฐบาลจึงแนะนำให้สมเด็จพระพันวัสสาฯ เสด็จต่างจังหวัด ทรงเลือกที่ศรีราชา ในครั้งนี้เสด็จฯ ก็ได้โดยเสด็จด้วย อีก ๓ เดือนต่อมา ลูกระเบิดลงที่สีชังและรอบ ๆ ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์จึงเชิญเสด็จสมเด็จพระพันวัสสาฯ ไปประทับที่อยุธยา แต่เสด็จฯ ยังคง

ประทับอยู่ศรีราชา ต่ออีก ๒ ปี เหตุเพราะประชวร ในเวลาเดียวกัน สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ญาณวรเถระ) วัดเทพศิรินทราวาสได้มาประจำที่วัดเขาบางทราย จังหวัดชลบุรี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๔ จึงทรงเริ่มฟังเทศน์ และบันทึกเทศน์ ในการบันทึกเทศน์นี้ทรงอธิบายว่าไม่ได้จดระหว่างเทศน์ เพราะระหว่างนั้นต้องมีสมาธิตั้งใจฟัง ต้องจำไปบันทึกภายหลัง นอกจากจะทรงฟังเทศน์ บันทึกเทศน์แล้ว ในบางครั้งทรงไต่ถามข้าหลวงเด็ก ๆ ที่โปรดฯ ให้ตามเสด็จไปฟังเทศน์ว่าพระเทศน์ว่าอย่างไร ถ้ากราบทูลผิดจะทรงแก้และอธิบายประทานด้วย

เมื่อเสด็จกลับกรุงเทพฯ แล้ว ก็ได้เสด็จไปฟังเทศน์ที่วัดเทพศิรินทราวาสเป็นประจำ แม้เมื่อสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ถึงแก่มรณภาพแล้ว หลังจาก พ.ศ. ๒๕๑๔ ไม่ได้เสด็จฟังเทศน์ที่วัดเทพศิรินทร์ฯ ดังเคย เพราะไม่ทรงแข็งแรงอย่างเดิม พระธรรมธัชมุนี (ประยูร สนฺตงฺกโร) วัดเทพศิรินทร์ฯ จึงมาเฝ้าเยี่ยมที่วังและคุยธรรมะถวายเป็นบางเวลา

นอกจากวัดเทพศิรินทราวาสแล้ว ยังเสด็จเข้างานพระราชพิธีอยู่เสมอมิได้ขาด ด้วยทรงถือเป็นหน้าที่สำคัญ จนกระทั่งทรงพระดำเนินไม่ได้จึงงดการเสด็จ งานต่าง ๆ ในสวนจิตรลดา เช่น การทรงบาตร งานโรงเรียนจิตรลดา ส่งเสด็จ รับเสด็จพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ในการเสด็จพระราชดำเนินต่างประเทศหรือต่างจังหวัด ครั้งสุดท้าย เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับจากเชียงใหม่ ครั้งที่ทรงประชวรหนักใน พ.ศ. ๒๕๑๘ เสด็จฯ ตั้งใจมารับเสด็จทั้ง ๆ ที่ประชวร ทรงพระดำเนินไม่ใคร่ได้แล้ว ต้องประทับรถเข็นมา ทุกปีมักเสด็จไปทรงตากอากาศที่ศรีราชา ปีสุดท้ายก่อนที่จะทรงล้มในปี ๒๕๒๒

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ เสด็จพระราชดำเนินมาในวันประสูติเสด็จฯ และสรงน้ำสงกรานต์ที่วังวาริชเวสม์ทุกปี บางครั้งก็เสด็จมาในโอกาสอื่นอันสมควร เช่นเยี่ยมประชวร ครั้งหนึ่งใน พ.ศ. ๒๕๑๕ ได้เชิญเสด็จเสด็จฯ ไปพักผ่อนพระอิริยาบถ เสวยเครื่องว่างที่เมืองโบราณบางปู เป็นต้น

เสด็จฯ ทรงเป็นผู้มีคุณธรรมหลายประการ เช่นความเป็นผู้มีความกตัญญูกตเวทีต่อพระชนก คือพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงถวายสักการะพระบรมรูปเป็นประจำทุกวัน จะทรงเก็บรักษาสิ่งที่เนื่องด้วยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไว้เป็นอย่างดี เช่น ประกาศพระราชทานที่ดินแก่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประภาพรรณพิไลย และเสด็จฯ ทรงห่วงใยกตัญญูต่อสมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า ที่ทรงเรียกว่า “สมเด็จแม่” ทรงทำบุญถวายพระราชกุศลในหลายโอกาส แม้ในขณะที่ทรงพระประชวร ก็โปรดฯ ให้ข้าหลวงทำถวาย ครั้งสุดท้ายในวันประสูติเมื่อวันที่ ๒๕ มิถุนายน ๒๕๒๕ เมื่อคุณข้าหลวงมากราบทูลว่าได้ทำบุญเนื่องในวันประสูติเรียบร้อยแล้ว รับสั่งให้ทำอีก คือให้ทำถวายสมเด็จฯ ในบางระยะที่ทรงหลงลืมไปบ้างยังทรงมีความห่วงใยสมเด็จฯ เช่นรับสั่งจะเสด็จไปวังสระปทุมเพื่อไปเฝ้า รับสั่งกับข้าหลวงให้เงียบ ๆ มิฉะนั้นจะทำให้สมเด็จฯ ซึ่งประทับอยู่ห้องข้าง ๆ ตื่นบรรทม

ทรงมีความโอบอ้อมอารี เห็นได้จากการที่ทรงช่วยเหลือบุคคลต่าง ๆ ที่เดือดร้อน ทรงเลี้ยงเจ้านายที่เป็นพระญาติหลายพระองค์ ทั้งยังทรงเลี้ยงข้าราชบริพารทั้งปวงให้ได้รับความสุขอยู่ชั่วลูกหลาน ทั้งให้ทุก ๆ คนได้ศึกษาเล่าเรียนตามความสามารถของตน จนมีความรู้ให้เลี้ยงตัวได้ไม่เดือดร้อน

โปรดการบำเพ็ญพระกุศล นอกจากการเลี้ยงพระทำสังฆทานแล้ว ยังประทานทรัพย์ส่วนพระองค์แก่วัด โดยเฉพาะอย่างยิ่งวัดเทพศิรินทราวาส และประทานเงินอุดหนุนโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ ในการเสด็จเข้ารักษาพระองค์ในโรงพยาบาลแต่ละครั้งก็โปรดให้บำรุงกิจการต่าง ๆ ของโรงพยาบาลเสมอ แม้ในค่าอาหาร

ที่โรงพยาบาลสมเด็จ ณ ศรีราชา ก็โปรดให้สร้างเรือน ๑ ห้อง ประทานชื่อว่าเรือน "ปทุมทยากร" สำหรับให้คนไปเช่าตากอากาศ เพื่อเป็นผลประโยชน์ของโรงพยาบาล บางครั้ง เสด็จก็ไปประทับที่นั่นด้วย เรือนนี้ทรงสร้างเมื่อทรงมีพระชันษาครบ ๔๘ พรรษา

ในด้านพระอนามัย เมื่อทรงพระเยาว์มีพระสุขภาพแข็งแรง โปรดการออกกำลังกาย เช่น การทรงจักรยาน การขี่ม้า หลัง พ.ศ. ๒๔๖๕ เริ่มประชวรเล็ก ๆ น้อย ๆ จนถึงประชวรหนักประมาณ พ.ศ. ๒๔๖๗ และ พ.ศ. ๒๔๗๐

เดือนมกราคม พ.ศ. ๒๕๑๒ เสด็จเข้าโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ นายแพทย์ ประจักษ์ ประจักษ์เวช ผ่าต้อกระจกถวาย สภากาชาดได้จัดให้แพทย์หญิงชมพูนุท อ่องจริต ซึ่งเป็นอายุรแพทย์ และแพทย์ผู้เชี่ยวชาญทางโรคหัวใจ เป็นผู้ดูแลพระสุขภาพระหว่างการผ่าตัด หลังจากนั้นได้ทรงเลือกแพทย์หญิงชมพูนุทให้เป็นแพทย์ประจำพระองค์

เดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๑๓ เส้นพระโลหิตในสมองตีบทำให้มีพระอาการเป็นอัมพาตอย่างอ่อนทางด้านขวา นายแพทย์ทองจันทร์ หงส์ลดารมภ์ เป็นแพทย์รักษา พระสมองทรงกลับเป็นปกติและทรงพระดำเนินได้อย่างเดิมภายหลังการรักษา

เดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๑๕ ประชวรพระวักกะอักเสบ เสด็จเข้ารับการรักษาที่โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ แพทย์ผู้รักษาคือนายแพทย์วิศิษฏ์ สิตปรีชา

เดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๕๑๘ ทรงพลาดล้มไปพระพาหาหัก ต้องทรงเข้าเฝือกอยู่ ๓ สัปดาห์

วันที่ ๓๑ มีนาคม ๒๕๒๒ ทรงลุกจากพระเก้าอี้แล้วล้ม โดนพระเพลาซ้ายหัก ต้องเสด็จไปผ่าตัดที่โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ ประทับ ๒ สัปดาห์ แพทย์ผู้ผ่าตัดคือ นายแพทย์มานิตย์ ลิมปพยอม

เดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๕๒๓ ทรงเป็นแผลในกระเพาะอาหาร เสด็จเข้ารับการรักษาที่โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ เป็นเวลาเดือน ๑ นายแพทย์สัจพันธ์ อิศรเสนา ถวายการรักษา

ในปลายพระชนม์นี้ เส้นพระโลหิตแข็งเนื่องจากทรงพระชรา ทำให้พระโลหิตไปเลี้ยงพระสมองไม่เพียงพอ จึงรับสั่งน้อยลงเรื่อย ๆ เมื่อวันประสูติครบ ๙๐ พรรษา วันที่ ๒๕ มิถุนายน ๒๕๒๔ มีพระอาการหายพระทัยไม่สะดวกต้องเรียกแพทย์มาเฝ้าด่วน ตั้งแต่วันนั้นก็บรรทมมากกว่าปกติ ไม่ค่อยลืมพระเนตรหรือรับสั่ง แพทย์หญิงชมพูนุท นายแพทย์จรัส นายแพทย์สัจพันธ์ ผลัดกันมาเฝ้าทุกวันวันละคนหรือสองคน คุณวนิดา ชื่นชม มาถวายกายภาพบำบัดทุกวัน สภากาชาดจัดพยาบาลถวายเพิ่มเติม กลางคืนคณะแพทย์ศาสตร์จุฬาลงกรณ์ ส่งนายแพทย์ที่สมัครใจมาค้างที่วัง

วันที่ทรงแจ่มใสดี คุณข้าหลวงและพยาบาลเชิญเสด็จประทับรถเข็นเข็นไปมาบนพระตำหนักชั้นบน โปรดฯให้เปิดเทปสวดมนต์และพระธรรม

เทศนาถวาย บางครั้งรับสั่งเกี่ยวกับข้อความในพระธรรมเทศนานั้น สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ พระราชทานเทปเรื่องนิทานอิงธรรมะซึ่งทรงอ่านเอง และเทปที่พระเจริญพระพุทธมนต์ในพระบรมมหาราชวัง โปรดเกล้าฯ ว่าให้เปิดไว้เบา ๆ แม้เมื่อไม่สู้จะรู้สึกพระองค์ วันที่ทรงตื่นขึ้นบางวันเสด็จฯ ยังทรงกล่าวตามคำในเทปโดยรับสั่งว่า พระท่านสอนไว้เช่นนั้นเช่นนี้

ในวันที่ ๑๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๒๕ ทรงมีไข้และทรงพระกรรสะบ่อย ไม่รับสั่งเลย แพทย์วินิจฉัยโรคว่าทรงพระประชวรด้วยไข้หวัดสายพระสุรเสียงอักเสบ และพระปัปผาสะอักเสบ

วันที่ ๑๒ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๒๕ ทรงมีไข้ตลอดทั้งคืน ไม่ค่อยรู้สึกพระองค์ ตอนดึกมีพระโลหิตเก่า ๆ ดูดออกมาได้ทางสายถวายอาหารเล็กน้อย

วันที่ ๑๓ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๒๕ รู้สึกพระองค์บ้าง แต่มีพระโลหิตออกจากกระเพาะอาหารเพิ่มขึ้น พระปัปผาสะมีเสียงผิดปกติน้อยลง แพทย์ถวายยาป้องกันพระโลหิตออก ถวายพระโลหิตเพิ่มเติมและถวายอ๊อกซิเจน

วันที่ ๑๔ ธันวาคม ๒๕๒๕ ไม่ค่อยรู้สึกพระองค์ ไม่ทรงมีไข้ตอนเช้ามีแต่ในตอนเย็น พระพักตร์และพระบาทบวมเล็กน้อย ประมาณ ๒๓.๐๐ น. พระอาการทรุดลง ชีพจรอ่อนจับไม่ค่อยได้ ความดันพระโลหิตตก

วันที่ ๑๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๒๕ ตอนเช้าทรงหอบมาก จึงให้ไปรับพระธรรมธัชมุนี กับพระประสิทธิสารโสภณ (ประสิทธิ์ ธมฺมปฺ-

ปสิทฺธิ) วัดเทพศิรินทราวาสมาเฝ้า พระมาถึงในเวลา ๖.๒๕ นาฬิกา เสด็จฯ สิ้นพระชนม์เวลา ๖.๔๐ นาฬิกา

ในการที่ทรงเป็นกุลเชษฐ์ในพระราชวงศ์ ทรงเป็นพระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่มีพระชนม์อยู่เป็นองค์สุดท้าย จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า โปรดกระหม่อมให้เลื่อนชั้นเครื่องประกอบพระอิสริยยศสำหรับพระศพให้สูงขึ้น คือพระราชทานพระลอง-ทองน้อยประกอบพระโกศ ประดิษฐานบนบัวกลุ่มเหนือชั้นแว่นฟ้าลายสลัก ภายใต้ฉัตรตาดทอง ๕ ชั้น แวดล้อมด้วยเครื่องพระอิสริยยศเสมอด้วยพระองค์เจ้าที่ทรงศักดิ์เป็นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์.

สารบาญ

จดหมายเหตุความทรงจำ

ตอนที่ได้ฉบับเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๑

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงพระราชวิจารณ์

กับ

ตอนที่ได้ฉบับเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๙

กรุงเก่าพม่ายกมา ๕,๐๐๐ ล้อมประชิดตั้งค่ายบ้านระจัน โพสามต้น ค่ายใหญ่ล้อมรอบ เกาะเมืองอยู่กลาง พลในเมืองขึ้นหน้าที่ประจำช่องเสมาเมืองถึง ๗๐๐,๐๐๐ ประจุปืนทุกหน้าที่มิให้ยิงสู้ข้าศึก แผ่นดินต้นอยู่หน้าที่วัดแก้ว ได้ยิงสู้พม่าครั้งหนึ่งต้องคาดโทษมิให้ยิง ให้แจ้งศาลาก่อน พม่าล้อมไว้ ๓ ปี แผ่นดินต้นหนีออกจากเมือง กับผู้คนพรรคพวก ๕๐๐ มีปืนถือติดมือแต่ท่าน หนีข้ามฟากไปตะวันออก

ณ วันเสาร์ เดือน ๕ ขึ้น ๔ ค่ำ หนีออกจากเมือง พม่าขุดอุโมงค์เข้าเผาเมือง ได้ด้านหน้าวังก่อน

ณ วันเสาร์ เดือน ๕ ขึ้น ๑๑ ค่ำ ลุศักราช ๑๑๒๙ ปีกุน นพศก เพลายามเศษเข้าเมืองได้ กวาดครัวผ่อนหย่อนสายเชือกให้ลงตามช่องใบเสมา ประตูเมืองไม่เปิดให้ออกกลางคืนอยู่สัก ๑๕ วัน ตั้งให้นายทองสุกเป็นเจ้าอยู่โพสามต้น ให้นายกอง[๑] บุญสงเป็นเจ้าเมืองธนบุรี พม่าเลิกทัพกลับไป

---

(๑) บางฉบับว่า นายบุญสง

แผ่นดินต้นกับไพร่ ๕๐๐ ไปปะพระเชียงเงิน ให้พลายแหวนกับพังม้วน[๑] ทรงไปตีเมืองตราด เมืองจันทบุรี ตีระยอง เมืองชลเข้าปากน้ำเมืองธนบุรี ณ เดือน ๑๒ ปีกุน นพศก มีแต่ซากศพเผาเสีย คนโทษอยู่ ๒ – ๓ พัน

ไปตีโพสามต้น ได้หม่อมเจ้ามิตร หม่อมเจ้ากระจาด ได้ปืนใหญ่พม่าเอาไปไม่ได้ค้างอยู่ ให้ระเบิดเอาทองลงสำเภา ซื้อข้าวถังละ ๑|๒ เลี้ยงคนโซไว้ได้กว่าพัน

ไปตีเกยไชยถูกปืนไม่เข้า ไปตีพิษณุโลก ได้หม่อมฉิมลูกเจ้าฟ้าจิตร ในปลายปีกุนกลับมา ถวายพระเพลิงที่นั่งสุริยาอมรินทร์เจ้าแผ่นดินกรุงเก่า มีการสมโภชพร้อมเสร็จ

ณ ปีชวด สัมฤทธิศก ไปตีเมืองนครราชสีมา กรมหมื่นเทพพิพิธ เจ้าศรีสังข์ ไปอยู่พิมาย ต่อสู้รบประจัญกัน จับได้กรมหมื่นเทพพิพิธ บุตรชาย ๒ บุตรหญิง ๑ กับเจ้าศรีสังข์ กรมหมื่นเทพพิพิธ ท่านให้สำเร็จโทษเสีย เจ้าศรีสังข์หนีไปเมืองขอม บุตรกรมหมื่นสุนทรเทพ หม่อมประยงค์ โปรดให้เป็นเจ้าอนิรุทเทวา บุตรกรมหมื่นจิตรสุนทร หม่อมกระจาดให้ชื่อบุษบา บุตรกรมพระราชวัง หม่อมเจ้ามิตรประทานชื่อประทุม บุตรกรมหมื่นเทพพิพิธ หม่อมมงคล หม่อมพยอม[๒] พี่หม่อมอุบลบุตรเจ้าฟ้าจิตร เลี้ยงเสมอกันทั้ง ๔ คน แต่โปรดหม่อมฉิม หม่อมอุบล ประทมอยู่คนละข้าง

---

(๑) บางฉบับว่า พังหมอน

(๒) บางฉบับว่า หม่อมพควม

วิบัติหนูกัดพระวิสูตร รับสั่งให้ชิดภูบาล ชาญภูเบศร์ ฝรั่งคนโปรดทั้งคู่ ให้มาไล่จับหนูใต้ที่เสวยในที่ด้วย เจ้าประทุมทูลว่าฝรั่งเป็นชู้กับหม่อมฉิม หม่อมอุบล กับคนรำ ๔ คน เป็น ๖ คนด้วยกัน รับสั่งถามหม่อมอุบลไม่รับ หม่อมฉิมว่ายังจะอยู่เป็นมเหสีขี้ซ่อนหรือ มาตายตามเจ้าพ่อเถิด รับเป็นสัตย์หมด ให้เฆี่ยนเอาน้ำเกลือรด ทำประจานด้วยแสนสาหัส ประหารชีวิตผ่าอกเอาเกลือทา ตัดมือตัดเท้า

สำเร็จโทษเสร็จแล้วไม่สบายพระทัย คิดถึงหม่อมอุบลว่ามีครรภ์อยู่ ๒ เดือน ตรัสว่าจะตายตามหม่อมอุบล ว่าใครจะตายกับกูบ้าง เสมเมียกรมหมื่นเทพพิพิธว่าจะตามเสด็จ หม่อมทองจันทร์หม่อมเกศ[๑] สั่งบุษบา จะตามเสด็จด้วย ประทานเงินคนละ ๑ ชั่งให้บังสุกุลตัว ทองคนละ ๑ บาท ให้ทำพระแล้วให้นั่งในแพหยวกนิมนต์พระเข้ามาบังสุกุล แล้วจะประหารชีวิตคนที่ยอมตามเสด็จนั้นก่อน แล้วท่านจะแทงพระองค์ท่านตามไปอยู่ด้วยกันเจ้าข้าพระสติฟั่นเฟือน

เจ้าคุณใหญ่ท้าวเจ้าคุณทรงกันดาล[๒] กับเตี่ยหม่อมทอง-จันทร์ นิมนต์พระเข้ามามาก ชุมนุมสงฆ์ถวายพระพรขออย่าให้ทำหาควรไม่ ว่าที่จะได้พบกันนั้นหามิได้ แล้วถวายพระพรขอชีวิตไว้ ได้พระสติคืนสมประดี ประทานเงินเติมให้แก่ผู้รับตามเสด็จนั้น

---

(๑) บางฉบับว่า หม่อมลาอีกคน ๑

(๒) บางฉบับว่า เจ้าคุณใหญ่ทรงกันดาร

เจ้าหอกลางประสูติเจ้า เป็นพระราชกุมาร แผ่นดินไหว

ฉลูต้นปี โปรดปล่อยคนโทษในคุกสิ้น หมายสมโภชเจ้าฟ้าน้อย แล้วเสด็จไปตีเมืองนคร เสด็จไปทัพเรือ ทรงเรือพระที่นั่งศรีสักหลาด เข้าปากน้ำเมืองนคร ณ วันเดือน ๑๐ แรม ๗ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๓๑ ปีฉลู เอกศก

เจ้าพระยายมราช เจ้าพระยาอภัยราชา เจ้าพระยาดาฤทธิรงค์ ยกทางสถลมารค ๓ ทัพไม่ทัน เสด็จเข้าเมืองได้แล้วเป็นวัน ทรงพระพิโรธคาดโทษให้ตามเจ้านครที่หนีไปอยู่เมืองจนะ พระฤทธิ-เทวาเจ้าเมืองรู้ว่ากองทัพยกติดตาม กลัวพระบารมี ส่งตัวเจ้านครกับพวกพ้องพงศ์พันธุ์ ทั้งละครผู้หญิง เครื่องประดับเงินทองราชทรัพย์สิ่งของส่งถวายมาพร้อม เสด็จลงมาสมโภชพระบรมธาตุมีละครผู้หญิง แล้วให้ตั้งแห่สระสนาน ๓ วัน เสด็จอยู่นาน จนจีนนายสำเภาเอาของปากสำเภามาถวาย จึงให้เจ้าดาราสุริวงศ์อยู่กินเมือง เสด็จกลับมากรุงธนบุรี

นางห้ามประสูติเจ้า ท่านสงสัยว่าเรียกหนเดียว มิใช่ลูกของท่าน รับสั่งให้หาภรรยาขุนนางเข้าไปถาม ได้พยานคน ๑ ว่าผัวไปหาหนเดียวมีบุตร จึงถามเจ้าตัวว่าท้องกับใคร ว่าท้องกับเจ๊กเพี่ยนสิ้นชีวิตในปีหวาย แต่เจ๊ก[๑] นั้น สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงพระอัยกาเอาไปเลี้ยงไว้

---

(๑) บางฉบับว่า เจ้าเล็ก

ปีขาล โทศก ไปตีเมืองสวางคบุรี พระฝางมีช้างเผือกลูกบ้านออก ยังไม่จับหญ้า รู้ว่าทัพเมืองใต้ยกขึ้นไปจะรบเอาช้างเผือก จึงเสี่ยงหญ้าว่าช้างนี้คู่บุญเมืองเหนือ ให้รับหญ้าเมืองเหนือ คู่บุญเมืองใต้ ให้รับหญ้าเมืองใต้ รับหญ้าเมืองใต้ พอทัพถึงเข้าตีได้เมือง พระฝางพาช้างหนี ติดตามไปพบช้างอยู่ชายป่าแม่น้ำมืด ได้มาถวาย รับสั่งให้สมโภชนางพระยาแล้วให้รับละครผู้หญิงขึ้นไปสมโภชพระฝาง ๗ วัน แล้วเสด็จไปเยี่ยมเมืองพิษณุโลก สมโภชพระชินราช พระชินศรี ๗ วัน มีละครผู้หญิงเสร็จแล้ว แล้วเสด็จกลับมาที่หาดสูง เสด็จทรงพลายแหวน ประหารชีวิตผู้ทำผิดคิดมิชอบเสร็จแล้ว ให้พลายแหวนเป็นพระยาปราบ พังม้วนเป็นแม่นมนางพระยา แล้วเสด็จกลับมากรุง

ณ ปีเถาะ ไปตีกัมพูชา พุทไธมาศก็ได้ เสร็จกัมพูชา ให้องค์รามอยู่กินเมืองพุทไธมาศ ให้พระยาพิพิธว่าราชการเป็นพระยาราชาเศรษฐี ได้เจ้าน้ำก๊กเล่าเอี๋ย ขับต้อนครอบครัวเข้ามาเมืองธนบุรี

ประทมอยู่แว่วเสียงลูกอ่อนร้องที่ข้างหน้า กริ้วว่าลูกมันหาเอาไปกับแม่มันไม่ ยังจะทำพันธุ์ไว้อีก สมเด็จพระอัยกาทราบทรงพระดำริระแวงผิด จึงส่งให้เจ้าวังนอก ว่าสุดแต่เธอ ก็ทำตามกระแสรับสั่ง สำเร็จโทษเสีย

ปีมะโรง เมืองมัตมะแตก พระยาเจ่งพาครัวหนีมาพึ่งพระบารมี พระยาจ่าบ้านแข็งเมืองอยู่ไม่ลงมา เสด็จขึ้นไปตีไม่ได้ ถอยล่าทัพยั้งอยู่เนิน รื้อกลับขึ้นไปตีเชียงใหม่ กลับลงมา ณ ปลายปีพม่ายกไล่หลังมา ๕ ทาง ล้วนทัพหมื่น แต่สู้รบกันอยู่เปน ๓ ปี เสียพิษณุโลก กลับขุดอุโมงค์เข้าไปตีค่าย พม่าแตกออกจากค่าย รื้อตั้งล้อมกลางแปลง จับได้พม่าแม่ทัพใหญ่ ได้พม่าหลายหมื่น พม่าแตกเลิกทัพไป

สมเด็จพระพันปี กรมพระเทพามาตย์ประชวรหนักอยู่แล้วเสด็จสู่สวรรคาลัย เสด็จมาตั้งเขาวงกต โดยสูงแลสุดสายตาถวายพระเพลิงบนยอดเขาเสร็จ

เจ้าเสง เจ้าดารา อยู่เมืองนคร สิ้นพระชนม์ รับพระศพเข้ามาประทานเพลิงวัดบางยี่เรือ มีการสมโภชพร้อมเสร็จแล้ว

บุตรเจ้านครเก่าเปนสนมเอก มารดาเจ้าทัศพงศ์เจ้าได้ขวบเศษ โปรดรับสั่งให้เจ้าตาไปเปนเจ้าแผ่นดินเมืองนครศรีธรรมราช ให้รับพระโองการ เมียรับพระเสาวนีย์ให้ฝึกละครผู้หญิงเปนเครื่องประดับ มารดาเจ้าเทียบที่กรมบริจาภักดีศรีสุดารักษ์ โปรดให้ลูกเขยไปเปนผู้[๑]ช่วยราชการเมืองนคร ได้กลับคืนไปเมือง ปีมะแม สัปตศก

ปีวอก เข้าวัสสันตฤดูฝน นางพระยาล้ม

เดือนอ้าย ลุศักราช ๑๑๓๘ ปีระกา นพศก เจ้าฟ้ากษัตริย์ศึก

(๑) บางฉบับว่า เปนเจ้าช่วยราชการเมืองนคร

ยกพยุหทัพไปตีเมืองป่าศัก เมืองโขง เมืองอัตปือ กลับมาเดือน ๑๐ ปีจอ สัมฤทธิศก ณ เดือนอ้าย ปีจอ กลับไปตีเมืองศรีสัตนาคนหุต ยังตั้งมั่นล้อมอยู่แรมปี ยังไม่เข้าเมืองได้

ฝ่ายผู้รักษากรุงเก่า เชื่อถือมหาดาว่า ผู้มีบุญจะมารื้อถ่ายการน้ำ จะขนทรัพย์ขึ้นสร้างวัดพระราม ผูกโครงช้างเผือกผู้งาดำ ผ้าขาวหุ้มโครง ผ้าดำหุ้มงา เพลาเย็นรอน ๆ ชูรูปช้างไว้วัดฌมุฆราช คนที่ไม่รู้ด้วยในกลเชื่อถือมาก เมืองมือด่างโกหกอยู่วัดสังขจาย ซื้อน้ำยาเสน่ห์ล่วงอาญาจักร หม้อละ ๕ ตำลึง ไปประสมมหาดาวัดพระราม ได้แจกลงมาถึงข้างใน วิเศษต้นเถ้าแก่แม่เจ้าได้ทาด้วยกันหลายคน ผู้รั้งกรมการหลงเชื่อถือหมด จะได้รื้อถ่ายการน้ำก็หามิได้ มหาดาคิดกลล่อลวงถ่ายเททรัพย์ผู้เชื่อถือมาบุรณะทำบุญด้วยเป็นอันมาก จนได้ปิดทองพระเกือบแล้ว กิตติศัพท์รู้ลงมาถึงท่านราชาคณะ พระพนรัตน์วัดระฆังถวายพระพร รับสั่งให้นิมนต์มหาดาลงมา ณ วัดแจ้ง ให้ชุมนุมสงฆ์ไล่เลียงดูถามตามกิจสมณะ มหาดาว่าจะบุรณะวัดที่ชำรุดพม่าเผ่าเสีย จะบุรณะปฏิสังขรณ์พระวิหาร พระอุโบสถ พระพุทธรูป เจดียฐาน ขึ้นดังเก่าโดยสติปัญญา พระพนรัตน์ถวายพระพร แผ่นดินต้นเห็นด้วย รับสั่งให้มหาดาขึ้นไปสร้างวัดอิ่มเอิบกำเริบอิทธิฤทธิ์ว่าจะฆ่าไม่ตาย ได้กลับขึ้นไป ผู้คนหลงใหลเชื่อว่ามหาดามีบุญจริง จะขี่ช้างเผือกผู้งาดำขึ้นปราสาทสุริยาอมรินทร์ เมื่อมหาดากลับขึ้นไป รับสั่งให้สุริยภักดีธร

มาแต่งขึ้นไปพึงดูแยบคาย ว่าจะศรัทธาจริงหรือจะคิดเป็นการแผ่นดิน ดูแยบคายให้แน่ สุริยภักดีธรมาแต่งเพลาสงัดถือดาบเดินขึ้นไปบนปรางค์วัดพระราม เห็นมหาดานอนตื่นอยู่ในปรางค์แต่ ๒ คนกับที่เรียกพระท้ายน้ำ มหาดาตกใจกลัวยกมือคำนับผิดกิจสมณะ เขาซักว่า ได้เงินทองเอาไปเสียไหน มหาดาว่าถ่ายเทกัน เก่าไปใหม่มา เห็นเป็นกลโกหกแน่ กลับลงมาทูล จึงรับสั่งให้เจ้าลูกเธอ กรมอินทรพิทักษ์ขึ้นไปจับ เธอเมตตาสัตว์ที่หลงทำบุญด้วยมหาดา ให้ผีพายกระทุ้งโห่ร้องขึ้นไป ที่ได้ยินเสียงอื้ออึงหนีได้มาก ที่ยังอยู่ในบริเวณวัดนั้นจับส่งลงมาทั้งผู้รั้งกรมการกรุงเก่า ข้าราชการที่อยู่แขวงกรุงหลงเชื่อถือจับส่งลงมาหมด รับสั่งว่าตั้งเดโชท้ายน้ำจัตุสดมภ์ ยังขาดแต่พระยายมราชอยู่ในระวางโทษ ฝากไปกับมหาดา วิเศษต้นเถ้าแก่ยายเลี้ยงที่ได้ทายาเมืองมือด่างล่วงอาญาจักรไปประจบกับมหาดา รับสั่งให้ประหารชีวิตเสียด้วยกัน แต่มารดาเจ้ากับอยู่งาน ๔ คนด้วยกันลงพระราชอาญาคนละ ๑๐๐ จำไว้

เจ้าฟ้ากษัตริย์ศึกเข้าเมืองได้ ณ วันจันทร์ เดือน ๑๐ ขึ้น ๓ ค่ำ เจ้าเมืองหนี ได้พระแก้วพระบาง

พระอัยกาเข้าเมืองได้ ๓ วัน เจ้าลูกทรงครรภ์ประสูติเจ้า ณ วันศุกร์ เดือน ๑๐ ขึ้น ๗ ค่ำ ประสูติเป็นพระราชกุมาร ประโคมแตรสังข์ลั่นฆ้องชัย แมลงมุมทั้งไข่ จึงจกตกพร้อมกัน แมลงมุมอนิจกรรม จึงจกไปได้ ๑๒ วันเจ้าแม่สิ้นพระชนม์

ส่วนเจ้าลูกให้พระพี่นางเธอเอาไปเลี้ยง ให้นามเจ้าสุพันธวงศ์ ศพนั้นก่อกุฎิไว้ ณ วัดบางยี่เรือ ให้ประโคมทุกเพลา

ณ เดือนอ้าย มีศุภอักษรขึ้นไปถึงเจ้าฟ้ากษัตริย์ศึก ว่าสำเร็จการศึกแล้วให้กลับลงมา บุตรนั้นเสียแล้วยังแต่หลานเป็นผู้ชาย แล้วรับสั่งให้หาเจ้านครด้วย เจ้าฟ้ากษัตริย์ศึกทราบแล้ว เร่งรีบการที่จะส่งพระพุทธปฏิมากรแก้วมรกตลงมา ประทับแรมมาถึงกรุงเก่า ณ วัน เดือน ๔ รับสั่งให้ตั้งพลับพลาที่ประทับ ณ บางธรณีสวนมะปราง

ณ วัน เดือน ๕ ขึ้น ๕ ค่ำ ลุศักราช ๑๑๔๒ ปีชวด โทศก รับสั่งให้ข้างในลงเรือประพาส ๔ ลำ ข้างหน้า ๔ ลำ ให้เจ้านครแต่งประพาส ๒ ลำ ๖ ลำด้วยกัน ให้พร้อมลำแต่ตี ๑๑ เรือข้าราชการสวนเรือพระที่นั่งเจ้าคันธวงศ์ล่มหน้าวัดระฆัง พี่เลี้ยงทั้ง ๔ รับเสด็จไว้ได้ พอสว่างเรือประพาสข้างในถึงหน้าวัดชัยชนะสงคราม ดวงพระสุริยเยี่ยมเพียงปลายไม้ ฤกษ์บนนั้นวิปริต รูปเมฆเป็นอาวุธผ่ากลางดวงพระอาทิตย์เป็นอัศจรรย์ พอสายงายถึงพร้อมกันที่ประทับ ทราบว่าเรือที่นั่งพระองค์เจ้าคันธวงศ์ เรือข้าราชการสวนเรือเจ้าล่ม พี่เลี้ยงทั้ง ๔ รับเสด็จไว้ได้ กริ้วบโทนพันที่นั่งให้ลงพระราชอาญาคนละ ๑๐๐ ฝีพายคนละ ๕๐ ขุนนางบรรดาตามเสด็จให้ลงพระราชอาญาภรรยาแทนผัว ๆ จะได้แห่พระแก้วเสด็จกลับรับพระแก้วพระบางลงมา เรือประพาสดอกสร้อยสักวามโหรีพิณพาทย์ละครโขนลงแพ ลอยเล่นมาตามกระแสชลมารค

พยุหยาตรากระบวนเรือ ประทับท่าวัดแจ้ง เชิญพระแก้วขึ้นทรงพระยานุมาศแห่มา ณ โรงพระแก้วอยู่ท้องสนาม พลับพลาเสด็จอยู่กลาง ละครผู้หญิงละครผู้ชายอยู่คนละข้าง เงินโรงผู้หญิง ๑๐ ชั่ง เงินโรงผู้ชาย ๕ ชั่ง มี ๗ วัน ต้นกัลปพฤกษ์ ๔ ต้น ๆ ละ ๑ ชั่ง บรรดาการมหรสพสมโภชพร้อมเครื่องเล่น ดอกไม้พุ่มระทาถ้วนเสร็จวันละ ๑ ชั่ง แจกทานคนแก่อายุ ๖๐ ๑|๓ อายุ ๘๐ ๓| อายุ ๑๐๐ ๓|๒ สมโภชถ้วนสัตตวาร ให้มีละครผู้หญิงประชันกับละครเจ้านครวัน ๑ เงินโรงละ ๕ ชั่ง ละครหลวงแบ่งออกประชันกันเองโรงละ ๕ ชั่ง มีอีก ๓ วัน ถวายเงินกัลปนาให้ซื้อทองคำเครื่องประดับพระแก้ว ๑๐๐ ชั่ง เสร็จการสมโภชแล้ว ให้ทอผ้าไตรเอกไตรละ ๑ ชั่ง ๑๐๐ ไตรถวายทั้งวัด ถวายเงินไปที่วัดชำรุดคร่ำคร่าในแขวงกรุงธนบุรีวัดละ ๑๐ ชั่ง ให้เจ้าวัดจัดแจงทำเครื่องบนขึ้นบุรณะปฏิสังขรณ์ โดยกำลังสมณะเป็นหลายวัด

ให้ปลูกไม้ไผ่ ๑,๐๐๐ ไม้แก่น ๑,๐๐๐ ไว้ท่าท่านผู้มีบุญจะมาข้างหน้า จะได้สร้างปราสาท ไม้ไผ่จะทำร่างร้าน ไม้แก่นจะได้ทำ(๑)เสาปราสาท ปลูกไว้สำหรับผู้มีบุญจะมา พระองค์ท่านจะเหาะแล้ว

ให้แต่งสำเภาส่ง(๒) พระราชสาส์นไปถึงพระเจ้ากรุงปักกิ่ง ว่าจะขอลูกสาวพระเจ้าปักกิ่ง ให้เจ้าพระยาศรีธรรมาธิราชผู้เฒ่า กับ

(๑) บางฉบับว่า ไม้แก่นดูกในก่อตั้งเสาปราสาท

(๒) บางฉบับว่า ทรง

หลวงนายฤทธิ หลวงนายศักดิ เป็นราชทูต หุ้มแพรมหาดเล็กเลวไปมาก แต่งเครื่องบรรณาการไปกล่าวขอลูกสาวเจ้าปักกิ่ง

ส่งพระราชสาส์นไปแล้ว เขาฟ้องว่าญวนเขมรรู้กันคิดกบฏต่อแผ่นดิน รับสั่งให้ประหารชีวิตนำก๊กเล่าเอี๋ยลูกชาย บรรดาพวกญวนฆ่าเสียครั้งนั้นมาก

แล้วกริ้วข้างในนางอยู่งาน ลูกขุนนางไม่ใช้ ให้เก็บลูกพลเรือนชาวตลาด ญวนงานกลางยกขึ้นไปเป็นนางอยู่งาน มารดาเจ้าอยู่งานเก่าให้เป็นเข็ญใจโทษ นุ่งตาเล็ดงาผ้าห่มผ้าลว้า(๑) จึงขับเจ้าหอกลางไปอยู่ที่วังนอก เจ้าลูกเธอทรงผนวช แล้วเงินนอนเจ้าลูกเธอข้างในองค์ละ ๑๐๐ ชั่ง ทองเครื่องประดับ ๑ ชั่ง มอบให้พี่เลี้ยงนางนมคุมของไว้ พี่เลี้ยงยกขึ้นไปเป็นสมศรีสมทรง ดูพระจริตฟั่นเฟือนเฝ้า(๒) แต่ฆ่าญวน มีโจทก์ฟ้องว่าขายข้าวเกลือลงสำเภามาราย ๆ จนกลางปีฉลู ได้ยินข่าวราชการกัมพูชา ว่าเขมรดงยกมาล้อมพุทไธเพชร ยังแต่ลูกองค์โตนองค์เองได้ ๔ ขวบว่าราชการอยู่ เจ้าฟ้ากษัตริย์ศึกเสด็จไปปราบกัมพูชา ทัพหัวเมืองพร้อมกรมอินทรพิทักษ์ลาผนวชเสด็จกับทัพหัวเมือง

อยู่ภายหลังกรุงธนบุรีเกิดโกลี พันศรีพันลาเป็นต้นฟ้องว่าขุนนางและราษฎรขายข้าวเกลือลงสำเภา โยธาบดีผู้รับฟ้องกราบทูล รับสั่งให้เร่งเงินที่ขุนนางราษฎรขายข้าวเกลือ ให้เฆี่ยนเร่งเงินเข้าท้องพระคลัง ร้อนทุกเส้นหญ้า สมณาประชาราษฎรไม่มีสุข

(๑) บางฉบับว่า นุ่งเล็ดงา ห่มผ้าวาสลึง

(๒) บางฉบับว่า เข้า

ยุคเข็ญเป็นที่สุดในปลายแผ่นดิน เงินในคลังในหาย ๒,๐๐๐ เหรียญ ๆ ละ ๑ บาท ๓ สลึง ๑ เฟื้อง แพรเหลือง ๑๐ ม้วน รับสั่งเรียกหาไม่ได้ ชาวคลังต้องเฆี่ยนใส่ไฟย่างแสนสาหัส ท่านสงสัยว่าข้างในขโมยเงินในคลัง จนพระมาตุฉาพระพี่นางเธอ ให้จำหม่อมเจ้านัดดาแทนมารดาเจ้าแทนอยู่งาน คนรำใหญ่ให้เฆี่ยนคนละ ๑๕๐ คนละ ๑๐๐ คนละ ๕๐ คนรำเล็กให้พ่อให้แม่พี่น้องทาสรับพระราชอาญา ๆ ๑๐๐ ให้เจ้าตัวแต่คนละ ๒๐ ที คนละ ๑๐ ที ตามรับสั่ง

หลวงประชาชีพ โจทก์ฟ้องว่าขายข้าว รับสั่งให้ตัดศีรษะหิ้วเข้ามาถวายที่เสด็จออกทอดพระเนตร เหตุผลกรรมของสัตว์พื้นแผ่นดินร้อน ราษฎรเหมือนผลไม้ เมื่อต้นแผ่นดินเย็นด้วยพระบารมี ชุ่มพื้นชื่นผลจนมีแก่น ปลายแผ่นดินแสนร้อนรุมสุมรากโคน โค่นล้มถมแผ่นดินด้วยสิ้นพระบารมีแต่เพียงนั้น

ผู้รักษากรุงเก่า พระชิตณรงค์ ผูกขาดขึ้นไปจะเร่งเงินไพร่แขวงกรุงเก่าให้ได้โดยจำนวน ๕๐๐ ชั่ง เร่งรัดไพร่เมืองยากครั้งนั้นสาหัส

รับสั่งให้ขุนแก้วน้องพระยาสรรค์ เอาปืนขึ้นไปต่อยศิลาปากนกปืน ๑,๐๐๐ ไปคบคิดกับกำนันบ้านแขวงกรุงเก่า ปั๊กหนังสือชวนพวกรักษากรุงว่าจะเข้าด้วยกันหรือไม่เข้า เพลา ๒ ยามจะเข้าเผาบ้าน ผู้รักษากรุงว่าไม่เข้า จะเผาก็เผาเสีย

เพลา ๒ ยาม ผู้ร้ายเข้าล้อมบ้าน ได้สู้รบกันเป็นสามารถ กองผู้ร้ายทิ้งพลุระดมเผา บุตรผู้รักษากรุงโจนน้ำหนี ผู้ร้ายพุ่งหอกซัดถูกบุตรพระยาอินทรอภัยผู้รักษากรุง กับบุตรภรรยาสิ้นชีวิตในไฟ ๔ คน พระยาอินทรอภัยกลับมาทูล

ลุศักราช ๑๑๔๓ ปีฉลู ตรีนิศก รับสั่งให้พระยาสรรค์ไปจับผู้ร้ายที่เผาบ้านผู้รักษากรุงเก่า พระยาสรรค์ขึ้นไป น้องพระยาสรรค์เป็นกองผู้ร้าย จับพระยาสรรค์ตั้งเป็นแม่ทัพลงมาวันเสาร์ เดือน ๔ แรม ๑๑ ค่ำ เพลาตี ๑๐ ทุ่ม ตั้งค่ายมั่นคลองรามัญ ยิงระดมลูกปืนตกในกำแพง เสียงสนั่นหวั่นไหว ข้างในตกใจร้องอื้ออึง ประทมตื่นคว้าได้พระแสงทรงเสด็จขึ้นบนที่นั่งเย็น ตรัสเรียกฝรั่งที่ประจำป้อม ฝรั่งได้รับสั่งยิงปืนใหญ่ออกไป ถูกเรือข้าศึกล่ม เขาไปจับบุตรภรรยาฝรั่งมาให้ฝรั่งยิง พอรุ่งสว่างเห็นหน้าว่าไทย ฝรั่งโจนกำแพงลงไปหากัน ผู้คนเบาบางร่วงโรยนัก เสด็จออกหน้าวินิจฉัย ทราบว่าพระยาสรรค์มาปล้นตีเมือง ให้จำภรรยากับบุตรไว้ เสด็จเข้ามาพ้นตะรางปล่อยคนโทษข้างใน พระยาธิเบศร์ พระยารามัญ พระยาอำมาตย์ ต่อสู้ลากปืนจ่ารงขึ้นป้อม ข้าศึกถอยหนี เสด็จกลับออกไป มีรับสั่งห้ามว่าสิ้นบุญพ่อแล้ว อย่าให้ยากแก่ไพร่เลย พระยาธิเบศร์ พระยารามัญ พระยาอำมาตย์ มิให้สู้อยู่ตายด้วยเจ้าข้าวแดง

พระยาสรรค์ให้นิมนต์พระราชาคณะให้ถวายพระพร ให้ทรงบรรพชาชำระพระเคราะห์เมือง ๓ เดือน ทรงพระสรวลตบ

พระเพลา ว่าเอหิภิกขุลอยมาถึงแล้ว ให้เชิญพระกรรบิดออกไป เพลา ๓ โมงเช้า ทรงพระบรรพชา วันเดือน ๔ แรม ๑๒ ค่ำ อยู่ในราชสมบัติ ๑๔ ปี กับ ๔ เดือน ทรงผนวช

ณ วันพุธ เดือน ๔ แรม ๑๕ ค่ำ[๑] พระยาสรรค์ขึ้นนั่งซัง แจกเงินข้างใน กลับออกไปนอนอยู่ข้างหน้า สั่งว่าจะฟังละครร้องอยู่ข้างใน จะฟังแต่สำเนียง[๒] ครั้นคนเสียงคลอดบุตรพระยาสรรค์ให้ประโคม ท่านให้ไปห้ามว่าอย่าให้ทำเลย มันสุดชาติแล้ว

พระยาสรรค์มีเทศนา ให้ข้างในออกไปฟังธรรม ไฟเทียนเจ้าคุณใหญ่ไหม้ม่าน ได้ยินเสียงคนอื้ออึงชักหอกดาบที่ท้องพระโรง ข้างในกลับเข้ามาเวลา ๒ ทุ่ม

๒ ยามเกิดศึกกลางเมือง พระยาสรรค์ปล่อยเจ้ารามลักษณ์ออกไปเรียกท่านที่ทรงผนวชว่าประจุออกเถิด ท่านว่าสิ้นบุญเราแล้วอย่าทำเลย เจ้ารามลักษณ์ออกไปจุดไฟบ้าน ไหม้ตลอดลงมาถึงวังหลัง ได้สู้รบกันจนแสงทองขึ้น พระยาเจ่ง ขุนแก้วน้องพระยาสรรค์ ลากปืนใหญ่มาช่วยพระวังหลัง เจ้ารจจาแดง[๓] เป็นทัพเรือ ตีกระหนาบหนุนพระวังหลัง เจ้ารามลักษณ์สู้แต่ผู้เดียวโดยโมหันธ์ เหลือกำลังแตกหนีไปอยู่วัดยาง พระวังหลัง

(๑) บางฉบับว่า แรม ๑๔ ค่ำ

(๒) บางฉบับว่า น้ำเสียง

(๓) บางฉบับว่า เจ้ารจจาแต่งกองมอญเป็นทัพเรือ

ติดตามจับได้ ไต่ถามได้ความจริงว่า พระยาสรรค์ปล่อยเธอออก ความก็ติด(๑)อยู่พระยาสรรค์สิ้น

สมเด็จพระอัยกา เจ้าฟ้ากษัตริย์ศึก เสด็จอยู่กรุงกัมพูชา ถอยมาประทับด่านกระบินทร์ ทราบว่ากรุงธนข้นเข็ญ เป็นศึกขึ้นกลางเมืองถึง ๒ ครั้ง จึงเสด็จกลับเข้าพระนคร

ณ วันเสาร์ เดือน ๕ แรม ๘ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๔๔ ปีขาล จัตวาศก เพลา ๒ โมงเศษ สุขสวัสดิฤกษ์ เสด็จเข้าพระนคร ปราบดาภิเษก อดิเรกเฉกชมสมบัติจักรพรรดิราพร้อม ถวาย ๑๒ พระกำนัล ๑๒ พระคลัง แล้วมีพระราชโองการรับสั่งให้ตั้งกรุงเทพมหานครยังฝั่งบุรพทิศ พระสุริยทรงกลด ๗ วัน เมื่อตั้งทวาราวดี อุดมโชคเข้าเหยียบกรุงธนบุรี แรกเสด็จยั้งประทับ ณ วัดควงไม้พระมหาโพธิบัลลังก์ ประจญพญามารด้วยพระบารมี ๓๐ ทัศ เป็นปฐมกษัตริย์สมเด็จเอกาทศรฐพระเจ้าปราสาททอง เสด็จข้ามฟากฝั่งมหรณพ เฉลิมภพกรุงทวาราวดี พระโองการให้ฐาปนาที่ท้องสนามในเป็นพระอุโบสถหอไตรเสร็จ เชิญพระแก้วมรกตมาประดิษฐาน ส่วนพระธรรมไว้หอไตร ก่อพระเจดีย์ฐานประจุพระบรมธาตุพร้อมเสร็จ

ให้บุรณะวัดโพธิ์

ณ ปลายปีองค์เชียงสือมาสู่โพธิสมภาร

---

(๑) บางฉบับว่า ตกอยู่พระยาสรรค์สิ้น

ณ ปีเถาะต้นปี มีบัณฑิต ๒ คนเข้าวังหน้า จับตัวได้ประหารชีวิตทั้งผู้รู้เห็น เอียงบุตรหญิง ๑ บุตรชาย ๒ เกศบุตรชาย ๒ จุ้ยบุตรหญิงอยู่วังหลวง พระยาภัยโนฤทธิ์ บุตร ๒[๑]อยู่วังหลวง พระโองการทรงตัดสิน[๒]ทั้ง ๓ คน ให้ประหารชีวิตพร้อมกันทั้งพ่อแม่ลูกเป็นเสร็จ

ณ กลางปีเถาะ ในวังหลวง เพ็ง ทองคำ มอน งานที่ทำผิดคิดมิชอบ สืบสวนเป็นสัตย์ เฆี่ยนคนละ ๑๐๐ ประหารชีวิต ทั้งขุนแก้ว น้องพระยาสรรค์

ณ ปลายปี พระโองการรับสั่งให้กรมหลวงเทพหริรักษ์ยกไปตีไกรเกริน

ณ ปีมะโรง ฉศก ถวายพระเพลิงแผ่นดินต้นที่วัดบางยี่เรือ มีการมหรสพสมโภชพร้อมเสร็จ

เจ้าฟ้ากรมหลวงธิเบศร์บดินทร์สิ้นพระชนม์ ถวายพระเพลิงที่วังเก่า

แล้วมีพระโองการให้หาบรรดาเมืองขึ้น เอก โท ตรี จัตวา ปากใต้ฝ่ายเหนือ ให้เข้ามาเฝ้าพร้อม ณ กรุงเทพมหานคร บรรดาสุริยวงศ์กัมพูชาส่งเข้ามากรุง

ณ เดือน ๘ ปีมะเส็ง พระโองการรับสั่งให้มีงานละครผู้หญิงโรงใหญ่สมโภชพระแก้ว ประทานเงินโรงวันละ ๑๐ ชั่ง

---

(๑) บางฉบับว่า บุตรหญิง ๒

(๒) บางฉบับว่า ทรงสั้น

๓ วัน สำรับพระสงฆ์ทรงประเคน แล้วทรงถวายน้ำผึ้งไม้เท้า ศาลาฉทานตั้งรายรอบพระนคร ทั้งต้นกัลปพฤกษ์ ๓ วันต้นละ ๑ ชั่ง มีการมหรสพสมโภชพร้อม เถลิงพระนครด้วย

พระบางประทานคืนไปเวียงจันทน์

น้ำมาก[๑] ข้าวสารเกวียนละ ๑ ชั่ง พระโองการรับสั่งให้จำหน่ายข้าวฉางแจกราษฎรให้ทั่วถึงกัน

ลุศักราช ๑๑๔๘ ปีมะเมีย อัฐศก ข้าวยังแพงเสมอ ได้ข่าวพม่ามาทำนาปลายแดน ณ เดือน ๑๒ พม่าตั้งฉางข้าวฉางเกลือมาถึงสามสบลาดหญ้า เจ้าอังวะยกแยกทางเหนือทางใต้ เป็นทัพกษัตริย์ทั้ง ๕ ทาง สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงพระอัยกาธิราชทั้ง ๒ พระองค์ เสด็จพระราชดำเนินพลทัพ ๒๐ หมื่น ออกตัดศึกที่ฮึกหาญ ไม่ต้านทานพระบารมี เจ้าอังวะหนี ณ วันเดือน ๓ แรม ๑๔ ค่ำ เสด็จกลับมาถึงกรุง ณ เดือน ๔

ปีมะแม ไปตีตานี กลิอ่อง มะริต แล้วทำเมืองใหม่

ณ ปีวอก นพศก ทรงพระดำริจะร้อยกพระไตรปิฎก ให้พระพุทธศาสนารุ่งเรือง โปรดเปลื้องสรรพสัตว์ให้พ้นทุกข์ ได้สุขในอนาคตภายภาคหน้า โดยกำหนดการที่จะเลี้ยงพระทั้งข้างหน้าข้างใน รับเลี้ยงจนจบพระไตรปิฎก แต่ปฐมกษัตริย์ลำดับมาถึงที่นั่งสุริยาอมรินทร์ สิ้นกษัตริย์ จนแผ่นดินเดิม หาได้เพียรเพิ่มบารมีที่จะทรงสร้างไม่ แต่สมเด็จพระอัยกาเป็นปฐม ได้ยก

---

(๑) บางฉบับว่า ปีมะเส็งน้ำมาก

พระไตรบี่ฎกเสร็จแล้ว ฉลองหอไตร ออกโรงละครเล็กเลิกแล้ว เพลาค่ำจุดดอกไม้ ตกลงหลังคาหอไตรไหม้ แต่พระไตรบี่ฎกรื้อขนได้สิ้น ที่อุโบสถพระแก้วลูกไฟไม่ถึง ยังบริบูรณ์ดีอยู่ พระโองการตรัสว่าเทวดารักษาบำรุงพระศาสนา เห็นว่าหอไตรยังต่ำอยู่ จึงจำเพาะให้ไหม้แต่หอไตร ลูกไฟไม่ตกถึงพระอุโบสถ จะชำรุดมัวหมองนั้นหาไม่ จะให้ทรงสร้างพระมณฑปขึ้นทรงพระไตรบี่ฎก

ณ วันอาทิตย์ เดือน ๗ ขึ้น ๑ ค่ำ บีระกาเอกศก เพลาบ่าย ๓ โมง ๖ บาท อสนีบาตพาดสายตก ติดหน้าบันมุขเด็จเบื้องทิศอุดร ไหม้ตลอดทรงบนปราสาท ปลายหักพื้ดฟาดลงพระปรางค์(๑) ซ้ายเบิ่น ๒ ซ้ำลงซุ้มพระทวารแต่จำเพาะไหม้ พระโองการตรัสว่าเราได้ยกพระไตรบี่ฎก เทวดาให้โอกาสแก่เรา ต่อเสียเมืองจึงจะเสียปราสาท ด้วยชะตาเมืองคอดกิ่วใน ๗ บี ๗ เดือนเสร็จสิ้นพระเคราะห์เมือง จะถาวรลำดับกษัตริย์ถึง ๑๕๐ บี แล้วพระยาราชวังเมืองสมุหคชบาลกราบทูลว่า ครั้งพระเจ้าปราสาททองเพลิงฟ้าผ่าปราสาท ๓ บีได้เมืองทวายมาเบิ่นเมืองขึ้นแต่ครั้งนั้น พระราชทานเงินพระยาราชวังเมือง ๑ ชั่ง ต้องกับคำพระโหราทูลเมื่อผึ้งจับต้นจันทน์ที่เกยทิศประจิม ว่าจะได้นางกับเครื่องบรรณาการมาต่างประเทศ

---

(๑) บางฉบับว่า พระปรัศซ้าย

ลุศักราช ๑๑๕๔ ปีชวด จัตวาศก พระยาทวายแต่งเครื่องบรรณาการ กับนางเข้ามาถวายยังกรุงเทพมหานคร พม่ารู้ฆ่าบิดามารดาพระยาทวาย แล้วแต่งคนลงมาผลัดให้พระยาทวายขึ้นไปอังวะ พระยาทวายฆ่าพม่าที่ลงมาผลัดเป็นเจ้าเมืองนั้นเสีย แข็งเมืองอยู่ ฝ่ายเจ้าอังวะรู้ แต่งกองทัพมาป้องกันเมืองทวายไว้ พระยาทวายแต่งศุภอักษรถวายมา ว่าพระยาทวายกับสรรพสัตว์ในเมืองทวาย ให้สมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงพระเมตตาแก่สัตว์ในเมืองทวายเหมือนเกิดแต่สายพระอุทร ด้วยพระราชนัดดาของพระองค์ แต่ครั้งกรุงเก่าแตกมาอยู่ ณ เมืองทวาย จะขอพระบารมีแผ่ไปช่วยครั้งนี้ จะได้เชิญพระราชนัดดาออกมาถวาย แล้วจะถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาถวายต่อสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ให้ไทยผู้มีชื่อถือมา เป็นหนังสือลับของพระราชนัดดา ได้ทราบในศุภอักษรแน่ว่าพระราชนัดดาจริง ยกพยุหทัพหลวงเสด็จไปเหยียบเมืองทวาย ได้พระราชนัดดา กับพระยาทวาย ไทยทวาย มาเป็นผู้นเมือง กรุงเทพมหานครพูนสุขเกษมมา

รับสั่งพระโองการตรัส วัดสะแกให้เรียกวัดสระเกศ แล้วบุรณะปฏิสังขรณ์ เห็นควรที่ต้นทางเสด็จเข้าพระนคร ประทับชุมพลทหารพร้อม ณ วัดโพธิ์ เหมือนครั้งนารายณ์เป็นเจ้าชุมพล จึงสร้างวัดไว้ในเกาะ ๒ ชั้น ให้เรียกวัดนารายณ์ชุมพล อยู่จนตราบเท่าแผ่นดินนี้

ลุศักราช ๑๑๕๕ ปีฉลู เบญจศก มีการสมโภชพร้อมโขนละครหุ่นงิ้วมอญรำ ครบการเครื่องเล่น ทำล้อเลื่อนตามทางสถลมารค สุดอย่างที่งามตา ได้เห็นเล่าฟังมาแต่ก่อน ๆ ไม่เสมอแห่สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเสนานุรักษ์ องค์เองพระพงศ์นรินทร ตามเสด็จ ส่วนเสด็จทรงเครื่องต้น ฉลองพระศอ พระกรน้อย ทรงประพาส เครื่องประดับพระองค์เสร็จทรงพระมหามงกุฎ เสด็จทรงพระยานุมาศ องค์เองใส่พระมหากฐินใหญ่ พระพงศ์นรินทร ใส่พระชฎาเบี่ยงกรรเจียกทัด ขึ้นยานุมาศตามเสด็จ มีการสมโภชแห่เครื่องเล่นเรื่องรามเกียรติ์อุณรุท อิเหนา มิใช่แห่รูป รูปภาพ แต่ล้วนละครโขน ขึ้นรำร้องบนจักร ชักล้อเลื่อนตามทางสถลมารค มีตาแต่ ๒ ตาดูแห่ไม่เห็นทั่ว จะพรรณนาเหลือกำลัง ทั้งคนร้องคนรำยังอยู่ จึงรวมงามไว้ในตา อันการมหรสพสมโภชทรงผนวชเฉลิมวงศ์พงศ์กษัตริย์สืบมา

ณ เดือน ๑๐ ทิ้งไฟในวัง ทิ้งหนังสือ ชำระ[๑] เป็นสัตย์ใส่ด้วยบท ประหารชีวิตที่จากแดง

ข้างในทำกลลวงล่อต่อทรัพย์ จับรูปสักนาม โจทก์ ๓ จำเลย ๒ รวม ๕ คน ประหารชีวิตที่วัดเขียน

ปีเถาะ สัปตศก พระโองการรับสั่งให้ช่างทำพิชัยราชรถขึ้นจะทรงพระโกศพระอัฐิ ๗ รถ ให้ตัดเสาพระเมรุตั้งทรงประดับเครื่องให้เสร็จ แล้วแต่ในปีเถาะ

---

(๑) บางฉบับว่าแต่เป็นสัตย์ ไม่มีคำว่าชำระ

ได้พระคชาธารเจ้าพระยามงคลจักรพาลเล็บครบ พระอินทรไอยรา

ลุศักราช ๑๑๕๘ ปีมะโรงอัฐศก เชิญพระอัฐิทรงพิชัยราชรถ รถพระ รถชัก รถโปรยข้าวตอก รถที่นั่งรอง รถจันทน์ ๒ รูปสัตว์ แรดทรงสังเค็ดเพลิงแห่หน้า รูปสัตว์ถ้วนพรรณทรงสังเค็ดผ้าไตรบาตร ตั้งแห่ในราชวัติฉัตรธง[(๑)]เรียงชักแห่เข้าพระเมรุทิศมุขแทรกมุขกระสัน ประดับชั้นสามสร้าง เสียวกางประจำประตู ชั้นในฉัตรเงินลำยอง ฉัตรทองฉัตรนากบรรจง เยี่ยมทรงอย่างปรางคปราสาท เทวราชประณมกร ๔ ชั้นอย่างพระเมรุพระบรมโกศพระพุทธเจ้าหลวงกรุงเก่า ชักพระอัฐิเข้าพระเมรุทอง ถวายพระเพลิงสมเด็จพระอัยกาพระพุทธเจ้าหลวงแผ่นดินกลาง

กรมหลวงนรินทรรณเรศ สิ้นพระชนม์ต้นปีมะเส็ง ถวายพระเพลิงที่พระเมรุ

ณ วันขึ้น ๙ ค่ำ เดือน ๔ อ้ายมาลักเพศเข้าวังหลวง จับตัวได้ ประหารชีวิตที่วัดตะเคียน

ณ วันแรม ๑๒ ค่ำ เดือน ๘ ลุศักราช ๑๑๖๑ ปีมะแม เอกศก สมเด็จเจ้าฟ้ากรมศรีสุดารักษ์ เสด็จสู่สวรรคาลัย

---

(๑) บางฉบับว่า ฉัตรจรงเรียง

ณ วันแรม ๑๑ ค่ำ เดือน ๑๒ สมเด็จตรัสว่า[๑] เจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุดาวดี เสด็จสู่สวรรคาลัย เชิญพระโกศไว้ที่นั่งดุสิตมหาปราสาท

ฟ้าผ่าปราสาทแต่ไม่ไหม้

ณ เดือน ๕ ปีวอก โทศก เชิญพระโกศขึ้นทรงพิชัยราชรถตามกันเข้าพระเมรุทอง ร่วมชั้นพระเบญจาเดียวกัน ถวายพระเพลิงเสร็จแล้ว

ได้คชาธาร พระเทพกุญชร มาเป็นศรีพระนครสืบลำดับกษัตริย์

พระโองการรับสั่งให้ขุดคลองรอบเกาะ ให้ป่ายเรือที่นั่งได้เรียกว่าคลองมหานาค

ณ เดือน ๖ ระกา ตรีนิศก ฉลองวัดพระเชตุพน ผลทานมากทิ้งฉลากพระราชโอรส พระราชนัดดา นักสนม สินธพคชานาเวศ เป็นยอดยิ่งบารเมศจำหน่ายทาน ฉลากละ ๕ ชั่ง ๔ ชั่ง ๓ ชั่ง ต้นกัลปพฤกษ์ ๘ ต้น ทรงโปรยหน้าพลับพลา ดอกไม้เงินทอง แต่ทรงสร้างจนฉลองจารึกไว้ ณ แผ่นศิลา อยู่ในพระศาสนา ๕๐๐ สิ้นเสร็จ มีโขนโรงใหญ่ ดอกไม้พุ่มพลุไฟพะเนียงกรวด เสียงประโคมฉลองเสร็จ

ณ เดือน ๑๒ ฉลองวัดสระเกศ มีพระโองการรับสั่งให้ข้างหน้าข้างในตั้งเลี้ยงพระให้สิ้นทั้งวัด ประทานเงินหลวงกัลป

---

(๑) บางฉบับว่า สมเด็จตรัสสาเจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุดาวดี สมเด็จตรัสสาเจ้าฟ้ากรมพระศรีสุดารักษ์

พฤกษ์ โปรยทาน การมหรสพสมโภชเสร็จ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอหลานเธอแต่งเรือประพาสคู่เคียง ประสานเสียงร้องดอกสร้อยสักรวา ดุริยางค์จำเรียงถวายลำร้องรับกับเสียงดอกไม้น้ำสหาโบ้งบึบไฟพะเนียงพุ่มพลุกรวด เสียงสนั่นครื้น แผ้วพื้นเมฆาจันทราทรงกลด หยุดยั้งรถโมทนา ทานเจ้าหล้าเหลือแหล่ พึ่งแผ่พระบารมี สมโภชครบสัตตวาร เสร็จการฉลองวัด

ณ ปีจอ จัตวาศกปลายปี กรมหลวงเทพหริรักษ์สิ้นพระชนม์ ถวายเพลิงที่วัง ณ วัดราชบุรณะ

ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๑๒ แรม ๔ ค่ำ ลุศักราช ๑๑๖๕ ปีกุน เบญจศก พระพุทธเจ้าหลวง สมเด็จพระอัยกาวังบวรสถานมงคลเสด็จสวรรคต อยู่ในราชสมบัติได้บุรณะวัดมหาธาตุ ทรงสร้างพระมรฎป ประจุพระบรมธาตุแล้วบุรณะวัดสุวรรณ วัดชัยชนะสงคราม สละราชสมบัติทรงผนวช ๗ วัน ยอดศีลบารมี อยู่ในราชสมบัติ ๒๒ ปี

เจ้าลำดวน เจ้าอินทปัต คบคิดกับอินกลาโหมพินาศอัคคีสกลนิกร จะทำศึกเสี้ยนแผ่นดินสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงพระอัยกา นายเวร นายปลัดเวร ฟ้องกราบทูล ไต่ถามรับเป็นสัตย์ ลงพระราชอาญาคนละร้อย ให้สำเร็จโทษ ณ วัดปทุมคงคา ทั้งนั้นให้ประหารชีวิต ศีรษะเสียบไว้สำเหร่

ณ วัน เดือน ๑๒ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีชวด ฉศก พระองค์เจ้าพระชันษา ๗ ขวบตามเสด็จลงที่นั่งบัลลังก์ ตกหว่างเรือ ไม่จม

ลอยพระองค์ได้ โปรดประทานพระนามใหม่[๑] สมโภชเจ้าฟ้ากุณฑล ๓ วัน เฉลิมพระขวัญพร้อมพระญาติวงศ์ ข้าราชการสมโภชถ้วนหน้า

ณ ปีฉลู สัปตศก ๓ พระยามรณภาพ ประทานเพลิงวัดสุวรรณทาราม

ณ วัน ขึ้น ๘ ค่ำ เดือน ๑ ปีขาล อัฐศก วังสถานพิมุขอยู่ในราชสมบัติ ๒๕ ปี สวรรคาลัย

ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๔ ขึ้น ๗ ค่ำ ราชาภิเษกกรมพระราชวังบวรสถานมงคล กรมหลวงเสนานุรักษ์ รับพระบัณฑูรน้อย

ณ เดือน ๖ ปีเถาะ นพศก ตั้งเขาไกรลาสแห่โสกันต์เจ้าฟ้ากุณฑล ทรงเครื่องต้น ประดับพระองค์ทรงพระมหามงกุฎสมมุติวงศ์อย่างเทพอัปสร สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงพระอัยกาจูงพระกรเสด็จขึ้นยอดเขาไกรลาส กรมขุนอิศรานุรักษ์ เป็นพระอิศวร ทรงพระมหากฐิน ทรงประดับ[๒] เครื่องต้น เป็นพระอิศวรประสาทพร สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงพระอัยกาจูงพระกรขึ้นส่งถึงยอดเขา พระอิศวรรดน้ำสังข์ทักษิณาวรรตแล้วประสาทพระพร เจ้าบุตรแก้วรับพระกร ลงจากยานุมาศ ขึ้นบนเกยพระมหาปราสาท

---

(๑) บางฉบับว่า หมาย

(๒) บางฉบับว่า ทรงประพาส

ณ วันเดือน ๓ ขึ้น ๑๐ ค่ำ กรมหลวงจักรเจษฎา สิ้นพระชนม์ ถวายเพลิงวัดมงคลภิมุข

ณ วันเดือน ๘ แรม ๑ ค่ำ ปีมะโรง สัมฤทธิศก เจ้าฟ้ากรมสุนทรเทพ(๑) สิ้นพระชนม์ ไว้พระศพบนปรางค์(๒)ปราสาท

พระโองการตรัสสั่งกรมหมื่นเทพ(๓) ว่าสิ้นลูกคนนี้แล้ว พระกรรณตึง ๔ ด้าน(๔) อากรขนอนตลาด เจ้าดูชำระเถิดอย่าทูลเลย

ถวายพระเพลิงที่พระเมรุทอง

ณ เดือน ๔ ฉลองวัดพระศรีรัตนศาสดาราม มีพระราชโองการรับสั่งให้สมเด็จพระเจ้าลูกเธอหลานเธอ ข้างหน้าข้างใน ข้าราชการ เจ้าพระยาและพระยาผู้ใหญ่ผู้น้อย รับเงินทำสำรับละบาท เลี้ยงพระ ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม วันละ ๕๐๐ ทรงประเคนครบตติยวาร แล้วถวายไตร บาตร ใส่น้ำผึ้งเต็มบาตร ๕๐๐ ครบ เครื่องไทยทาน ต้นกัลปพฤกษ์ ๘ ต้น ทรงโปรยดอกไม้เงินทองเป็นทาน ครบการฉลอง ทั้งปฏิสังขรณ์บุรณะเสร็จ มีละครผู้หญิง ๓ วัน การมหรสพพร้อมเครื่องสมโภช เสร็จฉลองวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

---

(๑) บางฉบับว่า เจ้าฟ้ากรมพระสุนทรเทพ

(๒) บางฉบับว่า บนปราสาท ไม่มีปรางค์

(๓) บางฉบับว่า กรมหมื่น ไม่มี เทพ

(๔) บางฉบับว่า พระเนตรมืด พระกรรณตึง ๔ ด้าน

พระโองการรับสั่งให้สร้างวัดขึ้นกลางพระนคร ให้สูงเท่าวัดพนัญเชิง ให้พระพิเรนทรเทพขึ้นไปรับพระใหญ่ ณ เมืองสุโขทัย ชะลอเลื่อนลงมากรุง ประทับท่าสมโภช ๗ วัน ณ เดือน ๖ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ยกทรงเลื่อนชักตามทางสถลมารค พระโองการตรัสให้แต่งเครื่องนมัสการพระทุกหน้าวัง หน้าบ้าน ร้านตลาด ตลอดจนถึงที่ประชวรอยู่แล้ว แต่ทรงพระอุตสาหะเพิ่มพระบารมีหวังที่หน่วงโพธิญาณจะโปรดสัตว์ ทำนุบำรุงพระศาสนา เสด็จพระราชดำเนินตามกระบวนแห่พระ หาทรงฉลองพระบาทไม่จนถึงพลับพลา เสด็จขึ้นเซพลาด เจ้าฟ้ากรมขุนกษัตรารับทรงพระองค์ไว้

พระศรีศากยมุนี มีลายจารึกไว้ในแผ่นศิลา ตั้งศักราชว่าไปข้างหน้าลุงจะให้สัตย์ต่อหลาน ผู้น้อยจะเป็นผู้ใหญ่ ผู้ใหญ่จะได้เป็นผู้น้อย จารึกไว้แต่แรกสร้างยังอยู่

แล้วยกพระขึ้นที่ เสด็จกลับ ออกพระโอษฐ์เป็นที่สุด เพียงได้ยกพระขึ้นถึงที่สิ้นธุระเท่านั้นแล้ว

ณ เดือน ๗ เดือน ๘ ทรงประชวรหนักลง ณ เดือน ๙ ข้างขึ้นทรงพระองค์ไม่ได้ ประทมแจกเบี้ยหวัด มีละครฉลองทานที่ท้องพระโรง ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๙ แรม ๑๓ ค่ำ

ลุศักราช ๑๑๗๑ ปีมะเส็ง เอกศก เพลายาม ๔ บาท พระพุทธเจ้าหลวงสมเด็จพระอัยกาเสด็จสวรรคต อยู่ในราชสมบัติ ๒๘ ปี

บุนนาค พลเทพ ข้าหลวงเดิม ปลายแผ่นดินต้น เข้ากับขุนแก้วน้องพระยาสรรค์ มาตีกรุงธนบุรี สมเด็จพระอัยกาได้ปราบดาภิเษก[๑]เป็นปฐม ครั้นเสด็จสวรรคต สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงจะได้ราชสมบัติ กลับเข้ากับพระหน่อแผ่นดินต้น เจ้าฟ้ากรมขุนกษัตรา อินทรเดชะ สท้านมณเฑียร รอดทรงราม พระตะเบิด จางวางกองมอญ เพชรปาณี พลเทพ ลุงหลาน เป็นกำลังกรมขุนกษัตรา จะเกิดศึกกลางเมือง ยังหาได้ถวายพระเพลิงไม่ สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงได้ปราบดาลำดับวงศ์เป็น ๒ ครั้ง ณ วันจันทร์ เดือน ๑๐ ขึ้น ๓ ค่ำ เจ้าพระยาอภัยภูธรจับเจ้าฟ้ากรมขุนกษัตราที่ทวาร ๒ ชั้น ณ วันพุธ เดือน ๑๐ ขึ้น ๕ ค่ำ สำเร็จโทษ ตัดไม้ไม่ไว้หน่อ ฆ่าพ่อไม่เลี้ยงลูก สำเร็จโทษเสียด้วยกัน ณ วัดปทุมคงคา ทั้งนั้นประหารชีวิตที่สำเหร่

พระโองการให้ตั้งการพระเมรุ มีศึกพม่าแทรกกลางมาล้อมประชิดเมืองถลาง สมเด็จพระบิตุจฉา กรมพระราชวังบวรสถานมงคล เสด็จไปปราบพม่าที่ล้อมถลางไว้ เดชะพระบารมีที่ได้ยกพระไตรปิฎกขึ้นไว้ให้พระพุทธศาสนาเรียบเรียง[๒] พม่าได้ยินเสียงคลื่นกระทบฝั่ง ดังดั่งกำลังเสียงปืนใหญ่ พม่าหนีเลิกทัพกลับไป มีชัยชนะด้วยพระบารมี กลับคืนเข้าพระนคร ณ วันเสาร์ เดือน ๖ ขึ้น ๕ ค่ำ

---

(๑) บางฉบับไม่มี ภิเษก

(๒) บางฉบับว่า รุ่งเรือง

ลุศักราช ๑๑๗๓ ปีมะแม ตรีนิศก เพลาอุดมฤกษ์ เชิญพระบรมโกศทรงพระพิชัยราชรถ ชักแห่เข้าพระเมรุทอง พระเบญจาทองคำทำเป็นรูปภาพประดับ ๔ ชั้น ทรงพระบรมโกศ ๗ วัน ถวายพระเพลิง สมโภชพระอัฐิ ๓ วัน เอกาทศวารการเสร็จ เชิญเสด็จพระบรมโกศทรงยานุมาศแห่กลับเข้าพระราชวัง ทรงประดิษฐานไว้ ณ หอพระอัฐิ

ณ วันเดือน ๔ ขึ้น ๑๑ ค่ำ ปีวอก จัตวาศก สมเด็จพระบิตุจฉากรมพระราชวังบวรสถานมงคล เสด็จขึ้นไปรับเจ้าพระยาเศวตกุญชร พร้อมกำหนดพิธีลงสรง ทูลกระหม่อมฟ้ามงกุฎไตรภพได้พระคชาธารเผือกผู้เป็นศรีพระนครมาถึงแผ่นดินนี้

ณ เดือน ๑๐ ปีระกา เบญจศก ข้างในทำผิดคิดมิชอบ พระโองการให้ประหารชีวิตทั้งผู้หญิงผู้ชาย

แล้วทรงพระดำริ ให้ช่างเขียนอย่างเส้นลายบานประตูวัดพระใหญ่ ยกเข้าไป ทรงพระศรัทธาลงลายพระหัตถ์สลักภาพกับกรมหมื่นจิตรภักดี

มีพระโองการให้ช่างแต่งทรงพระมรฎป ให้ทรงเครื่องบนสูงกว่าเก่า จะทรงพระพุทธบาท แล้วบุรณะปฏิสังขรณ์วัดแจ้งให้บริเวณกว้างกว่าเก่า

ณ ปีจอต่อกุน ได้พระคชาธารเผือกผู้ เจ้าพระยากลาง

ณ วันพุธ เดือน ๕ แรม ๕ ค่ำ ลุศักราช ๑๑๗๘ ปีชวด อัฐศก พม่าออกจากคุก ฆ่าพะทำมะรงพัศดี เป็นศึกขึ้นกลางเมือง

ณ วันศุกร์ เดือน ๕ แรม ๗ ค่ำ เจ้าฟ้ากุณฑลประสูติเจ้าฟ้าอัมพร ได้จัตุรงคโชคชัยชนะสิ้นเสร็จ พระยาปลัดทวาย พระโองการปราบราบเลี่ยน สิ้นเสี้ยนหนามแผ่นดิน ยิ่งด้วยพระบารมีที่สุด ยังสมบัติมนุษย์ยังให้เห็นแก่ตา ว่ามีพระคชาธารเผือกผู้คู่ควร ไม่ได้บาศซัดคล้อง เมืองบัตบอง เมืองเชียงใหม่ เมืองแพร่[๑] ถวายเป็นเครื่องบรรณาการ ด้วยบารมีบุญฤทธิ์พระพุทธเจ้าหลวงสมเด็จพระอัยกา[๒] พระเจ้าช้างเผือก

ณ วันเดือน ๓ ขึ้น ๘ ค่ำ กรมศรีสุเรนทรถึงอนิจกรรมในระหว่างโทษ

ณ เดือน ๕ ลุศักราช ๑๑๗๙ ปีฉลู นพศก กรมหมื่นสิ้นพระ[๓] ชนมายุ ประชุมเพลิงวัดราชบุรณะ

เจ้าฟ้า[๔] กษัตรีทำผิดคิดมิชอบ พระโองการรับสั่งใส่ด้วยบทสำเร็จโทษ ณ วัดปทุมคงคา

ณ วันเดือน ๘ ขึ้น ๓ ค่ำ สมเด็จพระบิตุจฉา วังบวรสถานมงคลเสด็จสู่สวรรคาลัย อยู่ในราชสมบัติ ๗ ปีกับ ๑๐ เดือน

ณ ปีขาล สัมฤทธิศก พระโองการให้ตั้งเขาขุดท่อผ่าเส้นกลาง ไขระหัดน้ำเข้าในวังที่สวนขวา รื้อขนศิลามาก่อ เป็นหอพระเจ้าอยู่กลาง ทรงสร้างพิมานเสร็จ เถลิง สมโภช มีดอกสร้อยสักรวา เกษมษา สำราญบานจนถึงกาล

---

(๑) บางฉบับว่า เมืองน่าน

(๒) บางฉบับไม่มี

(๓) บางฉบับว่า สิ้นชนมายุ ไม่มี พระ

(๔) บางฉบับว่า เจ้ากษัตรี

วันพฤหัสบดี เดือน ๖ ขึ้น ๑ ค่ำ ลุศักราช ๑๑๘๒ ปีมะโรง โทศก ฉลองวัดแจ้ง ประดับแต่งเครื่องไทยทานเหลือหลาย จะบรรยายไม่ถ้วนครบประมวลการ มีละครผู้หญิงโรงเล็ก การมหรสพสมโภชพร้อมเสร็จจัตวาร

ณ วันศุกร์ เดือน ๖ แรม ๑ ค่ำ ประจุบันกาลเกิดณรงค์(๑) สงครามยุทธ์ เพียงแผ่นดินจะทรุดล่ม ด้วยลมพายุไข้วิบัติเปลือง ผู้นเมืองม้วยพินาศ รอดชีวาตม์ด้วยเทวงศ์ ดำรงทรงปัถพิน เป็นปิ่นสุธาโลก ดับโรคระงับเข็ญ กลับชุ่มเย็นระงับร้อน ผ่อนถึงพรหมลิขิต

ณ วันศุกร์ เดือน ๗ แรม ๖ ค่ำ กรมอินทรพิพิธสิ้นพระชนม์ ถวายพระเพลิงที่วัดระฆัง

พระโองการรับสั่งให้รื้อยกสังคายนาสวดมนต์ ลำดับกษัตริย์แต่ก่อนหาได้ยกไม่ แต่พระพุทธเจ้าหลวง สมเด็จพระอัยกาบรมโกศเป็นปฐม สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ในพระโกศแผ่นดินกลาง(๒) ได้ยกสังคายนาสวดมนต์ แต่ลำดับกษัตริย์ ๒ พระองค์

พระโองการให้ปล่อยสัตว์ครั้งนั้น เหมือนมนุษย์ได้เห็นสวรรค์ ทรงปล่อยมนุษย์ชายหญิงคนโทษไทยในคุกตะรางทิมโขลนทิมตำรวจ พระโองการโปรดปล่อยสิ้น จำหน่ายพระราชทรัพย์ ซื้อเป็ด ไก่ สุกร มัจฉา บรรจุเต็มลำนาวาล่มเทปล่อยครบสัตวาร

---

(๑) บางฉบับว่า มรณสงคราม

(๒) ฉบับพระราชวิจารณ์หมดเพียงนี้ ต่อนี้ไปเป็นความตอนที่ได้มาใหม่

ทรงพระศรัทธาเมตตากรุณาสัตว์ นานาประเทศเขตขึ้นแก่กรุงเทพมหานคร หลั่งน้ำพิโณทกอุทิศช่วยชีวิตไว้ได้เกือบกึ่ง พระทัยแผ่พึ่งกุศลส่ง ดำรงสุธาธรณินทร์ ระงับสิ้นความวิโยค ซึ่งกำจัดพลัดพรากจากบิดามารดา ภรรยามิ่งมิตร บุตรญาติสนิทเชื้อสาย อนิจกรรมทำลายขันธ์ กว่าหมื่นพันจะคณนาที่ได้รอดมาครั้งนั้น บารมีทรงธรรม์ธเรศตรี จะดำรงธรณีลำดับมา

ณ ปีมะเมีย จัตวาศก กรมหลวงพิทักษมนตรีสิ้นพระชนม์ วันจันทร์ เดือน ๘ ขึ้น ๗ ค่ำ ปีมะเมีย จัตวาศก พระชนมพรรษา ๕๒ ปี

กรมหลวงประภาวดีสิ้นพระชนม์ลำดับกัน ถวายพระเพลิงพระเมรุทอง

ณ วันเดือน ๘ ขึ้น ๑๑ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๘๖ ปีวอก ฉศก สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ ทูลกระหม่อมฟ้ามงกุฎไตรภพ เสด็จทรงผนวช

พระคชาธารเผือกผู้ทั้งคู่ล้ม

ณ วันศุกร์ เดือน ๘ แรม ๖ ค่ำ ยังเสด็จออกทรงประดับภูเขาเพชร มรกต ทับทิม นิล ไพฑูริย์ แล้วเสด็จขึ้น สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงในพระโกศแผ่นดินกลางประชวรแต่วันนั้น

ณ วันเสาร์ เดือน ๘ แรม ๗ ค่ำ เสด็จออกถวายทรงประเคน เสด็จขึ้น วันนั้นพระยาปราบไตรจักรกอดเสาเบญพาดร้องก้อง

สนั่นไม่จับหญ้า ยกงวงฟาดงาน้ำตาไหล ทั้งพระยาสินธพชาติกับโคอุศุภราชสโมสรสังวาสกัน ที่ศาลาสารบาญชี คนดูอื้ออึงเสียงแซ่ กับเจ้าพระยาปราบร้องเพลาเดียวกัน แต่พระยาปราบร้องอยู่จนวันเดือน ๘ แรม ๑๐ ค่ำ เพลาค่ำเสด็จสวรรคต อยู่ในราชสมบัติ ๑๔ ปีกับ ๑๐ เดือน

สมเด็จพระเจ้ารามาธิบดินทรจักรพรรดิได้ราชาภิเษกสวัสดิเอกอิสรวงศ์เฉลิมภพ เพียงทรงจักรแก้วแผ้วพื้นแผ่นดินเลื่อนราบระเหมือนหน้ากลอง ไม่มีเสี้ยนฆ้องระฆังหนาม เฉลิมภพ ๓ กษัตริย์เอกอดิเรกลากวงศ์ ดำรงกรุงเทพมหานคร ทรงศีลสังวรเดือนละ ๘ หน เป็นรากต้นแก่นในพุทธวงศ์ บำรุงสงฆ์พระศาสนาให้รุ่งเรือง ทรงพระศรัทธาเปลื้องการกุศลด้วยผลบารมี ๓๐ ทัศ

พระโองการตรัสให้ตั้งการที่จะถวายพระเพลิงสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงในพระโกศ

ณ วันเดือน ๖ ขึ้น ๔ ค่ำ ปีระกา สัปตศก เชิญเสด็จทรงพิชัยราชรถ รถพระ รถชัก รถข้าวตอก รถจันทน์ ตั้งแห่รูปสัตว์ทรงสังเค็ดผ้าไตรบาตร แห่เข้าพระเมรุทองขนาดใหญ่ พระเบญจาราชาวดี มีการมหรสพ ๗ วัน ถวายพระเพลิง ทั้งสมโภชพระอัฐิ ๑๑ วัน เชิญพระโกศพระอัฐิทรงยานุมาศ ตั้งแห่เข้าพระราชวังทรงประดิษฐานไว้หอพระอัฐิ

กรมหมื่นจิตรภักดีประชวร ๗ วัน สิ้นพระชนม์ ณ วันเดือน ๖ แรม ๙ ค่ำ

ลดพระเบญจาถวายพระเพลิงที่พระเมรุทอง ณ วันเดือน ๖ แรม ๑๓ ค่ำ เป็นเสร็จการที่พระเมรุแล้ว

แต่ทรงสร้างพระไตรปิฎกเป็นปฐมเดิม เพียรเพิ่มพระบารมี จนได้ถวัลยราชเฉลิมภพได้สำเร็จจบ ๑ ไว้วัดพระราชโอรส เรืองเดช มีศาลาฉ้อมาเป็นนิจแล้ว เบื้องปฤษฎางค์ ได้ทรงสร้างพระบารมีโปรดคนโทษทำผิดคิดมิชอบ ต้องด้วยบทพระอัยการยกประทานชีวิตไว้ หลั่งน้ำษิโณทกตกศีรษะทั้งผู้ชายผู้หญิง โปรดประทานชีวิตปล่อย ๗ คน แล้วมีสงฆ์มาขอพระองค์ใหญ่วิลาศพระองค์ลักขณา อุทิศถวาย ไม่เสียดายเด็ดดวงพระทัยยื่น แล้วสงฆ์ถวายคืน ว่าจะเพิ่มพระบารมี ทรงถวายไตร พระบารมีเบื้องปฤษฎางค์ อย่างพุทธชิโนวงศ์ ได้บำรุงทรงพระศาสนาไปกว่าจะถ้วน ๕๐๐๐ ปี

ณ วันเดือน ๓ แรม ๑๒ ค่ำ ปีจอ อัฐศก ได้ข่าวกรุงศรีสัตนาคนหุต ดึงดุประมาทหมิ่นต่อแผ่นดินย้อนแย่ง จะปันแบ่งอาณาเขตให้แคบเข้า เวียงจันทน์เล่าเชลยเดิม ไม่ควรฮึกเหิมบังอาจทำมาเหยียบย่ำเมืองนครราชสีมาเลย ล่วงมากวาดครัวถึงสระบุรี ถึงแขวงกรุงเก่าทำใหญ่เยี่ยม พระบัณฑูรทราบเตรียมพยุหทัพขันธ์ โสกันต์พระเจ้าองค์วาง ตามเสด็จพร้อมเสนางคนิกร ณ วันเสาร์ เดือน ๔ ขึ้น ๖ ค่ำ เพลา ๔ โมง ๖ บาท เทวราช

อำนวยพร ดังพระรามจรข้ามสมุทร ทรงพระหลักชัย เสด็จทรงที่นั่งเหราราช อำนาจศึกทัพกษัตริย์พร้อมขัตติยวงศ์ กรมหมื่นนเรศร์โยธี กรมหมื่นเสนีบริรักษ์ ยกทัพหมื่นล่วงก่อน กรมพระราชวังเป็นจอมจัตุรงค์เป็นทัพหลวง กรมหมื่นเทพพลภักดิ์ประคองคู่พระองค์ กรมหมื่นนรานุชิตเป็นปีกขวา พระองค์เจ้าสุริวงศ์เป็นปีกซ้าย กรมหมื่นรามอิศเรศเป็นยกกระบัตรทัพ กรมธิเบศร์บวรเป็นทัพหนุน พร้อมมูลพิริยพล ฝ่ายอัครมหาเสนาเจ้าพระยาราชสุภาวดีเป็นแม่ทัพ พระยาราชนิกุลเป็นปลัดทัพ พระสารเพธภักดีเป็นยกกระบัตรทัพ พระยาสีหราชเดโชเป็นทัพหน้า เจ้าพระยาและพระยาขุนนางวังหลวงยกตามเสด็จ กรมพระราชวังเป็นทัพกษัตริย์ ออกตัดต้นโค่นรากแก่นเวียง พื้นแผ่นดินเวียงล่มแล้ว พระกาลแผ้วผ่อนอักตัญญู อนุหนีไม่ต่อสู้ถอยหลบหลีกลัด ทัพกษัตริย์ตัดหาเห็นช่องเดิน ตามลำเนินเข้าสองข้างทาง ทรงอัศวาวางบาทย่างใหญ่มิได้หยุดยั้งประทับพลไพร่ พระบารมีจักรฤทธิไกร บำรุงงานสู้สงครามมีชัย ลาวเห็นคนใส่เสื้อแดงหมวกแดงอยู่บนต้นไม้ ลาวสำคัญว่าทัพไทยระดมยิงถูกกิ่งไม้ร่วงหล่น เดชผลพระบารมีบุญฤทธิ์อิทธิฤทธิ์ พระกาลเมือง พระเสื้อเมือง พระทรงเมือง บำรุงเรืองเดชอิศรศักดาเดช ข้ามเขตขุนเขาเสด็จเข้าเมืองได้ ณ เดือน ๖ ปีกุน นพศก พระบัณฑูรให้ถอนหลักชัยมิให้ลำดับเรื่อง เผาเมืองไหม้หมด สมที่กำหนดอัศจรรย์ พระเสื้อเมืองผันหนี

อกธรณีแตกแยกแล้ว จึงคิดกบฏแบ่งพวกเชลยเดิม ฮึกเหิม กระหยิ่มยิ่งใหญ่ สู้บารมีไม่ได้กลับหนี กรมพระราชวังรับพระบางกลับคืนกรุงเทพพระมหานคร เสด็จถึงกรุง ณ เดือน ๑๐ ปีกุน นพศก

เดือน ๕ ปีชวด สัมฤทธิศก ถวายพระเพลิงสมเด็จอมรินทรามาตย์เสร็จ เจ้าพระยาอภัยภูธรตามเสด็จกรมพระราชวังป่วยลงกลางทาง มีรับสั่งให้รับศพลงมา ประทานเพลิงที่พระเมรุเสร็จแล้ว ฟ้าผ่าพระเมรุทิศประจิม สำแดงพระเดชานุภาพกลับปราบได้ลาวเขมรเชลยเก่ากลับคืนเดิม ด้วยพระบารมี อนุกลับคืนเวียง

มีพระโองการรับสั่งให้เจ้าพระยาราชสุภาวดีเป็นแม่ทัพ พระสารเพธภักดีเป็นยกกระบัตรทัพ พระยาราชนิกุลเป็นปลัดทัพ พระยาสีหราชเดโชเป็นทัพหน้า พระยาพิชัยสงครามยกก่อนตั้งอยู่เวียงพันพร้าว อนุฆ่าเสีย เจ้าพระยาราชสุภาวดี พระยาสีหราชเดโชยกไป ราชวงศ์ตรงสกัดออกตัดทัพ หลวงพิพิธถูกง้าว เจ้าพระยาราชสุภาวดีลงจากม้าสู้กับราชวงศ์ ถูกอาวุธอยู่คงพลัดไพล่ กลับมีชัยในสงคราม ราชวงศ์ขามถอยหลังถูกปืนไม่ยืนยั้งแพ้พ่าย ดังทหารนารายณ์ราม ญวนมาใกล้ความโมหันธ์ พระยาณรงค์พิชัยฆ่าญวน ๓๐ อนุหนีไป เจ้าเมืองผ่อนจับตัวใส่กรงเหล็ก ลงเรือพิฆาต แห่ดาบเขียวดาบแดง เป็นขนาดมาฤดูหนาว ฆ้องตระเวนดังกราวในสนั่นครั่นครื้น ราษฎร

ตื่นกันแลดูสองฟากฝั่ง สองผัวเมียหมอบดังเสือบอบอยู่ในกรง ทรงเครื่องครบพันธนามาหน้าวัง พระบัณฑูรรับสั่งให้เมียแต่งตัว ลงเรือเอาข้าวเกลือไปส่งไม่แลดู พระพรมสำหรับขู่ให้ดูเมีย นักโทษไม่แลดูหน้า จนถึงท่าสักใหญ่ไขส่งพลัน พระโองการให้ใส่ขาหยั่ง เสียบเป็นท้ายที่นั่งมุขเด็จหน้าจักรวรรดิ ๓ วัน แล้วไปอยู่เรือนคุกถึงอนิจกรรม ซากศพเสียบประจานอยู่สำเหร่ จนโซมเซถมน้ำประจำท่า พลีบวงสรวงเทพยุดาซึ่งได้รักษาพระนคร

ปีฉลู เอกศก พระโองการทรงสร้างพระบารมี ให้บุรณะปฏิสังขรณ์วัดพระราชโอรสเรืองเดช บริเวณอาวาสกว้างกว่าเก่า เจดีย์ฐานสูงใหญ่ กุฎีสงฆ์ตึก ขุดคลองรอบ บำรุงสร้างเสร็จ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม วัดพระเชตุพน วัดสระเกศ วัดอรุณทาราม วัดราชบุรณะ ฉลองวัดพระราชโอรสเรืองเดช มีการมหรสพสมโภชพร้อม ทรงฉลองอุทิศพร้อมทุกวัด

ณ เดือน ๖ ปีขาล โทศก กรมสุรินทรรักษ์ สิ้นพระชนม์ ถวายพระเพลิงที่พระเมรุเสร็จแล้ว เจ้าฟ้ากรมขุนอิศรานุรักษ์ กรมหมื่นนเรนทร สิ้นพระชนม์ เป็นลำดับมา

ณ ปีเถาะ เดือน ๕ เกิดเพลิงกลางพระนคร ติดไหม้ถึงกรมสุนทรธิบดินทร์ สิ้นพระชนม์ในเพลิงรุม กรมหมื่นนเรศร์โยธีเสด็จมาดับไฟ กลับไปประชวรลงสิ้นพระชนม์ เป็นลำดับมาทั้ง ๔ กรม เข้าฤดูฝนถวายพระเพลิงที่ลำดับกษัตริย์ แต่กรม

สุนทรธิบดินทร์ถวายพระเพลิงที่วัดสระเกศ เชิญพระอัฐิทรงยานุมาศแห่ประดับพร้อมเครื่องสูง เข้าสมโภชในพระเมรุทองเสร็จแล้ว

ณ เดือน ๑๑ เรือเดินได้บนดอนดอน แล่นทุ่งพระเมรุ เกณฑ์น้ำดับเพลิง เป็นเชิงให้แผ่นดินชื้นที่ร้อนให้คืนสุขสบาย ด้วยชลสายกระแสเหตุ บารเมศโพธิญาณ แล้วบันดาลแห้งหาย

ณ วันอังคาร เดือน ๖ ขึ้น ๒ ค่ำ ลุศักราช ๑๑๙๔ ปีมะโรงจัตวาศก เพลา ๕ ทุ่ม ๙ บาท กรมพระราชวังบวรสถานมงคลเสด็จสู่สวรรคาลัย แต่อยู่ในราชสมบัติ ได้วัดศักดาเดช วัดศรีสุดาราช วัดมงคลสถานสุทธาวาส วัดบวรนิเวศ เชิญพระชินศรีมาประดิษฐานไว้ ณ วัดบวรนิเวศ กับพระฉลองพระองค์ทรงฉลองพร้อมกันเสร็จ เสด็จสู่สวรรคาลัย อยู่ในราชสมบัติ ๗ ปีกับ ๘ เดือน ๖ วัน ถวายพระเพลิงที่ลำดับกษัตริย์ เสด็จเข้าพระเมรุทอง

ณ วันเดือน ๘ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ปีมะเส็ง เบญจศก เพลา ๑ โมง ๕ บาท ทรงประเคนแล้วเสด็จขึ้น ระย้าแก้วแกว่งไกว พระโองการตรัสให้ดูที่ปราสาทวัดพระแก้วเป็นเหมือนกัน ด้วยพระบารมีแก่กล้า นางพระธรณีพระคงคา ทั้งท้าวจัตุโลกทั้ง ๔ สุชัมบดีเทวสโมสรนุโมทนาทานเจ้าฟ้าเหลือแล พึ่งแผ่นิสงส์สร้างพระไตรปิฎกผูกละ ๑ บาท ๓ สลึง ผูกละ ๒ บาท ผูกละ ๑ บาท ๒ สลึง เป็นนิจ บุญฤทธิสะท้านสุธาไหว จะพลันได้พระโพธิญาณ

ณ วันอาทิตย์ เดือน ๑ ขึ้น ๑๓ ค่ำ เวลา ๗ ทุ่มนาฬิกา หวั่นไหวพระที่นั่งบุษบกในพระแท่น ระย้าอัจกลับ หวั่นไหวทั่วทั้งคงคา กระฉ่อนฟูมฟองฝั่ง พระบารมียังจะยืนยิ่งเป็นมิ่งมงกุฎกรุง จะได้บำรุงพระศาสนาถาวรถ้วน ๕,๐๐๐ พระเกียรติยศนั้นจะฟุ้งเฟื่อง แก่นพิชัยสงครามเรืองอานุภาพ

ณ วันอาทิตย์ เดือน ๑ แรม ๕ ค่ำ เจ้าพระยาบดินทรเดชา เจ้าพระยาพระคลัง เจ้าพระยาพลเทพ องค์อิ่ม องค์ด้วง องค์แก้ว เจ้าพระยาและพระยา เมืองเอก เมืองโท เมืองตรี เมืองจัตวา ยกพร้อมเพลาบ่าย ๔ โมง ๖ บาท เจ้าพระยาบดินทรเดชาเป็นแม่ทัพใหญ่ ไปตีพนมเพ็ญเดินพลตามสถลมารค องค์จันทร์ได้ข่าวหนี ผลอกตัญญูลบหลู่พระคุณสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงพระอัยกา เลี้ยงองค์เองแต่ชันษาได้ ๘ ปี จนได้บวชแห่ทรงเครื่องกษัตริย์อย่างว่าเกิดแต่สายอุทร จนถึงองค์จันทร์เหมือนกับราชนัดดา หาเข้ามาถวายพระเพลิงไม่ เป็นคนอกตัญญูทรยศต่อสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง แผ่นดินกลาง หาเข้ามาถวายพระเพลิงไม่ ด้วยจะสูญสุริวงศ์ พุทไธเพชรไปตั้งเมืองใหม่ ทัพหน้าองค์แก้วเข้าเมืองได้ กวาดอพยพทั้งเครื่องยศที่ประทาน ได้พระคชาธารอำนวยสัตบุษ ส่งเข้ามากรุงเทพมหานคร แล้วติดตามองค์จันทร์ไปประจบทางร่วมกับทัพเรือ ล่วงเลยพุทไธมาศ มะจะรุหนีไม่ต่อสู้ ไปตั้งรบพระจันดานัวนาว ท่อยที่สามารถในการณรงค์สันทัดทรงกำลังกล้า ให้พลประดาเข้าหักค่าย มิได้เสียดายชีวิต

ลงเรือไล่กระชิดต้อนเร่งพลรบ ปะใครหลีกหลบประหารชีวิต ศึกกระชั้นชิดติดพัน เสียงปืนครั่นครั่นกัมปนาท ไม่ขยาดถอยหลบ สู้รบกันสาหัสจนเข้าฤดูคิมหันต์ น้ำแห้งสำเภาเดินไม่คล่อง เอาช้างกฤพองชักลาก ล่าถอยมาอยู่เมืองจันทบุรี เจ้าคุณพระยาพระคลัง เจ้าพระยาพลเทพ พระยา และพระยาหัวเมืองปากใต้ กระบวนทัพเรือ ได้ครอบครัวฝรั่งเขมรญวนส่งเข้ามากรุงเป็นอันมาก เจ้าพระยาบดินทรเดชาถอยมามั่นมัตบอง

มีพระราชสาส์นพระเจ้าแวกนามมาเป็นทางราชไมตรี ยังคิดถึงพระเดชพระคุณ สมเด็จพระอัยกาทศรฐบรมโกศพระเจ้าปราสาททอง มีพระคุณต่อพระเจ้าแวกนาม เมื่อแตกไตรเกรินมาพึ่งพระบารมี หนีกลับออกมา ได้ลูกดินประทานให้กลับออกไปเป็นกำลังรบได้เมืองคืน ด้วยพระบารมีบรมนาถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าหลวงสมเด็จพระอัยกา ว่ามีพระคุณต่อบิดามารดา เฆียนเฆี่ยนสงครามชวนเลิกศึก ด้วยอำนาจพระเจ้านั่งเกล้าทรงธรรมองค์จันทร์ถึงอนิจกรรม ญวนนำข่าวแจ้งข้อราชการ เสร็จสิ้นศึกเขมร

ณ เดือน ๖ ปีมะเมีย ฉศก กรมหลวงเทพพลภักดิ์เสด็จขึ้นไปรับพระคชาธาร สีก้านสัตบุษอำนวยพงศ์สมโภชที่กรุงเก่าแล้ว แห่ลงมากรุงเทพมหานคร ปลูกโรงสมโภชในพระราชวัง ประทานชื่อเจ้าพระยามงคลหัศดิน กรินทรอำนวยพงศ์กำภูพุชพ่ายภินิหาร ด้วยสมเด็จภานธรเลิศฟ้า ยังได้คชาดำเมืองนครราชสีมาลอกเป็น

เผือก แต่ตายังดำอยู่ พระโองการรับสั่งให้พระพิเรนทรเทพไปรับลงมาถึงกรุงเก่า กรมหลวงเทพเสด็จไปรับ ณ วันเดือน ๓ ขึ้น ๘ ค่ำ ปีมะเมีย ฉศก สมโภชอยู่บ้านจวบแขวงกรุงเก่า ๗ วัน แล้วทำเรือขนานคู่ชักแห่เจ้าพระยาเผือกผู้ตาดำดังนิล สำแดงพระบารมีลงมาให้เห็นประจักษ์ ที่แผ่นดินไหวถึง ๒ ครั้งเป็นอัศจรรย์เทพยุดารักษาพระศาสนา จึงสำแดงให้ประจักษ์ตาโลกทั้งปวงว่าแต่สร้างพระบารมีเกือบสำเร็จพระโพธิญาณ แต่พระเนตรยังไม่ฌานสรรพัญญูเป็นพุทธคุณชิโนรส ในอนาคตภายภาคหน้า เมื่อพระศาสนาพระเมตไตรย ลำดับใน ๑๐ พระพุทธชิโนวงศ์บรมโพธิสัตว์ มิได้คลาดบรมบาทบพิตร สมเด็จพระเจ้ารามาธิบดินทร์จักรพินทรงธรรมเที่ยง ชุบเลี้ยงพระญาติวงศานุวงศ์กษัตริย์ดังฉัตรแก้วกั้นทวีป บรมโพธิเดียวแท้ประชุมพึ่ง จนถึงสำเร็จพระโพธิญาณ โดยโวหารที่ได้เห็นประจักษ์ มีการสมโภช ๓ วันไว้โรงในพระราชวัง พระโองการประทานชื่อพระยามงคลขึ้นอินทรอัยราวรรณ สีสังข์บัลลังก์ทรง พาหนะบรมพงศ์จักรแก้วบารมีแผ้วผ่องแล้ว

ณ วันเดือน ๖ แรม ๖ ค่ำ ปีมะแม สัปตศก พระเจ้าลูกเธอพระองค์ลักขณาสิ้นพระชนม์ ถวายพระเพลิงที่พระเมรุทอง มีการมหรสพสมโภชพร้อมเสร็จการ

ณ วันเดือน ๑๑ ขึ้น ๘ ค่ำ ปีวอก อัฐศก สมเด็จพระพันวษาสิ้นพระชนม์ พระศพทรงพิชัยราชรถชักเข้าพระเมรุทอง ถวายพระเพลิงที่ลำดับกษัตริย์ มีการมหรสพสมโภชพร้อมเสร็จการ

เจ้าคุณวังหลวงประชุมเพลิงในพระเมรุทองเจ้าข้างในวังหลัง กรมหมื่นเสพสุนทร ถวายพระเพลิงลำดับกัน ณ วัดอมรินทาราม

ณ ปีวอก ฉศก สมเด็จพระเจ้ารามาธิบดินทร์ทรงบุรณะสมภารในการพระราชกุศลเสมอมามิได้ขาด ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เดิมสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงพระอัยกาปราบดาภิเษกแล้ว ฐาปนาเป็นอาราม แล้วบุรณะปฏิสังขรณ์ได้ฉลองถึง ๒ ครั้ง เป็นที่สุดพระบารมี สมเด็จพระเจ้ารามาธิบดินทร์ทรงบุรณะยกฐานในพระอุโบสถทรงมรฎปสูงกว่าเก่า ฉลุลายเสากุดั่นพื้นผนังเหมือนเตือนพิศ วิจิตรลำยองทรงมรฎปพื้นเลื่อมลายบรรจงแว่นฟ้าทองคำดาดพื้นลงยาราชาวดีงามที่สุด ตามนุษย์แลไม่เห็นสวรรค์หมายชั้นดาวดึงส์ พระปรางค์ทรงเครื่องเรียงรายตลอดหน้าวัด ส่วนในระเบียงรอบประกอบเขียนเรื่องรามเกียรติ์ ชั้นในหน้าทั้งบริเวณพระศรีรัตนศาสดาราม พระเจดีย์ทรงงามประภัสสร เจดีย์บัวอย่างเจดีย์ลังกา ทั้งหอระฆังดูแทนเวชัย ทรงสร้างสรรพิหารยอดประดับ พื้นผนังขาวแพรวพราวเลื่อมศรีเพรา เชิญพระศิลา ๓ พระองค์ ทรงประดิษฐานไว้เป็นพระประธานเฒ่า ฝาผนังเขียนเรื่องอิเหนา ลายระบายเส้นทองคำ ประดับพื้นทำล้วนศิลาลาดสะอาดเลื่อมบรรจงสรร ส่วนพระมรฎปนั้นทรงสูงใหญ่ ลำดับทักษิณ ๓ ชั้น ทรงพระไตรปิฎก ๘๔๐๐๐ พระธรรมขันธ์ ประดิษฐานไว้ในตู้ทรงพระมรฎป ลายมุกรูปภาพครุฑอัดยัดเยียดนาคหิ้ว

ครุฑเมียง เทพนั่งเรียงประนมนิ้วอัญชุลี มรฎปทรงพระไตรบิฎก ของสมเด็จพระอัยกาทรงประดิษฐานไว้ ของสมเด็จพระเจ้ารามาธิบดินทร์ ตู้ลายรดน้ำประจำทั้ง ๔ ทิศ ในสถานที่นมัสการเสื่อสานด้วยเงินแล่นปูพื้น ชื่นแสงช่วงดวงแก้วยอดพระมรฎป ใครเห็นดังเยี่ยมภพสุธาสวรรค์ พระไตรบิฎกพระพุทธเจ้าหลวงแผ่นดินกลาง ทรงสร้างไว้ ณ หอพระมนเทียรธรรม ทรงไว้ตู้มุก ๓ ใบ ลายกำมะลอใบ ๑ เป็น ๔ ประดิษฐานไว้ในพระศาสนา ลำดับกษัตริย์ ๓ งามบรรจงทุกสิ่งสรรพ เครื่องบูชา เสาศิลาบัวแกะลายเครือวัลย์ ทั้ง ๘ ต้นไว้หน้าอุโบสถ บัวทองใส่วานเทวรูปทองอยู่บูรพา มีศาลารายรอบบริเวณ เกณฑ์ฤษีอยู่กุฎิคณะหลัง รูปหล่อปั้นนั่งยืนพื้นสัตว์เหมือนคณนา สระบุษบันสารพันไม้ผลาผล รูปปั้นอยู่บนกำแพงเรียงโต๊ะตั้งเคียงทั้งกลองชัย ในอุโบสถระย้าแก้วดังดาวล้อมจันทร์ วิหารรอบประดับชั้นกำแพงราย บัวกระถางเคลือบตั้งถวาย ทั้งนกทัณฑิมา ถือไม้เท้าหล่อด้วยเหล็กวิลาด อยู่บูรพา ๒ อยู่ประจิม ๒ ตัว ๒ ตาแลดูไม่ทั่ว ดังว่านับดาวประดับเดือน ในทวีปนี้ไม่มีเหมือนที่สุดงาม

พระบางได้กลับมาแต่เวียงจันทน์ พระโองการรับสั่งให้เจ้าพระยาบดินทรเดชา ให้เชิญพระบางไปประดิษฐานไว้ ณ วัดจักรวรรดิราชา เจ้าพระยาบดินทรเดชาสร้างวิหารฝาผนังนอกเขียนลายรดน้ำ ฝาผนังในทองทึบทรงเครื่องประดับ แล้วไปตีเมืองพนมเพญ เสร็จศึกกลับเข้ามา มีการฉลองสมโภชเสร็จแล้ว

พระโองการบุรณะวัดเชตุพน ทรงเก่าคร่ำคร่าชำรุด แล้วสั่งให้รื้อกระทุ้งรากโบสถ์ให้ลึกซึ้งอยู่ถ้วน ๕๐๐๐ โดยกำหนด ทรงสร้างอุโบสถใหญ่กว้างกว่าเก่า แต่อำนาจบุญฤทธิ์ ทรงอธิษฐานไว้ให้ยืนถ้วน ๕๐๐๐ ปี

ณ วันเดือน ๔ ขึ้น ๔ ค่ำ ปีมะแม นพศก ยกเครื่องบนวัดพระเชตุพน บันดาลด้วยอำนาจผลอธิษฐาน ให้ยืนนานถ้วน ๕๐๐๐ เผอิญตัวไม้พลัดผันพัดฟาด กัมปนาทหวาดหวั่น เสียงสนั่นดังฟ้าฟาดสาย อิฐปูนแตกกระจายเป็นควันละอองต้องตามัวไม่รู้จักหน้ากัน ครื้นครั่นธรณี คนถึงวิสัญญีพินาศ ที่เจ็บปวดขาเข่าคลาดศีรษะแตกบาดเจ็บอยู่มาก บริจาคพระราชทรัพย์แจกจ่าย ที่ถึงอนิจกรรม ประทานเงินเผาศพคนละชั่ง ๑ ที่ถูกตัวไม้แตกกระเด็นทับขาหักเข่าคลาด แผลหนัก ประทานเงิน ๑๕ ตำลึง ที่บาดแผลแตกน้อย ๗ ตำลึง ๕ ตำลึง ประทานตามน้อยมาก เฉลิมภาคพระโพธิญาณ จ้างช่างที่ชำนาญยกตัวไม้ประดับเครื่องบนขึ้นได้แล้ว วิหารทิศพระระเบียงพร้อมเสร็จ ทรงสร้างพระเจดีย์ใหญ่ทรงเครื่อง ทั้งหอไตร พระพุทธไสยาสน์ทรงพระองค์ยาว ๒๑ วา ทั้งวิหารพร้อมเสร็จแล้ว ตั้งภูเขาทุกประตูวัด ลำดับกษัตริย์ไม่ได้สร้างพระไสยาสน์ไว้เส้นเศษวาอารามตึกกุฎีสงฆ์ เลขวัด ๑๐๐๐ คงหมวดหมู่เพิ่มเติม แล้วฐาปนาที่หลังพระวิหารใหญ่

ณ เดือน ๘ มีพระโองการให้ตั้งกองชำระร้อนราษฎรให้เป็นสุข อากรขนอนตลาดที่เรียกล่วงเกินธรรมเนียมให้ลงเสมอเก่า แต่ค่าน้ำยกขาดมิให้ทำอากร แล้วทรงชำระผู้ร้ายได้เป็นสัตย์ส่งไปคุก ที่มาลุแก่โทษตัวแล้วจะจับผู้ร้ายถวาย พระราชทานเงินชุบเลี้ยง ที่มาลุแก่โทษจำเพาะตัวได้ทำผิด รู้สึกตัวกลัวพระราชอาญามาลุแก่โทษ ให้สาบานตัวและสักขาว่าเป็นผู้ร้าย

ณ วันอังคาร เดือน ๑๑ แรม ๓ ค่ำ ลุศักราช ๑๑๙๙ ปีระกานพศก สมเด็จพระพันปี กรมศรีสุราไลย เสด็จสู่สวรรคาลัยเพลา ๓ ยาม

ณ วันพุธ เดือน ๑๑ แรม ๔ ค่ำ ยกพระโกศเสด็จพระยานุมาศ ตั้งแห่เป็นขนาดกระบวนเครื่องสูงประดับพร้อม เทวดาประณมมือถือดอกบัว ประณมเรียงเคียงพระโกศ สนั่นโสตสำเนียงเสียงนางร้องไห้ ประสานเสียงกลองประโคมก้องไตรภพ พระศพสมเด็จเสด็จสถิตมหาปราสาท

พระโองการเสด็จกลับยังพระที่นั่งสุริยาอมรินทรวินิจฉัย เจ้าพระยาบดินทรเดชารับตัดเสาพระเมรุขนาดใหญ่ ๒ ต้น เจ้าพระยาราชสุภาวดี ๑ ต้น พระยาเพชรบุรี ๑ ต้น

ณ วันอาทิตย์ เดือน ๑๑ แรม ๘ ค่ำ เจ้าพระยาบดินทรเดชาทูลลา เพลาบ่ายชายออกเรือ ไปเมืองปราจีนบุรี เกณฑ์ให้ตัดเสาพระเมรุได้คล่อง ไพร่ไม่เจ็บป่วยต้องค้าง คงลากลงถึงที่ทั้ง ๔ ต้นงามเสลา ไม้เล็ก ๑,๐๐๐ เจ้าพระยาราชสุภาวดี ณ วันจันทร์

เดือน ๑๑ แรม ๙ ค่ำ เพลาเช้าไปสระบุรี เกณฑ์ไพร่ตัดเสาพระเมรุ ไม่บาดเจ็บว่องคมขวานได้ครบการทั้งสี่ต้น ขนลากลงท่า ล่องมาพร้อมเสร็จ ไม้เล็ก ๑,๐๐๐ เสมอกันถ้วนครบการด้วยพระบารมีเป็นที่ยิ่ง สารพัดสิ่งไม่ขัดขวาง สมเด็จพระพันปีกรมพระศรีสุราไลย ได้ทรงสร้างพระไตรปิฎกจบ ๑ สร้างวัดหนังพอเสร็จ เครื่องไทยทานบาตร ๕๐๐ ไตร ๕๐๐ พร้อมเสร็จพอเสด็จสวรรคาลัย

ณ วันเสาร์ เดือน ๑ ขึ้น ๕ ค่ำ สมเด็จพระเจ้ารามาธิบดินทร์ได้ทรงถวายไตรสดับปกรณ์ ๕๐๐ ที่พระศพบนพระมหาปราสาทรับพระบรมธาตุเสด็จมาแต่เมืองน่าน แห่ไปมีการสมโภชพร้อม ณ วัดหนัง ตั้งสวดมนต์

ณ วันเดือน ๑ ขึ้น ๖ ค่ำ ฉลองแล้วทรงทิ้งฉลาก ๑๐ ตำลึง ทิ้งต้นกัลปพฤกษ์ทั้งข้างหน้าข้างใน ณ พระที่นั่งมุขเด็จพุทไธศวรรย์หน้าจักรวรรดิท้องสนามนอก

ณ วันพุธ เดือน ๑ แรม ๑ ค่ำ พระโองการรับสั่งให้ชักพระประธานทรงหล่อหน้าตัก ๐ ๒ ๓ ๑ ๐ มาประทับสมโภช มีการมหรสพพร้อม ณ พระทวารวิเศษไชยศรี

ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๑ แรม ๒ ค่ำ ชักพระพุทธรูปทรงเลื่อนชักแห่ประโคมฆ้องกลองชัยชนะครื้นครั่น สนั่นเสียง

มโหรีจีนไทยแขกมอญ มีโรงโขนละคร งิ้วมอญรำหุ่น ผุ่นเมืองเหนือหนุนมานมัสการ ทั้งได้ดูงานสมโภช สมเด็จพระเจ้ารามาธิบดินทร์บรมบาท เสด็จทรงพระราชยาน เสด็จตามชินาจารย์พระพุทธองค์ ประทับทรงเสด็จยังพลับพลา แล้วชะลอเลื่อนข้ามตะพานมาตลอดพ้น ราษฎรกล่นเกลื่อนกว่าหมื่นพัน ชวนกันมาวันทา เข้าชักพร้อมหน้าจนถึงที่ สถิตสถานพระอุโบสถ ปรากฏการมหรสพสมโภช สำเนียงเสียงเสนาะโสต ปราโมทย์โมทนา พิณพาทย์ทำบูชาสัก ๑๐๐ วง ฉลองพระพุทธองค์ชินวรสโมสรแสนเกษมเบี่ยมเปรมอิ่มด้วยศรัทธา ถ้วนหน้าประชาชนพระโองการรับสั่งขนานนามวัด ให้ชื่อวัดสุทัศน์เทพธาราม

ณ วันเสาร์ เดือน ๑ แรม ๔ ค่ำ เจ้าพระยาบดินทรเดชา เพลา ๓ โมงเช้า ออกเรือไปฟังข่าวราชการเมืองมัตบอง

พระองค์ตรัสให้ตั้งทรงพระเมรุขนาดใหญ่ ได้ยกเครื่องบนลำดับชั้น

ณ วันอังคาร เดือน ๓ แรม ๑๑ ค่ำ เพลายาม ๔ บาท กรมหลวงเทพพลภักดิ์สิ้นพระชนม์ พระศพใส่พระโกศไว้วัง ประดับเครื่องสูงพร้อม ประโคม

ณ วันพุธ เดือน ๕ ขึ้น ๑๐ ค่ำ ลุศักราช ๑๒๐๐ ปีจอสัมฤทธิศก ยกยอดฉัตรพระเมรุ สมเด็จพระพันปีหลวง กรมพระศรีสุราไลย

ณ วันพุธ เดือน ๖ ขึ้น ๒ ค่ำ ตั้งสวดฉลองวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๖ ขึ้น ๓ ค่ำ ชักพระบรมธาตุสมโภชในพระเมรุทอง ฉลองพร้อมกัน มีแจง ๕๐๐ ทรงถวายไตรบาตร ๕๐๐ ทั้งเครื่องไทยทานเหลือแล พึ่งแผ่พระบารมี ชักพระบรมธาตุกลับเข้า

ณ วันเสาร์ เดือน ๖ ขึ้น ๕ ค่ำ แล้วชักพระอัฐิสมเด็จพระบรมโกศพระอัยกา พระพุทธเจ้าหลวงในพระโกศ ตั้งแห่ทรงพระยานุมาศ เข้าประดิษฐานในพระเมรุทอง สมโภชมีการมหรสพพร้อม สดับปกรณ์ไตร ๒๐๐ จีวร ๓๐๐ เป็น ๕๐๐ ต้นกัลปพฤกษ์ ๘ ต้น พระราชทานเงินคนสูงอายุ แต่ ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๖ ขึ้น ๓ ค่ำ ทั้งข้างหน้าข้างใน ตั้งแต่อายุปีกุน ๗๒ ขึ้นไป ข้างในคนละ ๑๐ ตำลึง ผ้าคนละ ๒ สำรับ ข้างหน้าตามบรรดาศักดิ์ เจ้าพระยาและพระยาได้ ๓ ชั่ง ผ้า ๒ สำรับ พระหลวงได้ ๑๐ ตำลึง ผ้า ๒ สำรับ คนพิการชรา ง่อยเปลี้ย วันละ ๕๐๐ ชักพระอัฐิตั้งแห่กลับเข้าพระราชวัง

ณ วันอาทิตย์ เดือน ๖ ขึ้น ๖ ค่ำ ชักพระศพสมเด็จพระพันปีหลวง กรมพระศรีสุราไลย ทรงยานุมาศ จากพระที่นั่งมุขเด็จมหาปราสาท ตั้งแห่อ้อมมาทางท้ายสนม ขึ้นทรงพิชัยราชรถท้ายวัดพระเชตุพน เกณฑ์แห่ รูปสัตว์ ทรงสังเค็ดผ้าไตรบาตรขนาดเดิม ครั้งพระอัฐิพระพุทธเจ้าหลวง สมเด็จพระบรม

โกศพระอัยกาปฐมกษัตริย์ ลำดับชักแห่เข้าพระเมรุทอง บรรทมพระเมรุ ๗ วัน มีการมหรสพพร้อมสมโภช

ณ วันอาทิตย์ เดือน ๖ ขึ้น ๑๓ ค่ำ ถวายพระเพลิง ณ วันจันทร์ เดือน ๖ ขึ้น ๑๔ ค่ำ เก็บพระอัฐิกลับคืน ทรงไว้ในพระโกศทั้งสวมในกรมพระศรีสุราไลยลอยพระอังคารเสร็จ ๓ วัน มีการมหรสพพร้อมเสร็จเสมอ

ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๖ แรม ๒ ค่ำ ชักพระอัฐิแห่เข้าพระราชวังเสร็จ

ณ วันเสาร์ เดือน ๖ แรม ๔ ค่ำ พระเทพกุญชรป่วยลงเพลา ๘ ทุ่ม ล้ม ณ วันอาทิตย์ เดือน ๖ แรม ๕ ค่ำ เพลา ๓ ยาม

ณ วันจันทร์ เดือน ๖ แรม ๖ ค่ำ ประดับเครื่องสูงกั้นกลดเทวดาแห่ ๕๐๐ ลงเท

ณ วันพุธ เดือน ๖ แรม ๘ ค่ำ ชักพระศพกรมหลวงเทพทรงยานุมาศเข้าพระเมรุทอง ถวายพระเพลิง ณ วันศุกร์ เดือน ๖ แรม ๑๐ ค่ำ เป็นเสร็จการ

ทางพิจารณาหาตัวผู้เขียนจดหมาย

พระราชนิพนธ์

ใน

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

หนังสือฉบับนี้ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ คัดสำเนามาให้เมื่อวันที่ ๒๔ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๗ ว่าในการที่หาหนังสือสำหรับหอพระสมุด ได้หนังสือฉบับนี้จากข้างวังหน้า เห็นว่าเป็นจดหมายเหตุที่มีข้อความเพิ่มเติม แต่เป็นคนละอย่างกับสยามประเภท หรือจะพูดตามภาษาที่เรียกกันอยู่ว่า "มีกุ" แต่ไม่ใช่กุอย่างสยามประเภท

ครั้นเมื่อได้มาแล้ว ก็มีใจผูกพันอยู่ที่จะอ่าน เพราะพลิก ๆ ดูเห็นข้อความชอบกล เมื่อหมดธุระแล้วจึงได้เปิดขึ้นอ่านตะไปโดยเร็ว เพราะอยากรู้ความ จบในพักเดียวนั้น ความคิดแรกที่เกิดขึ้นในใจก็นึกว่า ซึ่งกรมหลวงดำรงกล่าวว่าเป็น กุ ชนิดหนึ่งนั้นผิดไปเสียแล้ว

เห็นจะได้อ่านคะ ๆ ไม่ได้พิจารณา หนังสือฉบับนี้มีข้อความแปลกประหลาดน่าฟังอยู่ จะต้องอ่านอีกครั้งหนึ่งในเวลาอื่น

ในเบื้องต้นนั้นความวิตกวิจารณ์ก็เกิดขึ้นว่า ใครหนอจะเป็นผู้เรียบเรียงหนังสือฉบับนี้ มีหลักอันหนึ่งที่ว่าได้มาแต่วังหน้า แต่จะเป็นใครในวังหน้าได้เรียบเรียงหรือประการใด จึงตั้งวงคิดหาตัวผู้เรียง จนถึงได้เขียนลงเป็นจดหมายบันทึก ดังที่ได้คัดลงไว้ต่อไปนี้

"หนังสือที่จดลงนี้ ปรากฏโดยโวหารและทางดำเนินความใช้ถ้อยคำเป็นสำนวนผู้หญิง คงจะเป็นเจ้านาย แต่จะเป็นเจ้านายเก่าหรือเจ้านายใหม่ซึ่งเป็นราชตระกูลนี้ แต่เนื่องในเชื้อวงศ์เจ้ากรุงธนบุรี หรือจะมีเกี่ยวข้องในเชื้อวงศ์เมืองนครศรีธรรมราช ซึ่งได้เป็นราชตระกูลในเวลานั้นคราวหนึ่งก็อาจจะเป็นได้"

"ข้อความที่เห็นเช่นนี้ เพราะผู้เขียนนับถือเจ้ากรุงธนบุรี เรียกว่าแผ่นดินต้น ใช้ถ้อยคำกล่าวถึงโดยความเคารพ เหมือนอย่างลูกหลานเจ้ากรุงธนบุรีพูด ตามที่ได้เคยฟังมาเป็นอันมาก เมื่อกล่าวถึงสัญญาวิปลาสก็กล่าวด้วยความเห็นใจ ว่าเป็นการบังเอิญเป็นไปเช่นนั้นด้วยเป็นเวลาเคราะห์กรรม และเป็นเวลาจะสิ้นบุญสิ้นวาสนา เมื่อกล่าวถึงการดุร้ายก็ค่อนจะเป็นคำอยู่ข้างอวด ๆ ว่าเก่งกาจหรือใจคอเด็ดเดี่ยว อย่างเดียวกันกับลูกหลานขุนหลวงเสือกล่าวถึงขุนหลวงเสือยกย่องในการที่มีความเห็นล่วงหน้า เช่นรู้สึกตัวว่าสิ้นบุญแล้ว เมื่อเขาเชิญให้บวชก็ยินดีปรีดาที่จะออกบวช ครั้นเมื่อเจ้าบุญมีรามลักษณ์ไปชวนให้สึกก็ไม่ยอมสึก ว่าสิ้นบุญแล้ว อย่าไปสู้เขาเลย ดังนี้เป็นต้น

และเป็นผู้รู้กิริยาอัชฌาสัยเจ้ากรุงธนบุรี ซึ่งลูกหลานเขาเล่ากันอยู่ว่า เมื่อจะรับสั่งกับใคร ๆ ย่อมเรียกพระองค์เองว่าพ่อ ดังนี้ ข้าพเจ้าเป็นผู้คุ้นเคยในหมู่ลูกหลานเจ้ากรุงธนบุรีมาก คือ คุณปลัดเสงี่ยม บุตรพระพงษ์นรินทร์ได้เลี้ยงมา ทั้งได้คุ้นเคยกับเจ้านายผู้หญิงลูกหม่อมเหม็นหลายองค์ จึงได้รู้เรื่องราวของเจ้ากรุงธนบุรี และพระกิริยาอัชฌาสัย ทั้งทราบถ้อยคำของลูกหลานเหล่านั้นเคยยกย่องกันอย่างไรด้วย"

"อนึ่ง ในหนังสือฉบับนี้ กล่าวถึงประสูติเจ้าฟ้าเหม็น ดูเป็นรู้เรื่องราวสนิทสนมมาก จนความที่ไม่จำเป็นจะต้องยกขึ้นกล่าว เช่น พระพุทธยอดฟ้าเสด็จพระราชดำเนินตามพระศรีศากยมุนี ไปถึงพลับพลาเช กรมขุนกระษัตรานุชิตประคองพระองค์ไว้ ดังนี้"

"ข้อซึ่งคิดเห็นว่าผู้เขียนตั้งอยู่ในพระบรมราชวงศ์นี้ คือแสดงความเคารพนับถือ ยกย่องพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้ามาก เช่น เรียกเจ้าฟ้ากษัตริย์ศึกเป็นต้น ทั้งถ้อยคำที่จะออกพระนามพระเจ้าแผ่นดิน ก็ออกพระนามเหมือนอย่างเจ้านายเก่า ๆ รับสั่ง คือเรียกพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าว่า สมเด็จพระอัยกา เรียกพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้าว่า สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง เรียกกรมพระราชวังบวรมหาสุรสีหนาทว่า พระพุทธเจ้าหลวง สมเด็จพระอัยกาวังบวรสถานมงคล เรียกกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ว่า สมเด็จพระบิตุจฉาวังบวรสถานมงคล เรียกกรมพระราชวังหลังว่า พระวังหลัง"

"การที่เรียกพระนามเช่นนี้ ปรากฏว่าหนังสือฉบับนี้ได้เขียนในรัชกาลที่ ๓ ก่อนที่เรียกพระนามตามพระพุทธรูปฉลองพระองค์ เรียกตามแบบกรุงเก่า เป็นธรรมเนียมพระเจ้าแผ่นดินซึ่งสวรรคตไป องค์ใหม่เป็นขึ้นแทนแล้ว เรียกองค์เก่าว่า สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวในพระบรมโกศ ถ้าถวายพระเพลิงแล้ว บางทีก็เปลี่ยนเป็นสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ถ้ามีองค์ที่ ๓ ขึ้น องค์ที่ ๑ ก็เป็นสมเด็จพระอัยกา องค์ที่ ๒ เป็นสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง นี่เป็นคำใช้อย่างเขียนหนังสือหรือพูดทางราชการ แต่ถ้าเป็นคำพูดมักจะเรียกรัชกาลที่ ๑ ว่า แผ่นดินต้น รัชกาลที่ ๒ ว่า แผ่นดินกลาง อันเป็นเหตุให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรังเกียจว่า ถ้าเช่นนั้นรัชกาลประจุบันก็เป็นแผ่นดินปลาย เป็นคำไม่เพราะ จึงโปรดให้ใช้พระนามตามพระพุทธรูปฉลองพระองค์เสีย แต่ถึงดังนั้น เจ้านายผู้ใหญ่ท่านยังรับสั่งอยู่ตามเดิม ไม่ใคร่จะเปลี่ยนแปลงไปได้ จนเคยได้ยิน หนังสือฉบับนี้แต่งก่อนบัญญัติให้เรียกพระนาม แต่เมื่อฟังก็เข้าใจได้ง่าย เพราะเคยได้ยินมา"

"ข้อซึ่งคะเนว่าจะเกี่ยวข้องเป็นเชื้อตระกูลเมืองนครศรีธรรมราชนั้น เพราะเห็นว่ากล่าวถึงเจ้านครและเรื่องพระพงษ์นรินทร์ต้องกันกับที่เคยได้ยินจากเชื้อสายพระพงษ์นรินทร์ มีคุณปลัดเสงี่ยมเป็นต้น เล่าความเกี่ยวข้องพัวพันกันในเชื้อวงศ์เจ้ากรุงธนบุรี กับพวกนครศรีธรรมราช มีเรื่องราวมาก จึงน่าจะสันนิษฐานว่า ผู้เขียนหนังสือฉบับนี้ เป็นเจ้านายในราชตระกูลนี้ แต่คงจะมีเชื้อสายเกี่ยวพันเชื้อวงศ์เจ้ากรุงธนบุรี และนครศรีธรรมราชด้วย"

"เมื่อเห็นความเช่นนี้แล้ว จึงตั้งวงพิจารณากันให้แคบเข้าว่าหนังสือนี้เป็นสำนวนผู้หญิงหรือผู้ชาย ก็เห็นปรากฏชัดว่าเป็นสำนวนผู้หญิง และถ้าเป็นผู้หญิงแล้ว จะเป็นชาววังหลวงหรือชาววังหน้า เทียบสำนวนคล้ายพระเจ้าบวรวงศ์เธอชั้น ๒ พระองค์เจ้าประทุมเมศ ซึ่งเขียนหนังสือประทานพรในเวลาสรงน้ำสงกรานต์ทุก ๆ ปี จึงลงเนื้อเห็นเอาว่าคงเป็นเจ้านายผู้หญิงในวังหน้า ข้อความที่แต่งนั้นไม่ใช่เป็นจดหมายเหตุ ไม่ใช่พงศาวดาร เป็นแต่นึกอะไรได้ก็จดลงไป ความรู้การงานรู้มากเป็นช่อง ๆ แต่ไม่เป็นหลักฐานในทางราชการ รู้เรื่องในวังละเอียดกว่านอกวัง หนังสือฉบับนี้พึ่งได้เขียนในรัชกาลที่ ๓ และไม่ทันแล้วสำเร็จ หรือจะไม่กล้าเขียนแผ่นดินประจุบันหยุดไว้เสีย หรือห่างเหินไปไม่รู้การประจุบันอย่างใดอย่างหนึ่ง"

"เมื่อได้ความเช่นนี้แล้ว ก็ไปตรองหาเจ้านายวังหน้าทีเดียว เจ้านายวังหน้าที่เป็นพระราชนัดดาพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า ก็มีสองพวก คือ พระเจ้าบวรวงศ์เธอชั้น ๒ พระองค์เจ้าในกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ พระเจ้าบวรวงศ์เธอชั้น ๓ พระองค์เจ้าในกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพย์"

"เมื่อเช่นนี้ ตรวจดูก็เห็นแต่พระองค์เจ้าประชุมวงษ์ และพระองค์เจ้าขนิษฐา ซึ่งเป็นพระเจ้าบวรวงศ์เธอชั้น ๒ อันเจ้าจอมมารดาเป็นธิดาเจ้ากรุงธนบุรี เมื่อเป็นพระองค์เจ้ามีนามว่า พระองค์เจ้าบัญจปาปี ภายหลังเรียกว่าคุณสำลี เป็นกำพร้า รักใคร่กันกับเจ้าฟ้าเหม็นพี่ชายมาก ครั้นเมื่อเจ้าฟ้าเหม็นเป็นโทษ จึงพลอยต้อง

ถูกประหารชีวิตด้วย หรือมารดาคุณสำลี จะเป็นชาวนครดอกกระมัง ถ้าเช่นนั้นก็จะสมกับตั้งเกณฑ์ไว้ ๓ ข้อ"

"อีกองค์หนึ่งก็พระองค์เจ้าอรุณ อันเป็นพระเจ้าบวรวงศ์เธอชั้น ๓ ด้วยเจ้าจอมมารดากรมพระราชวัง ก็เป็นบุตรีเจ้าพระยานคร (เจ้าพัด) เจ้าจอมมารดาพระองค์อรุณ ก็เป็นน้องท่านผู้หญิงอินภรรยาเจ้าพระยานคร (เจ้าน้อย) ไม่ปรากฏว่าเกี่ยวข้องอันใดกับเจ้ากรุงธนบุรี หรือจะเกี่ยวพันกัน ด้วยเหตุที่กรุงธนบุรีกับเมืองนครเกี่ยวพันกันมากเช่นกล่าวมาแล้ว แต่หากจะไม่รู้"

"ใน ๓ พระองค์นี้ พระองค์เจ้าขนิษฐาและพระองค์เจ้าอรุณรู้จักคุ้นเคยอยู่ เพราะท่านอยู่จนแผ่นดินประจุบันนี้ แต่องค์แรกถ้าหากว่าแต่ง น่ากลัวจะฉาดฉานเกินนี้ เพราะดูท่านอยู่ข้างเก่งกาจอยู่ แต่องค์หลังดูท่านเรียบนัก น่าจะไม่แต่ง อีกประการหนึ่งเหตุไฉนท่านจะไปนิ่งเงียบอยู่เพียงแผ่นดินพระพุทธเลิศหล้า ท่านคงจะต้องกล่าวถึงกรมพระราชวังพระบิดาของท่าน อันเป็นที่ควรจะรื่นเริงเพราะมีบุญเกินปรกติ"

"คราวนี้ยังเหลืออยู่องค์เดียวแต่พระองค์เจ้าประชุมวงษ์ ซึ่งถึงว่าจะสิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔ ก็สิ้นพระชนม์เสียแต่แรก ไม่ทันรู้จักท่าน แต่ดูจะเป็นผู้ใหญ่มีหลักฐานมั่นคง พระชันษาคงจะราวกันกับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า ก็คือจวน ๒๐ ปี หรือ ๒๐ ปีแล้วตั้งแต่ในรัชกาลที่ ๑ เรื่องราวที่แต่ง ความมากอยู่ในรัชกาลที่ ๑ บางทีท่านจะเสด็จเข้ามาอยู่ในวัง ความในแผ่นดินพระพุทธเลิศหล้า

น้อยไป ท่านคงเสด็จขึ้นไปอยู่วังหน้า ครั้นเมื่อวังหน้าสวรรคตแล้ว เสด็จกลับลงมาอยู่วังหลวง ในรัชกาลที่ ๓ กรมพระราชวังสวรรคต แล้ว ก็เสด็จขึ้นไปเป็นแม่วังอยู่วังหน้า ความจึงได้ไปขาดอยู่เพียงนั้น จึงปลงใจว่าน่าจะเป็นพระองค์เจ้าประชุมวงษ์ เป็นผู้ได้เรียงจดหมายฉบับนี้"

ครั้นเมื่อเขียนข้อความข้างต้นนี้แล้วเสร็จ มีเวลาว่างได้อ่านหนังสือนั้นซ้ำอีกทีหนึ่ง ไปกระทบคำที่สงสัยเข้าคำหนึ่ง มีแต่ว่า **กรมหมื่น** ไม่ได้ออกพระนาม นึกว่าคนที่คัดจะคัดตก เหมือนอย่างที่มีในหนังสือแห่งหนึ่งว่า เจ้า ทัศพงษ์ เจ้า แล้วก็เลยไปอื่น สงสัยว่าตั้งใจจะเขียนว่าทัศไพ แต่ตกเสีย เห็นแต่วันแรกแล้วมาอ่านวันหลังนี้ จึงไปพบเข้าอีกแห่งหนึ่งมีความว่า "วันเดือนแปด แรมค่ำหนึ่ง ปีมะโรง สัมฤทธิศก เจ้าฟ้ากรมพระสุนทรเทพสิ้นพระชนม์ ไว้พระศพบนปราสาท พระโองการตรัสสั่ง **กรมหมื่น** ว่าสิ้นลูกคนนี้แล้ว พระเนตรมืดสี่ด้าน พระกรรณตึงสี่ด้าน อากรขนอนตลาดเจ้าดูชำระเถิดอย่าทูลเลย" อีกแห่งหนึ่งว่า "ณ เดือนห้า จุลศักราช ๑๑๗๙ ปีฉลู นพศก **กรมหมื่น** สิ้นพระชนมายุ ประชุมเพลิง ณ วัดราชบุรณ" เมื่อได้ความเช่นนี้ก็มาปรากฏชัดว่า ข้อความที่คิดเดามาแต่แรกนั้นผิดหมดทั้งสิ้น กรมหมื่นองค์นี้คือ กรมหมื่นนรินทรพิทักษ์ พระนามเดิมหม่อมมุก เป็นบุตรเจ้าพระยามหาสมบัติกรุงเก่า เป็นพี่เจ้าพระยาพลเทพ (ปิ่น) บิดาเจ้าพระยาบดินทรเดชา[๑] ซึ่งเป็น

---

(๑) *ในเรื่องตั้งเจ้าพระยากรุงรัตนโกสินทร์ว่า เจ้าพระยาพลเทพ ซึ่งเป็นบุตรเจ้าพระยามหาสมบัติกรุงเก่านี้ คือ เจ้าพระยาพลเทพ (ทองอิน) มิใช่เจ้าพระยาพลเทพ (ปิ่น) บิดาเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์)*

ตาสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงษ์ เมื่อแผ่นดินเจ้ากรุงธนบุรี ได้เป็นนายกวด เป็นพระสามีของเจ้ากุ พระเจ้าน้องนางเธอ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เรียกกันว่า เจ้าครอกวัดโพ เพราะตั้งวังอยู่ท้ายสนมแถบวิหารพระนอนวัดพระเชตุพน เจ้าครอกวัดโพนี้ ได้เก็บตลาดท้ายสนมจนตลอดพระชนมายุ สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓ ต่อเมื่อสิ้นพระชนม์แล้วกรมหมื่นอับษรสุดาเทพจึงได้เป็นผู้เก็บต่อมา ถ้อยคำที่จดลงไว้ไม่ใช้ว่าสิ้นพระชนม์ ไม่ใช้ว่าถวายพระเพลิง เช่นจดเรื่องสิ้นพระชนม์ของพระองค์อื่น นี่ก็เห็นปรากฏถูกต้องตามข้อความที่เล่ากันมาว่า กรมหมื่นนรินทรพิทักษ์ไม่ไว้พระองค์เป็นเจ้าแท้ กรมหลวงนรินทรเทวีก็อยู่ข้างจะกดขี่ มีตัวอย่างกรมสมเด็จพระบำราบปรปักษ์ทรงเล่าว่า เจ้านายไปทูลลาโสกันต์ กรมหลวงนรินทรเทวีประทับบนยกพื้นในประธานท้องพระโรง เรียกเจ้าที่ไปทูลลาให้ขึ้นไปนั่งบนยกพื้นด้วย แต่กรมหมื่นนรินทรพิทักษ์มานั่งอยู่ที่พื้นเฉลียง และหมอบกราบเจ้านายที่ไปทูลลา เพราะเหตุฉนั้น ผู้แต่งหนังสือนี้ จึงได้ใช้คำผิดกับเจ้านายองค์อื่นสิ้นพระชนม์ กรมหลวงนรินทรเทวี กับกรมหมื่นนรินทรพิทักษ์มีพระโอรส เป็นกรมหมื่นนรินทรเทพองค์หนึ่ง กรมหมื่นนเรนทรบริรักษ์องค์หนึ่ง ครั้นเมื่อขยายพระบรมมหาราชวังออกไปชิดวัดพระเชตุพน จึงได้โปรดให้ย้ายไปอยู่ในที่ซึ่งเป็นวังบูรพาภิรมย์เดี๋ยวนี้ กรมหมื่นนเรนทร์เป็นปู่พระยาอร่ามมณเฑียรทุกวันนี้ ครั้นเมื่อถึงรัชกาลที่ ๔ พระราชทานเฉลิมพระนามพระอัฐิขึ้นเป็นกรมหลวงนรินทรเทวี ด้วยเหตุดังนี้ ท่านจึงสนิทชิดชมกับรัชกาลที่ ๑ มาก

ข้อที่เรียกกรมหมื่นเปล่า ก็เหตุที่เป็นพระสามีของท่าน และยิ่งทำให้ปรากฏว่าหนังสือฉบับนี้ ท่านไม่ได้มุ่งหมายที่เรียงเป็นพงศาวดาร หรือจดหมายเหตุให้ผู้อื่นอ่าน เป็นแต่ลูกหลานพี่น้องไปไต่ถามการเก่า ๆ ก็เล่าให้ฟังแล้วเขียนลงไว้ ที่นึกได้ก็เขียนนึกไม่ได้ก็แล้วไป ประมาณพระชนมายุคงจะได้ประสูติแต่ครั้งกรุงเก่ายังไม่เสีย เทียบด้วยพระชนมายุพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้า ซึ่งประสูติเมื่อปีกรุงเสีย ท่านคงแก่กว่าพระพุทธเลิศหล้าหลายปี ตั้ง ๑๐ ปีขึ้นไป พระพุทธเลิศหล้าสวรรคต พระชนมายุนับเรียงปีว่า ๕๘ เมื่อเรียงหนังสือฉบับนี้ในรัชกาลที่ ๓ พระชนมายุกรมหลวงนรินทรเทวีคงอยู่ในเรือน ๗๐ เมื่อได้ความดังนี้ ก็เป็นที่โล่งใจเป็นอันมาก ไม่มีท่าทางที่จะพลาดพลั้งเป็นอย่างอื่นเลย แน่แล้วข้อความทั้งปวงที่กล่าวยุติด้วยเหตุผล คือท่านทรงทราบการเรื่องกรุงเสียโดยฟังคำเล่า ได้ทรงเห็นการในแผ่นดินเจ้ากรุงธนบุรีเอง เพราะเหตุที่พระมารดาเจ้าฟ้าเหม็นเป็นหลานของท่าน ท่านจึงทราบเรื่องแมลงมุมและจิ้งจกตก เพราะเหตุที่พระสามีของท่านเป็นข้าราชการในครั้งกรุงธนบุรี จึงได้นับถือเจ้ากรุงธนบุรี เพราะเหตุที่ท่านเข้าวังออกวังอยู่ จึงทราบการในวัง ข้อความที่ได้จดลงไว้นี้ ถึงว่ามีที่เคลื่อนคลาดและห่างเหินอยู่บ้าง เป็นอย่างที่คนแก่พูดกัน แต่มีข้อสำคัญซึ่งน่ารู้ ไม่ได้รู้จากที่อื่นอยู่หลายอย่าง ที่เป็นสำคัญในทางราชประเพณี คือเจ้าต่างกรมมีเจ้ากรมเป็นพระยา เรียก กรมพระยา ในทางคำยกย่องเจ้าฟ้าฝ่ายในเรียก ตรัสสา บานพระวิหารวัดสุทัศน์ เป็นฝีพระหัตถ์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้าทรงสลักเป็นต้น เป็นเรื่องที่น่ารู้หรือไม่

แต่ชื่อซึ่งผู้คัดจดหมายนี้เขียนมาว่า "จดหมายเหตุตั้งแต่กรุงเก่าเสียแล้วเจ้าตากมาตั้งกรุงธนบุรี" นั้นไม่ได้เรื่อง คงจะเป็นด้วยผู้ได้คัดหนังสือนี้จากฉบับเดิม นึกไม่ออกว่าจะจดชื่ออย่างไร ก็ตั้งชื่อไปตามบุญตามกรรม ผิดจากความจริงที่ได้จากหนังสือนี้ จึงได้แก้เสียใหม่เช่นจ่าไว้ข้างหน้าว่า "จดหมายความทรงจำ ของพระเจ้าไปยิกาเธอ กรมหลวงนรินทรเทวี (เจ้าครอกวัดโพ) ตั้งแต่จุลศักราช ๑๑๒๙ ถึงจุลศักราช ๑๑๘๒ เป็นเวลา ๕๓ ปี"

พระที่นั่งอัมพรสถาน

วันที่ ๒๘ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

คำบรรยายความเห็น
และความคิดที่จะเรียบเรียงหนังสือนี้

พระราชนิพนธ์

ใน

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

จดหมายฉบับนี้เป็นลักษณะจดหมายเก่า ซึ่งผู้หลักผู้ใหญ่ชั้นนี้จดใช้วิธีและสำนวนอย่างนี้ ไม่ใช่ผู้ที่มีภูมิรู้อรรถธรรม หรือความสามารถแต่งหนังสือ อย่างเช่นที่เรียกกว้างขวางกันอยู่ในเวลานี้ว่า จินตกวี อันแปลว่าเป็นนักปราชญ์ผู้นึก แต่ของเดิมเขาใช้สำหรับผู้ซึ่งผูกประพันธ์ขึ้นเป็นบทกลอน ในชั้นหลังนี้ดูเหมือนผูกขึ้นเป็นเรื่องใดไม่ต้องเป็นบทกลอน จะเท็จก็ตามจริงก็ตาม น่าจะหมายใจว่าตัวเป็นจินตกวีเหมือนกัน บางทีที่นึกแทรกแซมลงตามความคิดบ้าง ๆ อย่างสยามประเภท ก็จะตั้งตัวว่าอยู่ในเป็นจินตกวีด้วย จะว่าเขาผิดก็ไม่ได้ เพราะเขาก็นึก ต่างแต่นึกเป็นกุศลเจตนาและอกุศลเจตนา

จดหมายความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวีนี้ ไม่ใช่ผู้รู้แต่งจดหมายเหตุและพงศาวดาร ไม่ใช่จินตกวีทั้งสองอย่าง เป็นข้อความที่ท่านทรงจำไว้ ตั้งแต่จำความได้จนตลอดเวลาที่เขียน คงจะเป็นเวลาที่ทรงพระชรา มีผู้ทูลว่าข้อความจะสูญเสียหมด ขอให้จดลงไว้ จึงได้พยายามจดลงไว้ตามแต่ที่จะนึกได้ โดยไม่ต้องอาศัยหลักอะไรเลย

คือพงศาวดารฉบับที่กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสทรงเรียบเรียง ก็ยังไม่ได้เรียบเรียงและยังไม่ได้พิมพ์ ถ้าหากว่าจะมีพงศาวดารเก่าที่ท่านได้ทรง ก็คงเป็นจดหมายย่อ ๆ อย่างนี้ ที่ใคร ๆ จดไว้แต่ก่อนและคำบอกเล่ากับทั้งที่ได้เห็นด้วยพระเนตรเอง

แต่ถึงดังนั้น ควรจะเห็นเป็นอัศจรรย์ในความทรงจำของท่าน หรือถ้าหากว่าจะเป็นเหตุให้มีผู้สงสัยความทรงจำ จะได้ถึงเพียงนี้ทีเดียวหรือ ข้าพเจ้าขอยืนยันว่า ข้าพเจ้าเคยเห็น เจ้านายฝ่ายในที่ทรงแม่นยำเช่นนี้หลายพระองค์ แต่ไม่ยิ่งกว่าและไม่สิ้นพระชนม์ภายหลังที่สุด เช่นพระเจ้าอัยยิกาเธอ กรมหลวงวรเสรฐสุดา อันสิ้นพระชนม์แล้วได้ ๘ เดือนนี้ ทรงจำแม่นจนกระทั่งวันคืนเดือนปีอันเกิดเหตุการณ์อย่างใดอย่างหนึ่งทั่วไปทุกสิ่ง ลักษณะความจำเช่นนี้อย่างเดียวกับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งจะอ้างให้เห็นได้ว่าในจดหมายหลวงอุดมสมบัติ ความที่ทรงจำวันคืนแม่นก็ปรากฏอยู่ฉะนั้น จึงเห็นได้ว่ากรมหลวงนรินทรเทวีนี้ ความทรงจำของท่านคงเป็นลักษณะเดียวกันกับกรมหลวงวรเสรฐสุดา

ส่วนข้อความที่จดนั้น ท่านได้เปรียบอย่างหนึ่ง เพราะท่านมีพระสามี อาจจะรู้ราชการจากทางนั้นได้ แต่ก็ปรากฏว่าถ้าเป็นการแผ่นดินแท้เช่นการทัพศึก ท่านเห็นเกินความสามารถที่ท่านจะพรรณนาให้ถูกต้องได้ ได้ว่าความรวบเข้าเป็นหมวด ๆ พอให้รู้เหตุการณ์ ถ้าเป็นเรื่องราวซึ่งออกจะปกปิดกันในเวลานั้น หรือเรื่องราวซึ่งท่านเห็นไม่สู้เป็นพระเกียรติยศ ท่านได้จดลงไว้แต่ย่อพอเป็นเครื่องสังเกต ข้อที่ท่านจดลงพิสดารกว่าที่อื่น ล้วนเป็นเรื่องที่ท่านพอพระทัย แต่

เมื่ออ่านทั้งหมดแล้ว จะเห็นได้ว่าพระญาณของท่านในทางทรงจำและความพอพระทัยเข้าพระทัยในเหตุการณ์สูงอยู่กว่าคนแก่สามัญเป็นอันมาก

มีผู้มักจะอ้างพระนามบ่อย ๆ เช่นกรมหลวงบดินทร์เป็นต้น มักรับสั่งถึง อ้างเอาเป็นเจ้าของผู้เล่าเรื่องก็จริงอยู่ ท่านคงเป็นผู้ทรงทราบการมาก จึงได้เขียนได้ดังนี้ แต่คำที่มีผู้อ้างเช่นนั้นแล้วและมาเขียนลงเป็นจดหมายที่เคลื่อนคลาดไว้ ทำให้มีผู้คิดเห็นว่ากรมหลวงนรินทรเทวี จะเป็นพระองค์หนึ่งในผู้เล่าอะไรมาก ๆ ไปเป็นเคราะห์ดีอย่างยิ่งที่จดหมายฉบับนี้มาปรากฏขึ้นล้างมลทิน อันผู้แต่งหนังสือซึ่งไม่คิดถึงบุญคุณ ได้ใช้พระนามท่านในที่มัวหมอง

จดหมายฉบับนี้ ปรากฏชัดว่าได้จดลงโดยความซื่อตรงและความที่จำได้ ไม่มีนึกแต่งให้พิสดารเป็นอัศจรรย์ ให้ผู้อ่านพิศวงอย่างหนึ่งอย่างใดเลย ถ้าจะมีการตื่น ท่านก็ตื่นส่วนพระองค์ท่านเองตามความเห็นที่จับใจท่านขึ้นมาอย่างไร เวลาก็ดี ข้อความก็ดี ที่เคลื่อนคลาดบ้าง ก็เป็นธรรมดาหนังสือที่ท่านไม่ได้จดลงไว้โดยทันทีมาเขียนต่อภายหลัง แต่ข้าพเจ้ายืนยันได้ว่าหนังสือฉบับนี้ไม่มีความเท็จเลย ความที่เคลื่อนคลาดนั้น ด้วยลืมบ้าง ด้วยทราบผิดไปบ้าง เรียงลงไม่ถูกเป็นภาษาไม่สู้แจ่มแจ้งบ้าง ทั้งวิธีเรียงหนังสือในอายุชั้นนั้นไม่สู้จะมีเครื่องมือสำหรับเขียนบริบูรณ์และคล่องแคล่วเหมือนอย่างทุกวันนี้ ถ้าจะเขียนหนังสือแล้วคิดนาน ๆ บรรจุความให้แน่นในวรรคหนึ่งแล้วจดลงไป ผู้ใดแต่งหนังสือให้สั้นและให้จุความมากได้

ผู้นั้นแต่งหนังสือดี ไม่เหมือนอย่างเวลานี้ ที่เขียนหน้ากระดาษหนึ่งได้ใจความสักบรรทัดเดียว มีแต่ "เอกชน" "เพื่อนมนุษย์" "โดย" อะไรต่างๆเต็มไปทั้งหน้ากระดาษ อีกประการหนึ่ง ภาษาในรัชกาลที่ ๔ เปลี่ยนจากภาษาใน ๓ รัชกาลก่อนมากนัก ครั้นตกมาถึงรัชกาลประจุบันนี้ยิ่งเปลี่ยนเร็วหนักขึ้นอีก ผู้ที่จะอ่านหนังสือโดยความตริตรอง กลับน้อยลงไปด้วยเหตุหลายอย่าง จนถึงนักเรียนชั้นใหม่ๆ จับไปอ่านหนังสือเก่าซึ่งเขียนใน ๓ รัชกาลแรก ไม่เข้าใจและไม่พยายามที่จะอ่าน ด้วยเห็นว่าเร่อร่างุ่มง่าม ไม่มีความรู้บริบูรณ์เหมือนเดี๋ยวนี้ ถ้าจะมีผู้พยายามอ่าน ก็อ่านด้วยความประสงค์ที่เป็นอกุศล หวังจะเอามาเป็นต้นเหตุนึกเอาใหม่โดยอยากเป็นจินตกวี ไม่สอบสวนเอาความจริงตามที่จดไว้ นึกเสียว่าไม่มีใครรู้จะเติมลงเท่าไรก็เติมได้ เพราะความคิดที่จะค้นคว้าสอบสวน วินิจฉัยความย่อให้แจ่มแจ้งยุติด้วยเหตุด้วยผล ไม่ใช่ของง่าย ต้องลำบากในการค้นคว้า ต้องมีพื้นภูมิความรู้จึงอาจจะสอบค้นได้

แต่เป็นเคราะห์ดีที่สุดที่จดหมายกรมหลวงนรินทรเทวีฉบับนี้ไม่ปรากฏแก่นักเลงแต่งหนังสือในรัชกาลที่ ๔ หรือในรัชกาลประจุบันนี้ ตกอยู่ในก้นตู้ได้จนถึงรัตนโกสินทรศก ๑๒๗ นี้ นับว่าเป็นหนังสือพรหมจารี ไม่มีด้วงแมลงได้เจาะไชเลย ความยังคงเก่าบริบูรณ์ เว้นไว้แต่ตัวหนังสือไม่ใช่เป็นตัวหนังสือเก่าแท้ เมื่อกรมหลวงดำรงคัดมาให้ด้วยพิมพ์ดีด เห็นข้อที่เคลื่อนคลาดสำคัญ คือลงวันกับศักราช ผู้คัดถนัดอ่านพงศาวดารพิมพ์ ซึ่งตั้งต้นเป็นวรรคย่อขึ้นลุศักราช เมื่อ

ไปเห็นวันอยู่หน้าศักราช ยกเอาไปหยอดท้ายวรรคข้างหน้าเสีย ขึ้นวรรคใหม่ แต่ลุศักราชตั้งเป็นวรรคย่อ วันคืนเดือนไปอยู่วรรคหนึ่งศักราชและปีไปอยู่วรรคหนึ่ง ถ้าผู้อ่านไม่สังเกตก็พาโลว่าหนังสือเหลวนี่เป็นโทษของผู้คัดหนังสือทุกวันนี้ ที่แบ่งบรรทัดย่อต้นวรรคเอาอย่างฝรั่งเหลว ๆ ไหล ๆ มีเป็นอันมาก เมื่อเห็นเช่นนี้จึงนึกสงสัยขึ้นมาว่าจะเคลื่อนคลาดจากฉบับเดิมมาก จึงได้ขอฉบับเดิมมาดูก็ได้ความว่าผู้ที่พิมพ์ได้ทำคลาดเคลื่อนแต่แยกวันและศักราช กับกระจายควงเคลื่อนคลาดบ้าง นอกนั้นไม่ใคร่ผิด ฉบับเดิมเป็นฉบับที่ไม่ได้ลอกคัดจากจดหมายของกรมหลวงนรินทรเทวีทรงเขียนเอง มีผู้หนึ่งมาอ่านบอก ผู้เขียนประกอบอักขรวิธีตามความรู้ของตัว ไม่ใช่สะกดตัวอย่างเก่า เมื่อเป็นเช่นนั้นความคิดที่ได้ตั้งไว้เดิมว่า ถ้าหนังสือต้นฉบับเป็นของได้เขียนไว้แต่ครั้งกรมหลวงนรินทรเทวี สะกดตัวใช้ตัวหนังสืออย่างไรจะใช้แบบนั้น แต่ครั้นเมื่อปรากฏว่าหนังสือนี้ เป็นแต่ความรู้ของเสมียนผู้หนึ่งก็ไม่เป็นอัศจรรย์อะไร จึงยอมรับฉบับพิมพ์ดีดที่เขาแก้ถ้อยคำเป็นคำใหม่ ๆ ให้ถูกต้อง คงไว้แต่ถ้อยคำซึ่งเรียกกันอย่างเก่าเช่น "นรา" ว่า "ดารา" เป็นต้น

ทางที่จะทำเดี๋ยวนี้ ได้คัดจดหมายความทรงจำตามฉบับเดิมด้วยตัวพิมพ์อักษรใหญ่ลงไว้ข้างต้น(๑) ถ้าผู้อ่านอยากจะอ่านฉบับเดิมว่าเป็นอย่างไรก็ให้อ่านตอนนั้น ส่วนการที่ทำตามทางพิจารณานั้นได้แยกข้อความตามที่เห็นว่าเป็นใจความของจดหมายเดิมนั้นอย่างไร

---

(๑) ในการจัดพิมพ์ครั้งนี้ (๒๕๐๑) ได้นำจดหมายความทรงจำส่วนที่ได้มาภายหลัง มาพิมพ์ต่อลงไว้ด้วย แต่มีเชิงอรรถบอกไว้แล้วว่าแต่เดิมเมื่อทรงพระวิจารณ์นั้นได้ฉบับมาเพียงแค่ไหน

หมายเลขเป็นลำดับพิมพ์ไว้ซีกหนึ่ง ความเห็นที่เห็นอย่างไร หรือสอบสวนได้หลักฐานอย่างไร พิมพ์ไว้อีกซีกหนึ่งตรงกัน[๑] สำหรับผู้อ่านจะได้สอบสวนได้โดยง่าย ในทางพิจารณานี้มีข้อขัดข้องบางแห่ง ซึ่งข้าพเจ้าไม่สามารถจะวินิจฉัยลงไปได้ ก็ได้ละทิ้งไว้ตามความสงสัย

ความคิดที่ทำนี้ ไม่ได้พยายามที่จะเรียงขึ้นเป็นหนังสือ ซึ่งถ้าจะเรียกว่า พงศาวดารกรมหลวงนรินทรเทวีทรงแต่ง หรือพงศาวดารตามที่ได้จากจดหมายกรมหลวงนรินทรเทวี ดังนั้นเลย เขียนด้วยมีความประสงค์จะให้เป็นที่ค้นคว้าง่าย ของผู้ที่จะเรียงพงศาวดาร ถ้าจะพูดเป็นทำนองความอย่างเก่า ก็เป็นชี้สองสถานและปรึกษาใส่ด้วยบท ผู้อ่านจะเห็นเป็นหนังสืออย่างใหม่ ที่ต้องอ่านหนังสือมีเรื่องซ้ำกัน และขาดเป็นท่อนๆ ไม่เป็นลำดับเรื่องเรื่อยไป อ่านต้องสังเกตเป็นความประดักประเดิด อ่านด้วยเครื่องจักรไม่ได้ แต่มีความประสงค์เพื่อจะนำผู้อ่านหนังสือให้รู้จักทางพิจารณาหนังสือที่ตัวอ่าน การที่ทำเช่นนี้ไม่เป็นการอัศจรรย์อะไรแก่ท่านผู้ที่มีความรู้มาแต่ก่อนและประจุบันนี้เลย แต่เป็นทางที่จะให้ผู้ที่ไม่มีความรู้ละเลิกความคิดแต่งหนังสือเพิ่มเติมปลอมว่าเป็นของเก่านั้นเสีย มาเล่นทางข้างสอบสวนเช่นนี้ เล่นอย่างเก่าที่เราเรียกกันว่า "กุ" หรือ "กุละ" ทำอันตรายหนังสือมากนัก ถ้าเป็นคนรักจะแต่งหนังสือแต่งอย่างนี้ก็สนุกเหมือนกัน จะเดาไปอย่างไรก็เชิญเดา แต่เขียนไว้ต่างหาก อย่าเอาคลุกกันกับของเก่า ทำให้เลือกยากว่าไหนเก่าไหนใหม่

---

(๑) ในการจัดพิมพ์ครั้งแรก ใช้วิธีเรียงพิมพ์ดังกล่าวนี้ แต่ภายหลังได้รวมพิมพ์ไว้ในหน้าเดียวกัน แต่ใช้ชนิดของตัวอักษรให้ต่างกัน ทั้งนี้ เพื่อมิให้สิ้นเปลืองหน้ากระดาษ

จดหมายความทรงจำนี้ ควรจะมีข้อความตลอดจนถึงรัชกาลที่ ๓ ถึงไม่มากก็มาเพียงเวลาที่เริ่มจดหมายความทรงจำนี้ขึ้น จะว่าท่านจะกลัวจดหมายเหตุแผ่นดินประจุบันมีความผิดก็ไม่ใช่ เพราะฉบับที่ได้มานี้ ยังค้างแผ่นดินพระพุทธเลิศหล้าอีกถึง ๔ ปี และข้อความตามวิธีที่ท่านจดนี้ จดด้วยความระวังและความซื่อตรง ไม่มีอันตรายอย่างใดเลย หนังสือที่หมดลงเพียงนี้ก็พอหมดหน้าสมุดเล่ม ๑ เพราะฉะนั้นจึงเห็นว่าคงจะมีเล่ม ๒ ต่อไปอีก(๑) แต่หายเสียหาไม่ได้ หรือผู้คัดหนังสือหาสมุดไม่ได้ ไปเขียนปนลงไว้ในสมุดเล่มที่มีเรื่องอื่นไปหลงอยู่ ถ้าค้นตามไปที่รังเก่าอันหนังสือนี้มา น่าจะยังค้นได้ มีข้อที่ควรจะปลงใจว่า ท่านได้ทรงจดไว้เพียงเท่านี้อย่างหนึ่ง คือได้เห็นหมายการพระศพกรมหมื่นอินทรพิพิธ พร้อมกับกรมหมื่นเสนีเทพพระโอรสองค์ใหญ่ของท่าน ถ้าท่านจดแต่ว่ากรมหมื่นอินทรพิพิธสิ้นพระชนม์เท่านั้น ก็จะคะเนว่ากรมหมื่นเสนีเทพยังไม่สิ้นพระชนม์ในเวลาที่เขียนนั้น แต่นี่มีว่าถวายพระเพลิงวัดระฆัง ท่านไม่กล่าวถึงกรมหมื่นเสนีเทพ จะเป็นเหตุที่อัดอั้นตันพระทัยอย่างไรเลยไม่เขียนต่อไปได้ดอกกระมัง เพราะเหตุที่ข้อความกรมหมื่นอินทรพิพิธสิ้นพระชนม์นี้เกือบจะอยู่ที่สุด ต่อไปก็สวดมนต์ทีเดียว แต่ในระหว่างที่ได้ข้อความมาแต่เพียงเท่านี้ก็ทำไว้เสียที เพราะเรื่องนี้ไม่เป็นเรื่องที่แล้วสำเร็จ มีทางที่ผู้อ่านจะช่วยพิจารณาหาข้อความวินิจฉัยในข้อซึ่งยังมิได้วินิจฉัยอยู่อีกมาก ข้อที่วินิจฉัยแล้ว ก็อาจจะหาความพิสดาร

(๑) ภายหลังหาได้และได้จัดพิมพ์เผยแพร่แล้ว ในฉบับนี้ได้นำมารวมพิมพ์ไว้ด้วย

ให้ถูกถ้วนได้ดีขึ้นอีก โดยพบตำรับตำราหรือท้องตราร่างหมาย หรือเรื่องราวที่ผู้ใดเขียนไว้แห่งใด เมื่อสอบสวนได้มากแล้วรวบรวมเข้าพิมพ์ออกเป็นครั้งที่ ๒ ที่ ๓ ต่อไปได้

ขอเชิญท่านทั้งหลายผู้มีความพอใจในโบราณคดี พิจารณาค้นหาข้อความเพิ่มเติมตามที่จะหาได้ให้บริบูรณ์เท่าใด ก็ยิ่งดีนักแล

วินิจฉัยเรื่องผู้แต่งจดหมายเหตุความทรงจำ

พระนิพนธ์

สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

---

๑. ว่าด้วยต้นฉบับ หนังสือจดหมายเหตุความทรงจำ ๒ ฉบับที่หอพระสมุด ฯ ได้มา ฉบับเดิมที่ได้มาจากวังหน้า เขียนด้วยดินสอขาวในสมุดดำ สังเกตลายมือที่เขียน เข้าใจว่าเขียนเมื่อรัชกาลที่ ๓ ฉบับที่ได้มาใหม่ได้ความว่า ต้นฉบับเดิมเป็นของท่านผู้หญิงพันภรรยาสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ แต่จะเป็นอย่างไรไม่ได้เห็น ฉบับของจมื่นทิพรักษา (เนตร) ที่หอพระสมุดได้มา คัดเป็นเส้นหมึกเขียนในสมุดฝรั่ง เมื่อในรัชกาลที่ ๕ สอบกันทั้ง ๒ ฉบับ มีถ้อยคำคลาดเคลื่อนกันหลายแห่ง ดังได้ลงอธิบายหมายเลขไว้นั้น ที่ผิดกันเป็นข้อสำคัญเกี่ยวด้วยเรื่องผู้แต่งมีแห่ง ๑ ในตอนว่าด้วยเจ้าฟ้ากรมหลวงศรีสุนทรเทพสิ้นพระชนม์ หน้า ๑๙ ฉบับเดิมว่ามีรับสั่งแก่ กรมหมื่น ฉบับใหม่ว่า มีรับสั่งแก่ กรมหมื่นเทพ ถ้ากรมหมื่นเทพหมายความว่า พระเจ้าลูกเธอ กรมหมื่นเทพพลภักดิ์ แต่ไม่สมกับความที่ปรากฏมา ด้วยกรมหมื่นเทพพลภักดิ์ไม่ได้เก็บอากรตลาดท้ายสนม กรมหลวงนรินทรเทวีเป็นผู้เก็บ ด้วยเหตุนี้จึงเห็นว่า คำว่า "เทพ" มีผู้ใดเติมเข้าในฉบับใหม่ ความที่เห็นเช่นนี้ มีหลักฐานประกอบที่ตรงกรมหมื่นนรินทรพิทักษ์สิ้นพระชนม์ หน้า ๔๓ แม้ในฉบับใหม่นี้ก็ยังเรียก "กรมหมื่น" เฉย ๆ ไม่ออกพระนาม จึงเห็น

ว่า ในแห่งใดที่ผิดกัน ฉบับเดิมที่ได้มาจากวังหน้าเป็นฉบับเก่า มีน้ำหนักควรเชื่อมากกว่าฉบับใหม่ ซึ่งคัดกันมาหลายต่อ

๒. หลักฐานเรื่องผู้แต่ง ตามพระบรมราชวินิจฉัยในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ๓ ข้อ คือ ข้อ ๑ ว่าเป็นสำนวนผู้หญิง ข้อ ๒ จดเรื่องราวตามที่ได้รู้เห็นมาด้วยตนเอง ตั้งแต่ครั้งกรุงธนบุรีจนรัชกาลที่ ๒ แต่เป็นหนังสือแต่งเมื่อรัชกาลที่ ๓ ข้อ ๓ ตามโวหารในหนังสือเห็นได้ว่าเป็นพระญาติวงศ์ที่อยู่ใกล้ชิด ความทั้ง ๓ ข้อนี้เป็นหลักฐานมั่นคงนัก ผู้ที่ชำนาญสำนวนหนังสือโดยเฉพาะที่เป็นเจ้านายในราชตระกูล ได้อ่านหนังสือเรื่องนี้ ต้องเห็นชอบตามพระราชบริหารทั้ง ๓ ข้อนั้น ไม่มีที่จะคิดเห็นไปอย่างอื่น

๓. ผู้ที่อาจจะแต่งหนังสือนี้ ซึ่งอยู่ในหลักฐานทั้ง ๓ ข้อที่กล่าวมา ต้องเป็นผู้มีอายุเจริญวัยแต่ครั้งกรุงธนบุรีและอยู่มาจนรัชกาลที่ ๓ ที่จริงไม่มีกี่พระองค์และกี่ท่าน แม้บรรดาพระเจ้าลูกเธอ ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ก็ยังทรงพระเยาว์ ไม่มีพระองค์ไหนพอจะรู้ความถึงแต่งหนังสือเรื่องนี้แต่ต้นได้ ต้องเป็นชั้นกรมหลวงนรินทรเทวี นอกจากกรมหลวงนรินทรเทวีออกไป เจ้านายไม่มีใคร ถ้าจะมีผู้ซึ่งอยู่ในฐานะที่จะแต่งหนังสืออย่างนี้ได้นอกจากเจ้านาย ยังมีเจ้าคุณชั้นพระอัยยิกา ที่เป็นน้องนางสมเด็จพระอมรินทรามาตย์ก็ไม่กี่คน ท่านเหล่านั้นข้าพเจ้าเข้าใจว่าพิราลัยเสียก่อนทั้งนั้น ที่เหลืออยู่มาจนรัชกาลที่ ๓ มีแต่เจ้าคุณนวลมารดาสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงศ์ และสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ

ปรากฏว่าพระราชทานเพลิงศพต่อกรมหลวงนรินทรเทวีในพระเมรุเดียวกัน นอกจากนี้มีอีกคน ๑ คือเจ้าข้างในทองอยู่ ผู้เป็นอัครชายาของกรมพระราชวังหลัง ซึ่งอยู่มาที่หลังกรมหลวงนรินทรเทวี แต่ในจดหมายเหตุฉบับใหม่ หน้า ๖๑[๑] มีความว่า พระราชทานเพลิงเจ้าข้างในวังหลังที่วัดอมรินทร์ เพราะฉะนั้น เจ้าข้างในจะแต่งจดหมายเหตุนั้นไม่ได้อยู่เอง ยังประหลาดอยู่อีกอย่าง ๑ ที่ข่าวสิ้นพระชนม์ หรืองานพระศพกรมหลวงนรินทรเทวี มิได้ปรากฏในแห่งใดแห่งหนึ่งในจดหมายเหตุนี้ จะเป็นด้วยเหตุใดก็น่าพิเคราะห์อยู่ว่าโดยย่อผู้อยู่ในฐานะที่จะแต่งหนังสือเรื่องนี้ ที่จริงมีไม่กี่พระองค์กี่ท่าน มีแต่ที่ได้กล่าวมาในข้อนี้ ถ้ามิใช่กรมหลวงนรินทรเทวีแล้วจะต้องวินิจฉัยว่าใครแต่ง

๔. สอบสำนวนในหนังสือ ข้าพเจ้าได้เอาหนังสือจดหมายเหตุความทรงจำฉบับที่ได้มาใหม่ อ่านตรวจดูโดยทางสำนวนแต่ต้นจนปลาย สังเกตเห็นว่า หนังสือเรื่องนี้เป็น ๒ สำนวนเสียแล้ว สำนวนแรกแต่งแต่ต้นมาจบเพียงพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยสวรรคตหน้า ๔๗[๒] ตั้งแต่ต้นรัชกาลที่ ๓ เป็นสำนวนผู้อื่นแต่งต่อ ตั้งใจจะทำตามสำนวนเดิม แต่จับได้ว่าต่างสำนวน ตั้งแต่กระบวนเรียบเรียงเรื่อง สำนวนใหม่รู้เรื่องข้างฝ่ายหน้ามาก ไม่ใคร่รู้เรื่องข้างฝ่ายใน กระบวนโวหารที่เรียงหนังสือ สำนวนเดิมมีกระบวน

---

(๑)–(๒) เป็นเลขหน้าในฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๑ ส่วนในฉบับพิมพ์ครั้งนี้เลขหน้าเป็น ๔๑ และ ๓๒

ยอพระเกียรติเดิมแต่แห่งละเล็กละน้อย สัมผัสนาน ๆ จึงใช้ สำนวนใหม่ชอบยอพระเกียรติกล่าวทุกโอกาสและชอบเล่นสัมผัสจัด แม้ศัพท์ก็ใช้พลาด ๆ ไม่เหมือนสำนวนต้น ข้าพเจ้าคิดเห็นเช่นนี้ ไม่ไว้ใจเกรงจะพลาด อยากจะหารือผู้อื่นให้หลาย ๆ คนด้วยกัน แต่หนังสือนี้จะรีบพิมพ์ เวลาไม่พอ จึงได้นำไปถวายหารือท่านผู้ซึ่งข้าพเจ้านับถือว่าชำนาญในกระบวนหนังสือยิ่งกว่าข้าพเจ้าพระองค์ ๑ ขอให้ช่วยตรวจเมื่อท่านตรวจแล้ว ก็เห็นพ้องกันว่าเป็นหนังสือ ๒ สำนวน มิใช่แต่งคนเดียวกันทั้งตอนต้นและตอนหลัง เพราะฉะนั้น ยังเชื่อได้ว่า ตอนต้นนั้นกรมหลวงนรินทรเทวีทรงแต่ง ดุจพระบรมราชวินิจฉัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ตอนหลังยังทราบไม่ได้ว่าเป็นของผู้ใดแต่ง ข้าพเจ้าอยากจะเดาว่า เจ้านายพระองค์ใดพระองค์หนึ่งในวังหน้า ดูผู้แต่งสำนวนหลังอยู่ข้างจะเอาใจใส่ข้างการวังหน้า

หนังสือเรื่องนี้ถึงเป็น ๒ สำนวน ก็ยังเป็นหนังสือดีตลอดเรื่องด้วยเรื่องพงศาวดารในตอนหลัง ก็มีเรื่องแปลก ๆ ซึ่งไม่ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารอยู่หลายเรื่อง เป็นหนังสือน่าอ่าน และควรนับถือทั้ง ๒ ตอน

คำนำเรื่องซึ่งมีในจดหมายความทรงจำ

พระราชนิพนธ์ใน

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

บัดนี้จะขอเริ่มต้นด้วยเหตุการณ์บ้านเมือง พอให้ความคิดเราเดินมาสู่เวลาที่กรมหลวงนรินทรเทวีทรงจดหมายฉบับนี้ โดยนึกถึงต้นเหตุพม่าตีกรุงเก่าก่อนแต่เวลาตีค่ายบางระจัน เหตุการณ์เป็นเช่นนี้

การเมืองพม่าที่จะเป็นศึกกับเมืองเราครั้งใด เกิดขึ้นด้วยเจ้าแผ่นดินพม่าองค์นั้นมีอภินิหารปราบเมืองมอญ เมืองยักไข่รวมกันเข้าได้ครั้งไรเป็นร้อนถึงเมืองเรา ด้วยหวังจะแผ่อำนาจรวมให้เป็นอาณาเขตอันเดียว

แต่เหตุที่เกิดขึ้นในเมืองพม่าตอนหลังระยะมาตีกรุงนี้ อยู่ข้างแปลกประหลาด ดูเหมือนว่าที่กรุงเวลานั้นจะทราบการไม่ใคร่ทันท่วงทีว่าการผลัดเปลี่ยนอำนาจในเมืองพม่าได้ดำเนินไปอย่างไร ในแผ่นดินเจ้าฟ้าพร ซึ่งเรียกพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศตลอดมาจนเวลาเสียกรุงถือเคร่งครัดในประเพณีที่ไม่ใช่สำคัญอันใดมาก หูตาไม่ใคร่ไว ถือแบบเป็นพื้น จึงได้โทรมมากอยู่แล้ว เหตุที่คนเกิดชั้นหลังในแผ่นดินนั้นดีไม่ทัน หรือไม่มีท่าทางที่จะดีได้ เพราะคนที่มีสติปัญญาและฝีมือดี ๆ ได้ตายเสียตั้งแต่เกิดขบถทำลายวงศ์เจ้าแผ่นดินโบราณ เมื่อราวจุลศักราช ๙๖๐ ปีมา แต่นั้นมาก็ไม่เป็นสมประดี ไม่มีเวลาที่

เว้นจากฆ่ากันลงไปนานถึง ๔๐ ปีเลย เมื่อเปลี่ยนพวกกันอยู่เสมอ ไม่มีเวลาตั้งมั่น ความรู้และความคิดก็เสื่อมลงไปทุกคราวเปลี่ยน

เมื่อแผ่นดินเจ้าฟ้าพรนี้ มอญซึ่งเป็นชาติหนึ่งแต่ตกอยู่ในอำนาจพม่า ไม่มีกษัตริย์มาช้านาน ได้ตั้งแข็งเมือง ยกคนในชาติของตัวเองขึ้นเป็นกษัตริย์ ถึงว่าจะมีการหยุกหยิกกันในเมืองจนเรารู้ คือสมิงทอหนีเข้ามาอยู่ในกรุงเก่า ก็ยังรักษาอำนาจต่อรบพม่า จนจับเจ้าแผ่นดินพม่าได้ เวลานั้นทางไมตรีเมืองเรากับพม่าดูสนิทสนมกันอยู่ แต่ไม่ได้คิดอ่านที่จะช่วยเหลือด้วยกำลังอย่างหนึ่งอย่างใด เพราะกำลังแย่งสมบัติกันเพลินอยู่ทางนี้

ในเหตุที่เจ้าแผ่นดินพม่าเสียเมืองตกมาเป็นเชลยนั้น จึงมีองไจยะนายบ้านมุกโชโบไม่ยอมอยู่ในอำนาจมอญ ตั้งตัวขึ้นต่อสู้มอญจนในที่สุดถึงยกทัพมาตีเมืองหงสาวดี ซึ่งเจ้าแผ่นดินพม่าของตัวยังเป็นเชลยต้องขังอยู่ กลับเอาเจ้าแผ่นดินมอญไปเป็นเชลย เหมือนกับที่มอญเอาเจ้าแผ่นดินพม่ามาเป็นเชลยแต่ก่อนได้

เจ้าพม่าต้นเชื้อวงศ์นี้ ซึ่งเรารู้ชื่อว่ามังลอง เขาเรียกกันว่าอลองพญา แปลว่าโพธิสัตว์ ซึ่งตีเมืองยักไข่ได้ไม่ช้าก็คิดตั้งหน้าจะตีเมืองไทยทีเดียว ข้อที่ว่าที่กรุงจะไม่ทันรู้ตัวนั้น คือไม่รู้ตัวว่ามังลองจะได้มีอำนาจใหญ่โตสักเท่าใด เคยคบกับแผ่นดินพม่ามาก่อนนั้น ก็เป็นเวลาพม่าอ้อเอ้อย่างเดียวกับเมืองไทยในเวลานั้น และเผอิญยิ่งร้ายไปกว่าก่อน คือเจ้าฟ้าพรซึ่งเป็นเจ้าแผ่นดินสวรรคตเสีย เหลือแต่ลูกซึ่งกำลังเคี่ยวฆ่ากัน จะหาที่มีความสามัคคีกันถึง ๒ คนพอเป็นคู่คิด

ก็ไม่มี ทั้งเจ้าแผ่นดินก็เป็นคนที่โฉดเขลา อันไม่มีใครเกรงใจที่จะกล่าวถึงและประกาศโดยตรง ข้าราชการก็เกือบจะเรียกว่าไม่มีได้ เหลือแต่ชื่อตำแหน่งแล้วแต่จะหาใคร ๆ มาเป็น ถ้าเป็นลูกกระสุนปืนก็หลวมหรือคับลำกล้องแทบทั้งนั้น

ในเมื่อแผ่นดินไทยได้เลื่อนลงมาถึงที่สุดแห่งความเสื่อมได้ปี่เศษเท่านั้น ทัพมังลองเจ้าแผ่นดินพม่า ซึ่งกำลังมีอำนาจอุทัยขึ้นแก่กล้าก็ได้มาถึงพระนคร แต่เป็นเคราะห์ดีชั่วคราว มังลองเจ็บและตายเสียกลางทางในเมื่อได้เข้ามาตั้งประชิดกำแพงอยู่หน่อยหนึ่ง แต่ถึงดังนั้น ทางที่กองทัพเดินผ่านตั้งแต่เมืองกุยเข้ามา และผ่านออกไปทางกำแพงเพชร ก็โทรมไม่ทันฟื้น แต่การที่เมืองพม่าผลัดแผ่นดินทำให้ศึกช้าลงไปได้อีก ๓ ปี จนเจ้าแผ่นดินพม่าล่วงไปอีกคนหนึ่ง ถึงคนที่สามชื่อมังระ เป็นเจ้าแผ่นดินขึ้น

สาเหตุที่พม่าจะเกิดศึกขึ้นใหม่คราวนี้ เมืองมฤท ตะนาวศรีเป็นของเรา แต่เมืองทวายเป็นของพม่า เมื่อเมืองพม่าผลัดแผ่นดินระหว่างมังล๊อกกับมังระ เมืองทวายฆ่าพม่าเสีย แล้วส่งบรรณาการเข้ามาที่กรุง พม่ารู้จึงได้ยกกองทัพมาตีเมืองทวาย แล้วเลยได้เมืองตะนาวศรีและมฤทด้วย ข้างฝ่ายกรุงเทพ ฯ ไม่ได้อุดหนุนหรือคิดอ่านแก้ไขอย่างไรเลย กองทัพพม่าที่มาตีทวายนั้นเอง เห็นไม่มีใครต่อสู้ ก็เดินทัพเลยเข้ามาตีเอาเพชรบุรี ราชบุรี กาญจนบุรี แล้วจึงได้รู้ จัดกองทัพออกไปรับตีงตัง ก็รับไม่อยู่แต่สักครั้งเดียว กองทัพพม่าครั้งนั้น มาไม่ได้เป็นกระบวนทัพกระบวนศึก มาอย่าง

กองโจร แยกกันตีปล้นกวาดมาตามแต่จะมีอะไรเป็นผลประโยชน์อันจะพึงได้ ถ้าหากว่ามาเป็นกองทัพจริง จะได้กรุงในเวลามาถึงนั้นทีเดียว นี่แยกย้ายกันไปเที่ยวเก็บริบปล้นสะดมในที่ต่าง ๆ จนรอบไปแล้ว จึงได้เข้ามาถึงกรุง นานถึง ๓ ปีจึงได้พระนคร

จดหมายซึ่งกรมหลวงนรินทรเทวีทรงนี้ ท่านไม่ได้กล่าวถึงพม่ามากวนอยู่ตามหัวเมือง เพราะเป็นการเหลือกำลังที่จะกล่าวถึงเหมือนขโมยเข้ามาปล้นอยู่รอบ ท่านตั้งต้นกล่าวเมื่อตีค่ายบางระจันซึ่งนับว่าเป็นการต่อสู้เข้มแข็งอยู่แห่งเดียว ตั้งต้นข้อความดังต่อไปนี้

ตัดบทอ่านจดหมายความทรงจำ
ของพระเจ้าบัยยิกาเธอ กรมหลวงนรินทรเทวี
ในเวลาระยะ ๕๓ ปี

ที่พิมพ์ด้วยอักษรใหญ่เป็นตัวความเดิม
ที่พิมพ์ด้วยอักษรเล็กเป็นพระราชวิจารณ์
ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

---

๑. กรุงเก่า พม่ายกมา ๕,๐๐๐ ล้อมประชิด ตั้งค่ายบ้านระจัน โพสามต้น ค่ายใหญ่ล้อมรอบ เกาะเมืองอยู่กลาง

๑. ในที่นี้กล่าวชื่อค่ายแต่สองค่าย บอกจำนวนคน ๕,๐๐๐ แยกกันอยู่สองค่ายเห็นจะถูก ค่ายโพสามต้นเป็นค่ายมั่นซึ่งตั้งภายหลังที่สุด ค่ายบางระจันเป็นค่ายที่ดีที่กล้า มีจดหมายไว้ในปูมว่า "ศักราช ๑๑๒๗ พม่ายกมาตั้งดงรังหนองขาว" "วันจันทร์ เดือน ๘ แรม ๙ ค่ำ ปีจอ อัฐศก ศักราช ๑๑๒๘ เสียค่ายบางระจัน" ในเวลาที่กล่าวนี้คนคงอยู่ที่โพสามต้นมากกว่าที่บางระจัน แต่ไม่ได้ควบคุมรักษากันอย่างกองทัพที่ตั้งประชิดเมือง แยกย้ายกันเป็นกองโจรไปเที่ยวตีปล้นในที่ต่าง ๆ ค้างวันค้างคืนอย่างหละหลวม แต่หากคนในเมืองฝีมืออ่อนแอเองจึงกำจัดไม่ได้ ดูประหนึ่งเวลานั้นพม่าจะกระจายกันอยู่ในแขวง เมืองกุย เมืองปราณ เพชรบุรี ราชบุรี กาญจนบุรี นครชัยศรี สุพรรณ อ่างทอง เมืองพรหม เมืองธน เมืองนนท์ เหล่านี้ การที่จะ

ออกไปถึงเมืองฉะเชิงเทรา เมืองปราจีน เป็นความลำบากของพม่าเสียแล้ว ต้องยกไปเป็นคราว หัวเมืองไกล ๆ เช่น จันทบุรีหรือเหนือเมืองพรหมขึ้นไป ใช้แต่งไปเกลี้ยกล่อม เมืองอื่น ๆ นอกจากที่กล่าวมานี้ดูเป็นปกติอยู่ มีแต่รบราฆ่าฟันกันเอง ด้วยไม่เชื่ออำนาจกลางว่าจะคุ้มครองหรือจะลงโทษอย่างใดได้

๒. พลในเมือง ขึ้นหน้าที่ประจำช่องเสมาเมือง ถึง ๗๐๐,๐๐๐

๒. จำนวนคนที่รักษาเมืองตั้ง๗๐๐,๐๐๐ในที่นี้น่าจะเป็นตารางเกณฑ์เตรียมไว้ก่อนตั้งแต่พม่ากลับไปคราวก่อนแล้ว หากว่าจะได้คิดกันขึ้นใหม่ในเวลาพม่าตีครั้งนี้ก็ทัน เพราะพม่าเข้ามาตั้งทางเมืองกุยรู้เสียเป็นนาน จึงได้มาถึงเพชรบุรี จนจัดทัพไปตั้งคอยอยู่ได้ ได้รบกันที่ราชบุรี ทัพที่ออกไปรับแตกแล้วก็ไม่ใช่ไล่รุกร้นขึ้นไปตีกรุง เที่ยวปล้นสะดมในลำน้ำท่าจีน แม่กลอง ตลอดเข้ามาจนลำน้ำเจ้าพระยาในสามแม่น้ำที่เป็นท่าค้าขายต่างประเทศ ปล้นตีชิงลูกค้าบกและเรือได้ผลประโยชน์เพลินมาก กว่าจะขึ้นไปถึงกรุงประมาณเกือบปีหนึ่งไป ถ้าจะทำตารางเกณฑ์ทัพก็มีเวลาเกินทัน เอาทัพกรุงลงไปรับข้างล่าง เอาทัพพิษณุโลก นครราชสีมา เข้ามารักษากรุง แต่เอาไว้ไม่ใคร่อยู่เช่นกำลังศึกติดเมืองอยู่ พระยาพิษณุโลกก็ทูลลาไปเผาศพแม่ ซึ่งกลับถือว่าเป็นการสำคัญยิ่งกว่าการทัพศึก คนที่อยู่ในเมืองน่าจะเป็นสำมะโนครัวที่กวาดต้อนเข้ามาจากแขวงจังหวัดหัวเมืองที่ใกล้ เป็นผู้หญิงและเด็กเป็นพื้น เมื่อเวลาพม่าล้อมกรุงอยู่ ถ้าพอมีกำลังใคร

จะไปข้างไหนก็ไปได้ จะไปไหนไม่ได้ก็แต่ที่หนีพวกกองโจรพม่าไม่รอดเท่านั้น ครอบครัวจึงตกค้างในเมืองมาก พวกที่ฉกรรจ์เกณฑ์ไปทัพเลยไม่กลับ และพวกที่คุมกันติดตีแหกออกไปอย่างเจ้ากรุงธนคงมีมาก ถ้าจะลดจำนวนคนลงเสียสูญหนึ่งแต่ ๗๐,๐๐๐ ก็คงเกณฑ์ไม่ได้เท่านั้น

๓. ประจุปืนทุกหน้าที่มิให้ยิงสู้ข้าศึก

๓. เรื่องยิงปืนไม่เป็นปลายกรุงเก่านี้ ดูเล่าต้องกันมากนัก เครื่องศัสตราวุธเห็นจะขัดสนมาก อย่างไขว้เขวกัน มีปืนไม่มีลูก มีลูกไม่มีปืน อาวุธที่จ่ายออกมาก็ชำรุดทรุดโทรม ปืนเอาไปยิงก็จะเกิดอันตรายเนือง ๆ แตกบ้าง ตกรางบ้าง ยิงไปออกบ้าง ยิงไม่ได้บ้าง เข็ดขยาดเห็นการยิงปืนยากเสียเต็มที คราวนี้ก็เลยกลัวไม่ใคร่จะมีใครกล้ายิงอยู่เองแล้ว ซ้ำเจ้านายและผู้ดีก็พากันสวิงสวายกลัวอะไรต่ออะไร ตั้งแต่ฟ้าร้องเป็นต้นไป เป็นปกติของผู้ดีชั้นนั้น

๔. แผ่นดินต้นอยู่หน้าที่วัดแก้วได้ยิงสู้พม่า ครั้งหนึ่งต้องคาดโทษมิให้ยิง ให้แจ้งศาลาก่อน พม่าล้อมไว้ ๓ ปี

๔. คำที่เรียกว่าแผ่นดินต้น หมายความว่าเจ้ากรุงธนบุรี เรื่องที่เล่าต่อไปถึงจะยิงปืนต้องบอกศาลา มีในที่อื่นคล้ายกัน เช่นจดหมายหลวงอุดม และมีคำเล่าถึงเรื่องหม่อมเพ็ง หม่อมแมน ซึ่งเป็นคนขวัญอ่อนกลัวปืน ข้อนี้นับว่าเป็นพยานอีกเรื่องหนึ่ง

๕. แผ่นดินต้นหนีออกจากเมือง กับผู้คนพรรคพวก

๕๐๐

๕. เจ้ากรุงธนบุรีหนีออกจากเมืองนี้ หนีออกทางตะวันออกเฉียงใต้ไปวัดพิชัย เห็นจะเป็นแห่งที่พม่าบางกว่าทางอื่น เพราะพม่าเข้ามาทางฝั่งตะวันตก แล้วจึงเดินโอบขึ้นไปข้างเหนือ

๖. มีปืนถือติดมือแต่ท่านหนีข้ามฟากไปตะวันออก

๖. ในที่นี้ดูปืนน้อยเต็มที แต่ตัวนายยังมีปืนกระบอกเดียวเท่านั้น คนรักษาหน้าที่จะไม่มีอะไรถือ นอกจากดาบหอกแหลนหลาวนัก

๗. ณ วันเสาร์ เดือน ๕ ขึ้น ๔ ค่ำ หนีออกจากเมือง

๗. วันที่ลงในนี้ไกลจากพงศาวดารมาก เห็นจะไม่ใช่หมายความว่าเจ้ากรุงธนออกจากกรุง จะว่าด้วยเรื่องเสียกรุง แต่จะสอบเอาวันให้ตรงกับพงศาวดารว่ากรุงเสียก็ไม่ตรง ในพงศาวดารเขากำหนดวันอังคาร เดือน ๕ ขึ้น ๙ ค่ำ ผิดกับวันที่ได้จดไว้ในที่นี้ เห็นจะเชื่อวันคืนเป็นแน่ไม่ได้

๘. พม่าขุดอุโมงค์เข้าเผาเมืองได้ด้านวังหน้าก่อน

๘. ที่ว่าพม่าขุดอุโมงค์ในที่นี้ ขุดรางลงไปตามริมกำแพง เอาเชื้อเพลิงเผาให้กำแพงทรุด ดูเถอะ พม่ามันมีกำลังอะไรจะยกหักเข้าในกำแพงก็ไม่ได้ ดูเถอะ ชาวเมืองช่างนั่งให้พม่ามันมาสุมไฟริมกำแพงได้ มันเหลวเข้าหากันทั้งสองฝ่ายเช่นนี้

๙. ณ วันเสาร์ เดือน ๕ ขึ้น ๑๑ ค่ำ ลุศักราช ๑๑๒๙ ปีกุน นพศก เพลายามเศษเข้าเมืองได้

๙. มีจดหมายไว้ในปูมว่าวันอังคาร เดือน ๕ ขึ้น ๙ ค่ำ เสียกรุงแก่พม่า วันพฤหัสบดี เดือน ๙ ขึ้น ๑๑ ค่ำ พม่าฆ่าคน วันในที่นี้ช้าไปกว่าในพงศาวดาร ๒ วัน ที่มันจะเข้ามาออด ๆ พึ่งรู้กันเมื่อฆ่าคน ข้อที่จะรู้กันว่าพม่าเข้าเมืองได้นั้นเผาวังและเผาวัดพระศรีสรรเพชญ์ แต่ไฟไหม้ในเมืองในเวลานั้นมันก็ไม่อัศจรรย์ ด้วยคนในเมืองอดโซ แย่งชิงกันกินอยู่ ประเดี๋ยวไฟไหม้แห่งโน้นแห่งนี้ จึงรู้ช้าไป ๒ วัน

๑๐. กวาดครัวผ่อนหย่อนสายเชือกให้ลงข้างช่องใบเสมา ประตูเมืองไม่เบิด ให้ออกกลางคืนอยู่สัก ๑๕ วัน

๑๐. กวาดครัวหย่อนสายเชือกให้ลงข้างช่องใบเสมา คิดไม่เห็นว่าทำไมจึงต้องทำเช่นนั้น ถ้าจะมีเหตุก็แต่เรื่องคนคุมไม่พอเชลยมาก แต่ประตูก็ดูเหมือนว่าเบิดกลางวัน บิดแต่กลางคืน เมื่อจะมัดเสียให้เสร็จต้อนออกมาเบ็นพวง ๆ ก็ได้ ด้วยเหตุฉะนั้นในข้อนี้ยังเอาเบ็นอธิบายไม่พอ

๑๑. ตั้งให้นายทองสุกเบ็นเจ้าอยู่โพสามต้น

๑๑. ในนี้ว่าตั้งนายทองสุกเบ็นเจ้า จะเข้าใจว่านายทองสุกคนนี้เบ็นสุกี้ ที่เรียกว่าพระนายกองหรือ

๑๒. ให้นายบุญสงเบ็นเจ้าอยู่เมืองธนบุรี พม่าเลิกทัพกลับไป

๑๒. เจ้าเมืองธนว่าชื่อนายบุญสง ผิดกับพงศาวดารว่าเจ้าทองอิน

๑๓. แผ่นดินต้นกับไพร่ ๕๐๐ ไปปะพระเชียงเงิน ให้พลายแหวนกับพังหมอนทรง

๑๓. พระเชียงเงินมีชื่อในพงศาวดาร แต่พลายแหวนกับพังหมอนพิสดารออกไป

๑๔. ไปตีเมืองตราด เมืองจันทบุรี ตีระยอง เมืองชล เข้าปากน้ำเมืองธนบุรี เดือน ๑๒ ปีกุน นพศก

๑๔. จดหมายนี้กล่าวนอกเป็นใน ไกลเป็นใกล้ คือกล่าวถึงตราดก่อนตีย้อนกลับเข้ามา เห็นจะไม่รู้แผนที่ ความจริงเจ้ากรุงธนได้เดินเข้าไปลึก ห่างฝั่งน้ำทางตะวันออก ตั้งหน้าออกไปนครนายกปราจีน แล้วไปทางบางละมุง ระยอง ไปจันทบุรีทีเดียว เมืองตราดออกไปแต่ไม่ได้ตั้งอยู่ การที่หลบไปทางตะวันออกมากเช่นนี้ เพราะในแถบแม่น้ำพม่าเกลื่อนกล่นไปทั้งนั้น ไปจับลงเดินริมทะเลตั้งแต่ทองหลางพานทองไป ตั้งแต่เมืองชลไปนั้นพ้นพม่าเสียแล้ว ขากลับยกจากจันทบุรี เดือน ๑๑ มาแวะเมืองชล เข้ามาถึงเมืองธนต่อเดือน ๑๒ นั้นเห็นจะถูก

๑๕. มีแต่ซากศพเผาเสีย

๑๕. ว่ามีแต่ซากศพเผาเสียนั้น คงจะเป็นศพที่ทิ้งอยู่เป็นอันมาก เพราะฆ่ากันอยู่เสมอไม่มีใครเผาใคร

๑๖. คนโทษอยู่ สอง สาม ๓๐๐๐

๑๖. ที่ว่าด้วยคนโทษนี้ จะอ่านว่ากระไร สองสามพัน หรือเห็นตัวอย่างเคยเขียนอย่างคนเขียนเลขไม่เป็น คือสองกับสามเข้า

ควงกัน แล้วเขียนเลขพันลงไว้ข้างหลังดังนี้ สอง สาม } ๑๐๐๐ แต่ที่นี้เอา ๓ ไว้หน้าสูญ ไม่ใช่เลข ๑ สองสาม เขียนด้วยตัวหนังสือที่ข้างหน้านั้นเขียนทำไมก็ไม่รู้ แต่คนโทษถึง ๓๐๐๐ นั้นอยู่ข้างจะมากเกินไป ข้อที่ผิดนี้จะผิดด้วยคนที่คัดหนังสือกันต่อ ๆ มาเข้าใจเลขอยู่บ้าง แต่ความคิดไม่พอ รำคาญสองสามเขียนเป็นตัวหนังสือ พันเขียนเป็นตัวเลข เข้าใจว่าสามพันอยู่แล้ว ก็เปลี่ยนเลข ๑ เป็นเลข ๓ เสียตัวหนังสือที่เขียนว่าสองสามข้างหน้าชา ๆ แลไม่เห็น เลยทิ้งไว้เช่นนั้น

๑๗. ไปตีโพธิ์สามต้นได้หม่อมเจ้ามิต หม่อมเจ้ากระจาด

๑๗. หม่อมเจ้ามิตร หม่อมเจ้ากระจาด ว่าได้จากค่ายโพสามต้น ถูกกันกับพงศาวดาร

๑๘. ได้ปืนใหญ่พม่าเอาไปไม่ได้ค้างอยู่ ให้ระเบิดเอาทองลงสำเภา

๑๘. เห็นจะเป็นทองที่ย่อยลงมานี้เอง ได้มาหล่อปืนพระพิรุณที่สวนมังคุด เมื่อวันศุกร์ เดือน ๔ ขึ้น ๑ ค่ำ ปีวอก อัฐศก จุลศักราช ๑๑๓๘

๑๙. ซื้อข้าวถังละ ๖ บาท เลี้ยงคนโซไว้ได้กว่า ๑,๐๐๐

๑๙. ซื้อข้าวเลี้ยงคนโซ คงจะได้เงินจากค่ายโพสามต้น

๒๐. ไปตีเกยไชย ถูกปืนไม่เข้า

๒๐. ตีเกยไชย ในพงศาวดารว่าถูกปืนเลิกกลับลงมา ในที่นี้ว่าปืนไม่เข้า เห็นจะเป็นความนิยมของราษฎรในเวลานั้น

๒๑. ไปตีพิษณุโลก ได้หม่อมฉิมลูกเจ้าฟ้าจิตร

๒๑. หม่อมเจ้าฉิม ในพงศาวดารว่าได้ที่โพสามต้น ในหนังสือนี้ว่าไปได้เมื่อไปตีเกยไชย

๒๒. ในปลายปีกุนกลับมาถวายพระเพลิง (พระ) ที่นั่งสุริยาอมรินทร์ เจ้าแผ่นดินกรุงเก่า มีการสมโภชพร้อมเสร็จ

๒๒. การถวายพระเพลิงพระที่นั่งสุริยาอมรินทร์ ในพงศาวดารว่าตีค่ายโพสามต้นได้แล้วก็ทำ ในหนังสือนี้ว่ากลับลงมาจากพิษณุโลกจึงได้ทำ พงศาวดารเห็นจะถูก

๒๓. ณ ปีชวด สัมฤทธิศก ไปตีเมืองนครราชสีมา

๒๓. เรียกเมืองนครราชสีมา เติมหนังลงไปเต็มที่ เห็นจะผันมาจากเรื่องขุนสิงหพสาคร

๒๔. กรมหมื่นเทพพิพิธ เจ้าศรีสังข์ไปอยู่พิมายต่อสู้รบประจัญกันจับได้กรมหมื่นเทพพิพิธ บุตรชาย ๒ บุตรหญิง ๑ กับเจ้าศรีสังข์ กรมหมื่นเทพพิพิธ ท่านให้สำเร็จโทษเสีย เจ้าศรีสังข์หนีไปเมืองขอม

๒๔. เจ้าศรีสังข์ในที่นี้ไขว้เขวกันอยู่ ในพงศาวดารว่าเจ้ากรุงธนบุรีออกไปจันทบุรี เจ้าจุ้ย เจ้าศรีสังข์ หนีออกไปเมืองพุทไธมาศ ซึ่งเป็นเหตุให้ยกขึ้นมีหนังสือไปถึงพระยาราชาเศรษฐีญวนให้มาสวามิภักดิ์ ส่งตัวเจ้าจุ้ย เจ้าศรีสังข์ ลูกกรมหมื่นเทพพิพิธ ใน

พงศาวดารว่าเจ้าประยง ถึงเจ้าศรีสังข์ที่กล่าวในหนังสือฉบับนี้ ก็จำหน่ายว่าหนีไปเมืองขอม ลงความกัน

๒๕. บุตรกรมหมื่นสุนทรเทพ หม่อมประยงโปรดให้เป็นเจ้าอนิรุทธ์เทวา บุตรกรมหมื่นจิตรสุนทร หม่อมเจ้ากระจาด ให้ชื่อบุษบา บุตรกรมพระราชวัง หม่อมเจ้ามิตประทานชื่อประทุม

๒๕. เจ้าประยงซึ่งพงศาวดารกล่าวว่าหลวงแพ่งจับฆ่าเสีย ในที่นี้กลายเป็นภายหลังตั้งให้เป็นเจ้าอนุรุทธ์เทวา หวนกล่าวถึงเจ้าผู้หญิงที่ได้มา เจ้ากระจาดลูกกรมหมื่นจิตร ในพงศาวดารว่าให้ชื่อบุปผา ในที่นี้ว่าบุษบา ก็เป็นเนื้อความเดียวกัน เจ้ามิตรบุตรกรมพระราชวังใช้ชื่อประทุม ต้องกัน

๒๖. บุตรกรมหมื่นเทพพิพิธ หม่อมมงคล หม่อมพควม (ลำดวน)* พี่

๒๖. ลูกกรมหมื่นเทพพิพิธในหนังสือที่คัดมานี้เลอะเทอะอยู่ว่า หม่อมมงคล หม่อมพควม เห็นจะเป็นลำดวน แต่คนคัดหนังสือผิด เจ้าสองคนนี้ดอกกระมังที่เป็นเจ้าเชษฐกุมารคนหนึ่ง เจ้าอนุรุทธ์เทวาคนหนึ่ง เจ้าอนุรุทธ์เทวานี้ มีชื่อในบานแผนกตั้งเจ้านครศรีธรรมราชใช้ว่าหม่อมเจ้า แต่เจ้าอุบลลูกกรมเทพ เจ้าฉิมลูกเจ้าฟ้าจืดเป็นชื่อเดิม

---

* ในวงเล็บเป็นคำที่เติมลงไปใหม่ เพื่อจะให้เห็นใจความบริบูรณ์ขึ้น

๒๗. หม่อมอุบล บุตรเจ้าฟ้าจิตร เลี้ยงเสมอกันทั้ง ๔ คน

๒๗. เจ้าสี่คนนั้น คือ บุษบาหรือบุปผาลูกกรมจิตร เจ้าประทุมลูกกรมพระราชวัง เจ้าอุบลลูกกรมเทพ เจ้าฉิมลูกเจ้าฟ้าจีด แต่โปรดไม่เสมอกัน

๒๘. แต่โปรดหม่อมฉิม หม่อมอุบล ประทมอยู่คนละข้าง

๒๘. ในที่นี้มีพิสดารออกไปว่า โปรดหม่อมฉิมและหม่อมอุบล

๒๙. วิบัติหนูกัดพระวิสูตร รับสั่งให้ชิดภูบาล ชาญภูเบศร์ ฝรั่งคนโปรดทั้งคู่ ให้เข้ามาไล่จับหนูใต้ที่เสวยในที่ ด้วย

๒๙. เรื่องเกิดหนูกัดพระวิสูตรนี้ ออกจะถือเป็นอุบาทว์ ข้อที่ว่าฝรั่งเป็นชิดภูบาล ชาญภูเบศร์ ชื่อนายเวรมหาดเล็กวังหน้าก็ชอบกล ฝรั่งนี้เข้าใจว่าโปรตุเกสอย่างพวกกะดีจีน

๓๐. เจ้าประทุมทูลว่า ฝรั่งเป็นชู้กับหม่อมฉิม หม่อมอุบล กับคนรำ ๔ คน เป็น ๖ คนด้วยกัน

๓๐. ทำนองเป็นความสงสัยว่าเจ้าประทุมหึงเจ้าอุบล แกล้งทูลใส่ความ แต่ที่แท้ก็อาจจะเป็นจริงได้ เจ้าอุบลคนนี้เคยตกไปเป็นเมียนายแก่นพวกหลวงแพ่งครั้งหนึ่งแล้ว เจ้าฉิมก็คงซัดเซคเนจรมาแล้วเหมือนกัน อาจจะทำผิดได้

๓๑. รับสั่งถามหม่อมอุบลไม่รับ หม่อมฉิมว่ายังจะอยู่เป็นมเหสีขี้ซ้อนหรือ มาตายตามเจ้าพ่อเถิด รับเป็นสัตย์

หมด ให้เฆี่ยนเอาน้ำเกลือรด ทำประจานด้วยแสนสาหัส ประหารชีวิตผ่าอกเอาเกลือทา ตัดมือตัดเท้า

๓๑. หม่อมอุบล ทีจะเป็นคนไม่สู้เหี้ยมหาญ หม่อมฉิมนั้นเห็นจะเป็นคนที่มีโวหารกล้า ผู้รับเป็นสัตย์คงเป็นหม่อมฉิม รับเป็นสัตย์ลงไปก่อน หม่อมอุบลจึงได้พลอยรับตาม แก้ความเสียหายด้วยทำเป็นทีว่าแค้นขึ้นมาจึงได้รับ

๓๒. สำเร็จโทษเสร็จแล้วไม่สบายพระทัย คิดถึงหม่อมอุบล ว่ามีครรภ์อยู่ ๒ เดือน

๓๒. การที่ทรงพระอาลัยหม่อมอุบลขึ้นมานั้น จะไม่ใช่แต่มีครรภ์ จะคิดเห็นไปว่าหม่อมอุบลพลอยรับไปด้วยตามคำหม่อมฉิม หรือบางทีพิจารณา พอหม่อมฉิมรับก็ทึกเอาเป็นรับทั้งสองคน จึงได้ทรงพระอาลัยสงสาร

๓๓. ตรัสว่าจะตายตามหม่อมอุบล ว่าใครจะตายกับกูบ้าง

๓๓. ข้อที่ว่าจะตายตามหม่อมอุบลนี้ เป็นการปรากฏครั้งแรกในหนังสือนี้ รับว่าพระสติอยู่ข้างจะฟั่นเฟือน

๓๔. เสม เมียกรมหมื่นเทพพิพิธ ว่าจะตามเสด็จ หม่อมทองจันทร์ หม่อมเกษ หม่อมลา สั่งบุษบาจะตามเสด็จด้วย ประทานเงินคนละ —|๑— ให้บังสุกุลตัว ทองคนละ —|๑— ให้ทำพระแล้ว ให้นั่งในแพหยวก นิมนต์พระเข้ามาบังสุกุลแล้ว จะประหารชีวิตคนที่ยอมตายตามเสด็จ

นั้นก่อน แล้วท่านจะแทงพระองค์ท่านตามไปอยู่ด้วยกัน เจ้าข้า พระสติพื้นเพื่อน

๓๔. เสมเมียกรมหมื่นเทพพิพิธที่ยอมตายตามเสด็จคนนี้ เคยตกไปเป็นเมียนายย่นพวกหลวงแพ่งครั้งหนึ่งแล้ว ทั้งเวลากรมหมื่นเทพพิพิธเป็นเจ้าพิมายอยู่ ดังนั้น ที่จะเป็นคนแปดเหลี่ยมแปดคม

๓๕. เจ้าคุณใหญ่ทรงกันดาล กับเตี่ยหม่อมทองจันทร์ นิมนต์พระเข้ามามาก ชุมนุมสงฆ์ถวายพระพร ขออย่าให้ทำหาควรไม่ ว่าที่จะได้พบกันนั้นหามิได้แล้ว ถวายพระพรขอชีวิตไว้ ได้พระสติคืนสมประดี ประทานเงินเติมให้แก่ผู้รับตามเสด็จนั้น

๓๕. เจ้าคุณใหญ่ทรงกันดาลผู้นี้ คือท้าวทรงกันดาล (ทองมอญ) เป็นปัยยิกาของสมเด็จพระเจ้าไหยิกาเธอ กรมพระสุดารัตนราชประยูร ฝ่ายหนึ่ง ซึ่งลงเรือพระที่นั่งมารับเสด็จพระพุทธยอดฟ้าที่วัดโพธาราม แต่ไม่เคยปรากฏว่าเป็นเจ้าคุณ คำที่ออกชื่อว่าเจ้าคุณใหญ่แล้วแปลว่าท้าวทรงกันดาล (ทองมอญ) ทั้งนั้น เพราะเหตุที่เป็นแม่วังอยู่ดังนี้จึงได้ลงเรือมารับเสด็จ

๓๖. เจ้าหอกลางประสูติเจ้า เป็นพระราชกุมาร แผ่นดินไหว ฉลูต้นปีโปรดปล่อยคนโทษในคุกสิ้น หมายสมโภชเจ้าฟ้าน้อย

๓๖. เจ้าหอกลางมีลูกเป็นผู้ชายนี้ แปลก เห็นจะตายเสียจึงมิได้กล่าวในที่อื่น ถ้าอยู่คงแก่กว่าพระพงษ์นรินทร์สักปีหนึ่งสองปี

ดูก็ไม่น่าจะฆ่าเสีย เพราะอายุห่างกันน้อยนัก ในเวลาประสูติ เห็นจะเห็นว่ามีบุญ แผ่นดินจึงไหว ปล่อยคนโทษนั้น จะไม่ใช่เพราะเรื่องประสูติ จะประสมให้เข้ารอยกับปล่อยคนโทษเสวยราชย์ ใหม่ด้วย

๓๗. แล้วเสด็จไปตีเมืองนคร เสด็จเป็นทัพเรือ ทรงพระที่นั่งศรีสักหลาดเข้าปากน้ำเมืองนคร ณ วันแรม ๗ ค่ำ เดือน ๑๐ ลุศักราช ๑๑๓๑ ปีฉลู เอกศก

๓๗. เสด็จตีเมืองนครศรีธรรมราชนี้ เพราะกองทัพส่งออกไปตีไม่ได้ ถอยเข้ามาอยู่ไชยา เสด็จด้วยเรือพายนั้นอยู่ข้างจะแข็งมาก

๓๘. เจ้าพระยายมราช เจ้าพระยาอไภยราชา เจ้าพระยาดาฤทธิรงค์ ยกทางสถลมารคสามทัพ ไม่ทันเสด็จเข้าเมืองได้แล้วเป็นวัน (หนึ่ง) ทรงพระพิโรธ คาดโทษให้ตามเจ้านครที่หนีไปอยู่เมืองจะนะ

๓๘. แม่ทัพไปตีเมืองนครศรีธรรมราช เจ้าพระยายมราชตรงกัน เจ้าพระยาอไภยราชา น่าจะเป็นคนเดียวกับพิไชยราชา แต่เจ้าพระยาดาฤทธิรงค์ ไม่เคยได้ยินเลย ถ้าจะเดาให้ค่อยเป็นภาษาคนขึ้น ก็จะเป็นนราฤทธิรงค์ แต่ชื่อนี้ไม่เคยมี มีอีกชื่อก็แต่เจ้าพระยาจักรี เป็นแม่ทัพเรือ พระยาเพชรบุรี พระยาศรีพิพัฒน์ตายในที่รบเมื่อคราวแรก เห็นจะไม่เอามาหลงเป็นดาฤทธิรงค์ได้ทั้ง ๓ คน

๓๙. พระฤทธิ์เทวาเจ้าเมืองรู้ว่ากองทัพยกติดตาม (มา) กลัวพระบารมีส่งตัวเจ้านครกับพวกพ้องพงศ์พันธุ์ทั้งละครผู้หญิงเครื่องประดับ เงินทองราชทรัพย์สิ่งของ

ส่งถวายมาพร้อม เสด็จลงมาสมโภชพระบรมธาตุ มีละคร ผู้หญิง แล้วให้ตั้งแห่สระสนานสามวัน เสด็จอยู่นานจน จีนนายสำเภาเอาของปากสำเภามาถวาย

๓๙. ในหนังสือฉบับนี้ ว่าเจ้านครหนีไปอยู่เมืองจะนะ ใน พงศาวดารว่าเทพา ให้ลงไปตามที่เทพา จำหน่ายว่าหนีไปตานี แต่ ชื่อพระฤทธิเทวา สมเป็นเจ้าเมืองเทพา ซึ่งเดี๋ยวนี้เปลี่ยนเป็น ดำรงเทวฤทธิ มีจดหมายไว้ในปูมว่า ที่เมืองนครศรีธรรมราชพระสงฆ์ ลุยไฟ

๔๐. จึงให้เจ้าดาราสุริวงษ์อยู่กินเมือง เสด็จกลับมา กรุงธนบุรี

๔๐. เจ้าดาราสุริวงษ์นั้น เป็นธรรมเนียมที่สำหรับคนเรียกไม่ถูก เช่นกรมนรา พระยานรา เรียกว่ากรมดารา พระยาดารา ทั้งนั้น ที่แท้ก็ตรงกับพงศาวดาร คือเจ้านราสุริวงษ์ เจ้านรานี้มียศเป็นพระเจ้า ตั้งเสนาบดีได้

๔๑. นางห้ามประสูติเจ้า ท่านสงสัยว่าเรียกหนเดียว มิใช่ลูกท่าน รับสั่งให้ภรรยาขุนนางเข้าไปถาม ได้พยาน คนหนึ่งว่าผัวไปหาหนเดียวมีบุตร จึงถามเจ้าตัวว่าท้องกับ ใคร (ทูล) ว่าท้องกับเจ๊ก เฆี่ยนสิ้นชีวิตในผีหวาย

๔๑. เรื่องนางห้ามประสูติเจ้า นางห้ามคนนี้เห็นจะไม่ได้ตาม เสด็จจึงได้ทรงสงสัย คำให้การอยู่ข้างจะขันอยู่หน่อย จึงต้องถูก เฆี่ยนถึงตาย

๔๒. แต่เจ้าเล็กนั้น สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงพระอัยกาเอาไปเลี้ยงไว้

๔๒. สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงพระอัยกาในที่นี้ น่าสงสัย จะว่าใช้เรียกกรมพระเทพามาตย์ก็มิใช่ ด้วยเรียกกรมพระเทพามาตย์ ตรง ๆ ก็มี จะว่าเจ้าฮั่น แกก็เปนน้า เชื้อวงศ์ผู้ใหญ่เจ้ากรุงธนบุรี มีอยู่ไม่ปรากฏในพงศาวดารเล่มใหญ่อีก ๒ คน คือกรมขุนอินทรพิทักษ์ ไม่ใช่เจ้าจุ้ยลูกเธอซึ่งจะได้วินิจฉัยในที่อื่น ดูเปนพระญาติวงศ์สำคัญอยู่ เพราะอัฐิอยู่ในวัง อีกคนหนึ่งก็เจ้าแสง สังเกตดูว่าจะเปนคนแก่ น่าจะเปนบิดาเจ้าแสง หรือเจ้านราสุริวงษ์ด้วย แต่จะสันนิษฐานว่าเจ้า ๒ คนที่ไม่มีชื่ออยู่ในพงศาวดารนี้ ก็ขัดข้องอยู่หนักหนา ด้วยกรมหลวงนรินทรเทวีท่านเรียกสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงพระอัยกา น่ากลัวว่าจะหมายความว่าพระพุทธยอดฟ้า แต่ความมันฝืน ๆ อยู่กับที่หมายเลข ๕๐ ต่อไปข้างหน้า รอไว้พิจารณาในที่นั้น

๔๓. ปีขาลโทศก ไปตีเมืองสวางคบุรี พระฝางมีช้างเผือกลูกบ้านออกยังไม่จับหญ้า รู้ว่าทัพเมืองใต้ยกขึ้นไปจะรบเอาช้างเผือก จึงเสี่ยง (ทาย) หญ้าว่า ช้างนี้คู่บุญเมืองเหนือ ให้รับหญ้าเมืองเหนือ คู่บุญเมืองใต้ให้รับหญ้าเมืองใต้ (ช้าง) รับหญ้าเมืองใต้ พอทัพถึงเข้าตีได้เมือง พระฝางพาช้างหนี ติดตามไปพบช้างอยู่ชายป่าแม่น้ำมืดได้มาถวาย รับสั่งให้สมโภชนางพญาแล้วให้รับละครผู้หญิงขึ้นไปสมโภชพระฝาง ๗ วัน แล้วเสด็จ

ไปเหยี่ยบเมืองพิษณุโลก สมโภชพระชินราชพระชินศรี ๗ วัน มีละครผู้หญิงเสร็จแล้ว

๔๓. ตอนนี้ ว่าถูกต้องชัดเจนดีนัก กลับได้ความชัดออกไปว่า ไปได้ช้างเผือกจากน้ำมืด

๔๔. แล้วเสดจกลับมาที่หาดสูงเสดจทรงพลายแหวน ประหารชีวิตผู้ทำผิดคิดมิชอบเสร็จแล้ว

๔๔. เสด็จกลับมาที่หาดสูง ประหารชีวิตผู้ทำผิดคิดมิชอบนั้น คงหมายความว่าเรื่องให้พระพิสูจน์ดำน้ำที่มีในพงศาวดาร

๔๕. ให้พลายแหวนเปนพญาปราบ พังหมอนเปน แม่นมนางพญา แล้วเสดจกลับมากรุง

๔๕. แม่นมนางพญานี่ผู้คัดเขียนเกินไปเป็นแน่ พังหมอนคง ไม่ได้เป็นแม่นมใคร คงจะเรียกแต่แม่นางพญาเท่านั้น

๔๖. ณ ปีเถาะ ไปตีกัมพูชา พุทไธมาศก็ได้ เสร็จ กัมพูชา ให้องค์รามอยู่กินเมือง

๔๖. ตีเมืองกัมพูชาให้นักองค์ราม ครั้งนี้เป็นครั้งที่สอง ครั้ง แรกยกพร้อมกันกับเสด็จไปเมืองนคร แต่เลิกทัพกลับเข้ามาเสีย ด้วย มีข่าวลือว่า เจ้ากรุงธนเสียทัพที่เมืองนคร ยกไปคราวนี้ไปทั้งทัพบก ทัพเรือ ทัพบกไปทางเสียมราฐ ตีเมืองประทายเพชรได้ ทัพเรือ เจ้ากรุงธนเสด็จเอง ไปตีเมืองพุทไธมาศก่อนได้เมืองให้พระยาพิพิธ อยู่รักษา เสด็จยกขึ้นไปตีเมืองเขมรไปถึงพนมเปญ นักองค์พระอุทัย ราชาหนีทัพบกไปก่อนแล้ว จึงตั้งนักองค์รามเป็นเจ้ากรุงกัมพูชา

๔๗. พุทไธมาศให้พระยาพิพิธว่าราชการ เป็นพระยาราชาเศรษฐี

๔๗. ให้พระยาพิพิธเป็นพระยาราชาเศรษฐี ได้ความว่าพระยาราชาเศรษฐีคนนี้เป็นเจ๊ก ภายหลังพระยาราชาเศรษฐีญวนกลับเข้ามาตีคืนได้ พระยาราชาเศรษฐีจีนไปได้กำลังเมืองกำปอช กลับมาตีคืนได้อีก เห็นว่าเมืองพุทไธมาศล่อแหลมจึงให้เลิกครัวกลับเข้ามาเสียกรุงเทพ ฯ พระยาราชาเศรษฐีญวนก็กลับมาอยู่เมืองพุทไธมาศต่อไปใหม่

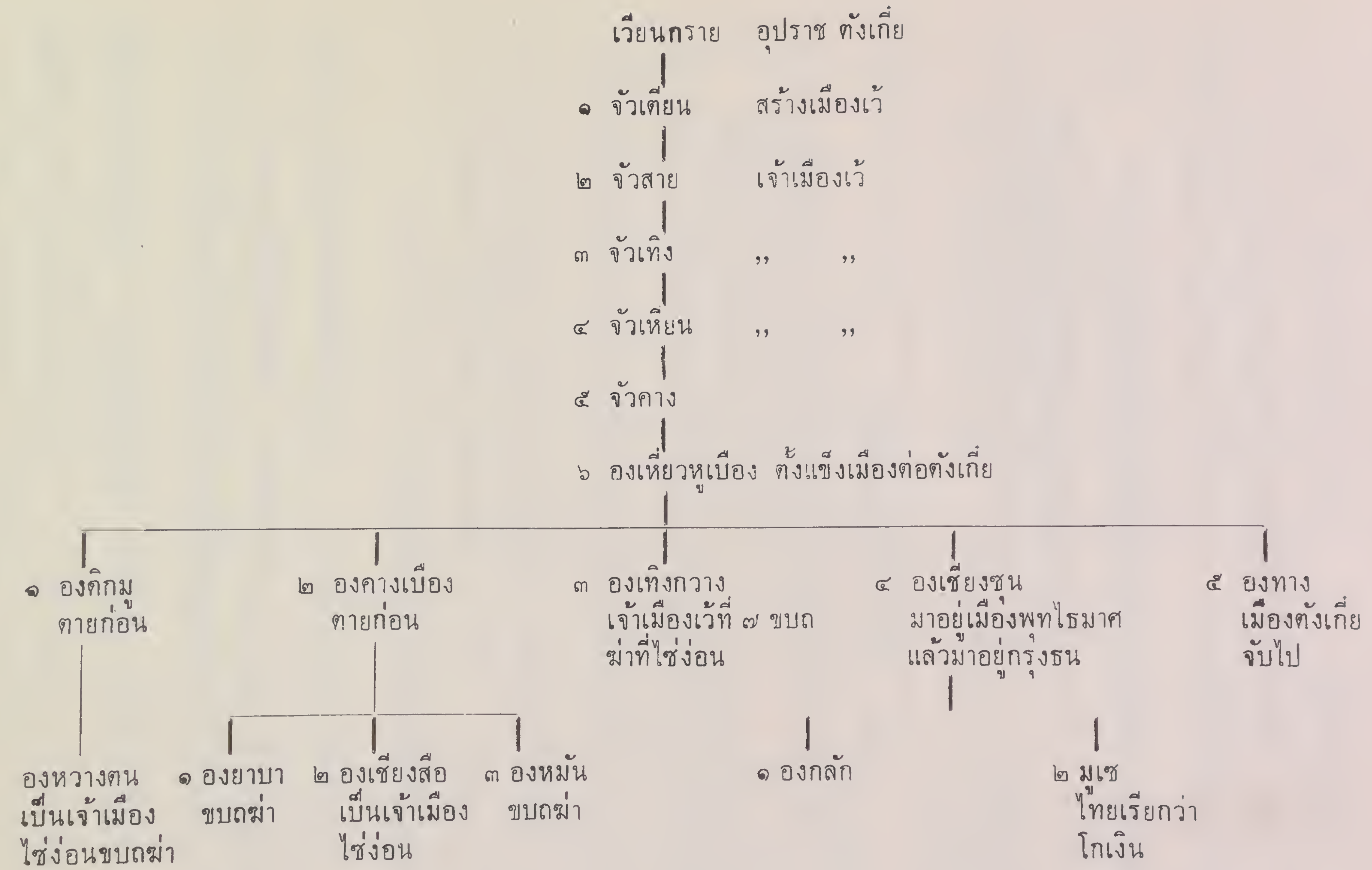
๔๘. ได้เจ้าน้ำก๊กเล่าเอี๋ย

๔๘. ที่ว่าได้เจ้าน้ำก๊กเล่าเอี๋ยนั้นหมายความว่าองเชียงซุน เดิมก็ไม่นึกจะอธิบายอะไร เพราะเห็นว่าหนังสือพิมพ์ไว้มีอยู่แล้ว แต่ครั้นอ่านเข้าดูเห็นความมันแตกต่างกันไป จึงนึกว่าจะเก็บเรื่องเมืองญวนลงไว้ดูเล่นสักทีหนึ่ง ผลแห่งการที่สอบสวนนั้นได้เช่นนี้

ในพงศาวดารเก่า ซึ่งควรจะเข้าใจว่า จดลงไว้ตามคำให้การของเชียงสือ เริ่มความเพียงเวลาองเหี่ยวหูเบืองเป็นเจ้าเมืองเว้จนถึงองเชียงสือเป็นเจ้าเมืองไซ่ง่อน

พงศาวดารรัตนโกสินทร์ อ้างว่าเป็นพงศาวดารที่องเชียงสือประชุมผู้หลักผู้ใหญ่ข้างญวนที่มาด้วย เรียบเรียงขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ตามพระราชโองการ

เรื่องราวทั้ง ๒ ฉบับนี้ ข้อความลงกัน เป็นแต่ยาวและสั้นตามที่กล่าวกว้างหรือกล่าวแคบ เชื้อสายองเชียงสือที่ได้จากหนังสือ ๒ ฉบับนี้ ดังที่ได้เขียนโยงลำดับมา เพื่อจะให้เข้าใจง่าย

เวียนกราย อุปราช ตังเกี๋ย
๑ จัวเตียน สร้างเมืองเว้
๒ จัวสาย เจ้าเมืองเว้
๓ จัวเทิง ,, ,,
๔ จัวเหียน ,, ,,
๕ จัวคาง
๖ องเหี่ยวหูเบือง ตั้งแข็งเมืองต่อตังเกี๋ย
๑ องคิกมู ตายก่อน
๒ องคางเบือง ตายก่อน
๓ องเทิงกวาง เจ้าเมืองเว้ที่ ๗ ขบถ ฆ่าที่ไซ่ง่อน
๔ องเชียงซุน มาอยู่เมืองพุทไธมาศ แล้วมาอยู่กรุงธน
๕ องทาง เมืองตังเกี๋ยจับไป
องหวางตน เป็นเจ้าเมืองไซ่ง่อนขบถฆ่า
๑ องยาบา ขบถฆ่า
๒ องเชียงสือ เป็นเจ้าเมืองไซ่ง่อน
๓ องหมัน ขบถฆ่า
๑ องกลัก
๒ มูเซ ไทยเรียกว่าโกเงิน

มีสมุดพงศาวดารญวน ซึ่งว่านายหยองแปลขึ้นใหม่ เร็ว ๆ นี้ อีกเล่มหนึ่งลองสอบดู ข้อความล้มละลายหายไปในโวหารของผู้แต่ง ซึ่งมิใช่นายหยองแต่งเอง พยายามจะให้เหมือนหนังสือจีนอันเป็น หนังสืออ่านเล่น มิใช่พงศาวดาร เพลินไปละลายหายเสียเหลือที่จะ เข้าใจว่ากระไร จึงได้คัดทิ้งลงไว้ในนี้ทั้งดุ้น สำหรับผู้มีปัญญาจะ พิจารณาเห็นประการใดก็ตาม แต่ได้ตัดข้อความซึ่งไม่มีใจความ ในนั้น พูดให้ดังครึกระนั้นเสีย ๔ บรรทัด ในที่ซึ่งหมายดอกจันทน์ เรียงเป็นแถวไว้นั้น เพราะเปลืองกระดาษ

"พระเจ้าเหงวียงท้ายโต๋การว่างเด๊ตั้งตัวเป็นกระษัตริย์ ต่อวงษ์ ตระกูลลงมาคือ พระเจ้าเฮี้ยววังว่างเด๊ ๑ พระเจ้าเฮี้ยวเจียวว่างเด๊ ๑ พระเจ้าเฮี้ยวตงว่างเด๊ ๑ พระเจ้าเฮี้ยวหวอว่างเด๊ ๑ พระเจ้าเฮี้ยว เหง่ตงว่างเด๊ ๑ รวม ๘ พระองค์ นับเป็นปีได้ ๒๐๐ ปีเศษ" **

"พระเจ้าเฮี้ยวหวอว่างเด๊ มีพระราชบุตรที่ ๒ คือพระเจ้าเฮี้ยว คางว่างเด๊ พระราชโอรสที่ ๙ คือท้ายตื้อเหี่ยว ๆ อยู่ในยศมีนามยี่ห้อ ว่าเตวียวเวือง พระราชโอรสที่ ๑๖ ของพระเจ้าเฮี้ยวหวอว่างเด๊ คือ พระเจ้าเฮี้ยวเหง่ว่างเด๊ พระราชโอรสที่ ๑๘ คือตงเทิกทัง ๆ อยู่ในยศ มียี่ห้อว่าทุกเจื๋องเกอกุ่นกง มาภายหลังเลื่อนยศขึ้นมียี่ห้อว่าเทือกลอง กงท้ายตื๋อเหี่ยว มีพระราชบุตรองค์หนึ่งมีนามว่าเตร๊อง ๆ อยู่ใน ตำแหน่งยศว่าเติงจินเวือง"

"พระเจ้าเฮี้ยวคางว่างเด๊มีว่างโหว่ มีนามว่านางเหงวิ่งถี่คาง ว่างโหว่ มีราชบุตรหลายองค์ นับแต่องเทียนสือนั้นเป็นพระราชบุตร

ที่ ๓ องเทียนสือเกิดในปีมะเมียในรัชกาลพระเจ้าเลเฮี้ยวตงว่างเต๊ เป็นปีที่ ๒๓ ตรงกับรัชกาลของพระเจ้าเขียนหลงฮ่องเต๊ กรุงจีนเป็นปีที่ ๒๗ ตรงกับจุลศักราช ๑๑๒๔ องเทียนสือมีพระนาม ๓ พระนาม คือเหงี่วงเพือกเหวี่ยน ๑ เหงวี่งเพือกบ็อก ๑ เหงี่ยงเพือกอั๋น ๑ "

ข้าพเจ้าไม่เข้าใจชัดเจน ว่าเรื่องที่เล่ามานี้ว่ากระไร บางทีจะเอาชื่อเมื่อเวลาลูกเป็นเจ้าแผ่นดินแล้วหลงให้พ่อมานับว่าเป็นเจ้าแผ่นดินโดยความไม่รู้ จึงไม่สามารถจะอธิบายได้

ส่วนท้องเรื่องที่กล่าวในหนังสือ ที่เรียกว่าพงศาวดารญวนนี้ กล่าวถึงแต่เจ้าแผ่นดินคนหนึ่ง กับองเทียนสือพระราชนัดดา เจ้านายอื่นๆ ดูไม่มีผู้ใดมีชื่อเสียงอันใด นอกจากที่ว่าพระวงศานุวงศ์แตกกระจุยกระจายกันไป เมื่อขบถยกมาถึง เจ้าแผ่นดินกับองเทียนสือก็ยกลงมาตั้งเมืองไซ่ง่อน สู้รบด้วยข้าศึกศัตรูกันอยู่สองคนเท่านั้น เต็มไปด้วยเรื่องสามเพลงตกม้าตาย อย่างหนังสืออ่านเล่นพอให้สบายๆ ปาก ไม่ใช่พงศาวดาร ถ้าจะไปเที่ยวงมหาท้องเรื่องพงศาวดารในหนังสือนี้ เป็นงมเข็มในพระมหาสมุทรอันประกอบไปด้วยละลอกแห่งสำนวนไพเราะต่างๆ จึงของดไว้เสียที

ว่าด้วยท้องเรื่องที่ได้จากจดหมายองเชียงสือแต่งเองนั้น มีข้อความโดยย่อดังนี้

ราชธานีของประเทศอานาม ได้อยู่ในประเทศตังเกี๋ยสืบมาแต่โบราณ ในครั้งวงศ์กิม เจ้าแผ่นดินที่ ๖ ชื่อหุงเมือง กรุงจีนให้แม่ทัพชื่อเลียวทางมาตีได้เมืองตังเกี๋ย แล้วเป็นเจ้าเมืองต่อมา

เกิดผู้มีบุญ ชื่อเลเลย เทวดามาบอกให้ดวงตราและกระบี่ กับว่าเวียนกรายจะได้เปิ่นอุปราช เมื่อตามหาพบกันแล้วช่วยกันซ่องสุมผู้คนเป็นขบถจับเจ้าเมืองตังเกี๋ยฆ่าเสีย เลเลยตั้งตัวเป็นเจ้าแผ่นดิน เวียนกรายเปิ่นอุปราช เวียนกรายมีบุตร ๒ คน เป็นหญิงคน ๑ เปิ่นชาย ๑ ชื่อจัวเตียน บุตรหญิงนั้นเปิ่นภรรยาตินเกียม ครั้นเวียนกรายชราลาออกจากตำแหน่ง ขอให้บุตรเขยว่าที่อุปราชไปกว่าบุตรชายจะโต บุตรเขยคิดประทุษร้ายจัวเตียนน้องภรรยา จัวเตียนทราบแกล้งทำเปิ่นบ้า พี่เขยจึงไปทูลเจ้าแผ่นดิน ขอให้เนรเทศจัวเตียนเสีย จึงได้ส่งมาไว้ที่ป่าแห่งหนึ่ง ชื่อโอจัว เปิ่นที่สำหรับปล่อยคนโทษ มีเขาวง หนทางเข้าออกยาก จัวเตียนเกลี้ยกล่อมผู้คนสร้างเมืองขึ้น จึงได้ชื่อว่าเมืองเว้

ครั้นตินเกียมรู้จึงให้ยกกองทัพมาจับ จัวเตียนกลัวจะเปิ่นศึกยืดยาวไป จึงยอมอ่อนน้อมเปิ่นเมืองขึ้น ก็ได้เปิ่นเจ้าเมืองสืบตระกูลมา ๖ ชั่ว ๆ ที่ ๖ จึงได้แข็งเมืองไม่ไปขึ้นตังเกี๋ย เมืองตังเกี๋ยมาตีหลายครั้งไม่ได้ ก็เปิ่นเอกราชมาหลายปี จนถึงองเฮียวฮูเวียงเจ้าเมืองที่ ๖ นั้นตาย เพราะเหตุที่บุตรใหญ่ ๒ คนตายไปเสียก่อน องกวักพอขุนนางผู้ใหญ่ จึงยกองเทิงกวางบุตรที่ ๓ ขึ้นเปิ่นเจ้าเมืองเว้ องกวักพอเปิ่นผู้สำเร็จราชการ ราษฎรไม่พอใจ บ้านเมืองเกิดจลาจลต่าง ๆ

จึงมีอ้ายยาก อ้ายบาย อ้ายดาม ๓ คนพี่น้องได้ฝังศพบิดาในที่หวงซุ้ยเปิ่นรูปปากมังกร เมื่อขุดหลุมได้ทอง ๒ ไห จึงได้เอาแจกคนช่วยทุกข์ยาก เกลี้ยกล่อมผู้คนไว้ได้มาก เมื่อเห็นองเทิงกวางและ

องกวักพอไม่เอาใจใส่ในราชการ เสพสุราแล้วเล่นงิ้วหลงใหลไป ๓ คนพี่น้องนั้นจึงได้ไปหาเจ้าเมืองกวางหนำเข้าทำราชการมีอำนาจสิทธิ์ขาดได้เป็นองขึ้นทั้ง ๓ คน เห็นว่าราษฎรปลงใจรักใคร่องวางตน ซึ่งเป็นลูกองดิกมูลูกชายคนใหญ่ขององเฮียวฮูเวียงเจ้าเมืองเว้คนก่อน จึงได้คิดจะยกองวางตนขึ้นเป็นเจ้าตั้งแข็งเมืองกวางหนำอยู่ เจ้าเมืองเว้ให้กองทัพมาก็กลับมาเข้าด้วยองบาย แล้วองบายมีหนังสือไปเมืองตังเกี๋ยขอกองทัพมาช่วย เจ้าเมืองตังเกี๋ยให้องกวักเหลาคุมกองทัพมาพร้อมด้วยองบาย ยกเข้าตีเมืองเว้คนละด้าน องเทิงกวางเจ้าเมืองพาองเชียงซุนน้องชายกับองยาบา องเชียงสือ องหมัน หลาน ๓ คน หนีมาอยู่เมืองไซ่ง่อน แต่องวางตนไม่หนี เพราะรู้ข่าวว่าเขาจะยกตัวเป็นเจ้า แต่ครั้นเมื่อได้เมืองแล้ว องทั้ง ๓ กลับพาองวางตนไปไว้เสียเมืองกุยเยิน องทางน้องที่ ๕ แม่ทัพเมืองตังเกี๋ยจับไป องวางตนรู้สึกตัวว่าจะต้องเป็นเจว็ด จึงได้หนีลงมาหาองเทิงกวางที่เมืองไซ่ง่อน องเทิงกวางคิดจะยกองวางตนขึ้นเป็นเจ้า ก็พอกองทัพองทั้ง ๓ นั้นมาตีได้เมืองไซ่ง่อน จับองเทิงกวาง องวางตนได้ให้ฆ่าเสีย องเชียงซุนหนีมาอยู่เมืองประทายมาศ องเชียงซุนมีบุตรชายชื่อองกลัก บุตรหญิงชื่อมูเซ ไทยเรียกว่าโกเงิน เจ้ากรุงธนยกทัพออกไปตีจึงได้ตัวมาไว้ในกรุงธน องยาบา องเชียงสือ องหมันหลบหนีอยู่ในป่า พวกองทั้ง ๓ จับได้องยาบา องหมันฆ่าเสีย รอดไปแต่องเชียงสือ องยากตั้งตัวขึ้นเป็นเจ้าเรียกว่าไตเซิน ไปอยู่เมืองกุยเยินยกขึ้นเป็นเมืองหลวง จึงตั้งองบายน้องคนกลางเป็นอุปราช

ฝ่ายหน้า ชื่อบากบินเยืองอยู่เมืองไซ่ง่อน ตั้งองดามน้องน้อยเปนอุปราชฝ่ายหลัง ไปอยู่เมืองเว้ เมืองตังเกี๋ยกับองทั้ง ๓ นี้ บาดหมางกันเหตุด้วยถูกหลอกว่าจะยกองวางดนขึ้นเปนเจ้า องลองเยืองจึงคิดไปตีเมืองตังเกี๋ย ได้เมืองตังเกี๋ยเจ้าเมืองรากเลือดตาย อุปราชเชือดคอตาย องลองเยืองตั้งให้องเจียวทงหลานเจ้าเมืองตังเกี๋ยเปนเจ้าเมือง องเจียวทงมีหนังสือไปขอกองทัพเมืองจีน จ๋งต๊กกวางตุ้งเปนแม่ทัพมา องลองเยืองตีทัพจีนแตกไป องเจียวทงก็หนีไปอยู่เมืองจีน องลองเยืองจึงตั้งให้องกะวี(๑) บุตรเปนเจ้าเมืองตังเกี๋ย องลองเยืองกลับไปอยู่เมืองเว้ ครั้นเมื่อตายลงขุนนางจึงยกองกลัก บุตรที่ ๒ ขึ้นเปนเจ้าเมืองเว้

ฝ่ายองเชียงสือหนีไปซุ่มซ่อนอยู่ในป่าได้ ๓ ปี พวกญวนชาวป่ารู้ว่าเปนเชื้อวงศ์เจ้าก็ช่วยทะนุบำรุง มีจีนทัดคนหนึ่งคิดอ่านเกลี้ยกล่อมพวกญวนจีนในเมืองไซ่ง่อนได้มากแล้วก็เข้าปล้นเมืองไซ่ง่อน องบายซึ่งเปนบาบินเยือง หนีไปเมืองกุยเยิน จีนทัดจึงตั้งตัวเปนองกงเซิมแล้วให้ไปเชิญองเชียงสือเข้ามาเปนเจ้าเมือง องเชียงสือตั้งจีนทัดเปนองเทืองกง แล้วกลับเคลือบแคลง องเชียงสือทำเปนป่วย องเทืองกงมาเยี่ยมเอายาพิษมาให้กิน องเชียงสือทดลองดูเห็นว่าเปนยาพิษ จึงจับองเทืองกงฆ่าเสีย แล้วคิดจะฆ่าพวกจีนซึ่งเปนพรรคพวกอยู่ในเมืองไซ่ง่อนเสีย จีนแจ จีนเล็ก ลูกค้าห้ามไว้ องเชียงสือเห็นชอบด้วยก็ให้งดเสีย ไม่ช้าทัพพวกไตเซินก็ยกมาตีเมืองไซ่ง่อน องเชียงสือ

---

(๑) เห็นจะเปนองกะวีนี้เอง ที่เปนผู้มีราชสาส์นเข้ามาเมื่อรัชกาลที่ ๑

เห็นว่าจะไว้ใจคนในเมืองไม่ได้ เป็นสองกังวลอยู่ จึงได้คิดจะหนีเข้ามากรุงเทพ ฯ ไว้คิดการต่อไป จึงได้ลงเรือทะเลหนีออกทางปากน้ำสมิถ่อ มาถึงเกาะกระบือ พบพระยาชลบุรี พระยาระยอง จึงได้ชวนเข้ามาเฝ้า สิ้นข้อความที่องเชียงสือจดหมายถวายเท่านี้

๔๙. ขับต้อนครอบครัวเข้ามาเมืองธนบุรี

๔๙. ข้อที่ว่าขับต้อนครอบครัวเข้ามาเมืองธนบุรีในครั้งนี้อีก คงจะเป็นครัวสมัครพรรคพวกขององเชียงซุน และพระยาราชาเศรษฐีญวน พระยาราชาเศรษฐีนี้ ที่ตั้งบ้านอยู่ฟากตะวันออกกรุงธน ซึ่งยกเป็นพระบรมมหาราชวัง

๕๐. ประทมอยู่ แว่วเสียงลูกอ่อนร้องที่ข้างหน้า กริ้วว่าลูกมันหาเอาไปกับแม่มันไม่ ยังจะทำพันธุ์ไว้อีก สมเด็จพระอัยกาทราบทรงพระดำริระแวงผิด

๕๐. คราวนี้รือเรื่องเจ้าเล็ก ซึ่งพระพุทธเจ้าหลวงสมเด็จพระอัยกาเอาไปเลี้ยงไว้ ว่าบรรทมอยู่แว่วเสียงลูกอ่อนร้องที่ข้างหน้า ถ้าหากว่าสมเด็จพระอัยกาองค์นี้ จะเรียกพระพุทธยอดฟ้าตามที่เรียกมาในหนังสือนี้ เหตุไฉนจึงเข้าไปอยู่ในวังใกล้จนเด็กอ่อนร้องได้ยินถึงพระกรรณ แต่เป็นแน่ว่าไม่ใช่กรมพระเทพามาตย์หรือเจ้านายผู้หญิง เพราะได้ยินเสียงเด็กนี้ทางข้างหน้า เป็นข้อที่ควรจะได้พิจารณาต่อไป

๕๑. จึงส่งให้เจ้าวังนอก ว่าสุดแต่เธอ (เธอ) ก็ทำตามกระแสรับสั่งสำเร็จโทษเสีย

๕๑. เจ้าวังนอกองค์นี้ จะเป็นใคร เชื้อวงศ์เจ้ากรุงธนบุรีที่เป็นชายมีชื่อในพงศาวดาร หลานเธอชั้นใหญ่ ๓ คือที่ ๑ เจ้านราสุริวงษ์ ซึ่งไปครองเมืองนคร ที่ ๒ เจ้าบุญมี เป็นเจ้ารามลักษณ์ ที่ ๓ เจ้าประทุมไพจิตร ตั้งชั้นแรก ยังเหลือเจ้าจุ้ยลูกเธอ เจ้าเสง เจ้าบุญจันท์ หลานเธอ นับว่าเป็นชั้นเด็ก ภายหลังเมื่อตั้งเจ้าจุ้ยเป็นกรมขุนอินทรพิทักษ์ จึงตั้งเจ้ารามลักษณ์เป็นกรมขุนอนุรักษ์สงคราม เจ้าบุญจันท์เป็นกรมขุนรามภูเบศร์ เจ้านราสุริวงษ์กับเจ้าเสงตาย ในพงศาวดารกล่าวเหมือนเผาศพพร้อมกัน เจ้าประทุมไพจิตรยังอยู่จนตั้งเจ้านคร มีชื่อในบานแผนก แต่ไม่ได้เป็นกรม

มีเจ้าอีก ๒ คนที่ปรากฏในร่างหมายการศพ คือ กรมขุนอินทรพิทักษ์ และเจ้าแสง เวลานี้คงจะยังมีชีวิตอยู่ทั้ง ๒ คน และคงจะอยู่ในกรุงธน แต่เหตุไฉนชื่อเสียงจึงได้ลี้ลับอับอั้น เจ้าแสงนั้นปรากฏว่าอยู่นอกวัง แต่ที่จะเป็นคนแก่ เพราะเป็นบิดาเจ้าเสงจะไม่ใช่เป็นผู้ที่สำหรับจะลงโทษฆ่าผู้พ้นคนได้ จะว่ากรมขุนอินทรพิทักษ์ก็ชอบกลอยู่ ดูเหมือนว่ากรมขุนอินทรพิทักษ์นี้มี ๒ คราว คราวแรกไม่ได้เป็นเจ้าฟ้า และตายในปีวอก อัฐศก จุลศักราช ๑๑๓๘ ภายหลังกรมพระเทพามาตย์ปีหนึ่ง เผาเมรุเดียวกับเจ้านราสุริวงษ์แต่เผาก่อนเจ้าเสงเผาต่อปีระกา นพศก คนละปีกันกับเจ้านราสุริวงษ์ ความข้อนี้ปรากฏว่าพงศาวดารผิดเป็นแน่ เพราะได้ร่างหมายกำหนดวันคืนเป็นสำคัญ

ส่วนเจ้าจุ้ยที่ในพงศาวดารว่าเป็นกรมขุนอินทรพิทักษ์ ก็ได้พยานในสารตราและกฎตั้งเจ้านครศรีธรรมราช ว่าเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอินทรพิทักษ์ จะตั้งชื่อเดียวซ้ำกันเป็น ๒ หนหรืออย่างไร ถ้าจะว่าด้วยในเหตุที่เป็นผู้ฆ่าเจ้าเล็กนี้แล้ว ไม่ใช่กรมขุนอินทรพิทักษ์ที่เป็นเจ้าฟ้า ถ้าหากว่าถ้าจะเป็นกรมขุนอินทรพิทักษ์ที่ไม่ใช่เจ้าฟ้า ว่าโดยกาลเวลาก็สมควรที่จะเป็นเจ้าวังนอกได้ แต่ถ้าเป็นเจ้าที่มีอำนาจอยู่บ้าง น่าที่พงศาวดารจะไม่ลืม นี่พงศาวดารช่างลืมเสียจริง ๆ จึงให้เห็นไปว่า คำที่เรียกเจ้าวังนอกนี้เห็นจะเป็นเจ้ารามลักษณ์ ซึ่งเป็นคนเข้มแข็งกว่าเพื่อน ทำศึกสงคราม ใช้สอยการสำคัญ เห็นจะไม่ผิดตัว

๕๒. ปีมะโรงฉ้อศกมะแตก พระยาเจ่งพาครัวหนีมาพึ่งพระบารมี

๕๒. ตอนนี้คลาดกับพงศาวดาร ในพงศาวดารลงไว้ว่า จุลศักราช ๑๑๓๖ ปีมะเมียฉศก มังระเจ้าแผ่นดินพม่าทราบว่าเมืองไทยกลับฟื้นตัวขึ้น จึงให้ลงมาเกณฑ์มอญเมืองเมาะตมะตั้งค่าย ปลูกยุ้งฉางที่ท่าดินแดงสามสบ เกณฑ์มอญขนลำเลียงผ่อนขึ้นมา แต่เจ้าเมืองเมาะตมะเก็บเงินทองแก่พวกครัวรามัญ พลเมืองได้ความเดือดร้อนนักเป็นขบถ ยกตีขึ้นไปได้เมืองจิตตอง เมืองหงษา ไปล้อมเมืองย่างกุ้งไว้ เจ้าอังวะจึงให้อะแซวุ่นกี้มาตีพวกมอญแตกกลับลงมา พวกมอญจึงได้หนีเข้ามาเมืองเรา แยกกันเป็นหลายพวก มอญคราวนี้คือมอญพวกพระยาเจ่ง

๕๓. พระยาจ่าบ้านแข็งเมืองอยู่ไม่ลงมา เสด็จขึ้นไปตีไม่ได้ ถอยล่าทัพยั้งอยู่เนิน

๕๓. จดหมายระยะนี้อยู่ข้างจะยุ่งมาก ตีเชียงใหม่ครั้งแรก ซึ่งไม่ได้เมืองถอยลงมาอยู่เมืองเถิน อันเสมียนเขียนผิดว่าเมืองเนินนั้นตั้งแต่ปีขาล โทศก จุลศักราช ๑๑๓๒

๕๔. รี้อกลับขึ้นไปตีเชียงใหม่ กลับลงมา ณ ปลายปีพม่ายกไล่หลังมา ๕ ทางล้วนทัพหมื่น แต่สู้รบกันอยู่เป็นสามปีเสียพิษณุโลก กลับขุดอุโมงค์เข้าไปตีค่ายพม่าแตกออกจากค่าย รี้อตั้งล้อมกลางแปลงจับได้พม่าแม่ทัพใหญ่ได้พม่าหลายหมื่น พม่าแตกเลิกทัพไป

๕๔. ราชการศึกพม่าในปีมะเส็ง มะเมีย มะแม ๓ ปีนี้ เป็นการเหลือที่ท่านจะจดจำจริง ๆ ตั้งแต่เสด็จขึ้นไปตีเชียงใหม่ ครั้งแรกไม่ได้ โปสุพลาซึ่งอยู่รักษาเมืองเชียงใหม่ ยกลงมาตีเมืองลับแลแล้วมาตีเมืองพิชัย เจ้าพระยาสุรสีห์และพระยาพิชัย ขึ้นไปรบพม่าแตกไปถึง ๒ ครั้ง จึงได้เสด็จยกขึ้นไปตีเชียงใหม่ครั้งที่ ๒ เพราะถ้าโปสุพลายังคงตั้งอยู่เชียงใหม่ ก็คงลงมากวนพระราชอาณาเขตอยู่เช่นนั้นเสมอไป เป็นเวลาประจวบกันกับที่ข้างฝ่ายพม่าคิดจะมาตีกรุงสยาม ให้มาเกณฑ์มอญเมาะตมะทำทางและปลูกยุ้งฉางที่ท่าดินแดงสามสบ มอญเป็นขบถพม่าจะลงโทษ แตกหนีเข้ามาในพระราชอาณาเขต ทัพหลวงยกขึ้นไปตีเชียงใหม่ จุลศักราช ๑๑๓๖[๑] ทัพหน้า

(๑) ปูมปีมะเส็ง เบญจศก จุลศักราช ๑๑๓๕ จดไว้ว่า เดือนอ้ายข้างขึ้นพม่ายกมาตีพิชัย วันอังคาร เดือนยี่ แรม ๗ ค่ำ พม่าหนี

เจ้าพระยาจักรีถึงเมืองเถิน ทัพหลวงตั้งกำแพงเพชร ก็ได้ข่าวพม่าตามครัวมอญมาทางเมืองตาก ๒,๐๐๐ รับสั่งให้เจ้ารามลักษณ์คุมคน ๑,๘๐๐ ไปตั้งรับไว้ ทัพหลวงยกขึ้นไปตีเชียงใหม่ ได้เมื่อวันอาทิตย์ เดือนยี่ ขึ้น ๑๔ ค่ำ พอถึงแรม ๔ ค่ำก็เสด็จกลับ ด้วยได้ข่าวพม่าเข้ามาทางแม่ละเมา ลงมาถึงระแหงได้ข่าวงุยอคุงหวุ่น กองหน้าคน ๕,๐๐๐ ตะแคงมรหน่อง กองหนุนคน ๓,๐๐๐ ตีทัพซึ่งให้ไปขัดอยู่ท่าดินแดงแตก พม่าเข้ามาลาดถึงเมืองนครชัยศรี มีค่ายใหญ่ตั้งอยู่ปากแพรกค่ายหนึ่ง บ้านบางนางแก้วเมืองราชบุรีค่ายหนึ่ง รีบเสด็จกลับลงมา ยกออกไปรับทางราชบุรี ทั้งในขณะนั้นก็ได้ข่าวพม่าทางมฤทตีบ้านทัพสะแก อาการกิริยาของพม่าที่ยกเข้ามาคราวนี้ ลักษณะคล้ายกันกับมาตีกรุงเมื่อครั้งเสียกรุง แยกกันตั้งกองใหญ่อยู่ แล้วแต่งกองเล็ก ๆ ออกเที่ยวลาดตีตามตำบลบ้านและเมืองต่าง ๆ ทัพหลวงออกไปตั้งล้อมพม่าบ้านบางนางแก้วอยู่ช้านาน งุยอคุงหวุ่นจึงได้ออกยอมแพ้[(๑)] ข้อที่ท่านลงไว้ในจดหมายว่าจับได้พม่าแม่ทัพใหญ่แต่ได้พม่าหลายหมื่น ก็คือ งุยอคุงหวุ่นและพม่าบางนางแก้วนี้ และแต่งกองทัพไปตีค่ายปากแพรกและเขาชะงุ้มแตก ในเดือน ๔ ปีมะเมียนั้น ครั้นเดือน ๑๐ มีข่าวโปสุพลาจะมาตีเมืองเชียงใหม่ เพราะ

(๑) ปูมปีมะเมีย ฉศก จุลศักราช ๑๑๓๖ ว่าวันอังคาร เดือน ๑๒ แรม ๑๑ ค่ำ ยกทัพหลวงไปตีเมืองเชียงใหม่ ครั้นวันเสาร์ เดือนยี่ ขึ้น ๑๓ ค่ำ เพลา ๑๐ ทุ่ม ได้เมืองเชียงใหม่ โปสุพลาหนี

ปูมปีมะแม สัปตศก จุลศักราช ๑๑๓๗ จดไว้ว่า วันอาทิตย์ เดือน ๕ ขึ้น ๒ ค่ำ เพลา ๒ ทุ่ม พม่ายกหนีจากเขานางแก้วไปปากแพรก วันอาทิตย์ เดือน ๕ ขึ้น ๙ ค่ำ พม่าแตกจากปากแพรก

เชียงใหม่ในเวลานี้ข้างเราตีได้ไว้ เจ้าพระยาจักรี เจ้าพระยาสุรสีห์ จึงต้องยกขึ้นไปเชียงใหม่ พอถึงพม่าก็ถอย ยกตามออกไปจะตีเชียงแสนซึ่งเป็นของพม่า ฝ่ายกองทัพปากแพรกเขาชะงุ้มแตกไปหากองทัพใหญ่อะแซวุ่นกี้ซึ่งตั้งอยู่เมาะตมะ อะแซวุ่นกี้เห็นว่ากำลังเมืองไทยยังมาก เพราะเมืองเหนือยังดีอยู่ จึงรับอาสาเข้ามาตีเมืองเหนือ แมงแยยางูน้องอะแซวุ่นกี้เป็นทัพหน้า คน ๒๐,๐๐๐ อะแซวุ่นกี้ ตะแคงมรหน่องเจ้าเมืองตองอู คน ๑๕,๐๐๐ กองหนึ่ง ยกเข้ามาทางเมืองตาก ตั้งหน้าจะไปตีพิษณุโลก ยั้งทัพอยู่บางธรณี เจ้าพระยาจักรี เจ้าพระยาสุรสีห์ทราบ ถอยทัพลงมาจากเชียงใหม่ถึงสุโขทัย เจ้าพระยาสุรสีห์แยกไปตีพม่าที่บางธรณี เจ้าพระยาจักรีมาแต่งเมืองพิษณุโลกรับ เจ้าพระยาสุรสีห์รับไม่อยู่ถอยเข้าพิษณุโลก พม่ามาตั้งล้อมไว้

ทัพหลวงยกขึ้นไปถึงนครสวรรค์ ตั้งค่ายให้พระยาราชาเศรษฐีอยู่รักษา ทัพหลวงขึ้นไปตั้งปากพิง ตั้งค่ายรายขึ้นไปทั้ง ๒ ฟากน้ำจนกระทั่งถึงวัดจุฬามณี วัดจันทร์ พม่าเข้าตีเราะตามค่ายที่ตั้งริมลำน้ำเหล่านั้นทั้ง ๒ ฟาก วิธีรบกันในตอนนี้พยายามที่จะตั้งโอบหลังกันประเดี๋ยวพม่าโอบหลังไทย ประเดี๋ยวไทยโอบหลังพม่า ลงปลายที่สุดพม่าแยกกองทัพ ให้ลงมานครสวรรค์และอุทัยธานีตัดลำเลียงแล้วยกข้ามฟากไปตั้งโอบหลังทัพหลวงที่ปากพิงฟากตะวันออก เห็นการหนักแน่น จึงได้ถอยทัพหลวงลงมาตั้งบางข้าวตอก เสบียงอาหารก็ส่งกันไม่ได้ เจ้าพระยาจักรี เจ้าพระยาสุรสีห์รักษาเมืองอยู่ได้ถึง

๓ เดือนจนไม่มีอะไรกิน จึงได้อนุญาตให้ทิ้งเมืองยกหักออกมาได้ เลยไปตั้งอยู่เพชรบูรณ์ เผอิญจอแจกัน[๑] ถ้าพิษณุโลกไม่เสีย ช้าอยู่ได้อีกหน่อยหนึ่ง อะแซหวุ่นกี้ก็คงจะต้องถอยทัพ เหตุด้วยมังระเจ้าแผ่นดินพม่าตาย การในเมืองพม่าเกิดหยุกหยิก พอได้เมืองพิษณุโลกแล้ว อะแซหวุ่นกี้ก็ถอยทัพทันที การทัพนี้ติดต่อกันมาไม่มีเวลาว่างถึง ๓ ปี ท่านจึงได้จดลงไว้ดังนั้น

๕๕. สมเด็จพระพันปีกรมพระเทพามาตย์ประชวรหนักอยู่แล้ว เสด็จสู่สวรรคาลัย เสด็จมาตั้งเขาวงกตโดยสูงแลสุดสายตา ถวายพระเพลิงบนยอดเขาเสร็จ

๕๕. เมื่อกรมพระเทพามาตย์ทิวงคตนั้น ปลายปีมะเมีย ฉศก จุลศักราช ๑๑๓๖ กำลังล้อมค่ายพม่าบ้านบางนางแก้ว ปรากฏว่าประชวรพระยอดอัคเนสัน ทิวงคตในวันอังคาร เดือน ๔ ขึ้น ๖ ค่ำ ได้พบในจดหมายรายวันทัพ ว่าในวันอังคาร เดือน ๔ ขึ้น ๖ ค่ำนั้นเองเจ้ากรุงธนบุรีได้ทราบข่าวประชวรเป็นครั้งแรก มีข้อความที่จดไว้ว่า "อนึ่งเพลาย่ำค่ำแล้ว ๕ บาท ขุนวิเศษโอสถหมอ ถือพระอาการทรงพระประชวรสมเด็จพระพันปีหลวงมาถวาย ในพระตำหนักค่ายวัดเขาพระ ครั้นทอดพระเนตรพระอาการแล้ว เร่งให้ขุนวิเศษโอสถกลับไป ถ้าเจ้าคุณเป็นเหตุการณ์สิ่งใด ให้เอาหมอจำไว้แล้วริบให้สิ้น แล้วตรัสว่า "พระโรคหนักนัก จะมิได้ไปทันเห็นพระองค์ ด้วยการแผ่นดิน

---

(๑) ปูมปีวอก อัฐศก จุลศักราช ๑๑๓๘ จดไว้ว่า วันพฤหัสบดี เดือน ๖ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เพลา ๒ ยามเศษ เสียเมืองพิษณุโลก ข้าวเกวียนละ ๒ ชั่ง

ครั้งนี้ใหญ่หลวงนัก ครั้นจะไปบัดนี้ไม่เห็นผู้ใดที่จะไว้ใจอยู่ต้านต่อข้าศึกได้"

ข้อที่ทราบข่าวทิวงคต จากหลวงมหาแพทย์ที่ออกไปจากกรุงธนบุรีนั้น เป็นการภายหลัง หลวงมหาแพทย์เองนี้แกจะมิออกไปเมื่อถูกริบแล้วหรือ เหตุใดจึงไม่จำไว้ก็ไม่ทราบ บางทีจะอยากทราบพระอาการให้เข้ามาเอาตัวออกไปซัก ครั้นเมื่อพม่าแตกไปหมดแล้วจึงได้กลับมาทำเมรุที่วัดบางยี่เรือนอก การเมรุครั้งนี้ทำในฤดูเดือน ๖ มีร่างหมายรายการพระศพได้ไว้ เมรุนั้นว่าเป็นเมรุมณฑป แต่สูงต่ำเท่าใดไม่ปรากฏ ด้านทำพระมณฑปไม่ได้ใช้ตำรวจ เห็นจะใช้ตัวช่างพระยาราชสุภาวดีด้านหนึ่ง พระเทพพี่เลี้ยงด้านหนึ่ง พระราชสงครามด้านหนึ่ง หลวงศรีกาฬสมุดด้านหนึ่ง ได้ความแต่ว่าสามสร้าง คลังในขวาทำ ๒ ด้าน คลังวิเศษทำ ๒ ด้าน โดยยาวรอบ ๕ เส้น ๑๒ วา ราชวัติทึบเกณฑ์เจ้ากรมสี่ตำรวจคนละด้าน ๆ ละ ๒๒ ผืน จตุสดมภ์ ๔ ด้าน ฉัตรเบญจรงค์ด้านละ ๒ ราชวัติเลว ๒๒ ร้านน้ำ ๘ เกณฑ์ข้าราชการทำฉัตรเบญจรงค์คนละคันอีกด้านละ ๔ คน

ส่วนราชวัติฉัตรรายทางเกณฑ์สนมทหาร สนมพลเรือน กรมละคัน พระคลังสวน ๒ คลังวิเศษ ๒ เกณฑ์ราชวัติเลวทั้ง ๔ กรมนี้ด้วย อาสาหกเหล่าทำทิมพระสงฆ์ ๖ ทิม สัสดีซ้ายขวาทำโรงวิเศษ ๖ โรง กรมแพ่งกลางแพ่งเกษมทำโรงศาลาลูกขุนโรงหนึ่ง คลังพิเศษรวมกันทำศาลาฉ้อทานโรงหนึ่ง ขอเฝ้าในกรมทำโรงใส่สังเค็ด ๒ โรง ตั้งแต่ราชวัติทึบออกไปถึงที่ตั้งระทาดอกไม้เพลิง ๒ เส้น ๑๕ วา ระทา

ใหญ่สูง ๗ วา ๑๖ ระทา แบ่งเกณฑ์จตุสดมภ์กรมละ ๔ ระทา โรงโขนใหญ่ ๒ โรง จตุสดมภ์ ๒ คนต่อโรง โรงรำหว่างระทากรมละ ๓ โรง โรงเทพทอง ๒ โรง จตุสดมภ์ ๒ คนต่อโรง ต้นกัลปพฤกษ์กรมละ๒ต้น ชักพระศพซึ่งเรียกว่าสมเด็จพระบรมศพถึงเมรุวันอังคาร เดือน ๖ แรม ๒ ค่ำ ณ วันพฤหัสบดี เดือน๖แรม๔ค่ำฌาปนกิจ รุ่งขึ้นเพลาเช้าเชิญพระบรมธาตุ (พระบรมอัฐิ) เข้าไปในพระราชวัง เวลาบ่ายเชิญพระอังคารลงเรือไปลอยวัดสำเพ็ง งานพระเมรุครั้งนี้เป็นฤดูฝนเกิดความเลอะเทอะมาก ด้วยเหตุว่าพึ่งจะกลับจากทัพก็รีบทำการเมรุอย่างตะลีตะลาน ใช้กระดาษน้ำตะกูแทนดีบุก ติดแผงและแต่งยอดเมรุ ครั้นก่อนวันชักศพเวลากลางคืนฝนตกหนักดอกน้ำตะกูร่วงหมด ดอกไม้เพลิงจุดไม่ติดทั้ง ๓ วัน กริ้วว่ามาศก็ของหลวงดินก็ของหลวง ช่างดอกไม้ทั้งไทยทั้งจีนคิดเอาเงินหลวง จึงให้ลูกขุนปรึกษาว่าจะให้ตามราคาหรือจะลดลงเสีย ปรึกษากันว่าให้ลดราคาลงเสีย ระทาคิดระทาละ ๑๐ บาท หักเสีย ๘ บาทให้แต่กึ่งตำลึงเป็นต้น พอเสร็จการศพนี้แล้วหน่อยหนึ่ง ก็เป็นเวลาทัพอะแซวุ่นกี้ตีเมืองพระพิษณุโลก การที่รีบร้อนทำศพภายใน ๒ เดือนเช่นนี้เหตุด้วยเกรงว่าการทัพศึกจะติดพันต่อไป ครั้นเสร็จการทัพอะแซวุ่นกี้ เสด็จออกไปบำเพ็ญพระธรรมวัดบางยี่เรือใน เขากำหนดว่า ณ วันศุกร์ เดือนอ้ายขึ้น ๑๒ค่ำ จุลศักราช ๑๑๓๘ ปีวอก อัฐศก รับสั่งให้จัดการเชิญพระอัฐิสมเด็จพระพันปีหลวงกรมพระเทพามาตย์ ออกไปบำเพ็ญพระราชกุศล ณ วัดบางยี่เรือนอก ให้ทำโรงทึมไว้พระอัฐิ เป็นพนักงานสัสดี

ได้ทำ ลงไว้ในจดหมายว่าครั้งนี้เป็นการเร็วอยู่เห็นมิทัน จึงให้เกณฑ์กรมการ เมืองนครสวรรค์ เมืองพิจิตร เมืองสรรค์บุรี เมืองกำแพงเพชรช่วยทำ พลับพลาข้างในเป็นพนักงานสนมตำรวจนอก แต่สนมและตำรวจนอกต้องไปทำร้านม้ารองโกศ จึงเกณฑ์ให้กรมการเมืองชัยนาท เมืองสิงห์บุรี เมืองอินทบุรี เมืองพรหมบุรี ช่วยทำตะพานเป็นหน้าที่พนักงานนครบาล ๆ ทำไม่ทัน เกณฑ์กรมการเมืองเพชรบุรี เมืองอ่างทอง เมืองสุพรรณ ช่วยทำแผ้วถางวัดนั้น เกณฑ์ให้กรมการเมืองพิษณุโลก เมืองสุโขทัย เมืองราชบุรี เมืองฉะเชิงเทรา กรุง (เก่า) ถางทำงาน ๓ วันเท่านั้น รุ่งขึ้น ณ วันจันทร์ เดือนยี่ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เพลาเช้าเชิญพระอัฐิขึ้นเสลี่ยงงาออกประตูพระราชวังตรงวัดท้ายตลาด มีเครื่องสูงแตรสังข์กลองชนะคู่แห่ มาลงเรือที่ตะพานประตูใหญ่เหนือโรงผีพาย

กระบวนเรือ เรือโขมดยาปิดทองทึบ ที่สร้างขึ้นตั้งหีบพระธรรมแห่เมื่อเดือนก่อนนั้น ตั้งมณฑปพระอัฐิ เรือโขมดยาลายใส่เครื่องสูงแห่หน้า ๒ ลำ เรือโขมดยาใส่เครื่องสูงแห่หลัง ๑ ลำ เรือสีสักหลาดแตรสังข์ เรือกิ่ง ๒ ลำบรรทุกปี่กลองชนะ เกณฑ์เรือกราบข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย ๕๒ ลำ เรือแผง เรือมังกุ กำนันตลาดนอกเกณฑ์ด้วย ๒๐ ลำ รวมเป็นเรือเข้าริ้ว ๗๙ ลำ

ครั้นแห่ไปถึงวัดแล้วโปรดให้แจกเงินผู้ชายคนละสลึง ผู้หญิงคนละเฟื้อง รวมทั้งคนที่ทำการและกระบวนแห่ ผู้ชาย ๒,๗๖๐ คน ผู้หญิง ๑๕๖ คน เงิน ๑๗|๑ ๘ ๒ ฝ่ายกลาโหมแจกกรมอาสาหกเหล่า

ตำรวจและกรมการหัวเมือง เลขสมของข้าราชการนำข้าวห่อไปถวายพระ รวมกลาโหมแจก ๕๖๒ คน เงิน ๑ ๑๕|– –|๒ สัสดีแจกทำทิมทำฉัตร รวม ๒๗๘ คน เงิน ๑๗|๑ –|๒ มหาดไทยเวรคนแจกบ่าวผู้ว่าราชการเมืองถางหญ้า ๓๓๒ คน เงิน ๑ ๔|๒ มหาดไทยเวรทางแจกผีพายและผู้หญิงเจ้าของเรือมังกุ ๑,๕๙๕ คน เงิน ๔ ๑๔|๓ –|๑

จำนวนพระสงฆ์สดับปกรณ์ สดับปกรณ์ในที่นี้ดูเหมือนจะเป็นอย่างเก่า ไม่ใช่ให้เงินเฟื้องเงินสลึง ไม่ใช้ไทยทาน แจกข้าวห่อรูปละ ๒ ห่อเท่านั้น กรุงเก่าที่เรียกว่าสบสังวาสหมื่นหนึ่งนั้น อย่าได้เข้าใจว่าอะไร ได้ข้าวห่อองค์ละ ๒ ห่อเท่านั้น จำนวนพระสงฆ์ที่มาในงานนี้ ๓,๒๓๐ รูป ข้าวห่อคิดราคาห่อละเฟื้อง ๒ ห่อ เป็นสลึง ๑ เงิน ๑๐ ๑|๓ –|๒ เถรเณร ๒,๗๓๘ รูป ชี ๑๕๓ รวม ๒,๘๙๑ รูป รูปละเฟื้องคือว่าให้แต่ห่อเดียวเป็นเงิน ๔ ๑๐|๑ ๑|๑ รวมทั้งหมด ๖,๑๒๑ เป็นเงิน ๑๔ ๑๒|– ๑|๓ ถูกดีไม่ใช่หรือ งานพระอัฐิครั้งนี้ ๔ วัน

๕๖. เจ้าเสง เจ้าดารา อยู่เมืองนครสิ้นพระชนม์ รับพระศพเข้ามาประทานเพลิงวัดบางยี่เรือ มีการสมโภชเสร็จแล้ว

๕๖. เรื่องศพเจ้าเสงเจ้านรานี้ยังไรอยู่ ตามที่ว่าในหนังสือฉบับนี้ เหมือนเจ้าเสงอยู่เมืองนครศรีธรรมราชกับเจ้านรา ตายลง

พร้อมกัน จึงให้รับเข้ามาทั้ง ๒ ศพ ความที่ถูกแท้นั้น เจ้าเสงอยู่กรุงเทพ ฯ ศพได้เผาต่อภายหลัง ในร่างหมายรับสั่งลงวันพฤหัสบดีเดือน ๒ แรม ๒ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๓๘ ปีวอก อัฐศก ปีเดียวกันกับทำบุญพระอัฐิ ทำบุญพระอัฐิเดือนอ้าย การศพเจ้านราสุริวงษ์เดือนยี่ เข้าใจว่าเมรุนั้นเอง แต่ทำเปลี่ยนแปลงเสียใหม่ เอาเสาเมรุเป็นดูกภูเขาแล้ว ยกพื้นเป็นเบญจาหลั่นกันขึ้นไป ๕ ชั้น ถึงยอดเมรุตั้งแว่นฟ้าชั้นหนึ่งรองโกศศพนี้ตั้งกลางแจ้งไม่มีเมรุ เบญจา ๓ ชั้นตั้งแต่พื้นดินขึ้นไปผูกเป็นภูเขา แล้วตั้งกระถางต้นไม้ ๓ รอบ ปักฉัตรเงินฉัตรทองทั้ง ๓ ชั้น ถัดเขา ๓ ชั้นนี้ขึ้นไปเป็นร้านม้า ปักเครื่องสูงที่มุมร้านม้าทั้ง ๔ ทิศจึงถึงแว่นฟ้าตั้งโกศ จึงมีราชวัติทึบและราชวัติเลวตามอย่างงานเมรุทั้งปวง

ความคิดที่ทำเช่นนี้ เหมือนกันกับรัชกาลที่ ๔ เมรุกรมหมื่นวิศณุนารถ เป็นจตุรมุขไม่มียอด รื้อเครื่องบนลงเสีย วางรอดที่ปลายเสาเมรุ ตั้งพระเมรุน้อยขึ้นบนนั้น ข้างล่างผูกเป็นเขา แต่คราวนี้ไม่ได้ทำเป็นเบญจา ผูกอย่างเขาไกรลาสเรียกว่าบรมบรรพตทรงบำเพ็ญพระราชกุศลถวายฉลองพระเดชพระคุณ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ ๓ วัน แล้วจึงตั้งศพเจ้าฟ้าจันทรมณฑลกรมหลวงวิสุทธิกระษัตริย์ แต่เวลาเผาลงมาเผาที่มณฑปเชิงเขาด้านตะวันตกข้างวัดมหาธาตุ แต่ศพที่เจ้ากรุงธนบุรีทำนี้ ว่าเผาบนเบญจา ๕ ชั้นนั้นด้วย รูปเบญจา ๕ ชั้นนี้ได้เขียนลงไว้ในตำรา นายด้านผู้ที่ทำเมรุก็ใช้นายด้านเดิมซึ่งได้ออกชื่อมาแต่ก่อนแล้ว ไม่มีอะไรทำขึ้นใหม่นอกจากตัวเมรุ

แต่ศพที่เผานั้น เกิดการที่จะต้องวินิจฉัยกันมาก ด้วยตามจดหมายฉบับนี้ ตั้งต้นเริ่มหมายว่าจะพระราชทานเพลิงพระศพในกรมขุนอินทรพิทักษ์ และพระเจ้านราสุริวงษ์เจ้านครศรีธรรมราช ชื่อกรมขุนอินทรพิทักษ์ตามพงศาวดารกล่าวแต่คนเดียว ว่าพระเจ้าลูกเธอเจ้าจุ้ยเป็นกรมขุนอินทรพิทักษ์ ตามหนังสือกรมหลวงนรินทรนี้ออกชื่อกรมขุนอินทรพิทักษ์ ก็เป็นคนเดียวกันกับในพงศาวดาร

แต่ในสารตราที่มีไปถึงเมืองนครศรีธรรมราช จดไว้ในบานแผนกว่าเผ้าอยู่ในเวลานั้น เรียกสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอินทรพิทักษ์ กรมขุนอินทรพิทักษ์จะเป็นเจ้าฟ้าก็ตาม มิใช่เจ้าฟ้าก็ตาม มีคนหนึ่งซึ่งต้องถูกเฆี่ยนและถูกริบ เมื่อทูลแก้แทนภูษามาลาทรงเครื่องไม่หมด ไปทัพก็ได้เคยไป จนในครั้งหลังที่สุดได้คุมทัพหัวเมืองออกไปกับสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก เจ้ากรุงธนสั่งสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกว่าได้เมืองเขมรแล้ว ให้เสกกรมขุนอินทรพิทักษ์เป็นเจ้ากรุงกัมพูชา ครั้นเมื่อเจ้ากรุงธนบุรีสิ้นวาสนาแล้ว ไพร่พลแตกกระจายทิ้งเสีย จึงได้หนีไปอยู่เขาน้อย จับตัวมาลงโทษ ประหารชีวิตภายหลังเจ้ากรุงธนบุรี มีหลักฐานมั่นคงอยู่ดังนี้

ส่วนกรมขุนอินทรพิทักษ์ที่พระราชทานเพลิงนี้ คงจะได้ตายเสียแต่ปีมะแม สัปตศก เป็นปีที่ ๗ ในราชสมบัติของเจ้ากรุงธนก่อนเจ้าจุ้ยเป็นกรมขุนอินทรพิทักษ์ เจ้าจุ้ยคงจะได้เป็นกรมภายหลัง เผาศพกรมขุนอินทรพิทักษ์คนนี้ก่อนตั้งเจ้านคร ถ้าจะคิดสงสัยไปว่าจะเป็น

คนเดียว หากเรียกเจ้าเสงผิดตัว เปนกรมขุนอินทรพิทักษ์ไปก็ไม่ได้ เพราะเผาศพเจ้าเสง ก็มีหมายอยู่อีกฉบับหนึ่งเหมือนกัน หน้าที่จะมีใครในญาติวงศ์เจ้ากรุงธนได้เปนกรมขุนอินทรพิทักษ์ก่อนเจ้าจุ้ย เมื่อท่านผู้นั้นตายและเผาศพแล้ว จึงได้ตั้งเจ้าจุ้ยขึ้นเปนเจ้าฟ้า รับเอาขุนอินทรพิทักษ์เจ้ากรมของกรมขุนอินทรพิทักษ์ไปเปนเจ้ากรม จึงได้เรียกว่าสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอินทรพิทักษ์ แต่ไม่ได้ร่องรอยว่าท่านอินทรพิทักษ์คนแรกชื่อไร สังเกตได้แต่ว่าเปนผู้ใหญ่และสนิทกับเจ้ากรุงธนบุรีถึงพระอัฐิเก็บไว้ในวัง เมื่อได้นำให้ผู้อ่านหนังสือรู้จักญาติวงศ์เจ้ากรุงธนบุรี ซึ่งลี้ลับอับชื่ออยู่เช่นนี้แล้ว จะได้เล่าเรื่องเมรุต่อไป

การเมรุครั้งนี้ลดลงตามบรรดาศักดิ์ คือ มีฉัตรนาก ๑๐ ฉัตรทอง ๑๐ ฉัตรเบญจรงค์ ๒๐ ราชวัติทึบ ๔๐ ราชวัติเลว ๔๘ โรงพิเศษลดลงเหลือแต่ ๒ โรง ระทา ๘ ระทา โขนโรงใหญ่ ๒ โรง โรงรำหรือโขนหว่างระทา ๗ โรง เทพทองโรงหนึ่ง ต้นกัลปพฤกษ์ ๔ ต้น งิ้วโรงหนึ่ง ละครเขมรโรงหนึ่ง รามัญใหม่รำโรงหนึ่ง ลดลงกึ่งงานศพกรมพระเทพามาตย์ทั้งสิ้น

ณ วันจันทร์ เดือน ๓ ขึ้น ๕ ค่ำ ปีวอก อัฐศก ชักศพออกจากพระราชวัง มีคู่แห่ไปลงเรือโขมดยา แห่ไปเข้าเมรุ มีเครื่องเล่นและดอกไม้เพลิง ๗ วัน ๗ คืน

ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๓ ขึ้น ๑๔ ค่ำ จึงเชิญพระศพพระเจ้านราสุริวงษ์ ผู้ครองนครศรีธรรมราช ลงเรือขนาน ณ ตะพานน้ำหน้า

บ้านเจ้าเสงออกไป พระราชทานเพลิง ณ วัดบางยี่เรือ มีงาน ๓ วัน ๓ คืน

ศพกรมขุนอินทรพิทักษ์ สดับปกรณ์พระสงฆ์ ๑,๙๙๖ รูป ๆ ละบาท เงิน ๒๔ ๑๙|— เถรเณรรูปชี ๑,๖๐๙ รูป ๆ ละสลึง เงิน ๕ —|๒ ๑ งาน

ศพเจ้านราสุริวงษ์ พระสงฆ์ ๒,๐๗๐ รูป ๆ ละบาท เงิน ๒๕ ๑๕|— เถรเณรรูปชี ๑,๖๐๙ รูป ๆ ละสลึง เงิน ๕ —|๓— เงินพระราชทานพระอุทัยธรรมภูษามาลา ๓ —|— เหมือนกันทั้ง ๒ งาน

กรมขุนอินทรพิทักษ์ พระราชทานเพลิง ณ วันอาทิตย์ เดือน ๓ ขึ้น ๑๑ ค่ำ แห่พระอัฐิกลับ พระอัฐิใส่พระราเชนทร พระอังคารใส่คานหาม พระอัฐิขึ้นท่าวัดท้ายตลาด

พระศพพระเจ้านราสุริวงษ์ พระราชทานเพลิง ณ วันศุกร์ เดือน ๓ แรม ๒ ค่ำ ณ วันเสาร์ เดือน ๓ แรม ๓ ค่ำ เชิญพระอัฐิลงเรือดั้งอาสาใหม่ขุนราชเสนี พระอังคารลงเรือขุนศรีเสนา พระอัฐิไปขึ้นตะพานหม่อมเจ้าเสง แห่ไปไว้บ้านหม่อมเจ้าเสง พระอังคารไปลอยหน้าวัดสำเพ็ง

ส่วนเจ้าเสงนั้นมีหมายว่า เดือน ๙ จุลศักราช ๑๑๓๙ ปีระกานพศก มีหมายมหาดไทยว่า พระยาจักรีรับสั่งใส่เกล้า ฯ สั่งว่าจะได้พระราชทานเพลิงศพเจ้าเสง พระยาสุโขทัย พระยาพิชัยไอสวรรย์ที่วัดบางยี่เรือ ให้เอาตามอย่างพระศพในกรมขุนอินทรพิทักษ์ และ

พระเจ้านราสุริวงษ์ ทำเบญจาและเครื่องเล่นโขนหนังรำ ศพละ ๓ วัน ๓ คืน เป็น ๙ วัน ๙ คืน แต่แจกภูษามาลาเผาศพหม่อมเจ้าเสง ๓ พระยาสุโขทัย พระยาพิชัยไอสวรรย์ คนละ ๑๐ ๑

ศพหม่อมเจ้าเสง ชักณวันจันทร์ เดือน ๑๒ ขึ้น ๔ ค่ำ มีร่างการศพชัดเจนดังนี้

๕๗. บุตรเจ้านครเก่าเปนสนมเอก มารดาเจ้าทัศพงษ์ เจ้าได้ขวบเศษ

๕๗. บุตรเจ้านครที่เปนพระสนมเอกคนนี้ชื่อฉิม เวลาเมื่อบิดาตั้งตัวเปนเจ้านคร เรียกว่าทูลหม่อมฟ้าหญิงใหญ่ มีน้องเปนทูลหม่อมฟ้าหญิงเล็กอีกคนหนึ่ง ลูกที่มามีกับเจ้ากรุงธนบุรี ชื่อทัศพงษ์ ซึ่งภายหลังเปนพระพงษ์นรินทร์ เมื่อเวลาตากลับออกไปเปนเจ้านคร อายุได้ขวบเศษจริง ภายหลังมีลูกอีกคนหนึ่งชื่อทัศไพ แล้วเปนพระอินทอไภย เปนโทษต้องประหารชีวิตในรัชกาลที่ ๒

๕๘. โปรดรับสั่งให้เจ้าตา ไปเปนเจ้าแผ่นดินเมืองนครศรีธรรมราช ให้รับพระราชโองการ เมียรับพระเสาวนีย์ มีละครผู้หญิงเปนเครื่องประดับ

๕๘. เจ้านครคนนี้ คือ หลวงนายสิทธิครั้งกรุงเก่า เมื่อเจ้ากรุงธนบุรีไปตีได้เมืองนครแล้วเอาเข้ามาไว้ในกรุงธน เมื่อเจ้านราสุริวงษ์ ถึงแก่พิราลัยแล้ว จึงให้กลับออกไปเปนเจ้านคร มี

สำเนาข้อความวิธีตั้งแต่งอย่างไร ปรากฏอยู่ในหนังสือเทศาภิบาล แผ่นที่ ๒๗ วันที่ ๑ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

ตามข้อความที่ปรากฏนั้นว่า เจ้ากรุงธนบุรีคิดอ่านสืบเสาะหาแผนเก่า ใช้เต็มตามแบบแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศเจ้าฟ้าพร ซึ่งหนาแน่นไปด้วยแบบอย่างกระจุกกระจิก อันไม่เป็นสาระอะไร ธรรมเนียมแบบเคร่งครัดเช่นนี้ เกิดหนักมือขึ้นตั้งแต่ปีชวด ฉศก จุลศักราช ๑๑๐๖ ทูตพม่ามาเจริญทางพระราชไมตรี ไม่ไหว้เสนาบดีรับสั่งให้ต่อว่า ทูตแก้ตัวไถลไปว่า ธรรมเนียมเมืองพม่าต้องถวายบังคมพระมหากษัตริย์เสียก่อน จึงจะไหว้เสนาบดีได้ พอทรงทราบเข้าก็เลยสนุก ว่าธรรมเนียมกรุงเทพฯ แต่ก่อนก็เช่นนั้นเหมือนกัน ถ้ามีพระราชโองการตรัสสั่งมหาดเล็กให้ออกไปสั่งอัครมหาเสนา ณ ศาลาลูกขุนหรือที่ใดๆก็ดี มหาดเล็กต้องขี่คอตำรวจสนม ไปถึงแล้วลงจากคอยืนสั่งเสนาบดี ข้าราชการที่รับคำสั่ง ต้องประนมมือฟังจนสิ้นข้อ แล้วบ่ายหน้าเข้ามาต่อพระราชวัง ถวายบังคมแล้ว มหาดเล็กจึงนั่งลงไหว้เคารพกันได้ เมื่อรับสั่งเล่าออกมาเช่นนี้ แล้วก็เลยสั่งต่อไปว่า "แต่นี้ไปให้ทำตามอย่างธรรมเนียมแต่ก่อนนั้น" ข้อที่จะได้เล่นละครกันเช่นนี้ตลอดไปจริงหรือไม่ เป็นที่น่าสงสัย แต่ที่รู้เป็นแน่นั้นตั้งแต่นั้นมา ก็ได้รื้อขุดคุ้ยตำรารับทูตขรแต่ครั้งแผ่นดินพระนารายณ์ และวิธีส่งพระราชสาส์น ธรรมเนียมเฟื่องสลึงกระจุกกระจิกต่างๆ รุ่งเรืองขึ้นมาโดยลำดับ ปรากฏเช่นเรื่องทูตไปลังกาที่มีจดหมายเหตุอยู่ในหอสมุดนั้นเป็นต้น

ในครั้งแผ่นดินกรุงธนนี้ ก็ค้นคว้าหาแบบนั้นมาใช้ตกลงเป็น สำเร็จรูปการที่ทำนั้นเช่นนี้

หมายลงวันอังคาร เดือน ๑๑ ขึ้น ๖ ค่ำ ปีวอก อัฐศก หมื่นพิพัฒโกษารับรับสั่ง เหตุด้วยเวลานั้นเมืองนครขึ้นกรมท่า จัดให้ขุนสกลมนเทียร กรมวัง ขุนวิเศษนุชิต กรมคลัง นายเทียรฆราช อาลักษณ์ นายจิตรบำเรอ แวงตำรวจนอกซ้าย นายบัลลังก์กุญชร แวงตำรวจในขวา แวงจตุลังคบาท จำทูลพระราชโองการ ๑ ตราพระครุฑพ่าห์ ๑ พระสุพรรณบัฏ ๑ ออกไปมอบเมืองให้เจ้านครเป็นเจ้าขัณฑสีมา

พระราชโองการนั้น ดูกิริยาอาการที่ใช้ว่าจารึกจริงอยู่ แต่ไม่เห็นบอกจำนวนทองเหมือนสุพรรณบัฏ ทีจะไม่ได้เขียนในแผ่นทอง ส่วนสุพรรณบัฏนั้นเป็นแผ่นทองหนัก ๖ สลึง มีกลักบรรจุทองชั้นหนึ่ง เงินชั้นหนึ่ง ไม้ชั้นหนึ่ง ทั้ง ๒ อย่าง ตราพระครุฑพ่าห์นั้น ประทับในหุ่นครั่ง แล้วบรรจุผอบมีกล่องเงินอีกชั้นหนึ่ง เจียดเขียนลายทองอีกชั้นหนึ่ง แล้วจึงตั้งบนพานแว่นฟ้าผูกกระโจมต่างคลุมสักหลาดแดง แต่การที่จะจารึกและจะประทับตรานั้น ต้องหาฤกษ์พานาทีตั้งหัวหมูบายศรีใหญ่โตมาก

ข้อความในพระราชโองการนั้น ก็ว่าพระบาทสมเด็จพระเอกาทศรฐอิศวรบรมนาถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ตรัสเอาพระยานครเป็นเจ้าขัณฑสีมา ให้ผู้นั้นๆเชิญเสด็จพระราชโองการตราพระครุฑพ่าห์ออกมามอบเมือง ใจความก็เท่านั้นเอง

สุพรรณบัฏว่า ทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระยานคร คืนเมืองเป็นเจ้าขัณฑสีมา นาม ขัตติยราชนิคมสมมุติมไหสวรรย์ พระเจ้านครศรีธรรมราช เศกไป ณ วันอาทิตย์ เดือน ๑๑ ขึ้น ๓ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๓๘ ปีวอกอัฐศก

ยังมีตั้งพิธีเป็นแบบให้สนองพระราชโองการ ส่งไปให้เจ้านคร เขียนกลับเข้ามาว่า ข้าพระพุทธเจ้าพระเจ้านครศรีธรรมราชขอกราบถวายบังคมทูลว่า ที่โปรดให้ผู้นั้น ๆ เชิญพระราชโองการตราพระครุฑพ่าห์ พระสุพรรณบัฏ เสด็จพระราชทานมอบเมืองให้ข้าพระพุทธเจ้าเสร็จแล้ว ข้าพระพุทธเจ้าเชิญเสด็จพระราชโองการและตราพระครุฑพ่าห์ เสด็จกลับโดยผู้นั้น ๆ เท่านั้นเอง แต่เป็น ๒ ตอนอยู่ ตอนล่างทำนองเป็นศุภอักษร ขึ้นบรมสุจริตปฏิการาธิคุณ อดุลยดิเรกเอกสัตยา ในขัตติยราชนิคมสมมติมไหสวรรย์ พระเจ้านครศรีธรรมราช ถวายอภิวาทบังคมแด่พระบาทสมเด็จ ฯลฯ เนื้อความก็เป็นอย่างเดียวกัน

มีกฎอย่างตั้งผู้ว่าราชการเมืองอีกฉบับหนึ่ง ในกฎฉบับนี้ว่า ปนกันทั้งสารตรานำและกฎ ไม่ได้ใช้แยกกันเป็นคนละฉบับเหมือนเช่นชั้นหลัง ๆ มา ผู้ซึ่งมีชื่อในกฎ คือ พระยาราชสุภาวดี พระศรีไกรลาศ พระชัยนาท นี่เป็นขุนนางกรุงซึ่งให้อยู่ด้วยเจ้านราสุริวงษ์ยังรักษาเมืองอยู่เรียกว่าเสนาบดีข้าหลวง ส่วนเสนาบดีเมืองนครนั้นดูเหมือนจะได้เอาเข้ามาไว้เสียในกรุงด้วยเจ้านคร พึ่งจะให้กลับออกไปครั้งนี้ มีรายชื่อ คือ พระยากลาโหม พระยาโกษา พระยาอุทัยธรรม พระส้วย

ยกความชอบเจ้านครว่า ครั้งพระนครศรีอยุธยาเสียแก่พม่าข้าศึก กรมการพลเมืองหาที่พึ่งมิได้ ยกปลัดเมืองขึ้นเป็นเจ้าผ่านขัณฑสีมา ได้พึ่งพาอาศัยสัประยุทธ์ชิงชัยชนะแก่ข้าศึก ทั้งยกความชอบว่าธิดาได้ราชโอรสและได้ตามเสด็จการสงคราม จะเอาไว้ในกรุงเทพ ฯ ก็มีแต่บ่าวไพร่เล็กน้อยไม่ต้องการอันใด เจ้านราสุริวงษ์สวรรคาลัย จึงควรให้ไปบำรุงพระเกียรติยศแทนสืบไป

กำหนดเกียรติยศนั้นว่า "ฝ่ายพระยานครเคยผ่านแผ่นดินเป็นเจ้าขัณฑสีมาอยู่แล้ว ก็ให้ผ่านแผ่นดินเป็นเจ้าขัณฑสีมา ฝ่ายผู้ซึ่งผ่านแผ่นดินเป็นเจ้าขัณฑสีมาสืบมาแต่ก่อนนั้น เหมือนกับพระยาประเทศราชประเวณีดุจเดียวกัน" มีข้อความมัว ๆ เช่นนี้ ต่อไปก็ว่าด้วยของพระราชทาน ชื่อสิ่งของพระราชทานเรียกอย่างเจ้าหมดมาลามีขนนกการเวก ของพระราชทานนั้นมีจำนวนมาก มีคำสั่งว่า "เครื่องราชาโภคสิ่งใดมิครบนั้น ให้พระเจ้านครศรีธรรมราชเสนาบดีทำนุบำรุงจัดแจงขึ้นจงบริบูรณ์" ต่อนั้นไปว่าด้วยของพระราชทานลูกหลวงได้เสื้อผ้า และถาดหมากคนโทกะไหล่ทองอย่างเจ้าราชนิกุลเสนาบดีและมหาดเล็กอีก ๓ คน ได้เสื้อผ้า ถาดหมากคนโทเงินมหาดเล็กอีก ๖ คนได้แต่เงิน ต่อนั้นไปก็ตักเตือนให้บำรุงบ้านเมืองใช้ถ้อยคำเหลิงเจิ้งว่า "อีกประการหนึ่ง ควรให้เจ้าขัณฑสีมาบำรุงฝ่ายหน้าฝ่ายใน ให้สรรพไปด้วยสุรางคนางปรางค์ปราสาท ราชเรือนหลวงน้อยใหญ่ในนอกพระนครขอบขัณฑสีมา"

แต่เมืองธนเองยังไม่มีปราสาท เมืองนครมุงแฝกก็เห็นจะไม่สำเร็จ นอกนั้นก็สั่งตามเคยของกฎตั้งหัวเมือง แปลกแต่เรื่องให้คิดอ่านไปยืมเงินเมืองแขกซื้อปืน

และได้ความว่าในการที่เจ้านครกลับออกไปครั้งนี้ ให้เจ้าพระยาอินทวงษาอัครมหาเสนาธิบดี คุมเรือรบเรือไล่พล ๕๐๐ ออกไปส่ง แล้วให้เจ้าพระยาอินทวงษาอยู่เร่งส่วย

มีจดหมายว่าได้นำร่างขึ้นถวาย มีผู้เฝ้าอยู่เวลานั้น คือ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอินทรพิทักษ์ พระเจ้าหลานเธอ กรมขุนอนุรักษ์สงคราม หม่อมเจ้าประทุมไพจิตร หม่อมเจ้ามงคล เจ้าพระยาอนุวงษ์ราชา เจ้าพระยาศรีธรรมาธิราช เจ้าพระยามหาสมบัติ เจ้าพระยาอินทวงษา เจ้าพระยาราชนายก ต่อนั้นไปมีอีกถึง ๑๙ คน แต่ประหลาดที่พระยาจักรี พระยามหาเสนา พระยายมราช ลงมาอยู่ในพวกหลังนี้

ต่อนั้นไปมีเรื่องค่าธรรมเนียมหยุม ๆ หยิม ๆ ต่าง ๆ กำหนดว่าเบ็ดเสร็จเป็นเงิน๔๑ชั่ง๓บาท แล้วคิดยกค่าตั้งค่าตราออกเสีย๓๐ชั่ง เห็นจะเป็นตามพระกระแส ยังคงจะต้องเสีย ๑๐ ชั่ง ๑๑ ตำลึง ๓ บาท ถ้าเป็นเจ้าพระยาจะได้ลดลงกึ่งหนึ่ง นำขึ้นกราบทูล ว่าเจ้าพนักงานเห็นพร้อมกัน ว่าเจ้านครขัดสนจึงจะลดค่าธรรมเนียมแต่กึ่งหนึ่ง เป็นเงิน ๕ ชั่ง ๑๐ ตำลึง ๑ บาท ๒ สลึง รับสั่งว่าอย่างธรรมเนียมจะพื้นเพือนไปให้เรียกเต็ม แต่ที่ให้เรียกเต็มนี้เฉพาะที่เจ้าพนักงานจะได้ส่วนค่าตั้งค่าตราที่จะเป็นของหลวงยกพระราชทานให้ ซ้ำพระราชทานเงินเจ้านคร ๓๐ ชั่ง ลูกหลวง ๖ ชั่ง เสนาบดี ๓ ชั่ง มหาดเล็กคนละชั่ง

ภายหลังเมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า ให้เจ้านครลดยศเสนาบดีเสีย เจ้านครก็เกิดกระด้างกระเดื่อง เกณฑ์คนเข้ามาร่อนทองก็ไม่ครบตามเกณฑ์ สักเลขก็ได้จำนวนน้อยไปกว่าแต่ก่อน มีตราให้หาถึง ๒ ครั้งก็บิดพลิ้วไม่เข้ามา จึงให้ยกเจ้านครออกเสียจากเจ้านคร เอาเข้ามา ณ กรุง ให้เจ้าพัดฝ่ายหน้าเป็นเจ้าพระยานคร ตำแหน่งเจ้านครก็เป็นหมดกันอยู่เพียงนั้น

ข้อซึ่งกล่าวว่าให้รับพระโองการ เมียให้รับพระเสาวนีย์ ความน่าจะจริง ไม่เคยได้ยินใครเล่า แต่สังเกตดูสำเนาสารตราตั้งเจ้าพัดเป็นเจ้าพระยานครศรีธรรมราช ซึ่งได้ลงในหนังสือเทศาภิบาลแผ่นที่ ๒๘ วันที่ ๑ กรกฎาคม ว่าความยังชะงักชอบกลอยู่ คือกล่าวว่า

"พระยาตากสินได้ว่าราชการแผ่นดินครั้งนั้น กอบไปด้วยโมหะโลภะ มิได้ประพฤติการให้ชอบโดยขนบบุราณ ตั้งให้เป็นถึงเจ้านคร มีอัครมหาเสนา จตุสดมภ์ มหาดเล็ก ตั้งชื่อข้าเฝ้าเทียมพระเจ้าอยู่หัว"

มาเพียงระยะนี้ได้ความชัดเจนว่า เจ้านครมีอำนาจตั้งเสนาบดีครบตำแหน่งเหมือนอย่างกรุงเทพฯ ก็ใกล้เข้าไปมากกับที่จะสมจริงว่า ยอมให้ใช้พระราชโองการด้วยชั้นหนึ่งแล้ว ยังมีความต่อไปอีกว่า

"จะสั่งกิจราชการบัตรหมายประการใด กว่ารับสั่ง ดุจดังอนุวงษ์ราชวงษ์ ถึงอนุวงษ์ราชวงษ์ก็ดี มีแต่รับสั่ง ตั้งแต่เจ้ากรมปลัดกรม หลวง ขุน หมื่น นายเวร ปลัดเวร หามีเสนาบดีเหมือนดังนี้ไม่"

เมื่อได้ความเช่นนี้ข้าพเจ้าจึงปลงใจว่า ความซึ่งกรมหลวงนรินทรเทวีทรงจดหมายไว้นี้ ไม่ผิดจากความจริง แต่สารตราจะกล่าวให้ชัดก็เกรงหรือกระดาก ด้วยไม่ได้มีในตราตั้งเดิม เป็นแต่รับสั่งอนุญาต จึงยั้งไว้เสีย จะว่าเป็นพระราชโองการเถื่อนแท้ทีเดียวไม่ได้

๕๙. มารดาเจ้าเทียบที่กรมบริจาภักดีศรีสุดารักษ์

๕๙. ข้อซึ่งเจ้าจอมมารดาฉิม ได้รับเทียบที่เป็นกรมบริจาภักดีศรีสุดารักษ์นี้ชอบกล น่าจะจริง เพราะอยากจะยกเป็นคู่กับสมเด็จพระปฐมบรมอัยยิกาเธออยู่

๖๐. โปรดให้ลูกเขยไปเป็นเจ้า ช่วยราชการเมืองนคร ได้กลับคืนไปเมืองบี่มะแม สัปตศก

๖๐. ลูกเขยผู้นี้คือ เจ้าพระยานครพัดที่เรียกกันว่าเจ้าพัด เป็นต้นวงศ์ของพวกนครศรีธรรมราช เดิมได้บุตรสาวคนใหญ่ของเจ้านครเป็นภรรยา จึงไปเป็นมหาอุปราช เรียกกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เมื่อเจ้านครเสียเมืองก็ต้องเข้ามาอยู่กรุงเทพ ฯ ด้วย ครั้นเมื่อเจ้านครกลับออกไปเป็นเจ้าครั้งนี้ ก็โปรดให้กลับออกไปเป็นวังหน้าตามเดิม อยู่มาเมื่อปลายแผ่นดินตาก ชายาเจ้าอุปราชเมืองนครตายด้วยความโปรดปรานอย่างตึงตังอย่างไร หรือเพราะความคิดของเจ้ากรุงธนบุรี ที่จะคิดปลูกฝังลูกให้ได้ครองเมืองอื่น ๆ กว้างขวางออกไป แนวเดียวกันกับให้กรมขุนอินทรพิทักษ์ออกไปครองเมืองเขมรนั้น จึงได้พระราชทานบุตรหญิงเจ้านคร ซึ่งเป็นน้องเจ้าจอมมารดาฉิม มารดาพระพงษ์นรินทร์ ให้ออกไปเป็นชายา บุตรีเจ้านคร

คนเล็กนี้ ที่เจ้าพระยาพิชัยราชามาขอ กริ้วว่าบังอาจจะมาเป็นเขยน้อยเขยใหญ่ ให้ประหารชีวิตเจ้าพระยาพิชัยราชาเสียนั้น กล่าวกันว่าเมื่อเวลาพระราชทานมีครรภ์ ๒ เดือน เจ้าพัดจะไม่รับก็ไม่ได้ เมื่อรับไปแล้วก็ต้องไปตั้งไว้เป็นนางเมืองไม่ได้เป็นภรรยา บุตรที่มีครรภ์ไปนั้นเป็นชายชื่อน้อย ภายหลังไปเป็นเจ้าพระยานครศรีธรรมราช เจ้าพระยานครผู้นี้มีอำนาจวาสนามากกว่าเจ้าพระยานครทุกคน เป็นเรื่องที่เขาเล่ากระซิบกันเป็นการเปิดเผย และพวกบุตรหลานเจ้ากรุงธนบุรีก็นับถือว่าเป็นพี่น้อง เหตุฉะนั้นจึงนับเกี่ยวข้องกันในเชื้อวงศ์เจ้ากรุงธนบุรี กับพวกนครศรีธรรมราช พระยาเสน่หามนตรีบุตรเจ้าพระยานครน้อย ได้คุณปลัดเสงี่ยมบุตรพระพงษ์นรินทร์เป็นภรรยา ส่วนบุตรหลานเจ้ากรุงธนบุรีอื่น ๆ ไม่ได้มีสามีเป็นขุนนางเลย ได้แต่กับเจ้านายในพระราชวงศ์ประจุบันนี้ทั้งสิ้น นี่เหตุที่นับว่าเป็นญาติกันจึงยกให้กัน บุตรีเจ้าพระยานครพัด ที่เกิดด้วยชายาเก่า ทำราชการในรัชกาลที่ ๑ สองคน คุณนุ้ยใหญ่อยู่วังหลวง เป็นเจ้าจอมมารดากรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพย์ คุณนุ้ยเล็กอยู่วังหน้า เป็นเจ้าจอมมารดาพระองค์เจ้าปัทมราช คุณนุ้ยเล็กนี้ออกไปอยู่เมืองนครศรีธรรมราช พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนับถือรับสั่งเรียกหม่อมป้านุ้ย อยู่มาจนรัชกาลประจุบันนี้ บุตรภรรยาน้อยของเจ้าพระยานครพัดที่ข้าพเจ้ารู้จัก คือ ท่านผู้หญิงหนูภรรยาเจ้าพระยาทิพากรวงษ์

๖๑. ปีวอกเข้าวสันตฤดูฝน นางพญาล้ม

๖๑. นางพญานี้ได้ฟังจากคำรับสั่ง ว่าได้ฝึกหัดให้ขึ้นเล่นยืนบนก้นครก และเล่นอะไรได้ต่าง ๆ ทอดพระเนตรอยู่เนือง ๆ อยู่มา

กาลวันหนึ่งมีแขกเมืองมาเฝ้า รับสั่งให้นำนางพญามาเล่นให้แขกเมืองดู นางพญาดื้อเสียไม่เล่น รับสั่งให้เอาสากเหล็กกระทุ้งเลยตายด้วยความชอกช้ำ*

๖๒. เดือนอ้าย ลุศักราช ๑๑๓๙ ปีระกา นพศก เจ้าฟ้ากษัตริย์ศึก

๖๒. เรื่องเจ้ากรุงธนบุรี ตั้งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เป็นสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก กรมพระราชวังบวรพระองค์ที่ ๑ เป็นเจ้าพระยาสุรสีห์นั้น ตามความเข้าใจกัน ดูเหมือนหนึ่งจะว่าเผอิญเป็นลางที่จะได้เป็นกษัตริย์สืบไปภายหน้า แต่ความจริงเจ้ากรุงธนบุรีใช่จะไม่มีสติยับยั้งถึงเช่นนั้น เป็นวิสัยของเจ้ากรุงธนบุรีเป็นคนกล้า และชอบการที่ปรากฏว่าศัตรูครั่นคร้าม เรื่องตั้งชื่อนี้เกิดขึ้นด้วยเหตุเมื่อจุลศักราช ๑๑๓๗ ปีมะแม สัปตศก อะแซวุ่นกี้ยกเข้ามาตีเมืองพิษณุโลก เมื่อแรกถึงกำลังยกเข้าติดเมืองสวรรคโลก จับได้กรมการ ๒ คน ให้ถามว่า "พระยาเสือ" เจ้าเมืองพิษณุโลกอยู่หรือไม่ พระยาเสือนี้ได้แก่เจ้าพระยาสุรสีห์สมกับชื่อปรากฏพระนามกรมพระราชวังนั้น ว่าพระยาเสือทั่วไปในฝ่ายข้างเหนือ ส่วนพระพุทธยอดฟ้านั้น เมื่อมาตั้งล้อมเมืองพิษณุโลกอยู่ อะแซวุ่นกี้ขึ้นม้ากั้นร่มระย้ามีพลทหารถือปืนแห่หน้า ๓,๐๐๐ ถือทวนตามหลัง ๑,๐๐๐ เจ้าพระยาสุรสีห์ยกออกโจมตีได้รบกันถึงตะลุมบอน ไทยต้านทานไม่อยู่กลับเข้าเมือง แต่ออกโจมตีแตกกลับเข้ามาเช่นนี้ ๒ ครั้ง

---

* ปูมปีวอก อัฐศก จุลศักราช ๑๑๓๘ จดไว้ว่าวันจันทร์ เดือน ๑๐ แรม ๑๒ ค่ำ เพลาบ่าย ๔ โมง นางพญาล้ม

เจ้าพระยาจักรีจึงได้ว่ากับเจ้าพระยาสุรสีห์ ว่าทัพเจ้าเปนหัวเมืองสู้ไม่ได้ ข้าจะออกตีเอง เจ้าพระยาจักรียกออกโจมตี ชนะบ้างแพ้บ้างถึง ๙ วัน ๑๐ วัน อะแซวุ่นกี้จึงให้มาบอก ว่าพรุ่งนี้เราอย่ารบกันเลย ให้ "เจ้าพระยากษัตริย์ศึก" แม่ทัพออกมาเราจะขอดูตัว เจ้าพระยาจักรีขึ้นม้ากั้นสัปทนออกไปให้อะแซวุ่นกี้ดูตัว อะแซวุ่นกี้จึงให้ล่ามถามว่าอายุเท่าใด ตอบว่าอายุ ๓๐ เศษ แล้วถามอะแซวุ่นกี้ ๆ ตอบว่าอายุ ๗๒ อะแซวุ่นกี้ชมว่ารูปร่างก็งามฝีมือก็เข้มแข็ง สู้รบกับเราผู้เฒ่าได้ จงอุตส่าห์รักษาตัวไว้ ภายหน้าจะได้เปนกษัตริย์ แล้วให้เอาเครื่องม้าทองสำรับ ๑ สักหลาดพับ ๑ ดินสอแก้ว ๒ ก้อน น้ำมันดิน ๒ หม้อมาให้เจ้าพระยาจักรี

การที่อะแซวุ่นกี้ทำเช่นนี้ จะเปนการที่ยกย่องศัตรูว่าเข้มแข็งเพื่อจะยกฝีมือและกำลังตัว ว่าถ้าผู้อื่นคงสู้ไม่ได้ ตามธรรมดาข้าศึกต้องสรรเสริญฤทธิ์เดชศัตรู หรือจะเปนกลอุบายยุให้กำเริบแตกร้าวกันก็ตาม เจ้ากรุงธนบุรีมิได้ถือว่าเปนเช่นนั้น ถือว่าคำที่ศัตรูสรรเสริญนั้นเปนเกียรติยศใหญ่แก่แม่ทัพกรุง ถ้ายิ่งให้คำสรรเสริญนี้เลื่องลือมากไปในประเทศทั้งปวง ประเทศซึ่งเคยกลัวอำนาจพม่า ได้ยินว่าอะแซวุ่นกี้ซึ่งเปนแม่ทัพใหญ่และเปนเชื้อพระวงศ์ยกย่องสรรเสริญแม่ทัพแผ่นดินสยามเช่นนี้ จะเปนที่ยำเกรงทั่วไปหมด ฝ่ายเจ้าพระยาสุรสีห์มีนามควรจะแปลได้ว่าพระยาเสือ หรือจะตั้งตามคำสรรเสริญแต่ก่อนมาแล้ว แต่เจ้าพระยาจักรีชื่อยังไม่ต้องตามที่ศัตรูยกย่อง จึงได้ยกขึ้นเปนสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก พิฦกมหิมา ทุกนครา

ระอาเดช นเรศร์ราชสุริวงษ์ องค์อรรคบรินายก ณ กรุงเทพมหานคร บวรทวาราวดี ศรีอยุธยา ตรงกันกับคำสรรเสริญนั้น

ข้อที่หนังสือกรมหลวงนรินทรเทวีเรียกเจ้าฟ้า เป็นคำยกย่องภายหลัง อย่างเดียวกันกับเรียกพระเจ้ามหากษัตริย์ศึก

๖๓. เสด็จยกพยุหทัพไปตีเมืองปาศักดิ์ เมืองโขง เมืองอัตปือ กลับมาเดือน ๑๐ ปีจอ สำฤทธิศก ณ เดือนอ้าย ปีจอ กลับไปตีเมืองศรีสัตนาคนหุต ยังตั้งมั่นล้อมอยู่แรมปี ยังไม่เข้าเมืองได้

๖๓. กองทัพไปตีเมืองเขมรป่าดง เอามารวมกล่าวกับตีเมืองเวียงจันทน์ติดต่อกัน ตามที่จดหมายฉบับนี้ไม่ตั้งใจจะกล่าวเรื่องทัพศึกให้แน่นอน ที่จริงตีปาศักดิ์และเขมรป่าดงปีวอก อัฐศก ปีระกา นพศก กลับมาได้รับตำแหน่งเป็นสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ปีจอ สัมฤทธิศกจึงไปตีเวียงจันทน์

เรื่องเมืองเวียงจันทน์ ในคำวิจารณ์นี้ยังไม่ได้กล่าวที่ไหนเลย เพราะไม่อยากจะเก็บข้อความซึ่งปรากฏในพงศาวดารแล้ว มาพูดร่ำเรื่องลงไปอีก แต่บัดนี้พบสำเนาพระราชสาส์น และศุภอักษรที่มีไปมาในแผ่นดินกรุงธนบุรี ซึ่งไม่มีข้อความปรากฏในพงศาวดาร เห็นว่าควรจะนำมาเล่าเติมลงในที่นี้ได้ จะไม่สู้พ้นเผืออันใดนัก แต่สำเนาพระราชสาส์นและศุภอักษร ยืดยาวมากไม่มีแก่นสาร เป็นตั้งพิธีอวดกันไปอวดกันมา ยิ่งสมณสาส์นแล้วเกือบจะหาแก่นมิได้ในนั้น แต่ยังนึกเสียดายว่าเป็นหนังสือเก่า ทิ้งไว้ก็จะสูญเสีย จึงได้คัดมาลงติดท้ายหนังสือนี้ไว้(๑)

---

(๑) ในฉบับนี้ มิได้ตีพิมพ์ สมณสาสน์

บัดนี้จะได้เล่าเรื่องนำทางพอให้ถึงเวลามีพระราชสาส์นไปมานี้ และเก็บความในพระราชสาส์นโดยย่อลงในที่นี้ด้วย ถ้าขี้เกียจจะได้ไม่ต้องอ่านสำเนาพระราชสาส์นซึ่งติดอยู่ในท้ายสมุดเล่มนี้

๑. ผู้อ่านควรสังเกตว่า คำที่อ้างถึงพระราชไมตรีหรือประเพณีโบราณ ที่อ้างถึงพระราชสาส์น และศุภอักษรมีไปมากันนี้ ไม่ได้มุ่งหมายจะอ้างข้อความลึกซึ้งขึ้นไปยิ่งกว่าเมื่อจุลศักราช ๑๐๕๗ ปีกุนสัปตศก ในแผ่นดินพระเพทราชา ประมาณ ๗๕ ปีล่วงมาถึงเวลานั้น

มีเรื่องราวในพงศาวดารล้านช้าง ว่าเจ้าล้านช้างเวียงจันทน์คน ๑ ชื่อสุริยวงษาธรรมิกราช ขึ้นเป็นเจ้ากรุงล้านช้างเวียงจันทน์ ขับไล่พี่น้องไปอยู่ต่างเมืองหมด มีลูก ๓ คน คือ เจ้าราชบุตร ๑ กุมารีลงท่า ๑ สุมัง ๑ ในขณะนั้นมีเจ้าชาวเมืองแสนหวี ๒ คน ชายชื่ออินทกุมาร ผู้หญิงชื่อจันทกุมารี ลงมาอาศัยอยู่ที่เมืองเวียงจันทน์ นางจันทกุมารีได้กับราชบุตร มีลูกชื่อกิงกิสกุมารและจันทโฉม ส่วนอินทกุมารพี่ชายได้ลาวเป็นเมียมีลูกชื่อเจ้านก ราชบุตรเป็นชู้กับเมียขุนนางพ่อให้ฆ่าเสีย ครั้นเมื่อเจ้าล้านช้างตายเหลือแต่หลานยังเด็ก พระยาเมืองจันทน์ อัครมหาเสนาเมืองล้านช้างจึงรับนางสุมังลูกเจ้าล้านช้างเป็นเมียและขึ้นเป็นเจ้า

ฝ่ายเมืองน่านและเชื้อวงศ์ซึ่งแตกฉานไปอยู่เมืองอื่น ๆ ยกมารบชิงเมืองกันกับพระยาเมืองจันท์ จนถึงภายหลังที่สุดนั้น ลูกของคนที่หนีไปเมืองญวน ชื่อพระไชยองค์แว มาชิงได้เมืองล้านช้าง กิงกิสะอินทโฉม และเจ้านก กลัวพระไชยองค์แวจะพยาบาทบู่ว่าขับไล่บิดา

ไปต่างเมือง จึงหนีขึ้นไปเมืองพง คุมกำลังลงมาตีเมืองหลวงพระบาง ซึ่งน้องต่างบิดาร่วมมารดาของพระไชยองค์แวรักษาอยู่ ผู้รั้งเมืองหลวงพระบางเห็นจะรักษาเมืองไม่ได้ จึงเชิญพระแก้วพระบางลงไปเมืองเวียงจันทน์ กิงกิสกุมารได้นั่งเมืองหลวงพระบาง กลับใช้ชื่อกรุงศรีสัตนาคนหุตล้านช้างร่มขาวอย่างเดิมแยกกันเป็นล้านช้างเมืองชวาหรือเซา หลวงพระบางเป็นล้านช้างเก่าฝ่ายหนึ่ง ล้านช้างจันทบุรีคือเมืองเวียงจันทน์ ใช้ชื่ออย่างเดียวกันฝ่ายหนึ่ง แล้วเจ้ากิงกิสะจึงยกลงไปตีเมืองเวียงจันทน์ ด้วยมีสาเหตุแก่กันเช่นกล่าวมานี้ เมืองเวียงจันทน์หวังจะหากำลังหรือเห็นจะต่อสู้ไม่ได้ จึงได้แต่งทูตเชิญพระราชสาส์นมากรุงศรีอยุธยาว่าจะถวายพระราชธิดา และขอกองทัพขึ้นไปช่วยป้องกันเมืองศรีสัตนาคนหุต ที่กรุงจึงได้แต่งกองทัพขึ้นไปตั้งอยู่ใกล้เมืองเวียงจันทน์ ซึ่งกองทัพเมืองหลวงพระบางมาตั้งติดเมืองอยู่แล้วนั้น แม่ทัพไทยให้ทั้ง ๒ เมืองทำไมตรีปันเขตแดนกันเสร็จแล้ว ทัพเมืองหลวงพระบางก็เลิกไป เจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตจึงได้แต่งราชบุตรีมีบรรดาศักดิ์เป็นพระแก้วฟ้า ทั้งสมบัติวัตถาข้าไทเป็นอันมากให้ลงมาถวาย แต่นั้นมาก็ไม่เห็นมีเรื่องราวอะไรที่กล่าวถึงเกี่ยวพันกันต่อไปอีก

๒. เมื่อจุลศักราช ๑๑๓๓ ปีเถาะ ตรีศก เจ้าวงเจ้าเมืองหลวงพระบางยกลงมาตีกรุงศรีสัตนาคนหุตเวียงจันทน์อีก ตั้งล้อมเมืองไว้ เจ้าเวียงจันทน์บุญสารออกต่อรบกันอยู่ประมาณ ๒ เดือนไม่แพ้ไม่ชนะกัน เจ้าเวียงจันทน์จึงให้ไปขอกองทัพพม่าลงมาตีเมืองหลวงพระบาง

เมืองหลวงพระบางถอยกองทัพกลับไปรบพม่า พม่าก็ตีเอาเมืองหลวงพระบางได้

๓. เรื่องพระวอที่เป็นสาเหตุที่ทัพกรุงขึ้นไปตีเมืองเวียงจันทน์นั้นได้ความว่า ด้วยเหตุที่เชื้อวงศ์เมืองเวียงจันทน์เที่ยวกระจุยกระจายตั้งแต่พระยาสุริยวงษาธรรมิกราชขับเสียนั้นคราวหนึ่ง ตั้งแต่พระยาเมืองจันทน์ขึ้นเป็นเจ้าล้านช้างอีกครั้งหนึ่ง และพม่ามารบกวนให้บ้านเมืองยับเยินแตกฉานซ่านเซ็น เปลี่ยนเจ้านายบ่อย ๆ นั้นด้วยเจ้าหล่อจะเป็นลูกใครก็ไม่ปรากฏ ผู้เป็นเจ้าล้านช้างเวียงจันทน์ถึงพิราลัยไม่มีลูก นายวอกับนายตา ๒ คน จึงนำกุมารไม่ปรากฏชื่ออันเป็นเชื้อวงศ์ในเมืองเวียงจันทน์ทางเจ้าตนใดก็ไม่ทราบ ไปให้เป็นเจ้า นายวอกับนายตาจะขอเป็นอุปราช เจ้าเวียงจันทน์ใหม่ไม่ยอม ตั้งให้แต่พระวอและพระตา ตำแหน่งเสนาบดี จึงเกิดวิวาท พระวอกับพระตายกไปตั้งที่หนองบัวลำภู ตั้งชื่อเมืองว่า จำปานครขวางกาบแก้วบัวบาน เจ้าเวียงจันทน์ยกไปรบ พระวอกับพระตาเห็นจะสู้ไม่ได้ จึงไปขอกองทัพพม่ามาช่วย เจ้าล้านช้างแต่งคนไปคอยดักเข้าหาพม่าขอให้พม่ากลับไปตีพระวอ พม่าก็ทำตาม พระตาตายในที่รบ พระวอสู้ไม่ได้หนีลงไปอาศัยเจ้านครจำปาศักดิ์ ภายหลังเกิดวิวาทกับเจ้านครจำปาศักดิ์ จึงยกขึ้นมาตั้งอยู่ดอนมดแดงแขวงเมืองอุบล ส่งบรรณาการมาขอพึ่งพระเจ้ากรุงธนบุรี เจ้าล้านช้างรู้ว่าพระวอวิวาทกับเจ้านครจำปาศักดิ์ จึงให้พระยาสุโพลงมาตีพระวอ จับพระวอได้ฆ่าเสียท้าวก่ำบุตรพระวอและท้าวเพี้ยบอกเข้ามา เจ้ากรุงธนบุรีจึงให้ยกทัพ

ขึ้นไปตีเมืองเวียงจันทน์ เมื่อปีจอ สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๔๐ ได้เมืองเวียงจันทน์ กับทั้งพระแก้วพระบาง และราชวงศ์ลงมากรุงธน

๔. เรื่องทัพฮ่อหรือจีนมาตีอังวะครั้งแรกปีชวด สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๓๐ มาถึงเมืองแสนหวี ทางไกลเมืองอังวะ ๑๕ คืน พม่าตีแตกไป

ฮ่อยกมาตีอีกครั้งที่ ๒ ตีหัวเมืองระเข้าไปจนกระทั่งถึงบ้านยองนี ใกล้เมืองอังวะทางคืนหนึ่ง พม่าตีแตกออกไปอีก

ปีฉลู เอกศก จุลศักราช ๑๑๓๑ ฮ่อยกกลับเข้ามาอีก ถึงเมืองกองดุงปะมอ ทางไกลเมืองอังวะ ๕ คืน เจ้าอังวะเห็นว่าเป็นศึกใหญ่จะสู้ไม่ได้ จึงขอเป็นไมตรีแต่งเครื่องบรรณาการไปให้แม่ทัพ การศึกสงบ

ข้อที่ฮ่อเข้ามาตีเมืองพม่า ๓ คราวนี้ เป็นโอกาสดีของเจ้ากรุงธนบุรีมาก ที่พอได้คุมกันตั้งตัวติด ข้อความที่อ้างถึงทัพจีนตีเมืองพม่าในพระราชสาส์นนั้น คือทัพฮ่อ ๓ คราวนี้

๕. เจ้ากรุงธนบุรีขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่ครั้งแรก ปีขาล โทศก จุลศักราช ๑๑๓๒ ไม่ได้เมืองเชียงใหม่ เป็นเรื่องที่กล่าวในพระราชสาส์นว่าไปลองจดผีมือพม่า

๖. จุลศักราช ๑๑๓๓ ปีเถาะ ตรีศก ปรากฏในพระราชพงศาวดารว่า เจ้าอังวะให้โปสุพลามารักษาเมืองเชียงใหม่ เป็นคราวเดียวกันกับที่คุมพลมาช่วยตีเมืองหลวงพระบาง และได้เมืองล้านช้างเป็นเมืองขึ้นด้วย

๗. จุลศักราช ๑๓๓๔ ปีมะโรง จัตวาศก โปสุพลาลงมาตีเมืองลับแล เมืองพิชัย ๒ คราวในปีเดียว คงเป็นคราวเดียวกันกับที่ในพระราชสาส์นเจ้าล้านช้าง ว่าเกณฑ์ให้เจ้าล้านช้างลงมาช่วยตีเมืองนครราชสีมา

๘. จุลศักราช ๑๑๓๖ ปีมะเมีย ฉศก กองทัพกรุงธนขึ้นไปตีได้เมืองเชียงใหม่ โปสุพลาแตกขึ้นไปเมืองเชียงแสน และตีค่ายพม่าบ้านบางนางแก้วเขาชะงุ้ม จับได้พม่ามากในปีเดียวนั้นด้วย เป็นข้อความที่ได้กล่าวในศุภอักษร ที่ส่งพระยาหลวงเมืองแสนขึ้นไป

ข้อความต่าง ๆ ที่สาธกมากล่าวไว้ตามลำดับที่ได้หมายเลขมาข้างต้นนี้ ล้วนแต่เป็นเหตุหรือเป็นเรื่องที่จะประกอบความเข้าใจในการที่กรุงศรีสัตนาคนหุตเวียงจันทน์ ได้เป็นไมตรีครั้งนั้นเพราะเหตุใด ไม่ใช่ตั้งใจจะเล่าพงศาวดารเมืองลาว หรือลำดับเรื่องพระราชพงศาวดารไทย

บัดนี้จะว่าด้วยพระราชสาส์นและศุภอักษรซึ่งมีไปมา ในพระราชสาส์นล้านช้างฉบับแรก ลงวันจันทร์ เดือน ๕ ขึ้น ๑๐ ค่ำ ศักราช ๑๓๒ คือตัดเลขพันออกเสีย จะเป็นด้วยตามลบรืออย่างไรกันอย่างหนึ่ง

ข้อความในศุภอักษรฉบับนี้ ว่ากรุงศรีสัตนาคนหุตกับกรุงมหานครศรีอยุธยา เคยเป็นไมตรีสนิทกันมาแต่ก่อน ข้างกรุงศรีอยุธยาเกิดเป็นแต่เวรกรรม จึงขาดทางพระราชไมตรี ข้างฝ่ายเมืองศรีสัตนาคนหุตก็มีข่าขบถขัดสน เจ้าพระยานครราชสีมาได้ขึ้นไปช่วยตีขบถปราชัย ไปตั้งอยู่ดอนมดแดง

ตามความที่ว่านี้ เข้าใจว่าไม่ใช่พระวอ คงจะได้เกิดข่าขบถซึ่งแตกลงมาตั้งอยู่ดอนมดแดงก่อนแล้ว เมื่อพระวอออกจากเมืองนครจำปาศักดิ์ จึงมาเข้าพวกข่าขบถนั้น

การที่เจ้าพระยานครราชสีมาขึ้นไปช่วยครั้งนี้ จึงได้ทราบว่ากรุงสยามได้ตั้งขึ้นใหม่เป็นบ้านเมืองแล้ว ได้แต่งให้พระยาไทรทรง-ยศทศบุรี พระยาศรีรัตนาธิเบศรไมตรี เชิญพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการ ลงมาขอดทางพระราชไมตรี ขออย่าให้กรุงเทพ ฯ ละวางเมืองศรีสัตนาคนหุต ๆ ก็จะไม่ละวางกรุงเทพ ฯ ไพร่พลที่เจ้าพระยานครราชสีมาเอาเข้ามาช่วยราชการนั้น เมื่อเสร็จราชการแล้วจึงจะให้คืนเมือง ข้อความในพระราชสาส์นเพียงเท่านี้

มีศุภอักษรเสนาบดีกรุงล้านช้าง ถึงเสนาบดีกรุงเทพฯ ข้อความก็อย่างเดียวกัน แต่มีเติมออกไปว่า เมื่อศักราช ๑๓๑ ตัว คือ ๑๑๓๑ ข่าขบถ จึงให้อุปฮาดสงครามมีหนังสือไปขอให้เจ้าพระยานครราชสีมา ขึ้นมาช่วยตีข่าขบถแตกไปตั้งอยู่ดอนมดแดง ทราบว่าพระเจ้าแผ่นดินได้ตั้งขึ้นใหม่ มีความยินดี จึงให้มาเจริญทางพระราชไมตรี ขอเจ้าพระยานครราชสีมาอยู่ช่วยราชการ และไทยมอญอันเข้ามาทำราชการอยู่ในมุกคาตาแสงกรุงศรีสัตนาคนหุต ถ้าเสร็จราชการแล้วก็จะให้กลับ แต่หลวงวังและไพร่ลาวม่วงหวาน ๒๐ ครัวขอต่ออัครมหาเสนาบดีไว้สำหรับเป็นผู้ใช้ท่องเที่ยวเจริญทางพระราช-ไมตรี ในท้ายศุภอักษรบอกน้ำหนักทองพระราชสาส์น และกล่องและผอบหูสวินถุง กับเครื่องราชบรรณาการ และของบรรณาการอัครมหาเสนา

วินิจฉัย ด้วยเหตุผลอันใดเมืองล้านช้างจึงได้เริ่มผูกการพระราชไมตรีขึ้นครั้งหนึ่ง เหตุนั้นคือจีนฮ่อมาตีเมืองพม่าอยู่ถึง ๓ ปี พม่ามือไม่ว่าง ฝ่ายเวียงจันทน์กลัวเมืองหลวงพระบางที่เป็นอริกันเก่าแก่จะยกลงมาตี เมื่อพม่ามาช่วยไม่ทัน ก็จะเสียท่วงที จึงหวังจะอาศัยกองทัพข้างกรุงขึ้นไปช่วย

ครั้นเมื่อเกิดขบถขึ้นในเมือง กลัวเมืองหลวงพระบางจะพลอยซ้ำ ครั้นจะขอกองทัพกรุงก็ไม่ทัน จึงขอให้เมืองนครราชสีมาขึ้นไปช่วย

ข้างฝ่ายเมืองนครราชสีมา เมื่อบ้านเมืองข้างนี้เป็นจลาจล ผู้คนแตกฉานขึ้นไปทางเมืองลาวมาก หวังจะยกขึ้นไปติดตามด้วย จึงได้ยกขึ้นไปช่วยและสืบหาผู้คนซึ่งแตกขึ้นไปอยู่เมืองลาว เป็นธรรมดาทางดำเนินราชการของเมืองลาว ไม่มีอะไรนอกจากหวงคนยิ่งกว่าอย่างอื่น คิดพยายามที่จะชักโอ้เอ้เหลวไหลให้ช้า ๆ ไป กันเอาคนไว้สบเหมาะกับที่ต้องการกำลังกรุงเทพ ฯ ช่วย เผื่อหลวงพระบางมาตีจึงได้มีราชสาส์นลงมาผูกทางไมตรีและพูดโยกย้ายจะเอาคนนั้นไว้ พระราชสาส์นครั้งนี้ใช้เสมอกันทั้ง ๒ เมือง ท้ายศศักดิ์เอะอะไปตามแผนข้างลาว

ข้างฝ่ายเจ้ากรุงธนบุรี อัชฌาสัยเป็นคนละอย่างตรงกันข้าม ไม่สู้จะรังเกียจในการที่จะถ่อมคำ ลดหย่อนเกียรติยศที่ไม่มีแก่นสาร เป็นคนมีความปรารถนาใหญ่โตลึกซึ้ง ซึ่งคิดจะรวบรัดเอาด้วยกำลังอำนาจในภายหลัง แต่ในระหว่างที่คบกันนี้ คบก็ให้ได้เปรียบไว้

ให้เสมอ จะได้สมคิดหรือไม่ก็ตาม ถ้าเป็นทีควรลองแล้วต้องลอง ไม่ได้ก็แล้วไป อัชฌาสัยเจ้ากรุงธนบุรีเป็นเช่นนี้ จึงได้แต่งพระราชสาส์นตอบ พระราชสาส์นนี้แต่งเอง เขาจดไว้ว่า วันอังคาร เดือน ๖ ขึ้น ๓ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๓๓ ปีเถาะ ตรีศก ทรงแต่งพระราชสาส์นและศุภอักษรแล้ว ทรงพระกรุณาดำรัสเหนือเกล้า ฯ สั่งให้พระสุนทรไมตรี ราชทูต หลวงภักดีวาจา อุปทูต ขุนพจนาพิมล ตรีทูต จำทูลพระสุพรรณบัฏรัตนพระราชสาส์นและศุภอักษร ขึ้นไปยังกรุงศรีสัตนาคนหุต"

ใจความในพระราชสาส์นนั้น ว่าทรงยินดีควรที่จะเป็นมิตร เพราะพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต เป็นขัตติยวงศ์ทรงพิภพอันสูงใหญ่ กรุงศรีอยุธยาทุกวันนี้อับปางอยู่ ขอให้พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต ช่วยทะนุบำรุง ให้เป็นแผ่นดินเดียววงศ์เดียวกันสืบไป มีศัตรูมาฝ่ายใด ก็จะเป็นศัตรูของฝ่ายหนึ่งเหมือนกัน ซึ่งจะขอเจ้าพระยานครราชสีมาไว้ช่วยราชการนั้นก็แล้วแต่พระราชดำริ ถ้าเห็นว่าจะได้ถ่ายเดียวจึงให้ทำ ถ้าจะได้ส่วนหนึ่งสองส่วนเสียส่วนหนึ่งอย่าให้ทำ ให้ไว้ธุระแก่กรุงเทพ ฯ แล้วอวดอ้างต่อไปว่า มีลิปูต้าทั้งอัครมหาเสนาบดีจีนเข้ามาที่กรุง ขอให้ทำแผนที่ท่าทางที่จะไปกรุงอังวะส่งออกไป เหตุว่ากองทัพพม่ายกขึ้นไปตีเมืองสีฉวน เมืองห้วยหลำปลายแดนกรุงจีน จีนตีพม่าแตกกลับไป กำลังยกทัพจีนไปตีเมืองอังวะอยู่ แล้วจะขอให้กองทัพจีนมาขึ้นที่กรุงศรีอยุธยาอีกทางหนึ่ง ได้ตอบออกไปว่ายังขัดสนด้วยเสบียงอาหาร บัดนี้พม่ามาทำแก่เมืองถลาง เมืองกาญจนบุรี

เมืองศรีสวัสดิ์ เมืองอุทัยธานี เมืองสวรรคโลก ฝ่ายเหนือฝ่ายใต้ ตะวันตกตะวันออก กองทัพหัวเมืองตีกองทัพพม่าเลิกไป ฝ่ายกรุงศรีอยุธยายังไม่ได้จดผีมือดูความคิด จึงเสด็จยกขึ้นไปจดผีมือพม่าดูที่เชียงใหม่ บัดนี้ เห็นแจ้งอยู่แล้ว พอจะทำตอบแทนกรุงอังวะได้ถ่ายเดียว เสบียงอาหารก็มีบริบูรณ์แล้ว จะมีหนังสือออกไปขอกองทัพพระเจ้ากรุงจีนมาขึ้นที่กรุง สมทบทัพขึ้นไปตีเมืองอังวะ แต่ขัดสนอยู่ด้วยม้า จึงให้มีศุภอักษรมาด้วย

พระราชสาส์นนี้ ลงวันที่ได้กล่าวมาแล้วว่าทรงแต่งข้างต้นนั้น

ศุภอักษรว่า ได้นำข้อความที่กรุงศรีสัตนาคนหุต ขอสืบทางพระราชไมตรีนี้ปรึกษาลูกขุนทั้งปวง เห็นว่าแต่ก่อนก็ได้เคยเป็นไมตรีกันมา ครั้งนี้พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็ได้เสด็จปราบปรามราชศัตรูราบคาบสิ้นแล้ว ควรที่จะรับเป็นไมตรีตามราชประเพณี สืบดูกฎหมายอย่างธรรมเนียมกรุงศรีอยุธยากับกรุงศรีสัตนาคนหุต แต่ก่อน ๒ ฝ่ายฟ้าเคยเป็นสุวรรณปัถพีสืบราชวงศ์กันมา ครั้งนี้ขอให้มีพระราชสาส์น และศุภอักษรขึ้นไปว่ากล่าวตามประเพณีแต่ก่อน จะได้เป็นศรีสวัสดิ์ในกรุงศรีอยุธยา เหมือนแหวนเพชรเรือนทอง ถ้าเสนาบดีล้านช้างเห็นด้วย ให้นำความขึ้นกราบทูล จะขอพระราชบุตรีมาไว้เป็นมเหสีกรุงศรีอยุธยา ได้นำความขึ้นกราบทูล ดำรัสเหนือเกล้าฯ ให้ทำตามคำปรึกษา จึงให้ทูตจำทูลพระราชสาส์นและคำลูกขุนปรึกษาขึ้นมา เรื่องเจ้าพระยานครราชสีมามีแจ้งมาในพระราชสาส์นแล้ว แต่เรื่องหลวงวังไทยมอญลาวม่วงหวาน ๒๐ ครัว ซึ่งจะขอไว้

นั้นไม่ควร ไม่ได้นำความขึ้นกราบทูล ถ้าอัครมหาเสนาบดีจัดการเรื่องที่จะเป็นบรมกัลยาณมิตรสำเร็จแล้ว เรื่องหลวงวังและลาวมอญม่วงหวาน ขอไว้นั้นก็จะได้อยู่ อนึ่งจะต้องการม้าใหญ่ศอกนิ้ว ๓๐๐ ม้า ให้ช่วยจัดม้าส่งลงมาให้ตามที่ต้องการ ราคาอย่างไรให้ช่วยทดรอง จะเบิกเงินคลังส่งขึ้นไปให้

เครื่องบรรณาการที่ส่งและของที่ให้เสนาบดี มากกว่าที่ส่งลงมาหลายเท่า ศุภอักษรนี้ก็ลงวันเดียวกัน

ความคิดที่มีพระราชสาส์นและศุภอักษรครั้งนี้ เจ้ากรุงธนบุรีมีท่าทางที่ควรหวังว่าจะสมคิดมากกว่าขอลูกสาวเจ้ากรุงจีน หรือมีท่าทางที่จะได้ลูกสาวเจ้าล้านช้างมากกว่าที่จะได้ม้า ๓๐๐ ข้อที่ขอม้าไปนั้นไม่ได้มีความมั่นหมายว่าจะได้ แต่เป็นข้อหนึ่งซึ่งเป็นทางที่จะอวดอ้างกำลัง การที่ลาวได้รับพระราชสาส์นและศุภอักษรเช่นนี้ใช่ว่าจะเดือดร้อนอันใด ก็นิ่งโอ้เอ้เสียไม่ตอบเท่านั้น เป็นราโชบายอย่างเดียวของลาว กว่าจะมีอะไรไปโดนบั่งเข้าจึงค่อยแล่นไปใหม่

แต่ไม่น่าจะสงสัยเลย ว่าเจ้าพระยานครราชสีมาคงจะได้รับท้องตรามีข้อความอย่างอื่น คือให้คิดอ่านสืบสวนหาครัวที่แตกฉานซ่านเซ็นขึ้นไป เอากลับลงมาบ้านเมือง พวกขบถที่แตกไปอยู่ดอนมดแดงนั้น เมื่อไม่มีผลประโยชน์อย่างใด ก็อย่าให้ไปปราบปรามหรือคิดเกลี้ยกล่อมเอาใจไว้ สังเกตดูตามศุภอักษรซึ่งจะได้กล่าวต่อไปข้างหน้า เจ้าพระยานครราชสีมาได้ทำอย่างที่เดานี้

ต่อนั้นมาข้างฝ่ายกรุงก็มีการทัพศึกพัวพัน ข้างฝ่ายล้านช้างการวิวาทกับหลวงพระบางก็ไม่แล้ว ในปีเถาะ ตรีศก จุลศักราช ๑๑๓๓ นั้น

เอง เจ้าวงเจ้าเมืองหลวงพระบางก็ยกลงมาตีเมืองล้านช้างตามที่กลัวอยู่ แต่เวลานั้นศึกพม่ากับฮ่อสงบลง พระเจ้าล้านช้างจึงให้ไปขอกองทัพเมืองพม่ายกลงมาตีเมืองหลวงพระบาง ได้เมืองหลวงพระบางยอมอ่อนน้อมต่อพม่า เมื่อเมืองล้านช้างสิ้นกลัวอันตรายอันใดแล้วก็นิ่งเฉยเสีย ไม่ตอบพระราชสาส์น

แต่ครั้งเมื่อจุลศักราช ๑๑๓๕ ปีมะเส็ง เบญจศก โปสุพลายกมาตีเมืองล้านช้าง ด้วยพระวอไปขอกองทัพพม่ามาช่วยรบ แล้วก็หวนกลับเข้าไปเอาเมืองล้านช้างเอง กวาดต้อนราชบุตรเสนาอำมาตย์ไปเมืองอังวะ แล้วจึงไปตั้งอยู่เชียงใหม่ กำหนดว่าจะยกลงมาตีกรุงเทพ ฯ ซึ่งได้ยกมาตีเมืองลับแลเมืองพิชัย ๒ เที่ยวนั้น มีหนังสือไปให้เมืองล้านช้างยกมาตีเมืองนครราชสีมา แต่เจ้าล้านช้างหาได้ยกลงมาตามคำสั่งไม่ เมื่อกองทัพกรุงขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่ พวกลาวเมืองเวียงจันทน์หนีเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร คือพระยาหลวงเมืองแสนอัครมหาเสนา พระยาหาญอาษา พระยาจันทวงษ์ พระยาโคตรพระยาบุตรโคตร และผู้อื่น ๆ เป็นท่วงทีพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงได้ให้มีศุภอักษรขึ้นไป ลงวันศุกร์ เดือนอ้าย ขึ้น ๖ ค่ำ ปีมะเมีย ฉศกจุลศักราช ๑๑๓๖ มีความว่า

ศุภอักษรท่านอัครมหาเสนาบดีกรุงเทพ ฯ มาถึงอัครมหาเสนาบดีกรุงศรีสัตนาคนหุต ด้วยมีพระราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาทดำรัสเหนือเกล้า ฯ สั่งว่า พม่ายกมาทำร้ายทางเมืองตากบ้านระแหงเมืองกำแพงเพชรทางหนึ่ง มาทางลันเตท่าดินแดงแขวง

เมืองกาญจนบุรี เมืองศรีสวัสดิ์ ฝ่ายตะวันตกทางหนึ่ง พระเดชานุภาพแผ่ไป พวกลาวมอญพากันทำร้ายพม่าล้มตายยับเยิน มอญและลาวเข้ามาสวามิภักดิ์เป็นข้าขอบขัณฑเสมาบ้าง พาครอบครัวอพยพเข้ามาสู่พระบรมโพธิสมภารบ้าง ที่ตั้งด้านต่อตีรบพม่าเข้าไปก็มีบ้าง พระเดชานุภาพแผ่ไปถึงมอญลาว พระยาจ่าบ้านพระยาลำพูนและลาวแว่นแคว้นเชียงใหม่ลำพูน ก็มาสวามิภักดิ์ขึ้น ยังแต่โปสุพลาโปมะยุง่วน จะเสด็จขึ้นไปสังหารเสียให้สิ้น ให้เสนาบดีทูลพระเจ้าศรีสัตนาคนหุต ให้คอยฟังข่าวเอา กรุงอังวะเห็นจะไม่พ้นเงื้อมพระหัตถ์ จะขึ้นไปเอามาใช้เป็นข้า

แต่กรุงศรีสัตนาคนหุต เดิมเป็นมิตรแล้วละราชไมตรีเสีย ไปเป็นใจด้วยพม่านั้น สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ยังไม่เสียคลองพระราชไมตรี จึงให้ส่งลาวล้านช้างซึ่งพม่าเอาไปมัดผูกจำจอง ขึ้นมาให้อัครมหาเสนาบดีทูลถวายเจ้าล้านช้าง ให้เร่งเป็นใจไปด้วยพม่าจงเกณฑ์กองทัพไปช่วยโปสุพลา โปมะยุง่วน ถึงเมืองเชียงใหม่ จะเสด็จขึ้นไปตี ประการหนึ่งให้เร่งตัดท่าทาง ขนข้าวปลาเสบียงอาหาร อย่าให้กองทัพไทยไปถึงกรุงศรีสัตนาคนหุตได้ ประการหนึ่งจงโอบอ้อมเอาไทยข้าขอบขัณฑเสมากรุงเทพฯ ไว้ จะได้กันกรุงศรีสัตนาคนหุต เห็นจะรุ่งเรืองเป็นใหญ่ เพราะเป็นใจไปด้วยพม่าแท้อย่าให้ไพร่เมืองลาวเป็นสุขได้ แต่ไพร่เมืองลาวก็ไปสู่พระบรมโพธิสมภารประมาณหมื่นหนึ่งแล้ว บัดนี้ได้ส่งพระยาเมืองแสนกับท้าวพระยามีชื่ออีก ๖ คน ไพร่ชาย ๖๑ หญิง ๓ ขึ้นมาให้อัครมหา

เสนาบดีทูลถวายพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต ศุภอักษรฉบับนี้ให้พระยาหลวงเมืองแสนถือไปเมืองล้านช้าง

ตามข้อความนี้ดูกริ้วมาก และที่จริงก็ควรจะกริ้ว ศุภอักษรฉบับนี้เรียงข้อความอยู่ข้างแข็งดี

คราวนี้ไม่ใช่เวลาที่ลาวจะช้า ได้ข่าวว่าลาวเข้ามาอยู่เมืองไทยถึงหมื่นหนึ่งก็ตาเหลือก ทั้งถูกพม่าทำเสียเจ็บแสบยับเยินมาก จึงได้มีพระราชสาส์นตอบศุภอักษรในเดือน ๔ ปีนั้นเอง หนังสือไปเมืองลาวได้ตอบใน ๒ เดือน นับว่าเป็นอย่างเร็วที่สุด และข้อความในศุภอักษรฉบับนี้ออกจะยกย่องมากขึ้นด้วย ดำเนินความว่า จุลศักราช ๑๑๓๔ ตัว ได้รำพึงถึงทางพระราชไมตรี จึงได้แต่งทูตลงมา และทัพเจ้าพระยานครราชสีมาก็ยังจำเริญทางพระราชไมตรีมิได้ขาด ความที่ว่าเช่นนี้เป็นการแก้ตัวเก้อ ๆ ด้วยความกระดากใจแล้วจึงชักความต่อไปว่า

มาจนถึงศักราช ๑๑๓๕ ตัวนั้น โปสุพลาถือมหันตโยธามาข่มเหงกรุงศรีสัตนาคนหุต ก็เป็นโทมนัสทุกขาแก่ประชากร ข่มเหงเอาพระราชบุตรและเสนาอำมาตย์ไปกรุงอังวะค้างอยู่ ตัวโปสุพลาถอยไปเชียงใหม่ ให้มาว่าขอให้เมืองล้านช้างเอากำลังมาทางเมืองนครราชสีมา เจ้าล้านช้างรำพึงถึงทางพระราชไมตรีแต่ก่อน ไม่เคยเป็นเวรานุเวรกัน จึงขัดเสียมิมา

อยู่มาศักราช ๑๑๓๖ ตัว สมเด็จพระเจ้ากรุงศรีอยุธยาทรงพระกรุณาสั่งเจ้าพระยานครราชสีมาให้ส่งศุภอักษร และพระยาหลวงเมืองแสน มาถึงกรุงศรีสัตนาคนหุต ณ เดือน ๒ แรม ๒ ค่ำ พระเจ้า

ล้านช้างได้แจ้งศุภอักษรแล้ว มีความโสมนัสปราโมทย์ จึงให้อัคร-มหาเสนาพร้อมกับอริยสงฆ์ราชครู แต่งตั้งทางพระราชไมตรีให้ถาวรสืบไป จึงแต่งให้พระยาสุธาราชาจ่าบ้านปัญญามงคล พระยามหาอำมาตย์สุรตังรไมตรี จำทูลพระราชสาส์นมงคลราชบรรณาการลงมายังพระเจ้ากรุงเทพ

ข้อซึ่งข้าไพร่กรุงเทพฯอันขึ้นไปอยู่กรุงศรีสัตนาคนหุตนั้นไม่ได้ห้ามหวงบ้องกัน เมื่อเจ้าพระยานครราชสีมาจะกลับก็ได้บอกบ่าวร้องให้คืนไป ส่วนผู้ซึ่งมิอยากไปก็หลบหลีกอยู่ ผู้ที่สมัครไปก็มี ได้ให้คืนไป เจ้าพระยานครราชสีมาคืนไปถึงเมืองแล้วใช้ให้กรมการมาขอก็ได้บอกบ่าวร้องกะเกณฑ์ให้ไป ภายหลังได้ให้ขึ้นไปขออีก ก็ได้บ่าวร้องให้หัวบ้านหัวเมืองส่งไปให้อีกก็มาก บัดนี้ยังค้างอยู่แต่พวกที่เป็นทุกข์ยากแอบแฝงทำมาหากินอยู่ ไม่ได้มีจำนวนไว้

อนึ่ง ราชบุตรราชนัดดาเสนาอำมาตย์ อันไปค้างอยู่เมืองอังวะนั้น คืนมาถึงบ้านเมืองเมื่อใด ก็จะให้พร้อมกันแต่งการนำเครื่องมงคลราชาภิเษกสมเด็จพระเจ้ากรุงเทพ

อีกประการหนึ่ง พระราชบุตรพระราชนัดดาเสนาอำมาตย์ที่ไปค้างอยู่เมืองอังวะ จะหลีกหนีลงมาพึ่งพระบรมโพธิสมภารกรุงเทพฯ เมื่อใด ขอให้มีความเมตตากรุณาไพร่กรุงศรีสัตนาคนหุต อันกลัวพม่าเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร ขอให้กลับไปบ้านเมือง พระราชสาส์นนี้ลงวันพุธ เดือน ๔ แรม ๖ ค่ำ ปีมะเมีย ฉศก จุลศักราช ๑๑๓๖

ศุภอักษรเสนาบดีมาถึงเสนาบดี อ้างถึงการที่พระยาไทรทรงยศมาครั้งก่อน และโปสุพลาลงมา ศักราชไม่ตรงกันกับพระราชสาส์น

ทั้ง ๒ แห่ง เป็นด้วยแรงหลวม มีความชัดว่า ลูกเจ้าล้านช้างที่ส่งไปนั้น คือเจ้าราชบุตร พระยาหลวงเมืองแสนพม่าเอาตัวขึ้นไปเชียงใหม่ ศักราช ๑๓๖ ตัว เดือน ๘ ขึ้น ๙ ค่ำ โปสุพลาให้พม่า ๓๐๐ ถือหนังสือมาสั่งให้เมืองเวียงจันทน์ เข้ามาตีทางเมืองนครราชสีมา เมืองล้านช้างไม่ยอมทำตาม และที่โปรดให้พระยาหลวงเมืองแสนกลับขึ้นไป เป็นที่ยินดี จึงได้ให้พระยาสุพรรณบัตรมงคล พระยาสุพันธุมิตรไมตรี ท้าวตัง นำสมณสาส์นและศุภอักษรมาถึงอัครมหาเสนาบดี ต่อนั้นไปก็แก้ตัวเรื่องครัวไทยและจะให้เสนาอำมาตย์ราชโอรส ลงมาทำอติเรกการมงคล ขอให้ช่วยส่งพลเมืองลาวคืนเหมือนในพระราชสาส์น

มีศุภอักษรพระยาหลวงเมืองแสนเฉพาะตัว มายังเสนาบดีอีกฉบับหนึ่ง บอกว่าได้พึ่งพระบารมีกลับมาถึงบ้านเมือง นำกิจการทุกประการกราบทูลพระเจ้าล้านช้างแล้ว ทรงยินดีนัก จึงแต่งให้ราชทูตเชิญพระราชสาส์น สมณสาส์น และศุภอักษรลงมา

ในหนังสือฉบับนี้ว่า มีศุภอักษรโปรดขึ้นไป ให้จับพม่าซึ่งลงมาอยู่ในกรุงล้านช้าง จำส่งลงมาถวายนั้น พม่าที่แตกจากเชียงใหม่ไม่ได้ไปเมืองล้านช้าง พม่าซึ่งโปสุพลาให้ลงมาขอกำลังนั้น เมืองนครลำปางได้สกัดฆ่าพั่นเสีย ไม่ได้มาถึงเมืองศรีสัตนาคนหุต

อีกประการหนึ่ง ครอบครัวข้าไพร่กรุงเทพ ฯ ที่อพยพเข้ามาอยู่ในกรุงศรีสัตนาคนหุต มากน้อยเท่าใดมิได้เกียดกัน แจ้งอยู่ในสุวรรณบัฏและศุภอักษรทุกประการ ขอให้เสนาบดีนำขึ้นกราบบังคมทูล

หนังสือนี้ลงวันศักราช ๓๖ ตัว เดือน ๔ แรม ๖ ค่ำ วันจันทร์

มีสมณสาส์นอีกฉบับหนึ่ง มีจดหมายไว้ว่าได้รับวันจันทร์ เดือน ๖ แรม ๑๕ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๓๗ ปีมะแม สัปตศก ข้อความในสมณสาส์นนั้นครึคระเต็มที แต่งเป็นภาษาไทยแล้ว ยังต้องแปลออกเป็นภาษาไทยอีกที ใจความนั้นก็ฝากของมาเป็นบรรณาการสมเด็จพระสังฆราช จีวรไหมคู่ ๑ จีวรผ้าด้ายคู่ ๑ บรรจุในลุ้ง กับเสื่อ ๒ ผืน ฉันใดทางพระราชไมตรี ๒ พระนครจะวัฒนาการไปตราบเท่า ๕๐๐๐ พระวรรษา ก็ใส่ไว้ในปัญญาสมเด็จพระสังฆราช

มีการประชุมแปลพระราชสาส์นนี้ พระราชาคณะ ๓๐ กับข้าราชการอีกเป็นหลายคน สอบสวนว่าเป็นถูกต้องแล้ว

ลัทธิโต้ตอบอย่างลาว มีเรื่องอะไรมาแต่ครั้งไหนไม่ว่า เก็บร้อยกันลงราวกับจะแต่งพงศาวดาร กล่าวถึงศักราชทุกครั้ง แต่ศักราชนั้นจะห่างกันเท่าใดก็ช่าง เรื่องที่หนังสือมีไป ข้อความจะว่ากระไรก็ช่าง นึกจะตอบอย่างไรก็ตอบ ในตอนนี้เจ้ากรุงธนบุรีกริ้วเสียแล้ว ไม่มีพยายามที่จะแต่งคำนำพระราชสาส์นให้ยืดยาว ขึ้นต้นนิดหนึ่งก็จับใจความทีเดียว ข้อความในพระราชสาส์นนั้นว่า

เมื่อได้เห็นพระราชสาส์นแล้ว จึงสืบพม่าแม่กองทัพซึ่งจับมาได้ เมื่อได้ความแล้วก็ทรงขัดแค้น ว่าต้องข่มเหง เสียราชบุตรราชนัดดาไป ไม่เลี้ยง ให้ได้ความอดสู แล้วซ้ำให้ส่งบรรณาการดอกไม้ทองเงิน ถ้ามิใช่พระเจ้าล้านช้างแล้วก็จะสู้เสียชีวิต ที่ไหนจะทนทานมาได้ถึงเพียงนี้ ควรที่จะเสวยพระอัสสุชลธาราอยู่แล้ว ครั้งนี้กรุงศรีอยุธยาจะขออาสา แต่ให้พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตบำรุงมา

โดยพระราชทรัพย์ช้างม้ารี้พลบ้าง พระนครศรีอยุธยากับกรุงกัมพูชาธิบกี ขอรับประกันตีเอารัตนบุรอังวะ ส่งพระราชบุตรพระราชนัดดาไปถวาย ถ้ากรุงล้านช้างกลัวไม่ชนะพม่า กลัวภัยแปดเบื้อน ก็ให้เร่งบอกขึ้นไปยังเมืองอังวะให้ลงมารบกัน จะได้ดูทั้งสองฝ่าย พระเจ้าล้านช้างเป็นอิสรภาพมงกุฎพระนครศรีสัตนาคนหุต จะมานิ่งทรมานอยู่มิกู้คืนพระนครดูก็อัศจรรย์ แต่ฝ่ายกรุงศรีอยุธยาจะทำไปกว่าจะได้กรุงอังวะ

อีกประการหนึ่ง ซึ่งทรงพระกรุณาการุญภาพเป็นคลองทางบุรราชประเพณีนั้น ชื่นชมโสมนัสยินดี จะได้มีความสงสัยในพระเจ้าล้านช้าง ผู้เป็นโบราณกษัตริย์นั้นก็หาไม่ แต่สงสัยว่าถ้าไม่ทรงพระกรุณาช่วยกันล้างพม่า ให้มหานครศรีสัตนาคนหุตหลุดพ้นจากทาสมาเป็นไทยก่อน พระนครศรีอยุธยาจะตามไปเป็นเขยทาสกรุงอังวะหรือ ก็มิเต็มพระราชหฤทัย พระราชสาส์นนี้ลงวันอังคาร เดือน ๗ ขึ้น ๑ ค่ำ ภูมิบาลฤกษ์ ปีมะแม สัปตศก จุลศักราช ๑๑๓๗

ศุภอักษรมีกำกับพระราชสาส์นฉบับนี้ ข้อความอย่างอื่นก็เหมือนกันกับพระราชสาส์น แต่ยกเป็นคำลูกขุนปรึกษากราบบังคมทูลเห็นควรจะทรงช่วย ยกคำพ้อตัดที่แรง ๆ ออกเสีย เติมคำยอพระเจ้าล้านช้างลงเสียลอยลิ่วทีเดียว เอากรุงกัมพูชา อำมาตย์ แขก ฝรั่ง มอญ จีน ลาว พม่า เขมร เข้าเป็นที่ปรึกษาพร้อมกันด้วย เมื่อนำความขึ้นกราบทูล ก็โปรดให้ทำตามคำปรึกษา และบอกส่งเครื่องราชบรรณาการ และพระราชทานเสนาบดี มีของพระราชทานพระยา

หลวงเมืองแสนส่วนหนึ่งต่างหากด้วย ศุภอักษรนั้ลงวันเดียวกันกับพระราชสาส์น

ส่วนสมณสาส์นตอบ เป็นทีเจ้ากรุงธนบุรีเล่นเสียใหญ่ แต่งให้เป็นพระราชาคณะนำสมณสาส์นเข้ามาถวายทอดพระเนตร มีรับสั่งแก่พระอย่างไร แล้วจึงนำสมณสาส์นมาปรึกษา ยกย่องพระเกียรติยศ และพระคุณสมบัติอันมีในพระองค์ ทั้งที่ได้ทรงทะนุบำรุงพระพุทธศาสนาและบำรุงแผ่นดิน ขอให้พระสงฆ์เมืองล้านช้างพิจารณาดู ว่าซึ่งพระมหากษัตริย์กรุงเทพมหานครทรงปฏิบัติเช่นนี้ จะต้องตามพระพุทโธวาท สมควรซึ่งพระเจ้าล้านช้างจะเป็นไมตรีหรือไม่ ถ้าเห็นสมควรก็ให้ทูลให้เป็นไมตรีกัน จะได้เป็นที่พึ่งแก่ประชาชน ให้พระศาสนารุ่งเรืองไปถ้วน ๕๐๐๐ พระวรรษา

ของที่พระสังฆราชถวายมา จีวรไม่ได้ตัดเป็นขันธ์ตามพระวินัยทุติยบัญญัติ ครองจะเป็นอาบัติจึงบูชาไว้เป็นพุทธบูชา ได้ส่งจีวรที่ตัดเป็นขันธ์ตามทุติยบัญญัติไปถวายเป็นตัวอย่าง ให้พระสังฆราชห่มและให้ว่ากล่าวพระสงฆ์ให้ห่มจีวรเป็นขันธ์ตามตัวอย่าง สมณสาส์นก็ลงวันเดียวกันกับพระราชสาส์น

เมื่อได้เขียนหนังสือนี้ส่งลงพิมพ์แล้ว ไปได้สำเนาศุภอักษรเมืองล้านช้างมาอีกฉบับหนึ่ง คัดจากหนังสือวชิรญาณเล่ม ๓ หน้า ๔๒ ปีกุน นพศก จุลศักราช ๑๒๔๙ ศุภอักษรฉบับนี้ ลงวันอังคาร เดือน ๑๐ แรม ๑๐ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๓๗ ปีมะแม สัปตศก ตอบศุภอักษรล้านช้าง

ซึ่งนัดให้ขึ้นไปรับพระยอดแก้วกัลยาณีศรีกษัตริย์* พระราชธิดาเจ้าล้านช้าง ไม่ยอมไปรับเหตุด้วยเป็นเวลาศึกติดพันนั้นประการหนึ่ง ฝ่ายล้านช้างไม่พูดถึงการที่จะเข้ามือกันต่อรบพม่าให้เป็นมั่นคงนั้นอย่างหนึ่ง ในศุภอักษรว่า มีข้าวเตรียมอยู่พร้อมให้ขึ้นไปรับ ก็ตอบว่าไม่ขึ้นไปรับ จะเอาลงมาให้ก็ตามใจ

ศุภอักษรฉบับนี้ คงจะเป็นฉบับหลังที่สุด ซึ่งปรากฏว่าหนังสือในลำดับเรื่องล้านช้างนี้คงจะหายอย่างมาก ๓ ฉบับ ถ้าหากว่าไม่มีพระราชสาส์น เพราะไม่เห็นกล่าวความถึงในศุภอักษรตามเคย ถ้าไม่มีพระราชสาส์นก็คงขาดศุภอักษรที่เสนาบดีเมืองล้านช้างมีลงมาฉบับเดียว ความจึงจะติดต่อกัน หนังสือนี้ไม่ควรจะหาย เมื่อสังเกตดูอาการกิริยาที่ลงพิมพ์ไว้ในหนังสือวชิรญาณครั้งหนึ่งแล้ว ก็นิ่งหายเงียบไป จนถึงปีชวดสัมฤทธิศก จึงได้ลงต่อ ๆ กันไปอีก ๗ ฉบับ ก็ไม่เป็นลำดับกัน หนังสือก็ยังพลัดพรายอยู่ การที่รวมหนังสือลงครั้งนั้น ไม่ได้ดูเนื้อความ ไม่ดูลำดับวันคืน ลงไว้พึ่งเล่นเหมือนขานนาค จึงได้บกพร่องอยู่ดังนี้ ว่าโดยท้องเรื่องนั้นสืบอนุสนธิว่า

เมื่อพระเจ้ากรุงล้านช้างได้รับพระราชสาส์น ซึ่งลงวันเดือน ๗ ขึ้นค่ำ ๑ ปีมะแมสัปตศก จุลศักราช ๑๑๓๗ อันมีข้อความ ๒ ข้อ ข้อหนึ่งว่าให้ปลดเปลื้องจากเป็นเชลยพม่าเสียก่อน จึงจะยอมเป็นเขยอีกข้อหนึ่ง ว่าจะรับอาสาไปติดตามพระราชบุตรจากพม่ามาคืนให้แต่ต้องอุดหนุนด้วยกำลัง หรือโดยพระราชทรัพย์บ้าง

---

* ดีร้ายคนนี้นี่เองเจ้าบุตรแก้ว ซึ่งภายหลังลงมาอยู่กรุงเทพ ฯ เป็นผู้รับพระกรเจ้าฟ้ากุณฑลเมื่อโสกันต์

เจ้าล้านช้างจะตอบพระราชสาส์น หรือจะให้มีลงมาแต่ศุภอักษร ข้อความก็เป็นอย่างเดียวกัน ว่าพระราชธิดานั้นให้แต่งขึ้นไปรับเถิด ข้อที่จะให้ช่วยอุดหนุนกำลังนั้น ได้เตรียมข้าวไว้ ๕๐๐ เกวียนพร้อมแล้ว ให้ขึ้นไปขนเอา และเมืองล้านช้างไม่มีปืนที่จะรักษาบ้านเมืองพอ ขอให้ส่งปืนขึ้นไปให้ ๒,๐๐๐ กระบอก

เจ้ากรุงธนที่จะยอมเสียทีในเชิงเช่นนี้ไม่มี ในเดือน ๑๐ นี้กำลังพม่าเขาชะงุ้มบางนางแก้ว และที่อื่นแตกเลิกไปหมด เป็นเวลาที่กำลังมีชัย จึงได้ตอบขึ้นไปว่า ถ้าพม่าไม่ยกลงมาก็จะยกขึ้นไปตีพม่า จะรับพระราชธิดาเจ้าล้านช้างลงมาไว้ก็เป็นห่วงในเวลาไปทำศึก ทั้งเจ้าล้านช้างก็ไม่รับที่จะช่วยกันต่อสู้พม่า ปืนที่ขอลงมานั้น ถ้าจะสู้พม่าแล้ว จะให้คนขึ้นไปกับปืนคาบศิลาสักสี่ห้าพัน ฝึกหัดชาวล้านช้างให้ยิงปืนเป็น ข้าวที่จะให้ขึ้นไปรับนั้นก็ไม่ไปรับ เมื่อจะเอาส่งมาก็เอามา ถ้ามาไม่ได้ก็แล้วไปเถิด เพื่อจะไว้ชั้นเชิงให้เป็นสง่า

เห็นว่าศุภอักษรฉบับนี้ จะเป็นฉบับหลังที่สุด เพราะข้อความนั้นเอื้อมเข้าไปเป็นทางจะขึ้นไปรักษาเมืองล้านช้าง ที่เจ้าล้านช้างก็จะเป็นที่ระแวงใจ อีกประการหนึ่งข้างฝ่ายกรุงในเวลานั้นเองอะแซวุ่นกี้ก็ยกเข้ามาตีเมืองพิษณุโลก เห็นจะเป็นยุติสงบเรื่องกันตอนหนึ่ง

มาเกิดขึ้นใหม่ก็เรื่องพระวอ ในปีจอ สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๔๐ ซึ่งทัพกรุงยกขึ้นไปตีได้เมืองล้านช้าง และราชประยูรวงศ์พระแก้วพระบางลงมา

๖๔. ฝ่ายผู้รักษากรุงเก่าเชื่อถือมหาดาว่า (เป็น) ผู้มีบุญ จะมารื้อถ่ายการน้ำ จะขนทรัพย์ขึ้นสร้างวัดพระราม

ผูกโครงช้างเผือกผู้งาดำ ผ้าขาวหุ้มโครงผ้าดำหุ้มงา เพลาเย็นรอน ๆ ชูรูปช้างไว้วัดถมุฆราช คนที่ไม่รู้ด้วยในกลเชื่อถือมาก

๖๔. เรื่องมหาดาทำกลโกหกได้ความพิสดารออกไป ชื่อวัดซึ่งเขียนว่าถมุฆราชนี้ คือวัดธรรมิกราช

๖๕. เมืองมือด่างโกหก อยู่วัดสังกระจาย ซื้อน้ำยาเสน่ห์ล่วงอาญาจักร หม้อละ ๕ ไปประสมมหาดาวัดพระราม ได้แจกลงมาถึงข้างในวิเศษต้นเถ้าแก่แม่เจ้าได้หาด้วยหลายคน ผู้รั้งกรมการหลงเชื่อถือหมด จะได้รื้อถ่ายการน้ำก็หามิได้ มหาดาคิดล่อลวงถ่ายเททรัพย์ผู้เชื่อถือมาบุรณะทำบุญด้วยเป็นอันมาก จนได้ปิดทองพระเกือบแล้ว

๖๕. เมืองมือด่างนี้เป็นหมออีกคนหนึ่ง ไม่มีปรากฏในพงศาวดาร ซึ่งเรียกเมืองมือด่างเฉย ๆ นี่เป็นอย่างลัทธิที่เคยมี แก่แล้วจะไปเรียกอ้ายก็สงสาร เป็นผู้สมรู้กับอ้ายมหาดา

๖๖. กิตติศัพท์รู้ลงมาถึงท่านราชาคณะ พระพนรัตน์วัดระฆังถวายพระพร รับสั่งให้นิมนต์มหาดาลงมา ณ วัดแจ้ง ให้ชุมนุมสงฆ์ไล่เลียงดูถามกิจสมณะ มหาดาว่า จะบุรณะวัดที่ชำรุดพม่าเผาเสีย จะบุรณะปฏิสังขรณ์พระวิหารพระอุโบสถ พระพุทธรูปเจดียฐานขึ้นอย่างเก่าโดยสติปัญญา พระพนรัตน์ถวายพร แผ่นดินต้นก็เห็นด้วย รับสั่ง

ให้มหาดาขึ้นไปสร้างวัด อิ่มเอิบกำเริบอิทธิฤทธิ์ ว่าจะฆ่าไม่ตาย ได้กลับขึ้นไป ผู้คนหลงใหลเชื่อว่ามหาดามีบุญจริง จะขี่ช้างเผือกผู้งาดำ ขึ้นปราสาทสุริยาอมรินทร์

๖๖. ข้อที่เรียกมหาดาลงมาชำระแล้ว หลงเชื่อปล่อยให้กลับขึ้นไปใหม่ นี่ไม่ได้ลงในพงศาวดาร

๖๗. เมื่อมหาดากลับขึ้นไป รับสั่งให้สุริยภักดีท่ารมาแต่งขึ้นไปพึ่งดูแยบคาย ว่าจะศรัทธาจริงหรือจะคิดเป็นการแผ่นดิน ดูแยบคายให้แน่ สุริยภักดีท่ารมาแตงเพลาสงัดถือดาบเดินขึ้นไปบนปรางค์วัดพระราม เห็นมหาดานอนตื่นอยู่ในปรางค์แต่สองคน กับที่เรียกพระท้ายน้ำ มหาดาตกใจกลัวยกมือคำนับผิดกิจสมณะ เขาซักว่าได้เงินทองเอาไปเสียไหน มหาดาว่าถ่ายเทกัน เก่าไปใหม่มา เห็นเป็นกลโกหกแน่กลับลงมาทูล

๖๗. สุริยภักดีท่ารมาแตง แปลไม่ออก จะเป็นพระสุริยภักดีคนหนึ่ง พระยาธรมาแตงคนหนึ่งก็ไม่ใช่ บางทีจะเป็นพระสุริยภักดีคนนี้ เป็นบุตรพระยาธรมาแตงได้หรืออย่างไร ข้อที่ว่าถ่ายเททรัพย์เก่าไปใหม่มา ดูเหมือนจะหมายความว่าเงินที่ได้รับมาแล้ว เอากลับคืนไปให้เข้าเรี่ยไรอีก เพื่อจะให้ปรากฏว่ามีคนนับถือมาก ล่อให้คนนับถือตาม

๖๘. จึงรับสั่งให้เจ้าลูกเธอ กรมอินทรพิทักษ์ขึ้นไปจับ เธอเมตตาสัตว์ที่หลงทำบุญเชื่อถือมหาดา ให้ผีพาย

กระทุ้งโห่ร้องขึ้นไป ที่ได้ยินเสียงอื้ออึงหนีได้มาก ที่ยังอยู่ในบริเวณวัดนั้น จับส่งลงมา ทั้งผู้รั้งกรมการกรุงเก่าข้าราชการที่อยู่แขวงกรุงหลงเชื่อจับส่งลงมาหมด รับสั่งว่าตั้งเดโชท้ายน้ำจตุสดมภ์ ยังขาดแต่พระยายมราช อยู่ในระหว่างโทษฝากไปกับมหาดา วิเศษต้นเถ้าแก่ยายเลี้ยงที่ได้หายามือด่าง ล่วงอาญาจักรไปประจบมหาดา รับสั่งให้ประหารชีวิตเสียด้วยกัน แต่มารดาเจ้ากับอยู่งาน ๔ คนด้วยกัน ลงพระอาญาคนละร้อยจำไว้

๖๘. กรมหมื่นอินทรพิทักษ์ขึ้นไปจับมหาดานี้ก็ไม่ปรากฏ แต่ข้อที่ใจดีนั้นน่าจะถูกต้อง สังเกตดูเจ้าคนนี้เป็นคนอ่อน ต้องรับโทษทัณฑ์ก็มาก การทัพศึกก็ดูไม่เข้มแข็ง ในจดหมายบานแผนกที่ลงในหนังสือเทศาภิบาล เรียกเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอินทรพิทักษ์ เจ้ากรุงธนบุรีจะเห็นอย่างไรอยู่ จึงได้คิดจะเอาหลบออกไปเป็นเจ้ากรุงกัมพูชา ยกเจ้าฟ้าเหม็นขึ้นเป็นเจ้าฟ้าสุพันธุวงศ์ ดูเหมือนจะเห็นการภายในว่าจะไปไม่ตลอด และดูพระพุทธยอดฟ้าไม่ถือว่าเป็นสำคัญอันใดในเจ้าองค์นี้ เมื่อเวลายกทัพออกไปเมืองเขมรด้วยกัน พร้อมกับเจ้าบุญจันทร์ กรมขุนรามภูเบศร์ให้จับเจ้าบุญจันทร์สำเร็จโทษ แต่เจ้าจุ้ยกรมขุนอินทรพิทักษ์นี้ ให้แต่เขมรล้อมไว้เท่านั้น ก็แหกหนีเข้าเมืองปราจีนได้ แต่ครั้นเมื่อไพร่พลทราบว่าเปลี่ยนแผ่นดินทิ้งเสีย ก็พากันหนีขึ้นไปกับพระยานครราชสีมาเก่า ซึ่งถูกเปลี่ยนสำหรับให้กรมพระราชวังหลังขึ้นไป

เป็นผู้สำเร็จราชการเมือง พากันไปอาศัยอยู่ที่เขาน้อยใกล้บั้ถวี ที่จะไปอยู่นานไม่เร็วนัก ถึงกับปลูกต้นหมากรากไม้ไว้ ครั้นได้ตัวลงมาก็ทรงพระกรุณาโปรดจะไม่ประหารชีวิต แต่หากตัวไม่ยอมอยู่ เห็นจะเป็นคนอ่อนมากจนไม่น่ากลัวอันตราย

๖๙. เจ้าฟ้ากระษัตริย์ศึกเข้าเมืองได้ ณ วันจันทร์ เดือน ๑๐ ขึ้น ๓ ค่ำ เจ้าเมืองหนี ได้พระแก้วพระบาง

๖๙. ความตรงนี้เอาเรื่องมหาดาแทรกกลาง เรื่องจึงได้แขวนอยู่ เจ้าฟ้ากระษัตริย์ศึกไปล้อมเมืองเวียงจันทน์ อยู่จนวันจันทร์เดือน ๑๐ ขึ้น ๓ ค่ำ จึงได้ ๆ เมือง เจ้าบุญสารเจ้าเมืองล้านช้างหนีได้พระแก้วพระบาง

๗๐. พระอัยกาเข้าเมืองได้ ๓ วัน เจ้าลูกทรงครรภ์ประสูติเจ้า ณ วันศุกร์ เดือน ๑๐ ขึ้น ๗ ค่ำ ประสูติเป็นพระราชกุมาร ประโคมแตรสังข์ ลั่นฆ้องชัย แมงมุมทั้งไข่ จิ้งจกตกพร้อมกัน แมงมุมอนิจกรรม จิ้งจกไปได้ ๑๒ วันเจ้าแม่สิ้นพระชนม์

๗๐. เจ้าฟ้ากระษัตริย์ศึกพระอัยกา เข้าเมืองเวียงจันทน์ได้ ๓ วัน ข้างนี้เจ้าลูกประสูติ นี่กล่าวโดยความชื่นชมยินดีสนิทสนมเจ้าลูกองค์นี้ คือ สมเด็จพระเจ้าปฐมบรมอัยยิกาเธอ ที่ท่านผู้แต่งหนังสือนี้ จะได้ไปอยู่ที่นั้น เหตุด้วยเป็นหลาน จึงรู้เรื่องแมงมุมและจิ้งจกตก และรู้เรื่องสิ้นพระชนม์ใน ๑๒ วัน

๗๑. ส่วนเจ้าลูกให้พระพี่นางเธอเอาไปเลี้ยง ให้นามเจ้าสุพันทวงษ์

๗๑. คำที่เรียกว่าพระพี่นางในที่นี้ เป็นข้อสงสัยอันหนึ่งซึ่งยังจะมีต่อไปในข้อที่ลงโทษภายหน้า ว่าจะเป็นพระพี่นางของเจ้ากรุงธนบุรี หรือสมเด็จพระเทพสุดาวดี สมเด็จพระศรีสุดารักษ์ ไว้วินิจฉัยต่อไป แต่ข้อซึ่งต้องจดลงไว้ว่าประโคมในเวลาประสูติและนามสุพันธุวงศ์ เพื่อจะให้รู้ว่าเทียบที่เจ้าฟ้า

๗๒. ศพนั้นก่อกุฎไว้วัดบางยี่เรือ ให้ประโคมทุกเพลา ณ เดือนอ้ายมีศุภอักษรขึ้นไปถึงเจ้าฟ้ากระษัตริย์ศึก ว่าสำเร็จการศึกแล้วให้กลับลงมา บุตรนั้นเสียแล้ว ยังแต่หลานเป็นผู้ชาย แล้วรับสั่งให้หาเจ้านครด้วย

๗๒. การพระศพสมเด็จพระเจ้าปฐมบรมอัยยิกาเธอ ซึ่งเป็นพระมารดาเจ้าฟ้าเหม็นองค์นี้ มีหมายว่า จุลศักราช ๑๑๔๒ ปีชวดโทศก มีหมายเวรนายควรรู้อัศว์ ว่าเจ้าพระยาจักรีรับสั่งใส่เกล้า ฯ สั่งว่า จะได้พระราชทานเพลิงศพมารดาสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ ณ วัดบางยี่เรือนอก ให้ทำการเมรุเป็นอย่างพระศพเจ้าฟ้า และเครื่องการพระศพครั้งนี้ เจ้าพระยาจักรีให้ช่างทำสังเค็ดเอก ฉัตรราชวัติหีบบุทองอังกฤษทั้งสิ้น และโรงพิเศษทิมพระสงฆ์สังเค็ดสามสร้างและโรงโขนโรงหนังรำระทาดอกไม้เพลิงต้นกัลปพฤกษ์ การทั้งปวงเหมือนอย่างพระศพกรมขุนอินทรพิทักษ์ พระเจ้านราสุริวงษ์ จะได้พระราชทานเพลิงพระศพพระมารดาสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ ณ เดือน ๗ ปีชวด โทศก หลวงศรีภาพสมุดให้ตัวอย่าง มีรูปเมรุ ในงานเมรุคราวนี้พระราชทานเงินโรงการเล่นขึ้นทุก ๆ อย่าง

๗๓. เจ้าฟ้ากระษัตริย์ศึกทราบแล้ว เร่งรีบการที่จะส่งพระพุทธปฏิมากรแก้วมรกตลงมา ประทับ (รอน) แรมมาถึงกรุงเก่า ณ วันเดือนสี่ รับสั่งให้ตั้งพลับพลาที่ประทับ ณ บางธรณีสวนมะปราง

๗๓. การรับพระแก้วมรกตมีในหมายรับสั่งเหมือนกัน เริ่มว่า ณ วันอังคาร เดือน ๓ แรม ๒ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๔๑ ปีกุน เอกศก เสด็จออกท้องพระโรง ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอินทรพิทักษ์ เสด็จขึ้นไปรับพระแก้วมรกต (เสด็จ) ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๓ แรม ๔ ค่ำ เพลาตี ๑๑ ทุ่ม ถึงท่าเจ้าสนุก ณ วันศุกร์ เดือน ๓ แรม ๕ ค่ำ ครั้น ณ วันอังคาร เดือน ๓ แรม ๙ ค่ำ พระแก้วมาถึงท่าเจ้าสนุก ครั้นรุ่งขึ้น ณ วันพุธ เดือน ๓ แรม ๑๐ ค่ำ ปีกุน เอกศก ตั้งการสมโภช ให้มีเครื่องเล่นต้นกัลปพฤกษ์ ๓ วัน ๓ คืน กลางวันมีละครหลวงวิชิตณรงค์ ๑ โรง ช่องระทา ๓ โรง เพลงนายอ้น นายดี ๑ วง ปรบไก่นายแก้ว อำแดงนุ่น ๑ วง ญวนหก กลางคืนหนังโรงใหญ่ พระราชสุภาวดีโรงหนึ่ง หมื่นแก้วโรงหนึ่ง ต้นกัลปพฤกษ์วันละ ๔ ต้น ๆ ละ ─┼─ ๑ * ทั้ง ๓ วัน เป็นเงิน ─┼─ ๑๒ ดอกไม้มีระทา ๔ ระทา จุดทั้ง ๓ คืน

---

* ถ้าผู้ใดได้เห็นต้นตำราจะเห็นรอยหรดาลจาง ๆ เช่นนี้ ─┼─ ๑ จะว่าข้าพเจ้าคัดเพิ่มเติมเอาเองตามชอบใจ ขอให้ดูยอดเงินทั้งต้นละตำลึงวันละ ๔ ต้น เหตุใดเงินจึงจะเป็น ๑๒ ชั่ง ยอดนอกก็ถูกกันหมด การที่เป็นเช่นนี้ เพราะเดิมเป็นตัวดินสอมาลากเส้นหรดาล แต่ผู้ลากอวดรู้ตามแบบนักเรียนใหม่ ๆ ซึ่งว่าหนังสือเก่าอ่านไม่ออก

ครั้นรุ่งขึ้น ณ วันเสาร์ เดือน ๓ แรม ๑๓ ค่ำ เพลาเช้า แห่พระแก้วพระบางไปลงเรือต้นตะพานเรือกเก่าฟากตะวันตก เรือพระที่นั่ง ๑๓ วา ทรงพระแก้วลำหนึ่ง เรือพระที่นั่ง ๑๕ วา ซึ่งถวายพระสงฆ์วัดฉลัก ทรงพระบางลำหนึ่ง โขมดยาทองทึบใส่พระคัมภีร์ลำหนึ่ง เรือคู่แห่พระราชาคณะ โขมดยาใหญ่ ๔ โขมดยาน้อย ๓๓ รวมเรือโขมดยา ๓๗ เรือศีรษะนก ๑๐ เรือพระสงฆ์กราบ ๑๑ เรือพระ ๕๗ ลำ เรือดั้งมีละครและพิณพาทย์ครบลำ ๖ เรือกราบขึ้นไปรับพระแก้วพระบาง ๒ ลำ เรือพระที่นั่งกรมขุนอินทรพิทักษ์ลำหนึ่ง เรือตามเสด็จในกรม ๖ ข้าทูลละออง ฯ ๑๖ รวม ๒๒ รวมเป็นเรือขึ้นไป ๒๕ ลำ เรือกราบลงมาแต่กองทัพ เรือแฝง ๖ เรือข้าทูลละออง ฯ ๒๐ รวม ๒๖ ลำ รวมเรือกราบข้างฝ่ายคฤหัสถ์ ๕๑ ลำ รวมเรือแห่ทั้งปวง ๑๑๕ ลำ

แห่ลงมาประทับแรมขนานน้ำ ประจำท่าพระราชวังหลวง (กรุงเก่า)

ครั้นรุ่งขึ้นวันอาทิตย์ เดือน ๓ แรม ๑๔ ค่ำ แห่มาประทับแรมอยู่ที่ประทับสามโคก ครั้นรุ่งขึ้นวันจันทร์ เดือน ๔ ขึ้น ๑ ค่ำ ถึงพระตำหนักบางธรณี เพลาค่ำวันอาทิตย์ เดือน ๓ แรม ๑๔ ค่ำ ณ วันจันทร์ เดือน ๔ ขึ้น ๑ ค่ำ ให้จุดดอกไม้เพลิง ๒ คืน มีดอกไม้รุ่ง ๕ ขดฝอยทอง กังหัน ช่อม่วง และดอกไม้น้ำ

๗๔. ณ วันเดือน ๕ ขึ้น ๕ ค่ำ ลุศักราช ๑๑๔๒ ปีชวดโทศก รับสั่งให้ข้างในลงเรือประพาส ๔ ลำ ข้างหน้า ๔ ลำ ให้เจ้านครแต่งประพาส ๒ ลำ ๖ ลำด้วยกัน ให้พร้อมลำแต่ตีสิบเบ็ด

๗๔. เรือประพาสที่กล่าวไว้ในนี้ แปลว่าเรือดอกสร้อยสักรวา เช่นเขาแต่งว่า "สักรวามาพร้อมเรือประพาส" ข้อความที่มีในร่างหมายว่าด้วยเสด็จขึ้นไปรับ วันคลาดเคลื่อนกันกับที่ท่านจดไว้นี้ แต่ควรจะเชื่อหมายรับสั่งเป็นแน่ มีข้อความในหมายรับสั่งนั้นว่า ดังนี้

"ครั้น ณ วันอังคาร เดือน ๔ ขึ้น ๒ ค่ำ เสด็จขึ้นไปรับพระแก้วมรกต ณ พระตำหนักบางธรณี ครั้นเวลาบ่าย ๓ โมงฯ ทรงฯ ให้แห่ลงมานครธนบุรี กระบวนแห่หน้าเครื่องเล่นโขนลงสามบ้านหลวงรักษาสมบัติหนึ่ง งิ้วลงสามบ้านพระยาราชาเศรษฐีหนึ่ง หลวงรักษาสมบัติหนึ่ง (รวมงิ้ว) ๒ ลำ ละครไทยหมื่นเสนาะภูบาลลำหนึ่ง หมื่นโวหารภิรมย์ลำหนึ่ง ละครเขมรหลวงพิพิธวาทีลงเรือสามบ้านลำหนึ่ง ปี่กลองจีนหลวงโชฎึกลำหนึ่ง ญวนหกลงเรือญวนลำหนึ่ง หุ่นลาวลงเรือกุแหละลำหนึ่ง ชวารำหน้าลำหนึ่ง มโหรีไทยหลวงอนุชิตธารา มโหรีฝรั่งหลวงศรียศ มโหรีเขมรพระองค์แก้วลำหนึ่ง"

"เรือดั้งเรือโขมดยาลงมาชักเรือละครรำ ๓ รามัญรำหนึ่ง ปลายเชือก ๒ หลัก สามบ้าน ๔ คู่ชัก เรือพระที่นั่งทรงหนึ่ง เรือแผง* ๘ เรือพระเจ้าลูกเธอ ๒๓ เรือคู่แห่ชัก ๘๔ รวมเรือกราบ ๑๑๒ ลำ แห่หลัง เรือเครื่องเล่นงิ้วญวน ๒ ลำ เรือกราบแห่ ๑๖ รวม ๑๙ รวมเป็นเรือขึ้นไปรับถึงบางธรณี ๑๕๔ ลำ บรรจบกับที่แห่ลงมารวมเป็นเรือ ๒๔๖ ลำ"

พระแก้วมรกตมาขึ้นที่ตะพานบ้อมต้นโพธิ์ ปากคลองนครบาล คงจะอยู่เยื้องเหนือหน้าพระอุโบสถเดี๋ยวนี้ สัสดีเกณฑ์ให้ตั้งราชวัติ

---

* เรือแผงนี้เป็นเรือประเทียบ

ฉัตรเบญจรงค์รายทางและล้อมรอบโรงพระแก้ว ตั้งกระบวนแห่มีเครื่องสูงกลองชนะคู่แห่ ๔๐ แห่เข้าประตูรามสุนทรมาไว้ในโรง

๗๕. เรือข้าราชการ สวนเรือพระที่นั่งเจ้าคันธวงษ์ ล่มหน้าวัดระฆัง พี่เลี้ยงทั้ง ๔ รับเสด็จไว้ได้

๗๕. เจ้าคันธวงษ์คนนี้ไม่รู้ว่าใคร สุพันธวงษ์เห็นจะไม่เรียกผิด เพราะเป็นหลาน วัดระฆังเวลานั้นเรียกวัดบางว้า ที่เรียกวัดระฆัง เรียกตามปัจจุบันเวลาเล่าเรื่อง

๗๖. พอสว่างเรือประพาสข้างใน ถึงหน้าวัดชัยชนะสงคราม

๗๖. วัดชัยชนะสงครามนี้ เรียกตามเวลาที่เขียนหนังสือไม่ใช่เวลาเมื่อเกิดเหตุเหมือนกัน

๗๗. ดวงพระสุริยเยี่ยมเพียงปลายไม้ ฤกษ์บนนั้นวิปริต รูปเมฆเป็นอาวุธผ่ากลางดวงอาทิตย์เป็นอัศจรรย์

๗๗. คงจะได้เห็นกันว่าเป็นลาง แต่เห็นจะยังไม่ใช่ลางแผ่นดินแผ่นทรายทีเดียว เป็นลางจะถูกเฆี่ยนถูกฆ่ากันมาก

๗๘. พอสายงายถึงพร้อมกันที่ประทับ ทราบว่าเรือพระที่นั่งพระองค์เจ้าคันธวงษ์ เรือข้าราชการสวนเรือเจ้าล่ม พี่เลี้ยงทั้ง ๔ รับเสด็จไว้ได้ กริ้วบอโทนพัน (พานท้าย) ที่นั่ง ให้ลงพระราชอาชญาคนละร้อย ผีพายคนละห้าสิบ

๗๘. คำที่ว่าบโทนพันที่นั่ง บโทนพานท้ายเรือพระที่นั่งเสียคอกกระมัง

๗๙. ขุนนางบรรดาตามเสด็จ ให้ลงพระราชอาชญาภรรยาแทนผัว ๆ จะได้แห่พระแก้ว

๗๙. ถึงไปแห่ก็ไม่สนุกเต็มที่

๘๐. เสด็จกลับรับพระแก้วพระบางลงมา เรือประพาสดอกสร้อยสักรวา มโหรีปี่พาทย์ ละครโขนลงแพลอยมาตามกระแสชลมารค พยุหบาตรากระบวนเรือ ประทับท่าวัดแจ้งเชิญพระแก้วขึ้นทรงพระยานุมาศ แห่มา ณ โรงพระแก้วอยู่ที่ท้องสนาม

๘๐. แห่พระทางเรือตามที่ว่านี้ ละครโขนเล่นมาในเรือ ไม่ใช่ทอดทุ่นหน้าพระตำหนักแพ ซึ่งเรือหรือแพพระมาจอดฉลองอย่างเช่นทำกันในชั้นหลังๆ ร้องรำกันลงมาในกระบวนแห่ทีเดียว ดูก็จะครึกครื้นอยู่ ถ้าหากว่าไม่เงียบเหงาด้วยเรื่องเมียถูกเฆี่ยน

๘๑. พลับพลาเสด็จอยู่กลาง ละครผู้หญิงละครผู้ชายอยู่คนละข้าง เงินโรงผู้หญิง ๑๐┼ เงินโรงผู้ชาย ๕┼ มี ๗ วัน ต้นกัลปพฤกษ์ ๔ ต้น ต้นละ ๑┼ บรรดาการมหรสพสมโภชพร้อม เครื่องเล่นดอกไม้พุ่มระทาถ้วนเสร็จ

๘๑. การฉลองพระแก้วและพระราชกุศล อยู่ข้างจะได้ความกว้างออกไป พลับพลานั้นเห็นจะเป็นพลับพลายาวปลูกขึ้นใหม่ ทอดพระเนตรได้ทั้ง ๒ ด้าน แต่ข้อความในหมายรับสั่งยังมีพิสดารขึ้นไปกว่านั้น คือพระแก้วลงมาถึงโรงแล้ว ไม่ได้สมโภชเป็นการใหญ่

ทันที จะเป็นด้วยการปลูกสร้างหรือตกแต่งยังไม่เรียบร้อยอย่างหนึ่ง จึงรอไว้สมโภชพร้อมกับวิสาขบุรณมีในระยะที่ว่างนั้น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิณพาทย์ไทยพิณพาทย์รามัญ และมโหรีไทย มโหรีแขก ฝรั่ง มโหรีจีน ญวน เขมร ผลัดเปลี่ยนกันสมโภช ๒ เดือนกับ ๑๒ วัน พระราชทานเบี้ยเลี้ยงผู้ที่มาเล่นนั้น หมื่นราชาราช มโหรีไทย ชาย ๒ หญิง ๔ พระยาธิเบศรบดี มโหรีแขก ๒ มโหรีฝรั่ง ๓ พระยาราชาเศรษฐีองเชียงชุน มโหรีญวน ๑๕ พระยาราชาเศรษฐี จีน มโหรีจีน ๖ พระยารามัญวงษ์ มโหรีมอญ คนเพลง ชาย ๒ หญิง ๔ พิณพาทย์ ๙ หลวงพิพิธวาที มโหรีเขมร ชาย ๔ หญิง ๓ หมื่นเสนาะภูบาล พิณพาทย์ไทย ๕ รามัญ ๕ ลาว ๑๒

ครั้น ณ วันเสาร์ เดือน ๖ ขึ้น ๙ ค่ำ เสด็จออกพลับพลายกฯ ทรงฯ ให้เรียกเครื่องเล่นคู่มวยคู่ปล้ำ กระบี่กระบองทั้งปวง ให้เล่นทอดพระเนตรก่อนการสมโภช ๔ วัน พระราชทานรางวัลถึง ๓|๒๕

งานสมโภชแท้นั้นได้เริ่มต่อวันพุธ เดือน ๖ ขึ้น ๑๓ ค่ำ เป็นต้น งานติดต่อกันไปถึง ๗ วัน ๗ คืน การสมโภชได้แบ่งออกตั้งทั้ง ๒ ฟากลำน้ำเจ้าพระยา เหตุด้วยเวลานั้นไม่มีกำแพงข้างริมน้ำ ตั้งระทาฟากละ ๑๐ ต้น หว่างระทามีโรงรำ ๙ โรงทั้ง ๒ ฟาก ในโรงรำฟากตะวันออกนั้น มีโขน ๓ โรง รำหญิง ๒ โรง งิ้ว ๑ โรง หนังกลางวัน ๑ โรง หุ่นลาว ๒ โรง กลางคืนมีหนังไทยหว่างระทา ๙ โรง หนังจีน ๒ โรง รวม ๑๑ โรง โรงงานมหรสพใหญ่ฟากตะวันออก มีหุ่นลาวโรงหนึ่ง ละครเขมรโรงหนึ่ง งิ้วจีนโรงหนึ่ง

งิ้วญวนโรงหนึ่ง รวม ๔ โรง การเล่นที่กันมาเล่นฝั่งตะวันออก เป็นงิ้วเป็นหุ่นลาวละครเขมรเช่นนี้ เพราะเหตุที่ฟากตะวันออกเป็นหมู่บ้านญวนและจีนเช่นตลาดสำเพ็ง มีผู้คนมาก

ส่วนข้างตะวันตก โรงรำหว่างระทา ๙ โรงนั้น มีโขน ๒ โรง รำหญิง ๒ โรง งิ้ว ๑ โรง หุ่นมอญ ๑ โรง โรงงานมหรสพใหญ่ ละครข้างใน ๑ โรง เงินโรงวันละ (๑) ๑๐|— โขนโรงใหญ่ ๒ โรง ละครผู้ชายโรงใหญ่ ๑ โรง เทพทอง ๑ โรง รวม ๕ โรง

หกไม้สูงสามต่อต้นหนึ่ง หกไม้ลำเดียวสามต้น ไต่ลวดสายต่ำหนึ่ง ญวนหก คนต่อเท้าสองคน ปรบไก่วงใหญ่ ๑ วง โมงครุ่ม ระเบง ชวารำหน้า ตรีวิไสย กระอั้วแทงควาย จีนเงาะ กลางคืนหนังหว่างระทา ๙ โรง หนังโรงใหญ่ ๒ โรง มังกร ญวนรำโคม เวลาเย็นมีมวยหน้าพลับพลา พระราชทานรางวัลใน ๗ วันนั้นถึง (๔๖) ๑๑|๓

ต้นกัลปพฤกษ์ทิ้งทาน ฟากตะวันออก ๔ ต้น ฟากตะวันตก ๘ ต้น รวมวันละ ๑๒ ต้น ๆ ละ (๑) —|—

เขารวมเงินในการรับพระแก้ว ตั้งแต่เจ้าฟ้ากรมขุนอินทรพิทักษ์ขึ้นไปรับที่ท่าเจ้าสนุกวันพฤหัสบดี เดือน ๓ แรม ๔ ค่ำ มาจนถึงเสร็จการสมโภชวันพุธ เดือน ๖ แรม ๕ ค่ำ ทั้งค่าปลูกสร้างค่าเลี้ยง เงินงานดอกไม้เพลิงรวมกัน (๙๓๗) ๓|๑/๒ ในท้ายจดหมายนั้นเขียนไว้ว่า “พระ

ราชทานน้ำอมฤตยู กล่าวครึ่มรรค ๔ ผล ๔ พระนิพพาน ๑ สัตถา เทวามนุสานัง" ดูปลื้มมาก

๘๒. (เงิน) วันละ ๑┼ แจกทานคนแก่อายุ ๖๐ ๑┼๒ อายุ ๘๐ ๒┼ อายุร้อย ๒┼๒ สมโภชถ้วนสัตตวาร

๘๒. เงินเพียงวันละชั่งเดียว แจกคนอายุ ๓ ชั้นนี้ คนแก่เห็นจะมีน้อยเต็มทีจึงได้พอ

๘๓. ให้มีละครผู้หญิง ประชันกับละครเจ้านคร วันหนึ่งเงินโรง ๕┼ ละครหลวงแบ่งออกประชันกันเอง โรงละ ๕┼ มีอีก ๓ วัน

๘๓. ในจดหมายที่ได้ยกมาลงไว้มีแต่มีมโหรีก่อนงาน ซ้อมมวยก่อนงาน ในหนังสือกรมหลวงนรินทรเทวีนี้ กลับได้ความว่ามีท้ายงานต่อออกไปอีกถึง ๓ วันดังนี้ ละครเจ้านครนี้ดูออกจะตื่น ๆ กันอยู่อย่างไร แต่เริ่มแรกจับตัวได้ก็กล่าวถึงได้ละคร เมื่อกลับออกไปเป็นเจ้านครก็กล่าวถึงเรื่องละคร จะฉลองพระแก้วก็ต้องให้หาตัวเจ้านครเข้ามา เพื่อจะให้เอานางละครลงเรือประพาสและเล่นสมโภชพระแก้ว ถึงให้มาเล่นประชันกับละครหลวง ทีละครของเจ้านครจะดีและน่าจะไม่ใช่ละครชาตรี ที่จะดีเพราะไม่ได้บ้านแตกเมืองเสียด้วยพม่า ยังคุมโรงกันติดอยู่ ส่วนละครหลวงนั้นคงจะพึ่งผสมขึ้นใหม่

บทละครเจ้านครคงเปนบทที่ได้ไปจากกรุงเก่า แต่เมื่ออ่านเวลานี้ คล้ายละครชาตรี และเห็นว่าเปนชาวนอกคัดเขียนออกไป ได้คัด ตัวอย่างตามฉบับเดิมไว้พอให้แลเห็น

"มาจะกล่าวบทไป เถิงสุริวํงเทพไทเรืองชี สีอํงลวนทรงธรณี ทุกบุรีตรีชวาไมเทยิมทัน ทาวรวมบิตุเรดมานดา วิดทยายิ่งยวด กวนขัน อันพระเชตถาภูทรํงทำ งามลำเทวาเนรมิต ผิวภอง ออ่รสุนทร่าโฉม ประโลมโลกเลิดลำล่ลานจิด ดงงพระนะราวํง ทรํงฤทธ ทุกทิดเกรงเดดกระจายจอน"

กล่าวเมืองที่แปลกซึ่งเห็นปรากฏว่ามีแต่กรุงเก่า ไม่มีใน กรุงเทพฯ

"โรงเคริองโรงแสงไภยจิด เพงพิดเรยิงรันทรงสายขวา ที่นั่งโถงโรงสุวันอ่ลังกา สาลาใญด่าดดู่งาม อันที่นั่งทรงบึนทังซายขวา เปนสง่าเอกเอยิมเหยิมหาน เก้ยสํงสุมํนทาพิเสกธาน โรงอาลักเรยิง ตามเปนลันมา"

หนังสือนี้ที่หอสมุดเขาว่า เปนพระราชนิพนธ์พระพุทธยอดฟ้า แต่ข้าพเจ้าเห็นมิใช่ เปนหนังสือบทละครกรุงเก่า ชาวเมืองนคร ศรีธรรมราชคัดไป สำเนียงจึงได้กวัดแกว่ง ถ้าหากว่าจะได้เปน พระราชนิพนธ์แก้ไข ก็มีแปลกอยู่แต่ที่ไม่ใช่หน้าพาทย์คาบลงที่คำ หนึ่งหรือคำสาม นึกสงสัยว่ากรุงเก่าก็คงจะไม่ใช้กันมาบ้างแล้ว

แต่พระราชนิพนธ์เจ้ากรุงธนบุรีนั้นผิดจากนี้มาก มีเล่ากันว่า ดังโฮกฮากหลายตอน เมื่อจวนจะคลั่งอยู่แล้ว พระราชนิพนธ์ที่ต้อง ถูกเฆี่ยนถูกตีกันมากตอนถวายลิง ว่า

"กลางวันก็ใช้กลางคืนก็ใช้ นั่งยามตามไฟ ตีเกราะเคาะไม้ อยู่ไม่ได้จึงหนีมา"

ต้นเสียงร้องไม่ได้ ถูกเฆี่ยนเสียหนักหนาเอาจนร้องได้

ฉบับที่ได้เห็นดูไม่รุนแรงเหมือนคำเล่าที่กล่าวมาแล้ว แต่ใช้ศัพท์ลึก ๆ รุ่มร่ามอยู่ หน้าพาทย์ตามแต่จะต้องการที่ไหน ๆ ได้หมด ร้องได้คำหนึ่งก็ถึงหน้าพาทย์ สามคำก็ถึงหน้าพาทย์ ลักษณะที่เป็นเช่นนี้ ไม่เฉพาะเจ้ากรุงธนบุรี อย่างเก่าก็มีมา ส่วนที่เจ้ากรุงธนบุรีแก้นั้น มักจะปรากฏอยู่ในตอนทัพศึกและในเรื่องอิทธิฤทธิวิชาไปทางนั่งพระธรรม

ตัวอย่างหน้าพาทย์นึกจะเอาที่ไหนเอาที่นั่นดังนี้

"๏ ฝ่ายเทพะพาลีคมคัน เชิญพระพอรผายผันอาษา มาจัดพลแปลงกายา เป็นภาษาราชภาลี ฯ

ฝ่ายเทวะทั้งนั้นบิดเบือน เหมือนหนึ่งวานรกระบี่ศรี ฯ แพละเหาะจากไกรลาศคีรี เข้าทำลายพิธีทันใด ฯ เชิด กราว เสนายักษ์

๏ ฝ่ายมารซึ่งได้รักษา อหังการ์เข้าบุกรุกไล่ ฯ เชิด วานร

พวกพาลีต่อชิงชัย เข้าดับไฟตือสุรา ฯ เชิด ๒ คำ"

ตอนที่ว่าด้วยการรบทำนองเนื้อความดังต่อไปนี้

"๏ ทศกรรฐ์ครั้นเห็นก็เดือดดาล ทะยานเข้าชิงชัยศรี บึกบ้องกองหน้าเข้าราวี อสุรีผลันผลุนชิงชัย ฯ เชิด

ไล่กระบี่ตีตามพัดฟาด ผาดโผนโจนติดประชิดไล่ วานรล้มตายพ่ายไป ไล่ตามหั้มหั่นไพรี ฯ เชิด ๔ คำ ๑—

๏ พระรามก็ยอทับแตก แยกกองรุกรบยักษี ฯ

๏ ฝ่ายกองคอยแอบในพนาลี ก็ตีขนาบข้างมา ๏ เชิด

๏ กลับรบหมู่มารพังพ่าย ล้มตายมอดม้วยสังขาร์ ไล่รุกบุกบั่นพั่นมา โกลาหะลังเป็นโกลี ฯ เชิดกราวรำ ๔ คำ"

บทเข้าพระกรรมฐานร้องช้า ๒๐ คำ เหลือสติกำลังเช่นต่อไปนี้

"ช้า

๏ พระมุนีจึงว่าเวรกรรม มันทำท่านท้าวยักษี อันจะแก้ไขไปให้ดี ต่อกิจพิธีว่องไว จึงจะสิ้นทิละสาบหยาบหยาม พยายามอนุโลมลามใหม้ ล้างลนอะกุศลถุลจัย เข้าไปในเชาวะวิญญาณ เป็นศีลสุทธ์วุทธิ หิริโดยตทังคะประหาร คือบาทแห่งโคตระภูญาณ ประหารโทษเป็นที่หนึ่งไป แล้วจึงทำขั้นที่สอง โดยเนกขัมมะคลองแถลงไขก็เป็นศิลาทับระงับไป อับภัยพิฦคะโอฬาร์ อย่าว่าแต่พาละโภยไภยปืนไฟไม่กินนะยักษา ทั้งหกสวรรคชั้นฟ้า จะฆ่าอย่างไรไม่รู้ตาย อย่าคัละนาไปถึงผู้เข่นฆ่า แต่วิญญาณ์คิดก็ฉิบหาย จะทำอย่างใดไม่รู้ตาย อุบายถอยต่ำลงมา อันได้เนกขัมมะประหารแล้ว คือแก้ววิเชียรไม่มีค่า ทั้งฤทธิและจิตระวิชา อีกกุพะนามะโนมัย กอบไปด้วยโสตรประสาทญาณ การชาติหน้าหลังระลึกได้ ถึงนั้นแล้วอันจะบรรไลยไม่มีกะตัวถ่ายเดียว อย่าประมาณแต่การเพียงนี้ สามภพธาตรีไม่

คาเคี่ยว สาบไปแต่ในนาฑีเดียว หมี่ทันเหลี่ยวเนตรอสุรา จะสาอะไรกับรามลักษมณ์ ถึงไตรจักรทั่วทศทิศา ไม่ครั่นครือฤทธิวิทยา ถ้าปรารถนาเจ้าเรียนเอา ฯ ๒๐ คำ"

ข้อความที่เรียงลงนี้ เป็นความในใจเจ้ากรุงธนบุรี สำแดงออกให้เห็นชัดเจนดีนัก ที่เชื่อวิชากล้าหาญและที่เพลิดเพลินในทางกรรมฐาน รูปร่างความคิดเป็นเช่นนี้

ละครเจ้านครกับละครหลวงเล่น ก็เห็นจะพอดีรั้งกันไปคนละไม้

สังเกตดูโปรดละครมาก ไปตีเมืองฝางได้แล้ว ยังให้มารับละครขึ้นไปเล่นสมโภชพระฝาง การฉลองพระนี้ดูเจ้ากรุงธนบุรีเองจะสนุกมากกว่าคนอื่น

๘๔. ถวายเงินกัลปนาให้ซื้อทองคำเครื่องประดับ

พระแก้ว ๑๐๐

๘๔. พระแก้วเมื่ออยู่เวียงจันทน์นั้น การตกแต่งเห็นจะไม่มีอะไรผิดจากพระธรรมดา จึงได้อุทิศเงินถวายไว้ ค่อยซื้อทองคำเครื่องประดับไป

๘๕. เสร็จการสมโภชแล้ว ให้ทอผ้าไตรเอกไตรละ

๑ ร้อยไตรถวายทั้งวัด

๘๕. การหาผ้าเวลานั้นจะเหลือหา จึงต้องทอ ราคาก็แพงมากอยู่ แต่คำที่ว่าถวายทั้งวัดลงไปข้างท้ายนี้ น่าจะพลาดพลั้งอย่างไรอยู่ หรือ "ทั้ง," จะเป็น "ทุก" ถวายทุกวัด หรือสำหรับสวดมนต์ฉลองพระแก้ว

๘๖. ถวายเงินไปที่วัดชำรุดคร่ำคร่า ในแขวงกรุงธนบุรีวัดละ ๑๐ ─┼─ ให้เจ้าวัดจัดแจงทำเครื่องบนขึ้นบุรณปฏิสังขรณ์โดยกำลังสมณะเป็นหลายวัด

๘๖. วัดเห็นจะไม่มีหลังคาโดยมาก เงินนี้คงจะสำหรับทำหลังคาครอบโบสถ์เท่านั้น

๘๗. ให้ปลูกไม้ไผ่ ๑๐๐๐ ไม้แก่น ๑๐๐๐ ไว้ท่าท่านผู้มีบุญจะมาข้างหน้า จะได้สร้างปราสาท ไม้ไผ่จะทำร่างร้าน ไม้แก่นดูกในก่อตั้งเสาปราสาท ปลูกไว้สำหรับผู้มีบุญจะมา พระองค์ท่านจะเหาะแล้ว

๘๗. เรื่องปลูกไม้ไผ่ ปลูกไม้แก่น เห็นบ้าพูดเป็นลาง

๘๘. ให้แต่งสำเภาทรงพระราชสาส์น ไปถึงพระเจ้าปักกิ่ง ว่าจะขอลูกสาวพระเจ้าปักกิ่ง ให้เจ้าพระยาศรีธรรมาธิราชผู้เถ้า กับหลวงนายฤทธิ หลวงนายศักดิ์เป็นราชทูต หุ้มแพรมหาดเล็กเลวไปมาก แต่งเครื่องบรรณาการไปกล่าวขอลูกสาวเจ้าปักกิ่ง

๘๘. เรื่องขอลูกสาวเจ้าปักกิ่งนี้ เคยได้ยินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรับสั่งเล่าให้ฟัง แต่ครั้นเมื่อค้นดูในสำเนาพระราชสาส์นห้องอาลักษณ์ จำนวนจุลศักราช ๑๑๔๓ ได้ความว่าทูตครั้งนั้นเป็นสองสำรับ ทูตที่เชิญพระราชสาส์น คุมเครื่องราชบรรณาการตามเคยสำรับหนึ่ง แต่พระราชสาส์นนั้น ไม่ใช่ส่งของไปเจริญทางพระราชไมตรี ตามธรรมเนียมเท่านั้น มีข้อความแถมท้าย

พระราชสาส์น เหมือนหนึ่งเข้าใจว่าหนังสือฉบับนั้น พระเจ้ากรุงจีนจะได้อ่านเอง

กล่าวโทษเจ้าพนักงาน ว่าเรียกค่าธรรมเนียมรับบรรณาการถึง ๓๐ ชั่ง แล้วก็ลดจำนวนบรรณาการลงเสีย หักเป็นค่าธรรมเนียม และขังทูตไม่ให้เที่ยวเตร่ และแกล้งทูตไม่ให้กลับด้วยเรือของตัว ต้องโดยสารเรือเข้ามา ข้อความทั้งนี้พระเจ้ากรุงต้าฉิ่งทรงทราบหรือไม่

ข้อหนึ่งเชลยที่ได้ส่งไปเมืองจีน เมื่อไม่อยากฟั่งเรื่องศึกพม่าแล้ว ขอให้ส่งกลับเข้ามาให้ถูกตัวถูกฝา คำที่ว่าถูกตัวถูกฝานี้ เจ้ากรุงธนบุรีชอบพูดนัก ตราตั้งเจ้านครก็ใช้ถูกตัวถูกฝา ถ้าเป็นกรรมการกิมตึ๋งก็เห็นจะเป็นสังฆราชผิดฝา ไม่ปรากฏว่าเชลยครั้งไร ส่งไปเมื่อไร ที่จริงเชลยเหล่านี้ ก็คงตกอยู่ตามกวางตุ้งนั้นเอง

ต่อไปอีกว่าด้วยช่วยคนหาปลาเรือแตกพลัดเข้ามาบ้าง ช่วยจีนที่ลงมารบเมืองพม่า พม่าจับได้เอามาไว้เสียปลายเขตแดนข้างใต้ กองทัพกรุงเทพฯ ขึ้นไปรบพม่าได้จีนเหล่านั้นมาเป็นคราว ๆ หลายคราว ได้ให้ข้าวสารให้เสื้อผ้าคิดเพื่องคิดสลึง รวมเบ็ดเสร็จเป็นเงิน ๔ ชั่งเศษ พระเจ้ากรุงต้าฉิ่งทราบความหรือไม่

คราวนี้ ถวายของนอกบรรณาการ ฝาง ๑๐๐๐๐ หาบ งาช้าง ๑๐๐ หาบ ดีบุก ๑๐๐ หาบ นอระมาด ๑ หาบ พริกไทย ๓๐๐๐ หาบ ช้างพลาย ๑ ช้าง

จะขอแต่งสำเภาบรรทุกสินค้าออกไปเที่ยวละ ๓ ลำ อย่าให้ต้องเสียค่าจังกอบ จะซื้อของที่ไม่ต้องห้ามเช่นอิฐ เข้ามาสร้างพระนคร

ขอให้ช่วยหาต้นหนสำเภา จะแต่งไปซื้อทองแดงเมืองญี่ปุ่นเข้ามาทำพระนครเหมือนกัน

ข้อความทั้งนี้ว่าลงไปในพระราชสาส์นหมด พระราชสาส์นลงวันอาทิตย์ เดือน ๗ แรม ๑๑ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๔๓ ปีฉลูตรีศก

พระราชสาส์นทราบภายหลัง ว่าถูกคืนให้แก้ใหม่ ให้เหมือนอย่างเก่า ไม่สำเร็จประโยชน์อะไรเลย

มีหนังสือเจ้าพระยาพระคลัง ถึงจงต๊กหมู้อี้ ขอป้ายสำเภาสร้างใหม่ ๒ ลำ กับให้ช่วยจ้างต้นหนเป็นเงินเท่าไรจะเสียให้

อีกฉบับหนึ่ง เป็นหนังสือเจ้าพระยาพระคลัง ว่าแต่งให้เจ้าพระยาศรีธรรมาธิราช พระยาราชสุภาวดี พระพี่เลี้ยง หลวงราไชยหลวงศรียศ หลวงราชมนตรี นายฤทธิ นายศักดิ นายเวรมหาดเล็กข้าหลวง คุมสำเภา ๑๑ ลำพาของไปถวาย จำนวนเท่าที่ว่ามาแล้วให้ลิปู้ต้าทั่ง ฝาง ๑๐๐๐ หาบ เหลือฝางอีก ๙๐๐๐ หาบ ไม้ดำ ๓๐๐ หาบ ไม้แดง ๑๘๐๒ หาบ ๒๐ ชั่ง ให้จงต๊กหมู้อี้ ฝาง ๕๐๐ หาบ ไม้แดง ๕๐๐ หาบ นายห้าง ๔ ห้าง ฝางห้างละ ๑๐๐ หาบ ไม้แดงห้างละ ๑๐๐ หาบ เหลือฝาง ๑๗๐๐ หาบ ไม้แดง ๙๐๒ หาบ ไม้ดำ ๓๐๐ หาบ ๗๖ ชั่ง ให้ขายใช้จ่าย ต้องการเตียบทองแดงสำหรับเลี้ยงพระ ๕๐๐ ใบ พานของคาวทองขาว ๒๕๐ ใบ หวาน ๒๕๐ ใบ หม้อทองแดงใส่ไฟ ๑๐๐ ใบ ส่งตัวอย่างให้คุมออกไปด้วย และให้ข้าหลวงมีชื่อเหล่านี้ซื้ออิฐส่งเข้ามาก่อน แล้วจึงให้เรือกลับไปรับทูต

ทูตสำรับเจ้าพระยาศรีธรรมาธิราชนี้ คงมีพระราชสาส์นฉบับหนึ่งต่างหาก เรื่องขอลูกสาว แต่จะซ่อนแต่งซ่อนแปลกันอย่างไรไม่ได้เก็บสำนวนไว้ในห้องอาลักษณ์ทีเดียว .จึงไม่ได้ความ

มีบัญชีคิดเงินอยู่ในสมุดสำเนาพระราชสาส์น ว่าถวายเจ้าบั๋กกิ่งเป็นของนอกบรรณาการ คิดราคาสิ่งของตามบัญชีที่กล่าวมาแล้วเป็นเงิน ๑๘๖๖ ชั่ง ๓ ตำลึง ๒ บาทสลึง

ให้ลิปูต้าทั้ง คิดราคาของ เป็นเงิน ๕๖ ชั่ง ๕ ตำลึง

ให้จ๋งต๊กหมู้อี๋ คิดราคาของ เป็นเงิน ๓๗ ชั่ง ๑๐ ตำลึง

ให้นายห้าง ๔ ห้าง คิดราคาของ เป็นเงิน ๓๐ ชั่ง

รวมที่ส่งของไปแจกเป็นเงิน ๑๙๘๙ ชั่ง ๑๘ ตำลึง ๒ บาทสลึง

เหลือสิ่งของสำหรับให้จำหน่ายใช้การ เพราะเหตุที่ไม่ได้เอาเงินออกไปจ่าย เอาของออกไปจ่ายต่างเงิน เป็นราคา ๔๕๓ ชั่ง ๖ ตำลึง ๓ บาท ๒ สลึงเฟื้อง

รวมเป็นสินค้าที่ได้บรรทุกเรือออกไป ๑๑ ลำครั้งนี้ เป็นราคาเงิน ๒๔๔๓ ชั่ง ๑๕ ตำลึงบาท ๓ สลึงเฟื้อง

เจ้ากรุงธนบุรีไม่ได้ทราบผลของการที่แต่งทูตออกไปนี้ ด้วยหมดเวลา สังเกตดูถ้อยคำที่จดหมาย อยู่ข้างพลุ่งพลั่งแต่ไม่ใช่บ้า

๘๙. ทรง (ส่ง) พระราชสาส์นไปแล้ว เขาฟ้องว่าญวนเขมรรู้กันคิดกบฏต่อแผ่นดิน รับสั่งให้ประหารชีวิตเจ้าน่ำก๊ก (แล) เล่าเอี๋ยลูกชายบรรดาพวกญวนฆ่าเสียครั้งนั้นมาก

๘๙. เรื่องประหารชีวิตเจ้าน่ำก๊กนี้ คือ ประหารชีวิตตองเชียงชุน กับองกลัดบุตรที่เรียกว่าเล่าเอี๋ย ข้อความในพงศาวดารกล่าวแต่ว่าไม่มีความสวามิภักดิ์ คิดจะหนีกลับไปเมืองญวนจึงได้ประหารชีวิตเสีย การที่ประหารชีวิตนี้ดูเป็นร้ายกาจมากในเวลานี้ ถ้าว่าตามคติเก่าในเวลานั้น ถือกันว่าเข้ามารู้กิจการบ้านเมืองแล้วกลับออกไป คงจะคิดกลับเข้ามาประทุษร้าย จึงถือเสียเหมือนเป็นคนสอดแนม ถึงครั้งองเชียงสือ กรมพระราชวังก็ทรงพระดำริอย่างเดียวกัน แต่มีคำเล่าลือต่อกันไปจนถึงจดลงไว้เป็นหนังสือในพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทรก็มี ว่า "เจ้ากรุงธนนั่งพระธรรม เห็นว่าองเชียงชุนกลืนเพชรลงไปไว้ถามไม่รับ จึงให้ฆ่าค้นเอาเพชร ความที่ว่าไม่เห็นจริง เพราะไม่ได้ฆ่าแต่องเชียงชุนคนเดียว ลูกเต้าบ่าวไพร่ก็ตายด้วยกันเป็นหลายคน ที่เหลืออยู่ก็ขับไล่ออกไปเสียไม่ให้อยู่ อาการกิริยาเป็นกลัวทางเป็นไส้ศึก ซึ่งมีอยู่บ่อย เช่นจะไปทัพก็ต้องฆ่าพม่าที่ไม่ไว้ใจเสียก็มี ฆ่าทวายเสียก็มี เพราะเหตุที่ไม่น่าเชื่อเช่นนี้ ไปพบข้อความในหนังสือที่เรียกว่าพงศาวดารญวนกล่าวออกจะใคร่ชอบกลว่า "องเชียงสือ เมื่อเวลาได้นั่งเมืองไซ่ง่อนกำหนดว่า เดือน ๖ ปีฉลูตรีศก จุลศักราช ๑๑๔๓ แต่งให้ทามตีนเป็นราชทูตจำทูลพระราชสาส์นกับเครื่องราชบรรณาการ เข้ามาถวายพระเจ้ากรุงศรีอยุธยา ขอเป็นทางพระราชไมตรี

เวลานั้นเรือสำเภาลำหนึ่งของพระเจ้ากรุงศรีอยุธยา บรรทุกสินค้าไปขายเมืองจีน กลับมาจากเมืองกวางตุ้ง ถึงหน้าเมืองฮ่าเตียง

ลือฤาทั้งผู้รักษาเมืองกำปอดและเมืองฮ่าเตียง คุมสมัครพรรคพวกออกปล้นตีเรือ ฆ่านายเรือตาย เก็บสินค้าเงินทองไป พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาทราบ จึงให้ตีทามตีนราชทูต แล้วจำขังคุกไว้

พระองค์แก้วเขมรทูลยุยง ว่าเจ้าเมืองไซ่ง่อน ให้ทามตีนถือหนังสือลับมาถึงตงเทิกซุน ให้เป็นไส้ศึกจะคิดชิงเอากรุงศรีอยุธยา พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาทรงเชื่อพระองค์แก้ว จึงให้ประหารชีวิตตงเทิกซุนกับกลินเทียนติ๊ด กับสมัครพรรคพวก ๕๓ คนเสีย คนนอกนั้นเนรเทศให้ออกไปอยู่นอกกรุง" ข้อความที่ว่านี้ดูออกจะแยบคายอยู่สักหน่อย กล่าวต่อไปในที่อื่น ว่าญวนพวกนี้ตกมาถึงรัชกาลที่ ๑ โปรดให้คงคืนกลับเข้าไปอยู่ในกรุง คือพวกญวนบ้านบางโพ

เนื้อความในท้องเรื่องของพงศาวดารฉบับนี้ ออกจะดีมีหลักฐาน แต่ปีที่สอบสวนผู้แต่งไม่มีความรู้ หลงไปว่าตัวรู้ เทียบศักราชผิดตั้ง ๒๐ ปี ปรากฏว่าแต่รัชกาลกรุงเทพเปลี่ยนกันเมื่อใดก็ไม่ทราบ ซ้ำแต่งอย่างแปลหนังสือจีนมีกากหยากเยื่อที่ไม่มีข้อความเข้าไปปนอยู่มากนัก จึงทำให้หนังสือเสียไปเป็นอันมาก

๔๐. แล้วกริ้วข้างในนางอยู่งาน ลูกขุนนางไม่ใช้ ให้เก็บลูกพลเรือนชาวตลาด ญวนงานกลางยกขึ้นไปเป็นนางอยู่งาน มารดาเจ้าอยู่งานเก่า ให้เป็นเข็ญใจโทษนุ่งเล็ดงาห่มผ้าวาสลึง

๔๐. กริ้วข้างในนี่แปลกอยู่ไม่เคยได้ยิน งานกลางเป็นญวนเห็นจะเลือกญวนพุทไธมาศที่กวาดมา

๙๑. ขับเจ้าหอกลางไปอยู่ที่วังนอก

๙๑. วังนอกนี้ จะหมายว่านอกพระราชวัง คงจะต้องมีใครอยู่อีกสักคนหนึ่ง เจ้าหอกลางนี้ไม่ใช่ตระกูลอื่นยกขึ้น คงจะเป็นญาติของเจ้ากรุงธนบุรีอย่างลูกพี่ลูกน้อง หรือเป็นลูกของน้า อาจจะเป็นลูกเจ้าฮั่นได้หรือไม่

๙๒. เจ้าลูกเธอทรงผนวช

๙๒. เจ้าลูกเธอทรงผนวช เข้าใจว่ามีองค์เดียวแต่เจ้าจุ้ยกรมขุนอินทรพิทักษ์ นอกนั้นยังเด็กอยู่

๙๓. แล้ว (ประทาน) เงินนอนเจ้าลูกเธอข้างในองค์ละ ─┼─ (๑๐๐) ทองเครื่องประดับ ─┼─ (๑) มอบให้พี่เลี้ยงนางนมคุมของไว้

๙๓. แล้ว. ที่เก้ออยู่ตรงนี้ จะว่าแล้วประทานเงินนอนจะเป็นอย่างไร ที่ให้พี่เลี้ยงนางนมคุมของไว้ เพราะมารดาเจ้าถูกเนรเทศลงไปเป็นไพร่เสียแล้ว

๙๔. พี่เลี้ยงยกขึ้นไปเป็นสมศรีสมทรง ดูพระจริตพ้นเพื่อนเข้าแต่ฆ่าญวน

๙๔. สมศรี สมทรง จะตรงกับที่เขมรเขาเรียกว่าหม่อมทรง แปลว่าเมียเจ้าหรือไม่

๙๕. มีโจทก์ฟ้องว่าขายข้าวเกลือลงสำเภามาราย ๆ

๙๕. ที่นี่เขียนเต็มความจริง คือบอกว่าเริ่มลงมือต้องการเงิน

๙๖. จนกลางปีฉลู ได้ยินข่าวราชการกัมพูชา ว่าเขมรดงยกมาล้อมพุทไธเพ็ชร์ ยังแต่ลูกองค์โตนองค์เองได้ ๔ ขวบว่าราชการอยู่ เจ้าฟ้ากระษัตริย์ศึกเสด็จไปปราบกัมพูชาทัพหัวเมืองพร้อม

๙๖. เขมรฆ่านักองค์รามเสีย ฟ้าทละหะมูตั้งตัวขึ้นเป็นสมเด็จฟ้าทละหะ ทำนุบำรุงองค์เองว่าราชการ

๙๗. กรมอินทรพิทักษ์ลาผนวช เสด็จกับทัพหัวเมือง

๙๗. ได้ความชัดว่าที่ว่าเจ้าลูกเธอทรงผนวชนั้น คือกรมหมื่นอินทรพิทักษ์ที่ลาผนวชนี้เอง

๙๘. อยู่ภายหลังกรุงธนบุรีเกิดโกลี พันศรีพันลายื่นฟ้อง ว่าขุนนางและราษฎรขายข้าวเกลือลงสำเภา โยธาบดีผู้รับฟ้องกราบทูล รับสั่งให้เร่งเงินที่ขุนนาง ที่ราษฎรขายข้าวเกลือ ให้เฆี่ยนเร่งเงินเข้าท้องพระคลัง ร้อนทุกเส้นหญ้า สมณาประชาราษฎร ไม่มีสุขขุกเข็ญเป็นที่สุดในปลายแผ่นดิน

๙๘. เรื่องห้ามบรรทุกข้าวเกลือ เป็นข้อกวดขันมาก เพราะเหตุที่บ้านเมืองไม่ปรกติ เสบียงอาหารไม่บริบูรณ์ แต่เป็นช่องเมื่อชำระไม่เป็นธรรม ความก็ยิ่งเกิดมากขึ้น ยิ่งอยากได้ก็ยิ่งมีผู้อาสาฟ้องมากขึ้น

๙๙. เงินในคลังในหายสองพันเหรียญ ๆ ละ ๑|๓ แพรเหลือง ๑๐ ม้วน รับสั่งเรียกหาไม่ได้ ชาวคลังต้อง

เฆี่ยนใส่ไฟย่างแสนสาหัส ท่านสงสัยว่าข้างในขโมยเงินในคลัง

๙๙. เงินเหรียญที่ว่าหายนี้ ภายหลังได้ในแผ่นดินพระพุทธยอดฟ้า อยู่ในกำบื้นบนตำหนักนั้นเอง กำบื้นนั้น วางแทนลูกหีบเหยียบขึ้นลงทางพระแกล แต่อย่างไรลืมเสีย ในเวลานั้นไม่มีใครนึกได้เลย

๑๐๐. จนพระมาตุจฉา พระพี่นางเธอ

๑๐๐. พระมาตุจฉาและพระพี่นางเธอในที่นี้ จะเป็นใครแน่ ถ้าหมายความว่าพระมาตุจฉาของเจ้ากรุงธนบุรี ก็มีเจ้าฮั่น แต่พระพี่นางไม่ปรากฏ ถ้าจะว่าพระมาตุจฉาของแผ่นดินปัจจุบัน คือรัชกาลที่๓มีแต่พระพี่นางเธอไม่มี ถ้าหากว่าจะเป็นพระมาตุจฉาและพระพี่นางเธอของเจ้าฟ้ากษัตริย์ศึก พระพี่นางนั้นมีแน่แล้ว แต่พระมาตุจฉาอาจหมายความว่า เจ้าจอมมารดากรมหลวงจักรเจษฎาทีเดียวหรือ มีคำกระซิบกันว่า เจ้าจอมมารดากรมหลวงจักรเจษฎา เป็นน้องนางของสมเด็จพระบรมราชชนนีรัชกาลที่ ๑ แต่เป็นเด็กห่างกันมาก เห็นจะเป็นบุตรภรรยาน้อย ได้พบร่างรับสั่งการศพแปลกอยู่ คือเป็นศพโกศ เผาเมรุวัดสุวรรณาราม เรือที่รับศพใช้เรือศรีตั้งแว่นฟ้า ที่เมรุตั้งแว่นฟ้า ๓ ชั้น สวดสี่สร้าง กัลปพฤกษ์ ๔ ต้น มีโขนมีหุ่นมอญรำหนัง ๒ โรง แต่ฉัตรหรือเครื่องสูงอย่างใดไม่กล่าวถึง นอกนั้นเป็นอย่างศพเจ้านาย เว้นไว้แต่เครื่องประโคมไม่มีแตรสังข์ ไม่มีจ่ากลอง สังเกตดูการศพเป็นศพหลวงแท้ จนกระทั่งส่งสำรับเลี้ยงข้าราชการ ตั้งโรงครัว สั่ง

ฝักแค ๓ สาย เห็นจะเป็นทรงสายหนึ่ง วังหน้าสายหนึ่ง สมเด็จพระพันวรษาสายหนึ่ง ตามที่เคยมา เผาแล้วมีแปรรูป มีเครื่องส่งอังคารเป็นส่วนการหลวง อังคารไปลอยไม่ใช่วัดปทุมคงคา เรียกว่าวัดสุวรรณคูหา มีข้อที่จะพึงเห็นว่าเทียบชั้นศพอย่างไรนั้น คือหมายฉบับนี้เจ้าพระยาอภัยภูธรหมาย น่าจะได้สั่งกันว่าให้หมายอย่างศพกรมขุนสุนทรภูเบศร์ จึงได้มีจดหมายลงไว้ว่า พระยาบำเรอภักดิ์ไปต่อเรียนเจ้าพระยาอภัยภูธรว่า ม่านขาวผูกเมรุสี่ทิศนั้นในข้อรับสั่งครั้งกรมขุนสุนทรภูเบศร์* ไม่มี เจ้าพระยาอภัยภูธรว่า ถ้าเช่นนั้นก็ไม่ต้องใช้ หมายฉบับนี้ปีจอ ฉศก เป็นปีที่ ๖ ในรัชกาลที่ ๒ กรมหลวงจักรเจษฎาสิ้นพระชนม์เสียแต่ในรัชกาลที่ ๑ แล้ว เรื่องราวที่กระซิบเล่ากันและการที่ทำนี้ยกมาสำหรับให้ผู้อ่านพิจารณา ว่ากรมหลวงนรินทรเทวีอาจจะกล่าวถึงผู้นี้ ว่าเป็นพระมาตุจฉาหรือไม่ ดูคะเนยาก ถ้าหากว่าไม่ใช่พระพี่นางและพระมาตุจฉา ในข้อนี้เป็นอันยังไม่ได้ความทั้ง ๓ ฐานตามที่กล่าวมานั้น

๑๐๑. ให้จำหม่อมเจ้านัดดาแทนมารดาเจ้า (และ) แทนอยู่งาน คนรำใหญ่ให้เฆี่ยนคนละ ๑๕๐ คนละ ๑๐๐ คนละ ๕๐ คนรำเล็ก ให้พ่อ แม่ พี่น้อง (และ) ทายรับพระราชอาญา ๑๐๐ ให้เจ้าตัวแต่คนละ ๒๐ ที ๑๐ ทีตามรับสั่ง

---

* หม่อมเรืองพระสหายกรมพระราชวังที่ ๑ เดิมเป็นเจ้าบำเรอภูธร ภายหลังเป็นกรมขุนสุนทรภูเบศร์ ตากรมหมื่นอดุลยลักษณสมบัติ (เป็นต้นสกุล สุนทรกุล ณ ชลบุรี)

๑๐๑. ที่ว่าให้จำหม่อมเจ้านัดดาแทนมารดาเจ้า ก็มัวมนเต็มที จะเดาว่าให้จำลูกกรมขุนอนุรักษ์สงคราม กรมขุนรามภูเบศร์ แทนมารดาของต่างกรมเหล่านั้นหรือ ก็ไปมีแทนอยู่งานเดิมลงไปอีก ความก็ยังมัวมาก ความต่อลงไปค่อยชัดขึ้น แต่ที่ลงท้ายเลข ๑ เหนือตีนกาและเลข ๑๐๐ นั้น เห็นจะเป็นร้อยหนึ่ง อย่างคนเขียนเลขไม่เป็น

๑๐๒. หลวงประชาชีพ (มี) โจทก์ ฟ้องว่าขายข้าว
รับสั่งให้ตัดศีรษะหัวเข้ามาถวายที่เสด็จออกทอดพระเนตร

๑๐๒. เรื่องหัวหัวหลวงประชาชีพเข้ามาถวายทอดพระเนตรนี้ ไม่มีในพงศาวดาร แต่ได้พบจดหมายรายวันทัพ เมื่อเสด็จอยู่เมืองพุทไธมาศ ประหารชีวิตหลวงประชาชีพเรื่องฉ้อข้าวหลวง เป็นการแต่ต้นแผ่นดินมา เห็นจะไม่ใช่เรื่องนี้ ในพงศาวดารมีว่า ทรงตัดหัวเองด้วยพระหัตถ์ที่ตำหนักแพก็มิใช่หลวงประชาชีพ

๑๐๓. เหตุผลกรรมของสัตว์ พื้นแผ่นดินร้อน
ราษฎรเหมือนผลไม้ เมื่อต้นแผ่นดินเย็นด้วยพระบารมี
ชุ่มพื้นชื่นผลจนมีแก่น ปลายแผ่นดินแสนร้อนรุมสุมราก
โคน โค่นล้มถมแผ่นดิน ด้วยสิ้นพระบารมีแต่เพียงนั้น

๑๐๓. ปรารภถึงเรื่องความเดือดร้อนในที่นี้ เป็นสำนวนเก่าดี กล่าวด้วยความสังเวชและความเคารพ

๑๐๔. ผู้รักษากรุงเก่า พระชิตณรงค์ ผูกขาดขึ้นไป
จะเร่งเงินไพร่แขวงกรุงเก่า ให้ได้โดยจำนวน ๕๐๐ —|— เร่ง
รัดไพร่เมืองยากครั้งนั้นสาหัส

๑๐๔. พระวิชิตณรงค์รับผูกขาดขึ้นไปเร่งเงินกรุงเก่า ชัดดีกว่าในพงศาวดาร เรื่องเร่งเงินนี้ ไม่ใช่เรื่องขายข้าวขายเกลือลงสำเภา มาทางกฎหมายที่ว่าขุดทรัพย์แผ่นดินได้ ต้องแบ่งเป็นหลวง ในเวลาเมื่อกำลังวุ่นวายที่กรุง ใครมีอะไรก็ฝั่งไว้ทั้งนั้น ครั้นเมื่อพม่ากลับไปแล้ว เจ้าของผู้ฝั่งจะจำที่ซึ่งตัวฝั่งทรัพย์ไว้ได้ก็น้อย เจ้าของทรัพย์ที่ฝั่งไว้ ตัวล้มตายหายจากตกไปเป็นเชลยพม่า ทรัพย์สมบัติเลยติดอยู่ในแผ่นดินก็มาก ครั้นเมื่อเจ้าของทรัพย์ที่รอดอยู่ขึ้นไปขุดทรัพย์ที่ตัวฝั่งไว้ ได้บ้างไม่ได้บ้าง ที่ไม่ได้เพราะหลงลืมที่ไปเสีย เพราะเวลาบ้านเมืองปรกติกับเวลาร้างไม่เหมือนกัน มีผู้ขุดพบเก็บไว้เสียก่อนบ้าง ผู้ที่ไปขุดทรัพย์ของตัวไม่พบ ไปพบทรัพย์ของคนอื่นถือเอาเสียบ้าง จึงกำหนดว่า บรรดาใครจะไปขุดทรัพย์ ให้แจ้งต่อรั้วแขวงอำเภอกำนันผู้รักษาเมืองกรมการกำกับคุมไปให้ขุด ถ้าชี้ว่าที่แห่งใดซึ่งตัวฝั่งทรัพย์ไว้ ให้ขุดแต่เฉพาะที่นั้น ผู้ที่ไปขุดเช่นนี้เป็นคนมีทรัพย์มาก ๆ แม่นยำก็ขุดได้จริง ๆ เมื่อได้ทรัพย์มามากก็แบ่งถวายช่วยราชการแผ่นดิน ด้วยเหตุเวลานั้นเจ้ากรุงธนบุรีตั้งตัวเป็นเหมือนอย่างเถ้าแก่หรือกงสี คนทั้งปวงเหมือนกุลี เถ้าแก่เป็นผู้หาข้าวหาปลาจำหน่ายให้แก่พวกกุลีแจกเลี้ยงกันกิน เงินจะได้มาทางใดไม่ว่า เจ้ากรุงธนบุรีเป็นผู้ซื้อข้าวมาแจกเฉลี่ยเลี้ยงชีวิตกันในเวลาขัดสน อิ่มก็อิ่มด้วยกัน อดก็อดด้วยกัน ครั้นเมื่อได้ทำไร่ไถนาบริบูรณ์ขึ้นแล้ว ไม่ต้องแจกข้าว แต่เมื่อผู้ใดขุดทรัพย์ได้ก็ยังต้องถวายช่วยราชการแผ่นดิน ซื้อข้าวปลาซื้อเกลือขึ้นฉางเป็นเสบียงกองทัพ ซึ่งเป็นการ

ป้องกันรักษาอันตรายทั่วกันหมดเหมือนกัน ครั้นตกลงมาในชั้นหลัง ทรัพย์ซึ่งเจ้าของฝั่งไว้ต่างคนต่างไปขุดหมดแล้ว เหลือแต่ทรัพย์ซึ่งไม่มีเจ้าของ จึงตกเข้าในกฎหมายลักษณะทรัพย์แผ่นดิน ใครขุดได้ต้องมีแบ่งเป็นภาคหลวง คนขุดนั้นไม่มีเวลาหยุดหย่อน ผู้ที่เก็บภาคหลวงก็คือเจ้าเมืองกรมการ ที่ฉ้อฉลบิดบังอะไรกันเกิดขึ้น จึงมีการผูกขาด เช่นพระวิชิตณรงค์รับผูกขาดขึ้นไป จะไปเรียกภาคหลวงจากคนขุดให้ได้ ๕๐๐ ชั่ง แต่เป็นธรรมดาข้าหลวงเช่นนี้ หาผลประโยชน์ส่วนตัวด้วยความคดโกงต่าง ๆ เจือในราชการ ราษฎรจึงได้ความเดือดร้อนและพากันเกลียดชังมาก

การที่คอยเก็บภาคหลวงในการขุดค้นเงินเก่าเช่นนี้ เลิกในรัชกาลที่ ๑ ซึ่งความจริงก็เป็นเวลาเหลือทรัพย์อยู่น้อยแล้ว ก็กลับเป็นช่องเปิดให้พวกที่มีโลภเจตนากล้า ขุดคัดค้นทลายไม่เลือกว่าอะไร บรรดาที่สงสัยว่าจะมีทรัพย์อยู่ เลยตลอดไปจนถึงคิดปริศนาซึ่งติดต่อมาเกือบร้อยปียังไม่แล้ว จนในคลองเมืองหน้าพระราชวังมีผู้ไปร่อนพลอย ได้พลอยแดง ซึ่งเรียกกันว่าพลอยเมือง มีมาจนรัชกาลที่ ๔ ยังได้เห็น ข้อที่เล่าเรื่องนี้มาได้ละเอียดลออ เพราะได้ฟังคำเล่าเรื่องพวกเจ้าคุณชาวบางช้างทั้งปวง และพวกข้างฝ่ายกรมสมเด็จพระศรีสุลาไลยได้ขอไปขุดทรัพย์ และถูกอันตรายต่าง ๆ มีเรื่องราวมาก จึงนำเรื่องนี้มาเล่าเพื่อจะให้เห็นว่าพระวิชิตณรงค์ผูกขาดนั้นผูกขาดอย่างไร

๑๐๕. รับสั่งให้ขุนแก้วน้องพระยาสรรค์ เอาปืนขึ้นไปต่อยศิลาปากนกปืน ๑๐๐๐

๑๐๕. ขุนแก้วน้องพระยาสรรค์คนนี้ไม่มีชื่อในพงศาวดาร มีแต่หลวงเทพ

๑๐๖. ไปคบคิดกับกำนันบ้านแขวงกรุงเก่า ปิ๊กหนังสือชวนผู้รักษากรุงว่าจะเข้าด้วยกันหรือไม่เข้า เวลา ๒ ยามจะเข้าเผาบ้าน ผู้รักษากรุงว่าไม่เข้า จะเผาก็เผาเสีย เพลา ๒ ยามผู้ร้ายเข้าล้อมบ้าน ได้สู้รบกันอยู่สามารถ กองผู้ร้ายทิ้งพลุระดมเผา บุตรผู้รักษากรุงโจนน้ำหนี ผู้ร้ายพุ่งหอกซัดถูกบุตร พระยาอินทอไภยผู้รักษากรุงกับบุตรภรรยาสิ้นชีวิตในไฟ ๔ คน

๑๐๖. ขุนแก้วผู้นี้ชื่อทำไมจึงได้หายไป ไม่มีในพงศาวดารเลย ขึ้นชื่อก็นายบุนนาคกับขุนสุระทีเดียว ขุนสุระภายหลังได้เป็นพระยาสีหราชเดโชในรัชกาลที่ ๑ ขุนชนะอีกคนหนึ่งที่ไม่มีชื่อในพงศาวดารก็ได้เป็นพระยาสรรค์ในรัชกาลที่ ๑ แต่ขุนแก้วในจดหมายฉบับนี้ว่าต้องประหารชีวิตภายหลัง ยังเอาตัวไม่ได้ว่าใคร

๑๐๗. พระยาอินทอไภยกลับมาทูล

๑๐๗. ในจดหมายนี้ได้ความว่าตัวผู้รักษากรุงมีต่างหาก คือพระยาอินทรอภัย ไม่ใช่พระยาวิชิตณรงค์ ซึ่งรับผูกขาดขึ้นไป พงศาวดารกล่าวความกลมกลืนอยู่

๑๐๘. ลุศักราช ๑๑๔๓ ปีฉลู ตรีนิศก รับสั่งให้พระยาสรรค์ไปจับผู้ร้ายที่เผาบ้านผู้รักษากรุง พระยาสรรค์ขึ้นไป น้องพระยาสรรค์เป็นกองผู้ร้าย จับพระยาสรรค์ตั้งเป็นแม่ทัพลงมา

๑๐๘. พระยาสรรค์คนนี้อัชฌาสัยชอบกล ความปรากฏทั้งในทางพงศาวดารและในจดหมายฉบับนี้ ว่าเป็นผู้ถูกเขาจับให้เป็นแม่ทัพ ก็ตกลงเป็นแม่ทัพลงมา ครั้นลดเจ้ากรุงธนบุรีลงเสียจากราชสมบัติแล้ว ก็ปรากฏว่าตั้งใจจะถวายสมบัติแก่สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ก็ไม่ยั่งยืนอยู่ได้ กลับใจไปปล่อยเจ้ารามลักษณ์ออกให้ไปทำร้ายกรมพระราชวังหลัง จะว่ามีความคิดจะตั้งตัวเองเป็นใหญ่ ก็คิดไม่แข็งแรงตลอดรอดฝั่งอย่างไร ครั้นเมื่อเขาจับเจ้ารามลักษณ์ได้แล้ว ก็ควรจะรู้ว่าเจ้ารามลักษณ์คงให้การซัดถึงตัว

จะแก้โดยทางสารภาพหรือแก้โดยทางต่อสู้ก็ไม่แก้ นิ่งเฉยอยู่เช่นนั้น ครั้นพระพุทธยอดฟ้าเสด็จมาถึง ก็ออกมาเฝ้าทำไม่รู้ไม่เห็น เห็นจะเป็นคนที่ไม่มีสติปัญญาเป็นสลักสำคัญอันใดเลย ใครจับไสให้ไปทางไหนก็จะไปทางนั้น

๑๐๙. ณ วันเสาร์ เดือน ๔ แรม ๑๑ ค่ำ เพลาตี ๑๐ ทุ่ม ตั้งค่ายมั่นคลองรามัญ

๑๐๙. คลองรามัญคือคลองมอญ ปรากฏว่าชื่อมาจากพวกมอญอยู่ เป็นคลองในกำแพงพระนคร

๑๑๐. ยิงระดมลูกปืนตกในกำแพง เสียงสนั่นหวั่นไหว

๑๑๐. ยิงปืนจากคลองมอญ ลูกปืนตกในกำแพง ๆ พระราชวังเวลานั้นตั้งอยู่แนวคลองนครบาล คือคลองเหนือวัดอรุณราชวราราม

๑๑๑. ข้างในตกใจร้องอื้ออึง ประทมตื่นคว้าได้พระแสงทรงเสด็จขึ้นบนที่นั่งเย็น ตรัสเรียกฝรั่งที่ประจำ

บ้อม ฝรั่งได้รับสั่งยิงปืนใหญ่ออกไปถูกเรือข้าศึกล่ม เขาไปจับบุตรภรรยาฝรั่งมาให้ยิง

๑๑๑. การเอะอะในวังเวลานั้นในที่นี้ว่าเห็นจริง พระที่นั่งเย็นนั้นคงจะอยู่ใกล้หน้าวินิจฉัย พอตะโกนกันได้ยินกับป้อมวิชัยประสิทธิ์

๑๑๒. พอรุ่งสว่างเห็นหน้าว่าไทย ฝรั่งโจนกำแพงลงไปหากัน ผู้คนเบาบางร่วงโรยนัก

๑๑๒. พอรุ่งสว่างเห็นหน้าว่าไทย คำนี้ถ้าเปลี่ยนว่าเป็นใครจะเข้าความดีกระมัง

๑๑๓. เสด็จออกหน้าวินิจฉัย ทราบว่าพระยาสรรค์มาปล้นตีเมือง ให้จำภรรยากับบุตรไว้

๑๑๓. ท้องพระโรงเรียกว่าวินิจฉัย เห็นจะเป็นต้นเหตุของที่เสด็จออกเรียกว่าวินิจฉัย เช่นอมรินทรวินิจฉัย อิศราวินิจฉัย ราชกิจวินิจฉัย จนเมืองเขมรก็ยังไปตั้งขึ้นใหม่ ว่าเทวาวินิจฉัย

๑๑๔. เสด็จเข้ามาพ้นตะราง ปล่อยคนโทษข้างใน

๑๑๔. ข้างในนี้เห็นจะเป็นข้างในผู้หญิง จะไม่ใช่ตะรางที่ขังผู้ชายในพระราชวัง

๑๑๕. พระยาธิเบศร์ พระยารามัญ พระยาอำมาตย์ต่อสู้ลากปืนจ่ารงค์ขึ้นบ้อม ข้าศึกถอยหนี

๑๑๕. พระยารามัญวงษ์คนนี้เดิมเป็นพระยาบำเรอภักดิ์ และพระยาอำมาตย์มีชื่ออยู่ในพงศาวดารเป็นพวกพระยาสรรค์ พระยาธิเบศร์หายชื่อไป บางทีจะเป็นคนไม่สำคัญ และไม่ใช่ธิเบศร์เก่าซึ่งได้ตัวในค่ายโพสามต้น คนนั้นเป็นศรีธรรมมาธิราชที่ไปเมืองจีน

๑๑๖. เสด็จกลับออกไปมีรับสั่งห้าม ว่าสิ้นบุญพ่อแล้ว อย่าให้ยากแก่ไพร่เลย

๑๑๖. คำที่ว่าเจ้ากรุงธนรับสั่งเช่นนี้ สมกับคำที่เล่าว่ารับสั่งหลายคราว พบตัวอย่างในจดหมายรายวันทัพเล่มซึ่งตั้งต้นแต่ ณ วันศุกร์ เดือน ๒ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ปีมะเมีย ฉศก จุลศักราช ๑๑๓๖ เสด็จขึ้นไปตีเชียงใหม่ อันกรมสมเด็จพระปรมานุชิต ได้ทรงเก็บข้อความลงในพงศาวดารหมดแล้ว แต่มีข้อซึ่งจะพึงสังเกตอาการกิริยา อันทางเรียงพงศาวดารท่านไม่ต้องการ ใช้นั้นเหลืออยู่หลายแห่ง แต่แห่งหนึ่งควรยกมาเป็นตัวอย่าง ในข้อซึ่งบรรยายถ้อยคำเจ้ากรุงธนบุรีนี้ได้คำรับสั่งอันนี้ได้รับสั่งเวลาประทับอยู่ค่ายเขาพระ กำลังล้อมค่ายพม่าบ้านบางนางแก้ว เมื่อ ณ วันจันทร์ เดือน ๔ ขึ้น ๕ ค่ำ ปีมะเมีย ฉศก จุลศักราช ๑๑๓๖ เพลาเช้า เมื่อได้ลงพระราชอาญาผู้ซึ่งยิงปืนหามแล่นไม่พร้อมกัน ทีละสามสิบสี่สิบนัดตามรับสั่ง ไปยิงแต่ทีละนัดจนข้าศึกรู้ตัวเสร็จแล้ว จึงมีข้อความจดลงไว้ว่า "อนึ่งเพลาเช้า ๕ โมงเศษหลวงรักษ์มนเทียรมาเฝ้า จึงตรัสว่าข้าราชการทั้งปวง ใช้ให้ไปทำศึกบ้านใดเมืองใด พ่อมิได้สะกดหลังไปด้วยก็มิได้สำเร็จราชการ ครั้งนี้พ่อไปราชการสงครามเมืองเชียงใหม่ ให้ลูกอยู่ทำราชการข้างหลัง และมาพ่ายแพ้แก่พม่าให้ขายพระบาทพ่อ แล้วกล่าวโทษกันว่าอดข้าวปลาอาหาร อันทำการศึกครั้งนี้พ่อจะชิงชังแก่ลูกผู้ใดหามิได้ รักใคร่เสมอกัน อันเป็นกษัตราธิราชเจ้าแผ่นดินถ้าผู้ใดมีความชอบมิได้ปูนบำเหน็จ ผู้ใดผิดมิได้เอาโทษ ทำฉะนี้ก็ไม่

ควรแก่ราชการแผ่นดินหามิได้ ประเวณีกษัตราธิราช ผู้ใดมีความชอบปูนบำเหน็จรางวัล ให้รั้งเมืองครองเมืองตามฐานานุกรมลำดับ ถ้าโทษผิดควรจะตีก็ตี ควรจะฆ่าก็ฆ่าเสีย จึงจะชอบด้วยราชการแผ่นดินจะทำสงครามกับพม่าไปได้ และพ่ออุตสาหทรมานเที่ยวทำการสงครามมาทั้งนี้ ใช่จะจงพระทัยปรารถนาหาความสุขแต่พระองค์ผู้เดียวหามิได้ อุตสาหสู้ยากลำบากพระกายทั้งนี้ เพื่อจะทะนุอำรุงพระศาสนา ให้สมณะชีพราหมณ์ประชาราษฎรเป็นสุขทั่วขอบขัณฑเสมา เพื่อจะมิให้มีคนอาสัตย์อาธรรม์ และครั้งนี้ลูกทั้งหลายทำการพ่ายแพ้แก่พม่า ครั้นจะเอาโทษก็เสียดายนัก ด้วยได้เลี้ยงดูมาเป็นใหญ่โตแล้ว ผิดครั้งนี้จะยกไว้ให้ทำราชการแก้ตัวครั้งหนึ่งก่อน และเอาบุตรภรรยามาจำไว้สิ้นแล้ว แลอันจะตั้งค่ายอยู่เมืองราชบุรีนั้น ถ้าพม่ายกมาตีรับรองหยุดมีชัยชำนะแล้วจึงจะพ้นโทษทั้งนายทั้งไพร่ เร่งคิดอ่านจงดีเถิด อันพ่อจะละพระราชกำหนดบทพระอัยการศึกเสียนั้นมิได้ ถึงมาตรตัวจะเป็นนายทัพนายกองมิได้ จะพิดทูลขอตัวเป็นไพร่ก็ตามใจสมัคร ถ้าจะทำไปได้ก็ให้เร่งคิดอ่านทำการแก้ตัวไปให้รอดชีวิตเถิด”

ข้อความที่กล่าวมานี้ ไม่ใช่ข้อความซึ่งสำหรับจะกล่าวตรงนี้ สาธกมาพอให้เห็นเป็นตัวอย่าง

๑๑๗. พระยาธิเบศร์ พระยารามัญ พระยาอำมาตย์ (ว่าถ้า) มิให้สู้ (จะ) อยู่ตายด้วยเจ้าข้าวแดง

๑๑๗. ความหวุดหวิดอยู่ แต่ถ้าหากว่าเติมความเสียอย่างในวงเล็บมือว่า ถ้ามิให้สู้จะสู้อยู่ตายด้วยเจ้าข้าวแดง ดังนี้แล้วก็เป็นใช้ได้

แต่ความในตอนนี้คงปรากฏว่า ผู้ที่นับถือคิดถึงบุญคุณเจ้ากรุงธนบุรีคงมีมาก ขุนนางจึงต้องตายกว่า ๓๐ คน

๑๑๘. พระยาสรรค์ให้นิมนต์พระราชาคณะให้ถวายพระพร ให้ทรงบรรพชา ชำระพระเคราะห์เมือง ๓ เดือน

๑๑๘. ตามพงศาวดารความตรงกันข้ามว่า รับสั่งให้นิมนต์พระราชาคณะให้ออกไปเจรจาความเมืองรับผิด ข้อที่หนังสือนี้ว่าพระยาสรรค์ให้พระราชาคณะทูลให้ทรงบรรพชา ชำระพระเคราะห์เมือง ๓ เดือน ความเห็นจะลงกันได้ เป็นถูกทั้ง ๒ ฝ่าย ต่างคนต่างคิด

๑๑๙. ทรงพระสรวลตบพระเพลาว่า เอ้หิภิกขุมาถึงแล้ว ให้เชิญพระกรรบิดออกไป

๑๑๙. ที่ว่าทรงพระสรวลตบพระเพลาว่า "เอหิภิกขุลอยมาถึงแล้ว" นี้สมสำนวนเจ้ากรุงธนมาก รู้เท่าแต่หลงหน่อย ๆ

๑๒๐. เพลา ๓ โมงเช้า ทรงบรรพชา ณ วันแรม ๑๒ ค่ำ เดือน ๔ (เสด็จ) อยู่ในราชสมบัติ ๑๔ ปี กับ ๔ เดือน ทรงผนวช

๑๒๐. วันทรงผนวชในพงศาวดาร กล่าวรวบตั้งแต่วันให้ไปเจรจาว่า เดือน ๔ แรม ๑๐ ค่ำ เหมือนหนึ่งว่าทรงผนวชในวันนั้น แต่ในที่นี้ว่า แรม ๑๒ ค่ำ

ถูกกับจดหมายในปูมปีฉลู ตรีศก จุลศักราช ๑๑๔๓ จดไว้ว่า "วันเสาร์ เดือน ๔ แรม ๑๑ ค่ำ พระยาสรรค์ยกมาตีขุนหลวง วันอาทิตย์ เดือน ๔ แรม ๑๒ ค่ำ ขุนหลวงบวชวัดแจ้ง

๑๒๑. ณ วันพุธ เดือน ๔ แรม ๑๔ ค่ำ พระยาสรรค์ขึ้นนั่งซังแจกเงินข้างในกลับออกไปนอนอยู่ข้างหน้า สั่งว่าจะฟังละครร้องอยู่ข้างใน จะฟังแต่น้ำเสียง

๑๒๑. วันนั่งซังของพระยาสรรค์นี้ พงศาวดารว่า แรม ๑๓ ค่ำ ในวันนี้ว่า ๑๔ ค่ำ คำว่าพระยาสรรค์ขึ้นนั่งซังนี้ชอบกลดีอยู่

๑๒๒. ครั้นคนเสียงคลอดบุตร พระยาสรรค์ให้ประโคม ท่านให้ไปห้ามว่าอย่าให้ทำเลย มันสุดชาติแล้ว

๑๒๒. เรื่องห้ามประโคมใช้คำว่าท่านคำเดียว เข้าใจว่าเจ้ากรุงธนที่ทรงผนวช

๑๒๓. พระยาสรรค์มีเทศนา ให้ข้างในออกไปฟังธรรม ไฟเทียนเจ้าคุณใหญ่ไหม้ม่าน ได้ยินเสียงคนอื้ออึงชักหอกดาบที่ท้องพระโรง ข้างในกลับเข้ามาเพลา ๒ ทุ่ม

๑๒๓. มีเทศนาในท้องพระโรงข้างในออกฟัง ที่จะทำให้เป็นตามเคย แต่เพราะเหตุที่ความสงสัยรวนกันอยู่ ไฟไหม้ม่านจึงตกใจกันมาก ข้อที่รวนนั้นก็เหตุด้วยกรมพระราชวังหลังเสด็จลงมาถึง คงจะรู้กันอยู่ว่าเจ้าคุณใหญ่ ซึ่งเป็นผู้ทำให้ไฟไหม้ม่านนั้นเป็นผักฝ่ายข้างกรมพระราชวังหลัง

๑๒๔. สองยามเกิดศึกกลางเมือง พระยาสรรค์ปล่อยเจ้ารามลักษณ์ออกไป

๑๒๔. เพราะเหตุที่พระยาสรรค์ตกใจเรื่องไฟไหม้ ประกอบกับที่กลัวกรมพระราชวังหลัง จึงปล่อยเจ้ารามลักษณ์

๑๒๕. เรียกท่านที่ทรงผนวชว่า ประจุออกเถิด ท่านว่าสิ้นบุญเราแล้วอย่าทำเลย

๑๒๕. เมื่อเจ้ารามลักษณ์หลุดออกไปได้ ก็ตรงไปที่โบสถ์วัดแจ้ง เพราะเหตุว่าตะรางที่ขังคงจะไม่ห่างจากโบสถ์นั้นเท่าใด ข้อที่เจ้ากรุงธนบุรีร้องตอบเช่นนี้ ตรงกันกับที่เคยได้ยินคุณปลัดเสงี่ยมเล่าว่า พระพงษ์นรินทร์อายุได้ ๑๒ ปี เข้าไปติดอยู่ในโบสถ์วัดแจ้งที่ขังเจ้ากรุงธนนั้นด้วย เจ้ากรุงธนร้องตอบออกมาเช่นนี้ แล้วได้บอกด้วยว่าคงไม่รอด บ้านเมืองเป็นของสองพี่น้องเขานั้นแนะ ถ้าไม่ตายก็ฝากตัวเขาให้ดีเถิด ได้ให้ประคำสายหนึ่งที่ติดตัวไปแก่พระพงษ์นรินทร์ในเวลานั้น พระพงษ์นรินทร์ยังได้รักษาประคำนั้นไว้ได้ เป็นประคำกระดาษเลขยันต์ลงรักปิดทองทั้ง ๑๐๘ เม็ด

๑๒๖. เจ้ารามลักษณ์ออกไปจุดไฟบ้าน ไหม้ตลอดลงมาจนถึงวังหลัง ได้สู้รบกันจนแสงทองขึ้น

๑๒๖. ที่ซึ่งเจ้ารามลักษณ์จุดไฟนั้น จุดที่เหนือบ้านปูน ๆ ในเวลานั้นน่าจะไม่ใช่บ้านปูนบางยี่ขันทุกวันนี้ ชะรอยจะตั้งอยู่ในระหว่างวัดอมรินทร์ ที่เป็นวัดบางว้าน้อยกับสวนมังคุด เจ้ารามลักษณ์ตั้งค่ายรายโอบขึ้นไปวัดบางว้า ที่กล่าวในพงศาวดารคงเป็นวัดบางว้าน้อย คือวัดอมรินทร์ ซึ่งอยู่ใกล้กำแพงพระนครด้านเหนือจุดไฟก็จุดบ้านริมวัดบางว้า เพื่อจะให้ไหม้ลามลงมาถึงบ้านปูนซึ่งอยู่เหนือสวนมังคุด แต่ครั้นเมื่อไฟไหม้ลงมาจวนจะถึงบ้านปูน ด้วยสัตยาธิษฐานของกรมพระราชวังหลัง ลมกลับไปข้างเหนือ ซึ่งเป็นทางเจ้ารามลักษณ์

ลงมาจุดไฟ การที่ขึ้นไปจุดข้างเหนือนั้น เจ้ารามลักษณ์คงจะเป็นผู้ตีข้างเหนือลงมา พระยาสรรค์คงจะรับเป็นผู้ตีข้างใต้จากพระราชวังกระทบขึ้นไป แต่ครั้นเมื่อเจ้ารามลักษณ์ไปทำการไม่สมคิด ตัวกลับไปอยู่ข้างใต้เปลวไฟ พระยาสรรค์เห็นเสียทีก็คงถอยทีเดียว เพราะพระยาสรรค์เป็นคนสันดานไม่แน่นอน ครั้นเมื่อเจ้ารามลักษณ์แตกไปแล้ว กรมพระราชวังหลังตั้งค่ายรายลงมาแต่บ้านปูนถึงคลองนครบาล คือคลองข้างวัดอรุณราชวราราม ซึ่งเป็นคลองคูพระราชวัง ก็แปลว่าได้เมืองฝั่งตะวันตกหมด เว้นไว้แต่พระราชวังเท่านั้นเป็นส่วนพระยาสรรค์รักษา

๑๒๗. พระยาเจ่ง ขุนแก้ว น้องพระยาสรรค์ลากปืนใหญ่มาช่วยพระวังหลัง

๑๒๗. ขุนแก้วคนนี้เป็นคนโลเล เหมือนอย่างพระยาสรรค์พี่ชาย แต่เวลานี้ยังไว้ตัวเป็นพวกกรมพระราชวังหลัง แต่พระยาเจ่งนั้นเป็นคนซื่อตรงจงรักภักดีต่อพระพุทธยอดฟ้า เห็นจะไม่ถูกกันกับพระยารามัญวงษ์ จะตรงกันข้าม

๑๒๘. เจ้ารดจา แต่งกองมอญเป็นทัพเรือตีกระหนาบหนุนพระวังหลัง

๑๒๘. เจ้ารดจาน่าที่จะไม่ใช่คนอื่น เห็นจะเป็นท่านผู้หญิงเจ้าพระยาสุรสีห์ ซึ่งตั้งบ้านอยู่เหนือกำแพงพระนครฟากตะวันออก คือวังกรมหลวงจักรเจษฎา เหตุฉะนั้นจึงต้องเป็นทัพเรือเพราะข้ามฟาก เจ้ารดจาผู้นี้เป็นชาวเมืองเชียงใหม่ เป็นมารดาเจ้าฟ้าพิกุลทอง กรมขุนศรีสุนทร ในกรมพระราชวังบวรมหาสุรสีหนาท

๑๒๙. เจ้ารามลักษณ์สู้แต่ผู้เดียว โดยโมหารเหลือกำลังแตกหนีไปอยู่วัดยาง พระวังหลังติดตามจับได้ ไต่ถามได้ความจริงว่าพระยาสรรค์ปล่อยเธอออก ความตกอยู่พระยาสรรค์สิ้น

๑๒๙. วัดยางในคลองบางกอกน้อยริมวัดละครทำ ซึ่งเขาจะให้อ่านว่านครธรรมก็ได้นั้น เป็นระยะไกลจากเมืองพอที่จะหนีไปถึงและจับได้กันที่นั้นทัน

๑๓๐. สมเด็จพระอัยกาเจ้าฟ้ากระษัตริย์ศึกเสด็จอยู่กรุงกัมพูชา ถอยมาประทับด่านกระบินทร์ ทราบว่ากรุงธนบุรีเข็ญเป็นศึกขึ้นกลางเมืองถึง ๒ ครั้ง จึงเสด็จกลับเข้าพระนคร

๑๓๐. ในเวลาเมื่อที่กรุงเกิดเหตุนี้เสด็จอยู่เสียมราฐ การที่ไปตั้งเสียมราฐครั้งนั้น ดูเหมือนจะระแวงการข้างภายในอยู่มากแล้ว จึงได้รั้งรอไม่สู้จะทำการเดินออกไปเร็ว

๑๓๑. ณ วันเสาร์ เดือน ๕ แรม ๘ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๔๔ ปีขาล จัตวาศก เพลา ๒ โมงเศษศุภสวัสดิฤกษ์ เสด็จเข้าพระนครปราบดาภิเษกอดิเรกเฉกสมบัติจักรพรรตราพร้อมถวาย ๑๒ พระกำนัล ๑๒ พระคลัง แล้วมีพระราชโองการรับสั่งให้ตั้งกรุงเทพมหานครยังฝั่งบุรพทิศ พระสุริยะทรงกรด ๗ วัน เมื่อตั้งทวาราวดีอุดมโชคเข้าเหยียบกรุงธนบุรี

๑๓๑. ตอนนี้ปลื้มมาก เลยรวมความเสียหมด ที่จริงถ้าจะจดไว้ให้ถี่ถ้วนก็จะยืดยาวเกินกำลังท่าน

๑๓๒. แรกเสด็จยั้งประทับ ณ วัดควงไม้พระมหาโพธิบัลลังก์ ประจนพระยามารด้วยพระบารมี ๓๐ ทัศ เป็นปฐมกษัตริย์สมเด็จเอกาทศรฐ พระเจ้าปราสาททอง เสด็จข้ามฟากฝั่งมหรณพ เฉลิมภพกรุงทวาราวดี พระโองการให้ฐาปนาที่ท้องสนามในเป็นพระอุโบสถหอไตรเสร็จ เชิญพระแก้วมรกตมาประดิษฐาน ส่วนพระธรรมไว้หอไตร ก่อพระเจดีย์ฐานประจุพระบรมธาตุพร้อมเสร็จ

๑๓๒. ท่านนึกของท่านสนุกดี คือเสด็จมาเหยียบเมืองแรกก็ประทับพลับพลาวัดโพ ซึ่งท่านเรียกว่าโพธิบัลลังก์ ผจญมารก็คือมารภาคตะวันตก เสด็จข้ามฟากมาเฉลิมภพกรุงทวาราวดี ก็คือย้ายมาเสียฟากตะวันออก ไม่อยู่เมืองธนซึ่งเป็นเมืองน้อย

ในเรื่องที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เสด็จเถลิงถวัลยราชย์ปราบดาภิเษก จะเล่าซ้ำในที่นี้ก็ออกจืด ๆ จึงอยากจะกล่าวถึงเรื่องพระนามที่ท่านยกย่องไว้ว่า "สมเด็จพระเอกาทศรฐพระเจ้าปราสาททอง"

นามเอกาทศรฐ พระยาประชากิจกรจักร (แช่ม) เป็นผู้เดาว่าเป็นใหญ่ในแว่นแคว้นสิบเอ็ด ชอบกลอยู่ แต่เขาก็รับว่าเขาเดา เข้าใจว่าเป็นพระนามที่เกิดใช้ขึ้นภายหลัง ตั้งแต่พระนเรศร์หรือพระอนุชาพระนเรศร์ เหนือนั้นขึ้นไปจะได้ใช้สมเด็จพระรามาธิบดี ซึ่งเป็นนามคู่กับกรุงมาก

นามพระเจ้าอู่ทอง รามาธิบดีศรีสุนทรบรมบพิตร ตรงกับนามนารายณ์อวตารมาครองกรุงศรีอยุธยาซึ่งใช้รามสุนทร

นามบรมราชาธิราช เป็นพระราชาที่เป็นใหญ่กว่าราชา จะต่อเข้ากับพระนามใดต่อได้ หรือจะไม่ต่อกับอะไรเรียกเปล่า ๆ ก็ได้ ราชาสามัญนั้น คือ อินทรราชา ชัยราชา บรมราชา นครินทรราชา เทียรราชา และอะไรอื่น ๆ เหล่านี้ ครองเมืองก็ตาม ไม่ได้ครองเมืองก็ตาม เป็นชั้นพระราชา คือเจ้านายแท้ ผู้ซึ่งเป็นใหญ่กว่าราชาเหล่านี้ จึงเป็นบรมราชาธิราช

สรรเพชญ์ เห็นจะมาจากชื่อไทยอย่างเดียวกันกับ สัพเพชังกูร พุทธวงษา ที่ยังใช้อยู่ในเมืองสิบเก้าเจ้าฟ้า

นามพระบรมไตรโลกนาถ เป็นนามที่คล้ายกับติโลกราชเจ้านครพิงเชียงใหม่ และที่เชียงใหม่เรียกพระอินทราชาว่าพระยาบรมไตรจักร เห็นจะใช้กันหลายเมืองอยู่ในฤดูหนึ่งพร้อม ๆ กัน เกี่ยวข้องแก่การข้างฝ่ายพุทธศาสนูปถัมภก

พระเจ้าปราสาททอง ตรงกันกับเจ้าหอคำ

ธรรมฤกราชหรือธรรมิกราชาธิราช อันมาจากพระเจ้าทรงธรรม

พระเจ้าช้างเผือก เป็นคำที่ยกย่องว่ามีช้างเผือก

พระมหาจักรพรรดิ ยกย่องว่า มีอำนาจมาก ปราบแว่นแคว้นทั่วถึง

พระนามเหล่านี้เป็นคุณนาม อาจจะใช้ทั่วไปได้ทุกพระองค์พระเจ้าแผ่นดิน ไม่ใช้พระนามประจำ คราวนี้เรียกเช่นนี้ คราวหน้า

จะเรียกอย่างอื่นก็ได้ หรือใช้ตามแบบที่เคยใช้อย่างไรก็ใช้เช่นนั้น เช่นพระนามสมเด็จพระเอกาทศรฐอิศวรบรมนาถบรมบพิตร ไม่ว่าพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใด ถ้าจะมีศุภอักษรถึงเมืองเขมรใช้เช่นนั้น ใช้ปนกับใหม่ก็ได้ เหมือนอย่างศุภอักษร องค์สมเด็จพระหริรักษ์รามามหาอิศราธิบดี (องค์ด้วงบิดานโรดมและศรีสวัสดิ์ เจ้าแผ่นดินเขมรทุกวันนี้[๑]) ซึ่งยังมีอยู่มาก ใช้ว่า ขอให้นำขึ้นกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเอกาทศรฐอิศวรบรมนาถบรมบพิตร พระจอมเกล้าเจ้าเลอทะบง ดังนี้เป็นต้น

เพราะฉะนั้น ในการที่กรมหลวงนรินทรเทวี ยกย่องพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าในที่นี้ เป็นยกย่องด้วยความเคารพถูกต้องตามแบบอย่าง

๑๓๓. ให้บุรณะวัดโพ

๑๓๓. บุรณะวัดโพตอนนี้เห็นจะบุรณะเล็กน้อย เพราะน่าจะไม่มีหลังคาหรือมุงหลังคาจากเปลี่ยนเป็นกระเบื้อง ไม่ใช่ปฏิสังขรณ์ใหญ่ที่กล่าวในพงศาวดาร ข้อวินิจฉัยเรื่องวัดโพออกจะยืดยาวอยู่สักหน่อย ผู้อ่านจะต้องรู้ว่ากำแพงพระนครทั้ง ๒ ฝั่งน้ำได้สร้างขึ้นแต่ฝั่งละ ๓ ด้าน ข้างริมน้ำไม่มีกำแพง ฝั่งตะวันตกกำแพงตั้งแต่ป้อมวิชัยประสิทธิ์ ยืนไปตามลำคลองบางกอกใหญ่จนถึงคลองข้างวัดโมฬีโลก ไปตามแนวหลังวัดอรุณไปออกบางกอกน้อยที่หลังวัดอมรินทร์เป็นคูพระนคร แล้วเลี้ยวลงมาตามแนวคลองบางกอกน้อยจนถึงแม่น้ำ ข้างฟากนี้ตั้งแต่ป้อมวิไชเยนทร์ คือที่สุนันทาลัยมาตาม

---

(๑) หมายถึงในรัชกาลที่ ๕ คือเวลาที่ทรงพระราชวิจารณ์ นั้น.

แนวคลองตลาด คลองหลอด (ตามที่ปันระยะให้เรียกใหม่ใน ร.ศ.[๔๑] ๑๒๗ นี้) จนถึงคลองโรงไหมวังหน้า เพราะเหตุฉะนั้นวัดโพธาราม ตั้งอยู่หลังวัดลงแม่น้ำ หน้าวัดหันมาทางตะวันออก ป่าช้าอยู่ต่อหน้าวัด ยืนไปในดอน เป็นที่ยาวรีเหมือนวัดแจ้ง เมื่อเวลาก่อกำแพง จะก่อออกไปให้หมดเขตป่าช้า เมืองจะกว้างเกินกำลังไป จึงก่อกำแพงตัดเอาป่าช้าออกไปไว้นอกเมือง ทั้งวัดแจ้งวัดโพ วัดแจ้งเดี๋ยวนี้ที่วัดยังคงยาวยืนเข้าไปในสวนเป็นอันมาก ซึ่งเรียกกันว่าปรก แต่ข้างฝ่ายวัดโพนี้กลายเป็นบ้านเรือนคนไป เพราะเหตุที่ก่อกำแพงพระนครขึ้นใหม่ ขยายกว้างออกไป แนวคลองโอ่งอ่างไปออกบางลำภู กำแพงเดิมที่คั่นในระหว่างป่าช้ากับวัดนั้นรื้อเสียจึงกลายเป็นบ้านคนไป เมื่อเวลาประหารชีวิตพระยาปั่งกลิมาที่กล่าวไว้ในพงศาวดารว่าประหารชีวิตที่ป่าช้าวัดโพธารามนอกกำแพงพระนครฝ่ายตะวันออกนั้น ยังเป็นกำแพงเก่าอยู่ ที่ป่าช้าที่ประหารชีวิตนั้นคือที่ห้างแซมสันเดี๋ยวนี้

ยังมีที่เห็นยากยิ่งกว่านั้นขึ้นไปอีก คือตามแถบหน้าพระอุโบสถมีคลองขุดพรอนไป มีเกาะเป็น ๒ ชั้น ที่คลองและเกาะ ๒ ชั้นนี้จะเป็นที่อื่นไม่ได้นอกจากสวนเจ้าเชฐ ซึ่งภายหลังทำคุกทำหอกลองลงในที่เหล่านั้น คลองชั้นในเห็นจะใกล้ข้างพระอุโบสถ จึงได้ปรากฏว่าเมื่อทรงสร้างวัดพระเชตุพนยกใหญ่ ได้ถมดินเสียเป็นหนักเป็นหนา ถึงต้องเกณฑ์คนหัวเมืองเข้ามาถมดิน ในการที่เอาที่วัดข้างตะวันออกกลับเป็นที่เมืองเสียนี้ คงจะได้ใช้ที่ดินข้างใต้ซึ่งเป็นกุฎีวัดอยู่เดี๋ยวนี้แทน วัดแต่ก่อนยาวตามตะวันออกตะวันตก เปลี่ยนเสียให้เป็นยาว

ตามเหนือตามใต้ ความที่ว่านี้โดยความพิจารณารูปหนังสือ ไม่ใช่กุ ขอให้ผู้อ่านพิจารณาดูหนังสือให้ทั่วไปเถิด จะลงรูปเช่นนี้หรือไม่

๑๓๔. ณ ปลายปี องเชียงสือมาสู่โพธิสมภาร

๑๓๔. องเชียงสือนี้เป็นเชื้อวงศ์เจ้าเมืองญวนข้างใต้ ดังที่ได้กล่าวเรื่องราวไว้ในคำวิจารณ์ที่ ๔๘ นั้นแล้ว

เวลาเมื่อองเชียงสือเข้ามาอยู่กรุงเทพฯ ทรงชุบเลี้ยงอย่างเจ้าประเทศราชที่สนิททำนองเจ้าเขมร แต่นั่งเฝ้าฝ่ายขวาในระหว่างเสา เสมอแนวเจ้ากรมตำรวจเฝ้า ฝ่ายเจ้าเขมรนั้นเฝ้าฝ่ายซ้ายต่อหลังสมุหนายก ข้อซึ่งไม่ได้ให้เฝ้าในหมู่ขุนนางอย่างเจ้าเขมรนั้น เพราะองเชียงสือนั่งขัดสมาธิเฝ้า จึงเข้าไปอยู่หว่างเสาซึ่งตรงกับเฉลียงที่เจ้านายเฝ้า บรรดาพรรคพวกที่เข้ามา ได้พระราชทานเบี้ยหวัดมีตำแหน่งราชการ ที่เป็นช่างก็ได้ทำการเป็นช่างทหารในญวน และการอื่น ๆ เช่นรำโคม แจวเรือญวน แจวนำกระบวนเสด็จ คนเหล่านี้เป็นพรรคพวกองเชียงสือได้ดูแลจัดการ และบรรดาบ่าวไพร่เหล่านั้นได้อนุญาตให้เข้าออกไปมาทางปากน้ำได้สะดวก องเชียงสือได้รับมารดาและภรรยาเข้ามาอยู่ด้วย เพราะเหตุที่ข้างฝ่ายเมืองญวนนั้น ไม่มีที่พึ่งพาอาศัย หลบหลีกอยู่ตามเมืองชายทะเลและเกาะ หนีข้าศึกมิใคร่จะพ้น เวลาเมื่อมีการพระราชสงครามรบพม่า ก็ได้ตามเสด็จในกองทัพ ทรงพระกรุณาโปรดให้ยกกองทัพออกไปช่วยตีขบถถึง ๒ ครั้งไม่สำเร็จได้ ในครั้งที่สององเชียงสือได้ออกไปกับกรมหลวงเทพหริรักษ์ก็ไม่สำเร็จเสียท่วงทีเข้ามา เหตุด้วยพวกขบถยังมีกำลังกล้า

เมื่อกรมหลวงเทพหริรักษ์กลับเข้ามาแล้ว องเชียงสือยังอยู่ภายหลัง เห็นเหลือกำลังที่จะทำศึกต่อไปอีกได้ จึงต้องหนีกลับเข้ามาอีกเป็นครั้งที่สอง คอยท่วงทีดูกำลังข้างฝ่ายขบถ

ข้อซึ่งองเชียงสือหนีไม่ได้กราบถวายบังคมลาออกไปในครั้งหลังนั้น เหตุด้วยเมื่อเวลาก่อนจะเข้ามากรุงเทพฯ องเชียงสือมีพวกพ้องเป็นฝรั่งเศสอยู่คนหนึ่ง ไปว่ากล่าวขอให้ช่วย ขอกองทัพฝรั่งเศสมารบขบถ ผู้ที่เป็นเพื่อนนั้นก็เป็นคนสามัญ มิใช่ข้าราชการฝรั่งเศส องเชียงสือก็เป็นคนสิ้นคิดระเหระหนอยู่ กลัวว่ารัฐบาลฝรั่งเศส จะไม่เชื่อถือเอาธุระ จึงได้มอบบุตรอันยังเด็กอยู่ให้ไปเป็นจำนำคนหนึ่ง แต่ครั้นเมื่อสหายผู้นั้นพาบุตรองเชียงสือออกไปเมืองฝรั่งเศส เผอิญสบช่องกำลังเมืองฝรั่งเศสเป็นจลาจล จึงพาไปพักอยู่ที่เมืองฮอแลนด์ องเชียงสือก็ทอดธุระว่าเป็นอันไม่สำเร็จ จึงได้มุ่งหน้าจะพึ่งกรุงศรีอยุธยาฝ่ายเดียว

ครั้นมาถึงเวลาเมื่อจะคิดหนีนั้น การเกิดประจวบกัน คือสหายฝรั่งเศสผู้นั้นกลับมาจากเมืองฝรั่งเศส ตามเข้ามาหาถึงในกรุง ครั้นเมื่อความทรงทราบก็เป็นที่ทรงรังเกียจ ว่าองเชียงสือคบฝรั่ง แต่ไม่ใช่กริ้วกราดอันใดให้ปรากฏออกมา องเชียงสือรู้ในใจเอง ว่าคงจะเป็นที่ทรงเคลือบแคลง ส่วนข้อความที่สหายผู้นั้นนำเข้ามาแจ้งก็เพียงแต่ฝรั่งเศสรับว่าจะอุดหนุน ยังมิได้ให้กำลังวังชาอันใดมา องเชียงสือจึงให้ผู้เป็นสหายนั้นกลับออกไปเสียจากกรุงเทพฯ

แต่มีข้อความที่ได้ทราบข่าวคราวดีอยู่อย่างหนึ่ง ว่าหัวหน้าไตเซินผู้ที่ตั้งตัวเป็นเจ้า ๓ คนนั้น เกิดความบาดหมางกันและกัน ทั้งที่

พวกนั้นปกครองแผ่นดินมาถึง ๓๐ ปีแล้ว การปราบปรามบ้านเมืองไม่ราบคาบได้ทั่วถึง ราษฎรได้ความลำบากยากแค้น เบื่อหน่ายผู้ปกครองในเวลานั้น นึกถึงเชื้อวงศ์ที่เคยปกครองมาแต่ก่อน น่าที่จะได้ราษฎรเป็นกำลัง เพราะเหตุที่องเชียงสือเกรงข้อที่จะทรงเคลือบแคลงอย่างหนึ่ง เห็นช่องที่พวกขบถจะมีกำลังอ่อนลงอย่างหนึ่งเช่นนี้ จึงได้คิดหนีออกไปมิได้กราบถวายบังคมลายกจู่ออกไปก็ดีเมืองไซ่ง่อนได้ จึงได้คิดทำศึกต่อขึ้นไป ในขณะเมื่อหนีไปพอได้เมืองไซ่ง่อนก็ส่งต้นไม้เงินทอง เครื่องราชบรรณาการเข้ามาถวายขอพระราชทานกำลังอุดหนุน ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานศัสตราอาวุธเสบียงอาหารเนือง ๆ องเชียงสือทำศึกอยู่หลายปี จึงได้เมืองกุยเยินแล้วทำต่อขึ้นไปจนในที่สุดได้เมืองตังเกี๋ย ตั้งตัวขึ้นเป็นดึกว่างเดยี่ห้อแผ่นดินว่า ยาลอง ในราวปีระกา ตรีศก จุลศักราช ๑๑๖๓ มาจนปีมะโรง สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๘๐ จึงเปลี่ยนเป็นแผ่นดินมินมางองค์ที่มีพระราชสาส์นบอกเปลี่ยนแผ่นดินใหม่ ที่ได้คัดสำเนาลงไว้ในท้ายพระราชวิจารณ์นี้[๑]

เรื่องเมืองญวนที่เกี่ยวข้องกับเมืองเรา ตั้งแต่องเชียงสือเข้ามามีปรากฏในพระราชพงศาวดารหลายตอน คือหน้า ๓๓๗, ถึงหน้า ๓๓๙. ๓๙๐. ๓๙๖. ๓๙๘.. แต่ชั้นเจ้าพระยาทิพากรวงษ์ ดูเอาใจใส่สอบสวนในเรื่องไมตรีกับเมืองญวนนี้มาก ท่านได้สำเนาพระราชสาส์นทั้งไปและมาเกือบหมด มีเหลืออยู่ในห้องอาลักษณ์น้อยนัก แต่ได้ทราบว่าหนังสือที่เอาไปนั้นตกไปที่เจ้าพระยาภาณุวงษ์ ไปปลูกออฟฟีศอยู่

(๑) ในฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๕๙ ในฉบับพิมพ์ครั้งนี้ มิได้พิมพ์ไว้

ริมน้ำๆ เซาะหรือปลวกขึ้นเสาพังลงน้ำไปหมด แต่ข้อความที่ได้ไปนั้น ท่านได้เก็บใจความลงแล้วในจดหมายเหตุ* ตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ จนถึงรัชกาลที่ ๓ แต่ข้อความที่เก็บลง น่าจะแปลกแปลงสำนวน หรือมีเข้าใจผิดอยู่ในนั้นบ้าง ข้อที่ขาดอยู่เป็นนิตย์นั้น หนังสือเก่าๆ ไม่ใคร่ลงศักราชเดือนปีชั้นหนึ่งแล้ว ผู้ที่คัดถึงพบเข้าก็ยิ่งเมินเฉย ไม่เอื้อเฟื้อแก่เดือนปี บางทีลักษณะเดิมเขาแต่งหนังสือเอาศักราชตั้งเป็นหลัก สุดแต่มีอะไรก็จัดลำดับตามรายเดือนไปจนสิ้น ไม่กำหนดเรื่องอีกนัยหนึ่งตั้งใจจะกำหนดแต่เรื่อง ยกความมารวมกันไว้ในแผนกเดียว แต่ถ้าจะทำเช่นนั้น ควรจะยกศักราชมาลงให้ทุกระยะ แต่เขาหาได้ทำดังนั้นไม่ ไม่สังเกตและไม่ยกศักราชมาลง ทำให้ศักราชสูญไปได้เป็นอันมาก เพราะฉะนั้น ข้อความที่ปรากฏอยู่ในจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๑ ซึ่งกรมหลวงดำรงมารวมพิมพ์ขึ้นจึงไม่มีศักราชโดยมาก แต่มีข้อความเรื่องเมืองญวนมาก ซึ่งไม่มีสำเนาเหลืออยู่ห้องอาลักษณ์เลย ที่มีอยู่ก็เป็นความต่างหากเห็นจะเป็นที่หลงเหลือเจ้าพระยาทิพากรวงษ์ไม่ได้ไป มีรัชกาลที่ ๑ บ้าง รัชกาลที่ ๒ มาก แต่บางทีไม่ตรงกันกับที่มีในจดหมายเหตุเจ้าพระยาทิพากรวงษ์ ไม่ได้สอบสวน รัชกาลที่ ๓ ไม่มีเลยแต่สักฉบับเดียว

---

* พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ หน้า ๓๑, ถึงหน้า ๔๓, หน้า ๕๐, หน้า ๕๓, หน้า ๑๐๔, หน้า ๑๒๑, หน้า ๑๓๐, หน้า ๑๓๓, หน้า ๑๔๙, หน้า ๑๕๐, หน้า ๑๖๑, หน้า ๑๗๘, หน้า ๑๙๕, หน้า ๑๙๘, หน้า ๒๐๗, หน้า ๒๑๑, หน้า ๒๒๐, หน้า ๒๒๑, หน้า ๒๒๔, หน้า ๒๓๔, หน้า ๒๔๒, หน้า ๒๔๔ หน้า ๒๕๓, (ฉบับพิมพ์ครั้งแรก)

พระราชสาส์นเมืองญวณ ไม่มีกถาคำนำทำนองพระราชสาส์นลาว เปนอย่างหนังสือไปมาธรรมดา เปนการไม่สมควรที่จะนำเอาพระราชสาส์นเหล่านั้น มาลงต่อท้ายพระราชวิจารณ์นี้ให้มากมายเกินไป แต่เห็นว่าพระราชสาส์นญวนนี้ ถ้าหากว่าไม่พลัดพราย ได้หมดจะเปนเล่มโต แต่ลำพังพระราชสาส์นไม่มีอื่นปน จะเต็มไปด้วยข้อราชการที่พึงกำหนดชั้นเชิงทางดำเนินในเวลานั้น แต่ครั้นเมื่อหนังสือทั้งปวงหายเสียโดยมาก เหลืออยู่แต่นิดเดียวเท่านี้ น่าเสียดายที่จะปล่อยให้สูญเสีย เพราะหนังสือเขียนด้วยเส้นดินสออยู่ในสมุดดำอันชื้นราลบเลือนได้ง่าย ถ้าไม่พิมพ์ขึ้นไว้จะกลับร้ายไปกว่าหนังสือที่พังลงน้ำนั้น เพราะเหตุที่หนังสือนั้น เจ้าพระยาทิพากรวงษ์ได้คัดใจความไว้แล้ว แต่หนังสือที่เหลืออยู่นี้ เจ้าพระยาทิพากรวงษ์ไม่รู้สึกเลย เห็นว่าไม่มากมายเท่าใด จึงได้พิมพ์ติดท้ายไว้ สำหรับได้เห็นสำนวนที่มีไปมา

มีข้อความซ้ำอยู่ด้วยเรื่องพระราชสาส์นมีไปถึงเจ้าเมืองตังเกี๋ยฉบับหนึ่ง ซึ่งเก็บความลงไว้ในพงศาวดารรัตนโกสินทรรัชกาลที่ ๑ ละเอียดลออออยู่ แต่เห็นปรากฏว่าได้ตัดหรือได้เปลี่ยนถ้อยคำเสียบ้างให้เพราะหรือให้ความชัดขึ้น แต่ข้าพเจ้าไม่เห็นว่าดีกว่าต้นฉบับ จึงได้คัดสำเนาจากต้นฉบับมาติดท้ายหนังสือนี้ไว้(๑) จะได้อ่านเทียบ

ส่วนหนังสือที่เจ้าตังเกี๋ยมีมาฉบับแรก เจ้าพระยาทิพากรวงษ์เห็นจะได้ไป จึงไม่มีอยู่ในห้องอาลักษณ์ แต่ไปได้คำตอบที่เจ้าเมืองตังเกี๋ยมีมาสืบทางไมตรี ซึ่งเปนพระราชสาส์นโต้ตอบติดกันกับฉบับที่ได้ไว้ ข้อความดีอยู่ จึงได้พิมพ์ไว้อีกฉบับหนึ่งเปนหมวดแรก(๒)

---

(๑)–(๒) โปรดดูในฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๕๙ ในฉบับนี้ไม่ได้ตีพิมพ์ไว้

ผู้อ่านต้องเข้าใจว่าเจ้าเมืองตังเกี๋ยผู้ที่เขียนหนังสือนี้ เป็นเจ้าคนหนึ่งในพวกไกเซิน มาตั้งเป็นเจ้าอยู่เมืองแง่อาน ซึ่งมีความเสียใจที่จะกล่าวว่า กรมหลวงนรินทรเทวีเขียนลงไว้ว่า "ไตรเกริน" นั้นไม่ผิด ในหนังสือสำเนาที่มีไปมาต่าง ๆ ใช้ตัว ต เป็นด้วยเสมียนอ่านตัว ต เป็นตัว ก อย่างซึมซาบ หนังสือก็กลายเป็นตัว ก ไป

เรื่องราวสาเหตุที่จะมีราชสาส์นมานั้น เพราะเมืองเวียงจันทน์รบกับเมืองพวน เจ้าเมืองพวนบอกขอกองทัพออกไปเมืองแง่อาน ญวนยกกองทัพเข้ามารบลาวในเมืองพวน แตกลาวไปครั้งหนึ่ง แล้วจะยกลงมาตีเมืองเวียงจันทน์ เจ้านันทเสนซึ่งเป็นเจ้าล้านช้าง จึงได้มีศุภอักษรลงมาขอกองทัพกรุงขึ้นไปช่วย ทัพกรุงขึ้นไปถึงเมืองเวียงจันทน์ ญวนถอยออกไปอยู่เมืองพวน กองทัพไทยยกตามออกไปเมืองพวน ญวนก็เลิกออกไปเมืองติงเง

ข้อซึ่งญวนไม่รบกับเราในเวลานั้น เหตุด้วยระวังหลังอยู่เหมือนกัน ด้วยบ้านเมืองญวนเวลานั้นไม่ปรกติ องเชียงสือซึ่งเข้ามาพึ่งกรุงเทพ ฯ ได้ขอกองทัพออกไปช่วยต่อรบญวนทางไซ่ง่อนถึง ๒ คราว ปรากฏว่าไทยคิดจะช่วยตีเมืองญวนให้แก่องเชียงสือ รู้ทั่วไป แต่หากข้างฝ่ายกรุงมีศึกพม่าพัวพันอยู่ ไม่ทำการไปได้หน้าเดียว องเชียงสือได้ข่าวกำลังพวกไตเซินอ่อนลง ด้วยหัวหน้าแตกความสามัคคีกัน เห็นเป็นท่วงที จึงได้ออกไปเกลี้ยกล่อมผู้คนยกเข้าโจมตีเอาเมืองไซ่ง่อนคืนได้โดยง่าย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงพระกรุณาองเชียงสือ อุดหนุนด้วยศัสตราวุธ เสบียงอาหาร กำลังคิด

จะขึ้นไปตีเมืองเว้ ถ้าหากว่าข้างฝ่ายเมืองตังเกี๋ยจะทำให้เป็นศัตรูกันขึ้นกับไทยข้างฝ่ายเหนืออีกทางหนึ่ง ก็จะเป็นถูกศึกขนาบ ข้างฝ่ายใต้องเชียงสือตีขึ้นไป ข้างฝ่ายตะวันออกทัพกรุงตีออกไป จะเป็นการพะว้าพะวัง

เพราะเหตุฉะนั้น เจ้าเมืองตังเกี๋ยจึงได้มีพระราชสาส์นเข้ามาผูกพันทางไมตรี อ้างว่าเมืองลาวเหล่านี้เคยส่งบรรณาการฝ่ายญวนเจ้าล้านช้างไปห้ามปรามขัดขวาง เดินทางกลับร้ายเป็นดี ขอให้ที่กรุงยกกองทัพออกไปทางหนึ่ง ข้างฝ่ายเหนือจะตีองเชียงสือลงมา ขอให้เราช่วยจับองเชียงสือส่ง เมืองญวนจะทดแทนคุณ

เหตุผลที่เป็นเช่นนี้แล้ว ก็เป็นธรรมดาที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จะไม่รับคำชักชวนของเจ้าเมืองตังเกี๋ย แต่เพื่อจะไม่ให้เกิดศึกยืดยาวไป เพราะจะเป็นความรำคาญทางหนึ่ง ซึ่งเพิ่มเติมการรบพม่าที่มีอยู่แล้ว จึงได้ตอบไปว่าไม่ได้ห้ามไม่ให้เมืองลาวเหล่านี้ประพฤติตามประเพณีซึ่งมีมาแต่ก่อน แต่ไม่ยอมที่จะแต่งกองทัพออกไปรักษาเขตแดน หรือเกี่ยวข้องด้วย พระราชสาส์นฉบับนี้แต่งเป็นภูมิฐานมาก

เจ้าเมืองตังเกี๋ยมีหนังสือตอบมา ยอมรับคำอธิบายที่มีไปในพระราชสาส์นทุกอย่าง และผูกพันทางไมตรีสืบไป พระราชสาส์นญวนฉบับนี้ ลงวันเดือน ๘ แรม ๑๑ ค่ำ ปีเถาะ สัปตศก จุลศักราช ๑๑๕๗

คราวนี้หนังสือที่มีอยู่ข้ามไปเป็นปีชวด ฉศก จุลศักราช ๑๑๖๖ นับเป็นหมวดที่๒ มีพระราชสาส์นญวน๒ฉบับ ไทย ๒ ฉบับ ฉบับหนึ่ง

เป็นพระราชสาส์นเจ้าเวียดนาม องเชียงสือ เมื่อตีเมืองตังเกี๋ยได้แล้ว อ้างว่าเมื่อปีกุน เบญจศก มีพระราชสาส์นให้ทูตออกไปถึงเมืองตังเกี๋ย คุมสิ่งของออกไปพระราชทาน (ของพระราชทานครั้งนี้เป็นที่เครื่องอภิเษก เพราะเหตุที่ปราบปรามเมืองญวนอยู่ในอำนาจได้ ทั้งตอนเหนือตอนกลางตอนใต้) ตอบรับสิ่งของและส่งของเข้ามาถวายด้วย กวางเถิงดาว คำทราย เตียงกวางเฮา ๑ ทานลำเวียนโหย เวียนบะ ๑ เป็นราชทูตคุมเข้ามาทางเรือ พระราชสาส์นลงเดือน ๖ ขึ้น ๑ ค่ำ ยาลอง ศักราช ๓ ปีชวด ฉศก จุลศักราช ๑๑๖๖

อีกฉบับหนึ่งตอบพระราชสาส์นเดือน ๔ ขึ้น ๕ ค่ำ ปีกุน เบญจศก ได้รับข่าวกรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จสวรรคต คิดถึงพระเดชพระคุณ จัดของเข้ามาสดับปกรณ์ พระราชสาส์นลงวันเดียวกัน ทูตสำรับเดียวกัน

พระราชสาส์นกรุงศรีอยุธยา ตอบรับสิ่งของและส่งของไปพระราชทาน มีข้อความว่าด้วยเรื่องเวียดนามคืนระมาลามาว่า เป็นอย่างสูงไม่เคยใส่ ถวายคืน (ที่เขาจะกลัวว่าเป็นรับมงกุฎจากเรา) จึงส่งของอื่นไปพระราชทาน ตอบรวมทั้งของที่ส่งมาสดับปกรณ์กรมพระราชวังด้วย พระราชสาส์นลง ณ วันพุธ เดือน ๙ ขึ้น ๖ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๖๖ ปีชวด ฉศก

อีกฉบับหนึ่งมีเนื้อความว่า เสียนหนามหลักตอในเมืองญวนก็หมด เป็นสุขอยู่แล้ว แต่พระนครศรีอยุธยากับกรุงอังวะยังเป็นปัจจามิตรกันอยู่ เมื่อเดือน ๖ ปีชวด ฉศก ได้ยกขึ้นไปตีเมืองเชียงแสน

ล้อมอยู่เดือนเศษจึงได้ มะยุง่วนแม่ทัพพม่าถูกปืนตาย อ้ายนาขวาเจ้าเมือง อพยพหนีข้ามแม่น้ำของไปก็ตามจับได้สิ้น ทำลายกำแพงเสียแล้วกวาดครัวลงมา พม่าเห็นจะเจ็บแค้น ตกฤดูแล้งจะยกลงมาตอบแทนหรือประการใดยังไม่ได้ความ ถ้าทัพพม่าไม่มา ทัพพระนครศรีอยุธยาจะยกไปทำแก่ทางอังวะ แต่เมืองชายทะเล คือมฤท ทวายเมาะตะมะ ย่างกุ้ง ถ้าแต่กำลังทัพบกไปตีมันอุดหนุนกันได้จำจะต้องมีทัพเรือไปกันทัพพม่า ได้คิดเตรียมทัพหัวเมืองปั๊กษ์ใต้ ตลอดจนเมืองไทรเมืองตานีให้เป็นทัพเรือ แต่ไม่สู้สันทัดนัก จะขอกองทัพเรือพระเจ้ากรุงเวียดนาม ๒๐๐ ลำ คิดดูมรสุมลมเดือนอ้ายมาจากเมืองญวน เดือนยี่ถึงเมืองมลากา ปลายเดือนยี่ต้นเดือนสามเป็นลมสำเภาเลี้ยวขึ้นไปทางเกาะหมากเมืองไทรเมืองถลางได้สะดวกถึงอังกฤษซึ่งตั้งอยู่เกาะหมากนั้น ก็จะมีหนังสือแต่งคนออกไปบอกเสียแล้วก็จะไม่มีวิวาทสิ่งใด กำหนดจะได้ยกเมื่อใด จึงจะมีพระราชสาส์นไปให้แจ้ง พระราชสาส์นลงวันเดียวกันกับฉบับแรก

มีหนังสือเจ้าพระยาพระคลังถึงองไลโบเสนาบดี ให้นำความขึ้นกราบทูลพระเจ้าเวียดนามฉบับหนึ่ง ดำเนินรับสั่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช กรมพระราชวังบวรฯ ส่งดีบุกบริสุทธิ์ไปให้เจ้าเวียดนามและว่าด้วยเรื่องสำเภาซึ่งซัดไปอยู่เมืองญวนติดไปอีกฉบับหนึ่ง

ต่อนั้นมามีสำเนาพระราชสาส์นเมืองญวน นับเป็นหมวดที่ ๓ ปีขาล อัฐศก จุลศักราช ๑๑๖๘ สามฉบับๆหนึ่งถวายของบรรณาการฉบับหนึ่งส่งของสดับปกรณ์กรมพระราชวังหลัง อีกฉบับหนึ่งเป็นคำตอบพระราชสาส์น และบอกข่าวที่ทูตออกไปทางบกตายที่เมืองญวน

ต้นเหตุที่มีพระราชสาส์นออกไปทางบกนี้ ทรงพระราชดำริว่าองเชียงสือเป็นไมตรีกับเราดีอยู่ก็จริง แต่เมื่อได้เมืองญวนทั้งหมดแล้วด้วยความจำเป็นอันเกี่ยวข้องกัน เพราะอาณาเขตติดต่อกันก็ดี หรือมีความกำเริบเปลี่ยนความคิดไปอย่างไรก็ดีฝ่ายเราไม่รู้ทางบก มีพระราชประสงค์จะให้รู้ทางบกไว้ จึงได้แต่งให้พระยาจักราเป็นราชทูต พระยาราชวังสรรค์ ซึ่งเป็นผู้คุ้นเคยมีอุปการะกับเจ้าเวียดนามเป็นอุปทูต นายเสน่ห์เป็นตรีทูต เชิญพระราชสาส์นออกไปทางบก พระยาจักราและนายเสน่ห์มหาดเล็กไปเป็นไข้ป่าตายเสียที่เมืองเว้ เจ้าเวียดนามจึงได้ส่งพระยาราชวังสรรค์และไพร่ที่เหลือตายเข้ามาทางเรือ ในพระราชสาส์นฉบับนี้ว่าถึงเรื่องพระยาเชียงเงิน ซึ่งไปกวาดครอบครัวเมืองแถงเข้ามา เห็นจะเป็นเมื่อครั้งยกขึ้นไปช่วยเจ้านันทเสน กล่าวความเป็นไม่มีเคลือบแคลงสงสัย พระราชสาส์นฉบับนี้ลงวันเดือน ๑๐ ขึ้น ๓ ค่ำ ศักราชยาลอง ๕ ปีขาล อัฐศก จุลศักราช ๑๑๖๘

อีกฉบับหนึ่ง ตอบรับพระราชสาส์นบอกข่าวตั้งกรมพระราชวังบวร ฯ มีทูตเชิญเข้ามาทั้ง ๒ ฉบับ กำทรายกายเก่อถนจั๊กหาว ราชทูต ทำลุนตามเมียงหาว อุปทูต คุมของเข้ามาถวายด้วย พระราชสาส์นลงวันเดือน ๔ แรม ๙ ค่ำ ศักราชยาลอง ๕ ปีขาล อัฐศก จุลศักราช ๑๑๖๘

พระราชสาส์นรัชกาลที่ ๑ มีสำเนาอยู่ที่ห้องอาลักษณ์แต่เท่านี้ พระราชสาส์นรัชกาลที่ ๒ มีมาก ถ้าจะกล่าวนำเป็นฉบับ ๆ ซึ่งควรจะนับเป็นหมวดที่ ๔ เห็นเรื่องจะยืดยาว จึงเป็นการจำเป็นที่จะกล่าวแต่ย่อพอได้รูปความ

พระราชสาส์นฉบับแรก บอกข่าวสวรรคตสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง และเรื่องลงโทษหม่อมเหมื่น ลงวันศุกร์เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๒ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๗๑ ปีมะเส็งเอกศก

มีตำราเรียกว่ากฎสำหรับทำพระราชสาส์นอยู่ในต้นร่างนั้นด้วย แต่พระราชสาส์นญวนตอบ และทูตญวนเข้ามาเยี่ยมพระบรมศพไม่มีฉบับ เห็นจะตกไปที่เจ้าพระยาทิพากรวงษ์เสียแล้ว

แต่พอเปลี่ยนแผ่นดินใหม่ ก็พอเกิดเหตุขึ้นด้วยเรื่องเมืองเขมร ซึ่งถ้าหากว่าไมตรีในระหว่างองเชียงสือกับกรุงเทพ ฯ ไม่มีอยู่แต่ก่อน และไม่อาศัยความผ่อนผันของรัฐบาลในเวลานั้นน่าจะเกิดเหตุถึงรบพุ่งกันได้

สาเหตุที่ทำให้เกิดความลำบากขึ้นนั้น คือพระนารายณ์รามาธิบดีนักพระองค์เอง ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสกไปให้ครองกรุงกัมพูชา อยู่ได้ ๓ ปีก็ถึงแก่พิราลัย มีลูกยังเด็กอยู่ ๔ คน คือองค์จันท์ ๑ องค์อิ่ม ๑ องค์สงวน ๑ องด้วง ๑ ฟ้าทละหะซึ่งเป็นบิดาเลี้ยงนักองค์เองมาแต่ก่อน ได้เป็นผู้บังคับบัญชาราชการสิทธิ์ขาดในเมืองเขมร เวลานั้นญวนกำลังอยู่ในเวลารบกันภายในเมือง ไม่สู้มีอำนาจบังคับบัญชาเขมรได้นัก ฟ้าทละหะปกครองเมืองเขมรตามคำสั่งของกรุงเทพ ฯ ฝ่ายเดียวโดยมากทุกอย่างได้พาองค์จันท์เข้ามาเฝ้า ๒ ครั้ง จนฟ้าทละหะนั้นชรามากมาตายในกรุงเทพ ฯ จึงได้พระราชทานอภิเษกให้นักองค์จันท์ ซึ่งเวลานั้นมีอายุเพียง ๑๖ ปี ขึ้นเป็นสมเด็จพระอุทัยราชา เจ้ากรุงกัมพูชา

ครั้นเมื่อปีมะโรง สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๗๐ ราว ๆ กันกับเวลาฉลองวัดพระเชตุพนครั้งหลัง พระอุทัยราชาเข้ามาเฝ้าอีกครั้งหนึ่ง อาการเป็นคนอยู่ข้างจะทะลึ่งทะลั่ง ความคิดนั้นทำนองจะอยากได้เมืองพระตะบอง เมืองเสียมราฐ เมืองสวายจิต ที่พระองค์เองยอมถวายไว้แต่รัชกาลที่ ๑ นั้นคืน เวลาเช้าเสด็จออกพระแกล ยังไม่มีผู้ใดได้เข้าเฝ้า ก็ตรงเข้ามาเป็นทีว่าจะทูลลา กริ้วว่าทะลึ่ง องค์จันท์ได้ความอาย ทั้งไม่สมคิดที่ได้ทำให้ปรากฏไว้ว่าจะเอาเมืองพระตะบอง เสียมราฐคืน ก็เลยกระดากไม่เดินทางเมืองพระตะบอง (ซึ่งเวลานั้นเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ ซึ่งเป็นบิดาภรรยานักองค์เองถึงแก่อสัญกรรม จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ตั้งให้พระยาวิบุลยราช (แบน) เป็นพระยาอภัยภูเบศร เป็นผู้ว่าราชการเมือง) ลงเรือเสียที่เมืองโตนดล่องลงไปบรรทายเพชรทีเดียว พอประจวบกันกับพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จสวรรคต เมืองเขมรจึงได้แต่งให้นักองค์สงวนและนักองค์อิ่ม ซึ่งเป็นน้องที่ ๒ ที่ ๓ ของพระเจ้ากรุงกัมพูชาเข้ามาเฝ้าในการผลัดแผ่นดินใหม่ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ตั้งนักองค์สงวน เป็นพระมหาอุปโยราช* นักองค์อิ่มเป็นมหาอุปราช ตามประเพณีตำแหน่งเมืองเขมร กลับออกไปเมือง

พระอุทัยราชามีความระแวงว่าเจ้าสองคนนั้นจะมีกำลังมากขึ้น หวังจะตัดกำลังให้อ่อน จึงให้จับตัวพระยาจักรี พระยากระลาโหม

---

*มหาอุปโยราชนี้ เป็นตำแหน่งตรงกันกับที่เมืองล้านช้างเรียกว่า "อุปยุวราช" เข้าใจกันว่าเป็นฝ่ายหลัง แต่ใหญ่กว่าฝ่ายหน้า ฝ่ายหน้าเป็นอุปราช

ซึ่งเป็นผู้เข้ามาด้วยนักองค์ทั้งสองคราวรับตำแหน่งนั้น ไปฆ่าเสีย และสงสัยว่า พระยาเดโช (เมน) ซึ่งเป็นตำแหน่งพระยาสังขโลกเจ้าเมืองกระพงสวาย จะคิดอ่านเป็นขบถเข้าด้วยพระยาจักรี พระยากระลาโหมจึงให้ยกขึ้นไปตีเมืองกระพงสวาย พระยาสังขโลกไม่ทันรู้ตัว ก็หนีเข้ามากรุงเทพ ฯ พระยาอภัยภูเบศร ผู้รักษาเมืองพระตะบองก็ไม่ไว้ใจ จัดการป้องกันรักษาเมืองพระตะบอง เมื่อการครั่นกันอยู่เช่นนี้ พอนักพระองค์แก้ว ซึ่งเคยเข้ามาอยู่กรุงธนบุรีแต่ก่อน ไปเป็นผู้ใหญ่อยู่ในเมืองเขมร คู่กับฟ้าทละหะนั้นตายลง แต่ไม่ได้ตายในเมืองบรรทายเพชร องค์สงวนเวลานั้นบวชอยู่สึกออกมา ว่าจะไปปลงศพ ก็เกิดระแวงว่าองค์สงวนจะไปคิดการขบถ องค์สงวนเห็นท่วงทีว่าไม่ไว้ใจได้ จึงได้หนีเข้ามาเมืองโพธิสัตว์ พระอุทัยราชาก็ให้ยกผู้คนติดตาม ข้างองค์สงวนก็ตั้งกองรักษาตัว จะเกิดสู้รบกันขึ้น ข้อความทราบถึงที่กรุงเทพ ฯ จึงโปรดให้พระยาราชรองเมือง และผู้อื่นยกออกไปพึ่งการอยู่ที่เมืองพระตะบอง

ฝ่ายพระอุทัยราชาตกใจ ได้ข่าวว่ากองทัพกรุงเทพ ฯ ออกไประแวงผิดอยู่ จึงให้ไปขอกองทัพญวนมาช่วย ญวนเห็นเป็นทีที่จะเข้าแทรกแซงได้ถนัด จึงส่งกองทัพขึ้นมาช่วยรักษาเมืองเขมร ฝ่ายองค์อิ่มมหาอุปราชและองค์ด้วงน้องชายเล็กตกใจกองทัพญวนขึ้นมา ก็พากันเปิดหนีเข้ามากรุงเทพ ฯ อีก เมื่อการเป็นมากขึ้นเช่นนั้นแล้วจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพระยายมราช พาตัวองค์สงวนลงไปเพื่อจะสมัครสมานกับองค์จันท์ให้เป็นที่เรียบร้อย ยังไม่ทันจะไปถึงองค์จันท์ได้ข่าวว่ากองทัพกรุงไป ก็เปิดหนีลงไปอยู่เมืองไซ่ง่อน

ด้วยเหตุนี้จึงเป็นเรื่องที่ได้มีพระราชสาส์นไปมากันในระหว่างกรุงศรีอยุธยากับกรุงเวียดนามด้วยเรื่องเมืองเขมร ตั้งแต่ปีมะเมีย โทศก จุลศักราช ๑๑๗๒ จนถึงปีระกา เบญจศก จุลศักราช ๑๑๗๕ องค์จันท์จึงได้กลับขึ้นมาอยู่เมืองพนมเปิ๋ญ

ทางโต้ตอบกันในระหว่างสองพระนครนี้ ก็ด้วยถือว่าเมืองเขมรอยู่ในบำรุงทั้งสองฝ่าย ข้างฝ่ายญวนก็ฟังเสียงและพูดตามข้อความที่องค์จันท์กล่าว แต่ข้างฝ่ายกรุงไว้อาการเป็นกลาง ๆ มีข้อซึ่งจะกล่าวได้ถนัด ว่าองค์จันท์ไม่มีความอ่อนน้อมยำเกรง การที่โต้ตอบไปมาก็มีชั้นเชิงราชการอยู่ในนั้น เช่นกับที่กรุงมีพระราชสาส์นไป ว่าองค์จันท์กำเริบ เพราะได้กองทัพญวนมาเป็นกำลัง แต่ญวนแก้ว่าเห็นว่าเป็นเวลากำลังจะทำการพระบรมศพ การของไทยก็เหมือนการของญวน จึงได้ขึ้นมาระงับเหตุการณ์ไว้

ญวนกล่าวว่า องค์จันท์หนีลงไปเมืองไซ่ง่อน เพราะกองทัพไทยยกออกไปตกใจกลัว ข้างไทยแก้ว่าเพราะเห็นว่าระหว่างทุกข์ของเจ้ากรุงเวียดนาม ด้วยดึกท้ายเห่าพระราชมารดาสวรรคต จึงมิอยากจะให้กวนญวน เช่นนี้เป็นต้น ถ้าจะเก็บข้อความเหล่านี้มากล่าวจะยืดยาวไป ควรจะพิจารณาในสำเนาพระราชสาส์น ได้มีทูตออกไปเมืองญวน และทูตญวนเข้ามาหลายเที่ยว ลงปลายที่สุด ก็เป็นญวนและไทยพร้อมกันพาองค์จันท์คืนขึ้นมาอยู่เมืองเขมร แต่องค์จันท์บิดพริ้วไม่ขึ้นมาทันที ต่อญวนพาขึ้นมาแล้ว ไทยจึงออกไปภายหลัง

ในตอนปลายแห่งพระราชสาส์นนี้ กล่าวถึงองค์จันท์ให้กองทัพยกขึ้นมาตีเมืองพระตะบอง แต่ได้ความว่าเจ้าเวียดนามให้ขึ้นมาชำระอยู่แล้ว จึงแต่งให้ทูตออกไปฟังความ ท้องเรื่องนั้นการก็เป็นอันสงบ องค์จันท์คงขึ้นอยู่ทั้งสองฝ่าย แต่สนิทข้างญวนระแวงข้างเราเพราะเหตุที่ฝ่ายน้องทั้ง ๓ คนมาอยู่ข้างเรา

ถึงว่ามีเหตุการณ์ ซึ่งต้องเจรจากันอยู่ในระหว่างสองพระนครนี้ด้วยเรื่องความเมืองเขมร แต่ทางไมตรีถามข่าวคราวสุขทุกข์เยี่ยมเยียนกันเป็นปรกติเรียบร้อย ไม่มีหมองหมางอันใด

มีระหว่างซึ่งไม่ได้มีสำเนาพระราชสาส์นเหลืออยู่ ๒ ปี ไปได้พระราชสาส์นเจ้าเวียดนามมินมาง โดยเผอิญไปพบหลงปนอยู่ในพระราชสาส์นจีน บอกเตียนวั่งเต้ คือองเชียงสือสวรรคตฉบับหนึ่ง บอกมินมางเสวยราชสมบัติใหม่ฉบับหนึ่ง ในปีเถาะเอกศก จุลศักราช ๑๑๘๑ เพราะทำนองพระราชสาส์นเป็นอย่างจีน เขาจึงเข้าใจว่าเป็นพระราชสาส์นเมืองจีน ได้เก็บมาพิมพ์ติดท้ายหนังสือนี้ด้วย[๑] สำเนาพระราชสาส์นที่เหลืออยู่ หมดสิ้นเชิงเพียงเท่านี้

๑๓๕. ณ ปีเถาะต้นปี มีบัณฑิต ๒ คน เข้าวังหน้า จับตัวได้ประหารชีวิตทั้งผู้รู้เห็น เอียง บุตรหญิง ๑ บุตรชาย ๒ เกด บุตรชาย ๒ จุ้ย บุตรหญิงอยู่วังหลวง พระยาภัยโนฤทธิ์ บุตรหญิง ๒ อยู่วังหลวง พระโองการทรง (ส่ง) สิ้นทั้ง ๓ คน ให้ประหารชีวิตพร้อมกัน พ่อ, แม่, ลูก, เป็นเสร็จ

(๑) โปรดดูฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๕๙ เพราะในฉบับนี้ไม่ได้ตีพิมพ์ไว้

๑๓๕. ความในวังนี้ทราบละเอียดออกไปกว่าในพงศาวดาร พระยาอภัยรณฤทธิผู้นี้เดิมเป็นขุนกลาง

๑๓๖. ณ กลางปีเถาะในวังหลวง เพง, ทองคำ, มอญ งานที่ ทำผิดคิดมิชอบ สืบสวนเป็นสัตย์ เฆี่ยนคนละ ๑๐๐

๑๓๖. เรื่องนี้ไม่ปรากฏในพงศาวดาร

๑๓๗. ประหารชีวิตทั้งขุนแก้วน้องพระยาสรรค์

๑๓๗. อ้ายตาขุนแก้วมาตายถึงบ่านนี้ ด้วยเรื่องอะไรก็ไม่รู้

๑๓๘. ณ ปลายปีพระโองการรับสั่งให้กรมหลวงเทพหริรักษ์ยกไปตีไกรเกริน

๑๓๘. การที่ยกทัพไปช่วยองเชียงสือเป็น ๒ คราว ครั้งแรก ปีเถาะ เบญจศก จุลศักราช ๑๑๔๕ โปรดให้พระยานครสวรรค์ยกทัพบกไปทางเมืองกัมพูชา และให้เกณฑ์ทัพเขมรเข้าบรรจบยกลงไปตีเมืองไซ่ง่อน

ในเวลานั้นเมืองไซ่ง่อน ได้แก่พวกขบถไตเซิน องติงเวืองครองเมืองไซ่ง่อน ได้รบกับญวนหลายครั้ง พระยานครสวรรค์มีฝีมือเข้มแข็งรบญวนชนะ แต่จะเป็นด้วยเหตุใดไม่ปรากฏ พระยาวิชิตณรงค์และขุนนางซึ่งอยู่ในกองทัพนั้น มีใบบอกกล่าวโทษว่าพระยานคร-สวรรค์ได้เรือและไพร่ญวนแล้ว ส่งคืนลงไปให้แม่ทัพญวน นายทัพนายกองทั้งปวงพากันสงสัยว่าจะเป็นขบถ มีใบบอกเข้ามา ทรงพระราชดำริเห็นว่า นายทัพนายกองไม่ปรองดองกัน จะทำการไปไม่ตลอด จึง

ให้หากองทัพกลับ พระยานครสวรรค์นั้นต้องรับพระราชอาญาประหารชีวิต ที่ป่าช้านอกวัดโพธาราม ข้อความทั้งนี้ในพระราชพงศาวดาร และพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทรเนื้อความลงกัน แต่พงศาวดารญวนไม่มี เห็นจะเป็นพงศาวดารญวนตั้งใจจะกล่าวแต่เรื่องราวขององเชียงสืออย่างเดียว เพราะตามทำนองความที่แต่งนั้นผู้แต่งเรียกว่าพงศาวดาร แต่เอาความประพฤติและเป็นไปขององเชียงสือขึ้นเป็นที่ตั้ง ก็กลายเป็นประวัติขององเชียงสือเท่านั้นหาใช่พงศาวดารไม่ เพราะองเชียงสือไม่ได้ไปในกองทัพด้วย จึงไม่มีข้อความในประวัติขององเชียงสือ

แต่ครั้งกรมหลวงเทพหริรักษ์ออกไปในปีมะโรง ฉศก จุลศักราช ๑๑๔๖ นี้ องเชียงสือไปด้วยในกองทัพ จึงได้มีข้อความในพงศาวดารญวน แต่ภูมิแผนที่กล่าวต่าง ๆ กันไป ด้วยความรู้ค่อนจะอยู่ข้างอ่อนด้วยกันทั้งนั้น พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทรน่าจะเยี่ยมกว่าเพื่อนในชั้นเชิงที่กล่าว แต่จะวินิจฉัยว่าใครถูกใครผิดแน่ นอกจากตรวจแผนที่ให้ได้ความชัดเจนก็จะยังว่าแน่ไม่ได้ ข้าพเจ้าไม่มีแผนที่ในมือที่จะตรวจได้ทันที จึงขอทิ้งไว้ให้ผู้ที่จะแต่งพงศาวดารสอบสวนเอาเองจะได้บรรยายข้อความที่แปลกกันลงไว้ทั้ง ๓ อย่าง ดังต่อไปนี้

พระราชพงศาวดาร กรมหลวงเทพหริรักษ์ยกทัพเรือออกไปกับองเชียงสือถึงเมืองพุทไธมาศ เกณฑ์พระยาราชาเศรษฐี พระยาทัศดา เข้าบรรจบทัพ ยกไปตั้งค่ายอยู่อ่าวมะนาวริมแม่น้ำแดนเมืองสักแดกเป็นหลายค่าย ให้องเชียงสือแต่งขุนนางญวนกับไทยข้าหลวง

ไปเกลี้ยกล่อมอาณาประชาราษฎรในแว่นแคว้นเมืองสักแดก เมืองโลงโห้ เมืองสม่าถ่อทั้ง ๓ เมืองมาเข้าด้วยเป็นอันมาก

องติงเวืองเจ้าเมืองไซ่ง่อน แต่งกองทัพขึ้นมาตั้งอยู่เมืองสักแดก ได้ต่อรบกันกับกองทัพไทยเป็นหลายครั้ง ยังไม่แพ้ชนะกัน วันหนึ่งทัพเรือฝ่ายไทยยกไปรบทัพเรือญวน แล้วถอยขึ้นมาเอาศีรษะเรือรบเข้าจอดอยู่หน้าค่าย ทิ้งเครื่องศัสตราวุธปืนใหญ่น้อยไว้ในเรือด้วยความประมาท ครั้นเพลาน้ำขึ้นทัพเรือญวนยกตามขึ้นมาถึงหน้าค่าย ยิงปืนเรือระดมขึ้นมาทำลายค่ายทหารไทยเสียทีลงเรือออกต่อรบมิทันก็ทิ้งค่ายแตกหนีเป็นอลหม่าน นายทัพนายกองจะกดไว้มิอยู่

ในพงศาวดารรัตนโกสินทรว่า ทัพบกนั้นโปรดให้พระยาวิชิตณรงค์เป็นแม่ทัพยกไปทางเมืองเขมร เกณฑ์กองทัพเขมรสมทบไปได้ไพร่พลซึ่งเจ้าพระยาอภัยภูเบศรเกณฑ์ให้ ๕๐๐๐ ยกไปทางเมืองเปียมจอซาแดก ถึงแพรกพระยามัน สู้รบกับญวนไตเซินหลายครั้ง ญวนสู้ไม่ได้ถอยไป จึงยกล่วงไปเมืองเปียมบารายตีค่ายบ้านป่ายุง

ส่วนทัพกรมหลวงเทพหริรักษ์ ไปได้กองทัพพุทไธมาศเข้าด้วยแล้ว ยกไปเข้าปากน้ำเมืองป่าสัก ตั้งอยู่คลองวามะนาว ฝ่ายญวนมาตั้งรักษาที่ปากคลองวามะนาว ทางจะลงไปซาแดก ล่องโห่ ไซ่ง่อน ทัพไทยจะยกหักลงไปไม่ได้ จึงยกขึ้นมาตั้งค่ายบนบก หมายจะตีค่ายญวนบนบกให้แตกเสียก่อน ไม่ได้คิดระวังหลัง ครั้นน้ำมากขึ้น ญวนเอาเรือรบลัดมาทางคลององเจือง ออกแม่น้ำใหญ่ แล้วมาปิดปาก

คลองวามะนาวด้านหลังทางไว้ ฝ่ายทัพญวนด้านปากคลองลำน้ำเมือง ไซ่ง่อนก็ตีเข้ามา ข้างฝ่ายลำน้ำสมิถ่อตีรุกหลังเข้าไป ทัพไทยอยู่ในระหว่างศึกขนาบ ก็ทิ้งเรือรบเสียหนีขึ้นบกไป

ในพงศาวดารญวนในที่หนึ่งกล่าวว่า กองทัพไทยกับองเชียงสือยกออกไป องเชียงสือเข้าตีได้ด่านเกียมยาง แล้วยกเข้าไปตีได้ด่านเมืองฮ่าเตียง ฝ่ายพวกโดก๊ก เมืองอางยาง (ซึ่งจะเรียกชื่อยาก ถึงเรียกก็จำไม่ได้นั้น) ให้ทหารออกรักษาตำบลซาแดก และด่านตำบลบาเช่า ตำบลกล้าโอน องเชียงสือตีได้ทั้ง ๓ แห่ง กองทัพกรุงไปตั้งตำบลซาแดกออกหมายไปเกลี้ยกล่อม ต่อนั้นไปกล่าวถึงทหารวิเศษอย่างข้างจีนที่มาอาสาต่าง ๆ อันไม่มีสาระอันใดเป็นอันมาก แล้วจึงกล่าวว่า พวกไตเซินปรึกษากันถึงสองอย่าง แต่อย่างที่ได้ตกลงทำนั้นว่า พวกเรา (คือไตเซิน) ตั้งทัพอยู่ที่หมีทอนี้ แล้วจัดทหารไปตั้งซุ่มในลำคลองหรัดเคงิมกองหนึ่ง ให้ยกขึ้นไปตำบลซาแดกรบล่อให้พวกองเชียงสือกับกองทัพฝ่ายสยาม ไล่ลงมาพ้นจากหรัดเคงิม แล้วให้กองซุ่มสกัดต้นน้ำไว้ กองทัพที่หมีทอตีขนาบขึ้นไป ตามที่ตกลงกันนี้เป็นอันได้จัดกองทัพมาล่อทัพไทยให้ไล่ถลำไปดังเช่นความคิดนั้น ส่วนองเชียงสือว่าอยู่ค่ายหนึ่งต่างหาก พวกไตเซินยกไปตีหน่วงไว้จะไปช่วยกันก็ไม่ได้ (เมื่อจุดประทัดและตีม้าฬ่อเป็นอันมากหลายครั้งหลายหน ซ้ำ ๆ ซาก ๆ แล้ว) ก็แตกด้วยกันทั้ง ๒ กองเท่านั้น

กองทัพถอยขึ้นมากรุงกัมพูชา แล้วก็คืนกลับเข้ามากรุงเทพ ฯ ทั้ง ๒ กอง

ในเรื่องรบญวนได้พบจดหมายรายวันทัพ ครั้นเจ้ากรุงธนบุรีประทับอยู่ ณ เมืองพุทไธมาศ ออกคำสั่งแนะนำกองทัพชอบกลคืออยู่ในกระแสรับสั่งนั้นว่า "นายทัพนายกองจะรบญวน ให้รู้ทางหนีทีไล่และทำนองศึกข้างญวน ธรรมดาเรือรบญวนเจาะช่องปืนแคบพอจุปากบอกปืน จะเบนไปซ้ายขวาไม่ได้มากนัก ถ้ากองทัพหลบหลีกหรือรุกร้นเข้าไปให้พ้นทางปืนแล้ว ญวนเห็นเสียทางปืนแล้วกระโดดน้ำหนีเท่านั้น ให้นายทัพนายกองตีโอบญวนเข้าไปแต่ห่าง ๆ อย่าให้ยิงปืนได้ถนัด หรือหลีกให้พ้นทางปืน เมื่อกระชั้นเข้าไปแล้ว ก็ให้รุกขยิกเข้าไปทีเดียว" คำสั่งเช่นนี้ออกจากที่ได้เคยรบกับญวนพวกนี้เอง

๑๓๙. ณ ปีมะโรง ฉศก ถวายพระเพลิงแผ่นดินต้นที่วัดบางยี่เรือ มีการมหรสพสมโภชพร้อมเสร็จ

๑๓๙. ฌาปนกิจเจ้ากรุงธน วัดบางยี่เรือ ตรงกับพงศาวดาร

๑๔๐. เจ้าฟ้ากรมหลวงธิเบศรบดินทร สิ้นพระชนม์ ถวายพระเพลิงที่วังเก่า

๑๔๐. พระราชทานเพลิง เจ้าฟ้ากรมหลวงธิเบศรบดินทร ที่วังเก่า เพราะวัดแจ้งยังอยู่ในพระราชวัง

๑๔๑. แล้วมีพระโองการให้หาบรรดาเมืองขึ้น เอก, โท, ตรี, จัตวา ปากใต้ฝ่ายเหนือ ให้เข้ามาเฝ้าพร้อม ณ กรุงเทพมหานคร

๑๔๑. หัวเมืองที่หาเข้ามาครั้งนี้เกณฑ์ไพร่มามาก ปักฉลากกะด้านให้ทำกำแพงพระนครจนแล้วสำเร็จ

๑๔๒. บรรดาสุริวงษ์กัมพูชา ทรง (ส่ง) เข้ามากรุง

๑๔๒. เชื้อราชวงศ์กัมพูชาที่เข้ามากรุงเทพ ฯ ครั้งนั้น คือนักพระองค์เอง นักองค์เมนหรือมิน ซึ่งเขาตั้งชื่อว่า "สมเด็จพระมหากระกษัตรีย์" นักองค์อี ซึ่งเขาตั้งชื่อว่า "สมเด็จพระศรีวรราชธิดา" และนักองค์เภา ซึ่งยังไม่มีชื่อ องค์เองโปรดให้สร้างวังอยู่คอกกระบือ องค์เมน ในพงศาวดารเขมรเขากล่าวว่าเข้าไปอยู่ในวังหน้าเหมือนกัน แต่พงศาวดารไทยว่าตาย เหลือแต่องค์อีกับองค์เภา เข้าไปเป็นพระสนมเอกอยู่ในวังหน้า นักองค์อีมีพระองค์เจ้า คือพระองค์เจ้าหญิงกัมพุชฉัตร นัยหนึ่งตามที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงไว้แห่งหนึ่งว่า "กัมโพชฉัตร" พระองค์เจ้าหญิงวงษ์มาลา นักองค์เภามีพระองค์เจ้า คือพระองค์เจ้าหญิงปุก เสด็จอยู่จนแผ่นดินประจุบันนี้[๑] ภายหลังเมื่อองค์จันท์เป็นพระอุทัยราชาขึ้น ให้เข้ามาทูลขอออกไปเมืองเขมร ไม่พระราชทาน ว่าแม่ลูกจะพลัดกัน

๑๔๓. ณ เดือน ๘ ปีมะเส็ง พระโองการรับสั่งให้มีละครผู้หญิงโรงใหญ่สมโภชพระแก้ว ประทานเงินโรงวันละ ๑๐ (ตำลึง) สามวันสำรับพระสงฆ์ทรงประเคนแล้วถวายน้ำผึ้งไม้เท้า ศาลาฉ้อทานตั้งรายรอบพระนคร ทิ้งต้นกัลปพฤกษ์สามวัน ต้น (ละ) ๑ (ชั่ง) มีการมหรสพสมโภชพร้อมเฉลิงพระนครด้วย

(๑) สมัยรัชกาลที่ ๕

๑๔๓. ปูมปีมะโรงฉศก จดหมายไว้ว่า วันจันทร์เดือน ๔ แรม ๑๒ ค่ำ เชิญพระแก้วมรกตเข้าวิหารวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

ฉลองวัดพระแก้วคราวแรก เดือน ๖ ปีมะเส็งสัปตศก ลงร่องรอยกันดี มีสวดมนต์รอบกำแพงพระนคร กรมหลวงนรินทรเทวีเองเป็นหน้าที่ตั้งศาลาฉ้อทานแห่งหนึ่ง

๑๔๔. พระบางประทานคืนไปเวียงจันท์

๑๔๔. เมื่อเวลาเสด็จขึ้นไปตีเวียงจันทน์ ปลายแผ่นดินกรุงธนบุรี ได้เชื้อวงศ์พวกเมืองเวียงจันทน์ลงมา มีเจ้านันทเสนเป็นลูกคนใหญ่ ตามพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทรว่า เจ้าบุญสารซึ่งเป็นเจ้าล้านช้างที่หนีไปนั้น กลับเข้ามาเมืองเวียงจันทน์ จึงโปรดตั้งให้เจ้านันทเสนลูกขึ้นไปเป็นเจ้าเวียงจันทน์ แต่ได้พบในสำเนาสุวรรณบัตรที่ห้องอาลักษณ์ว่า "ทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้เจ้านันทเสนคืนเมืองเป็นพระเจ้าขัณฑเสมา นาม ขัตติยราชเป็นเจ้านันทเสนพงษ์มลาน เจ้าพระนครเวียงจันทบุรี เสกไป ณ วันพฤหัสบดีเดือน ๑ ขึ้น ๑๔ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๔๓ ปีฉลูตรีศก" มีพระราชโองการคล้ายกันกับตั้งเจ้านคร ขึ้นพระนามเอกาทศรฐ

ขุนสกลมลเทียร กรมวัง

นายเทียรฆราช อาลักษณ์

ขุนวิเศษ มหาดไทย

นายจิตรบำเรอ

นายบัลลังก์กุญชร

แวงจตุลังคบาท จำทูลขึ้นไป

ข้อที่หลงไปว่าตั้งในรัชกาลที่ ๑ นั้น เพราะตัวคงยังไม่ได้ขึ้นไป ด้วยมีเวลาก่อนเปลี่ยนแผ่นดินอยู่ ๓ เดือนเท่านั้น เมื่อเปลี่ยนแผ่นดิน จึงได้พระราชทานพระบาง ให้เชิญกลับขึ้นไปด้วย ในจดหมายเหตุ เจ้าพระยาทิพากรวงษ์ว่า เจ้าอินเป็นตาเจ้าฟ้ากุณฑล ผิดกันกับที่รู้ จากสมเด็จกรมพระบำราบปรปักษ์ และพระองค์สุบงกช เจ้านันทเสน เป็นตาเจ้าฟ้ากุณฑล ต้องกล่าวโทษเมื่อปลายแผ่นดิน จึงตั้งเจ้าอิน เป็นเจ้าเมือง เจ้าอินนี้เป็นตาพระเจ้าราชวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสุบงกช

๑๔๕. ปีมะเส็งน้ำมากข้าวสารเกวียนละ ๑ ชั่ง พระ โองการรับสั่งให้จำหน่ายข้าวฉางแจกราษฎรให้ทั่วถึงกัน

๑๔๕. ปีมะเส็งน้ำมากนี้ เป็นคู่เทียบ น้อยกว่าปีเถาะในรัชกาล ที่ ๓ มากกว่าปีมะแม เบญจศก ในรัชกาลปัจจุบันนี้

๑๔๖. ลุศักราช ๑๑๔๘ ปีมะเมีย อัฐศก ข้าวยังแพง เสมอ ได้ข่าวพม่ามาทำนาปลายแดน

๑๔๖. กระบวนสืบสวนราชการหมู่นี้อยู่ข้างกวดขันว่องไวมาก

๑๔๗. ณ เดือน ๑๒ พม่าตั้งฉางข้าวฉางเกลือมาถึง สามสบลาดหญ้า

๑๔๗. พม่าเพิ่งจะย่างเดินเข้ามาในแดนต่อเดือน ๑๒ พอเดือน อ้ายก็ได้ยกออกไปตั้งรับทีเดียว จึงทันท่วงที

๑๔๘. เจ้าอังวะยกแยกทางเหนือทางใต้ เป็นทัพ กษัตริย์ทั้ง ๕ ทาง

๑๔๘. กองทัพพม่าครั้งนี้ ที่ว่าแยกเป็น ๕ ทางนั้น คือ ทัพที่ ๑ เข้าทางมฤท ตีชุมพร ไชยา นาย ๖ ไพร่ ๒,๕๐๐ เป็นทัพหน้า ทัพหนุน ๔,๕๐๐ แยกเป็นกองทัพเรือไปตีเมืองถลางกองหนึ่ง ๓,๐๐๐ จึงรวมคนในทัพที่ ๑ นี้ ๑๐,๐๐๐

ทัพที่ ๒ เป็นทัพเมืองทวายปนกับพม่า เข้าทางด่านเจ้าขว้าว มุ่งมาตีราชบุรี กองหน้านาย ๕ ไพร่ ๓,๐๐๐ กองหนุนนาย ๔ ไพร่ ๓,๐๐๐ ทัพหลัง ๔,๐๐๐ รวม ๑๐,๐๐๐

ทัพที่ ๓ เป็นทัพใหญ่ ประชุมพลเมืองเมาะตมะ เข้าทางด่านพระเจดีย์สามองค์ แม่ทัพใหญ่ ๑ นายทัพ ๑๐ พล ๑๐,๐๐๐ เป็นทัพหน้า นายทัพใหญ่คนนี้ชื่อเมียนหวุ่นซึ่งมาเกะกะอยู่บ่อย ๆ ทัพหนุนของกองหน้าเมียนเมหวุ่นมาวุ่นอยู่เหมือนกัน นายทัพ ๕ พล ๕,๐๐๐ ตะแคงกามะราชบุตรที่ ๓ ขุนนาง ๔ พล ๑๐,๐๐๐ เป็นกองใหญ่ที่ ๓ ในทัพนี้ ตะแคงจักกุราชบุตรที่ ๒ ขุนนาง ๔ พล ๑๐,๐๐๐ เป็นกองที่ ๔ ในทางนี้ พระเจ้าปดุงตั้งปีกซ้ายปีกขวาทัพหน้าทัพหลังเป็นกองหนึ่งต่างหาก พล ๒,๐๐๐ เป็นกองที่ ๕ ในทัพนี้รวมพลที่มาทางพระเจดีย์สามองค์นี้ ๔๕,๐๐๐

กองทัพที่ ๔ เข้าทางเมืองตาก สำหรับตีหัวเมืองเหนือ ทัพหน้า ๓,๐๐๐ กองหนุน ๒,๐๐๐ รวม ๕,๐๐๐

ทัพที่ ๕ สโดะมหาศริยอุจนา เจ้าเมืองตองอู คน ๒๓,๐๐๐ เมื่อถึงเมืองเชียงแสนแล้ว แยกมาตีสวรรคโลก สุโขทัย พิษณุโลก ๕,๐๐๐ ทางแจ้ห่มให้อปะระกามณีเจ้าเมืองเชียงแสน เกณฑ์ลาว ๓,๐๐๐ นาย

ทัพพม่า ๖ นาย คุมพล ๑๕,๐๐๐ รวมเป็นคนทางนี้ ๑๘,๐๐๐ ตีตอนข้างเหนือและตอนพายัพ รวมคนทั้งหมด ๑๐๓,๐๐๐

การที่พม่าคึกคักขึ้นครั้งนี้ เหตุด้วยไปตีเมืองยะไข่ได้ เรื่องราวนั้น มังระเจ้าแผ่นดินที่ ๓ ตาย จิงกูจาลูกเป็นเจ้า มังหม่องลูกมังล็อกเจ้าแผ่นดินที่สอง ยกเข้าชิงเมืองอังวะได้ อะแซวุ่นกี้ฆ่ามังหม่องเสียขึ้นนั่งเมือง เปลี่ยนเจ้าติด ๆ กันมา ๓ คน ปดุงที่เป็นลูกมังลองเจ้าแผ่นดินคนแรก ฆ่าอะแซวุ่นกี้และจิงกูจาเสียขึ้นนั่งเมืองเป็นเจ้าแผ่นดินนับว่าเป็นที่๗ ในเร็ว ๆ นั้นเอง แต่ที่จริงก็เป็นชั่วที่๒ เท่านั้น เจ้าปดุงคนนี้ออกบ้า ๆ หน่อย ๆ ฟุ้งซ่าน แต่เป็นคนกล้าหาญคิดการโผงผางมีลูกแข็ง ๆ จึงแต่งกองทัพขึ้นไปตีเมืองธัญวดี ยะไข่ได้ เป็นธรรมเนียมของพม่า ถ้าตีเมืองมอญเมืองยะไข่ได้แล้วต้องตีเมืองไทย ปดุงก็เดินทางนั้น จึงได้ยกทัพเข้ามาคราวนี้ เข้ามาด้วยเวลากำลังอำนาจเบี่ยมเต็มที่ จึงได้เกณฑ์คนได้มากตีไม่ให้มีเว้นช่อง ตลอดพระราชอาณาเขตคิดจะหุ้มเข้ามาทุกทางทีเดียว แต่การไม่ใคร่จะสมคิด ด้วยขุนนางพม่าเป็นคนโลภ และกดขี่ไพร่ คนที่เกณฑ์มานั้นก็เป็นคนชาติต่าง ๆ เช่นมฤท ทวาย มอญ ลาว เงี้ยว จนการบังคับบัญชาในระหว่างนายทัพกับไพร่พลระแวง ๆ กันอยู่ จึงเดินเข้ามาไม่ได้พร้อมกันทั้งห้าหกทาง

ฝ่ายข้างความคิดกรุงเทพ ฯ ไม่คิดแผ่ออกรับทุกทาง ตั้งต้นรับแต่ ๓ ทาง คือทางทวาย ให้เสนาบดีออกไปตั้งรับราชบุรี ทางเหนือกรมพระราชวังหลัง ตั้งรับนครสวรรค์ ให้ทัพหน้าขึ้นไปตั้งพิจิตร ทัพหลวงวังหน้าออกไปรับทัพกษัตริย์ตั้งลาดหญ้า เสด็จพระราชดำเนิน

หนุน ในเชิงรบใช้ทางตัดลำเลียง พอเห็นอ่อนจึงเข้าตีโดยแรงหักเอาทัพหน้าแตก พอทัพหน้าแตกทัพอื่นก็ถอย* เหตุด้วยการตัดลำเลียงทำให้กำลังอ่อนลงแล้ว

แต่ทัพทวายที่เข้ามานั้นไม่เข้มแข็งอะไร ดูเหมือนมาโดยเสียไม่ได้ ทัพกลับจากลาดหญ้าเดินพบกันเข้าตีก็แตก ทัพทางข้างใต้ คือทัพมฤทนั้น ตอนต้นทิ้งทีเดียวไม่คิดช่วย ต่อทัพเมาะตมะและทวายแตกแล้ว วังหน้าจึงเสด็จออกไป พม่าได้ตีเมืองปักษ์ใต้ ฝ่ายตะวันตกยับทั่วไป เหลือแต่ถลางกับพัทลุงเท่านั้น เมืองตะวันตกมายับเยินถูกพม่าตีในครั้งนี้ ครั้งก่อน ๆ ก็ไม่ได้เยี่ยมกรายอะไร ข้างฝ่ายเหนือพม่าอยู่ข้างจะกระจายมากกว่าทางอื่น จึงต้องเสด็จพระราชดำเนินหนุนขึ้นไป ตีต้อนออกไปเป็นตอนๆ ทัพข้างฝ่ายเหนือนี้ทำท่าคล้ายๆ อย่างเก่ามาก ต้อนออกทางกำแพงเพชรบ้าง ออกทางเชียงใหม่บ้าง ถ้าจะว่าพม่าตีกรุงทุกคราวแล้ว ครั้งนี้ใหญ่โตมากกว่าทุกครั้งทุกคราว ท่านจึงร้องว่าเป็นทัพกษัตริย์ทั้ง ๕ ทาง

๑๔๙. สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงพระอัยกาธิราช ทั้ง ๒ พระองค์ เสด็จพระดำเนินพลทัพยี่สิบหมื่นออกตัดศึกที่ฮึกหาญ ไม่ต้านทานพระบารมี เจ้าอังวะหนี ณ วันเดือน ๓ แรม ๑๔ ค่ำ เสด็จกลับมาถึงกรุงเดือน ๔

---

*ปูมีปีมะเมีย อัฐศก จุลศักราช ๑๑๔๘ จดไว้ว่าวันพฤหัสบดี เดือน ๓ ขึ้น ๑๔ ค่ำ ยกทัพหลวงไปไทรโยค ท่าขนุน วันพุธ เดือน ๔ ขึ้น ๕ ค่ำ ตีพม่าสามสบ วันศุกร์ เดือน ๔ ขึ้น ๗ ค่ำ พม่าแตกไป

๑๔๙. นี่ออกจะเป็นจดอย่างปลื้ม แต่ข้อความที่จริงนั้นดังเช่นที่กล่าวมาแล้ว ครั้งนั้นพม่าเสียไพร่พลยับเยินมาก ซึ่งจะทำอีกครั้งหนึ่งให้ใหญ่เท่านั้นไม่ได้ต่อไป

๑๕๐. ปีมะแม ไปตีตานี กลิอ่อง มฤท

๑๕๐. ไปตีตานีนั้น คือกองทัพกรมพระราชวัง ไปรบพม่าทัพที่ ๑ ซึ่งมาตีชุมพร ไชยา และหัวเมืองตะวันตก ครั้นเมื่อพม่าแตกไปแล้วจึงได้ตีตานีต่อไป ส่วนกลิอ่องทำนองจะหมายความที่พระพุทธยอดฟ้า เสด็จออกไปตีทวายครั้งแรก ตีได้ค่ายวังปอและเมืองกลิอ่องปีกกากลางทุ่งแล้ว เข้าล้อมเมืองทวายขัดเสบียงเลิกทัพกลับทางคะมองส่วย ครั้งนั้นได้แต่เมืองกลิอ่อง จึงจดไว้แต่เพียงกลิอ่องกระมัง แต่เมืองมฤทไม่มีเค้ามูลในเวลานี้ เป็นแต่พม่าถอยกองทัพที่ ๑ ซึ่งไปตีหัวเมืองตะวันตกนั้นกลับไปมฤท*

๑๕๑. แล้วทำเมืองใหม่

๑๕๑. ความข้อนี้ พื้นเพือนอยู่มาก พิเคราะห์ดูเวลาวังหลวงเสด็จออกไปตีเมืองกลิอ่องครั้งนั้น วังหน้าเสด็จขึ้นไปเชียงใหม่เหตุใดจึงได้หายสูญไป จะมาสร้างเมืองใหม่ในเวลานี้ เมืองได้สร้างจนถึงสมโภชแล้ว จะมากล่าวในที่นี้อีกเห็นซ้ำซาก จึงอยากจะแก้ตัวหนังสือที่สองในสี่คำนี้ ที่ว่า ทำ ให้เป็นทาง แล้วเติมคำที่สี่ลงว่าเชียง รวมเป็น ๕ คำ อ่านว่า แล้วทางเมืองเชียงใหม่ ถ้าจะรวมอ่าน

---

*ปูมปีมะแม นพศก จุลศักราช ๑๑๔๙ จดไว้ว่าวันศุกร์ เดือน ๓ แรม ๙ ค่ำ ตีค่ายวังปอ วันอาทิตย์ เดือน ๓ แรม ๑๐ ค่ำ เวลายามได้ค่ายวังปอ วันพุธ เดือน ๓ แรม ๑๓ ค่ำ ตีกลิอ่อง วันเสาร์ เดือน ๔ ขึ้น ๒ ค่ำ เวลายามได้กลิอ่อง

กับวรรคที่หมายเลข ๑๔๙ ว่าปีมะแมไปตีตานี กลิอ่อง มฤท แล้วทางเมืองเชียงใหม่ ก็ดูเหมือนจะได้ความ หรือทำเปลี่ยนเป็น ตั้ง อ่านว่า แล้วตั้งเมืองเชียงใหม่ ถ้าหากว่าเป็นเนื้อความอย่างใดอย่างหนึ่งเช่นนี้ จะสนิทลงร่องรอยกับพงศาวดารดี แต่ถึงต่อเติมมากจึงไม่กล่าวยืนยัน ขอให้ผู้อ่านพิจารณาดูพงศาวดารระยะนี้เถิด

๑๕๒. ณ ปีวอก นพศก ทรงดำริจะร้อยกพระไตรปีฎก ให้พระพุทธศาสนารุ่งเรือง โปรดเบื้องสรรพสัตว์ให้พ้นทุกข์ได้สุขในอนาคตภายภาคหน้า โดยกำหนดการที่จะเลี้ยงพระทั้งข้างหน้าข้างในรับเลี้ยงจนจบพระไตรปีฎก

๑๕๒. ทำสังคายนา ท่านรู้สึกว่าเป็นการใหญ่ ท่านคงถูกเกณฑ์เลี้ยงพระด้วย

๑๕๓. แต่ปฐมกษัตริย์ลำดับมาถึงที่นั่งสุริยาอำมรินทร์สิ้นกษัตริย์ จนแผ่นดินเดิมหาได้เพียรเพิ่มพระบารมีที่จะทรงสร้างไม่ (มี) แต่สมเด็จพระอัยกาเป็นปฐมได้ยกพระไตรปีฎก

๑๕๓. ในที่นี้มีคำเรียกว่า แผ่นดินเดิม แทน แผ่นดินต้น คงแปลว่า เจ้ากรุงธนนั้นเอง

๑๕๔. เสร็จแล้วฉลองหอไตร ออกโรงละครเล็กเลิกแล้ว เพลาค่ำจุดดอกไม้ตกลงหลังคาหอไตรไหม้ แต่พระไตรปีฎกรื้อขนได้สิ้น ที่อุโบสถพระแก้วลูกไฟไม่ถึงยังบริบูรณ์ดีอยู่ พระโองการตรัสว่า เทวดารักษาบำรุง

พระศาสนา เห็นว่าหอไตรยังต่ำอยู่ จึงจำเพาะให้ไหม้แต่หอไตร ลูกไฟไม่ตกถึงพระอุโบสถจะชำรุดมัวหมองนั้นหาไม่ จะได้ทรงสร้างพระมรฑปขึ้นทรงพระไตรบิฎก

๑๕๔. ในที่นี้น่าจะกล่าวถึงแผนที่วัดพระศรีรัตนศาสดารามสักหน่อย ในรัชกาลที่ ๑ มีพระอุโบสถอยู่อย่างทุกวันนี้ กับมีหอไตรอยู่ตรงศูนย์กลางพระอุโบสถ เป็นสระใหญ่ หอไตรอยู่ในกลางสระ การฉลองหอไตรนี้เกิดเพลิงไหม้ จึงได้ถมสระนั้นเสีย ทำเป็นพระมณฑปตั้งอยู่เหนือทักษิณซ้อนกัน ๓ ชั้น ที่ทักษิณนั้นมีพนักกำแพงแก้วหรือจะเรียกว่าไพรฑี เจาะเป็นคูหาสำหรับตั้งตะเกียงและมีฉัตรปรุธงจระเข้ปักสลับกัน หลังพนักกำแพงแก้วนั้น มีโคมทองแดงปรุปิดทองคำเปลวตั้งรายรอบทั้งสามชั้น อัฒจันทร์นั้นตรงขึ้นไปทั้งสามชั้น คล้ายอัฒจันทร์ขึ้นพระปรางค์ พลสิงห์เป็นนาค ตัวประดับกระจกศีรษะหล่อปิดทอง มีสัตว์หิมพานต์ยืนเชิงอัฒจันทร์คู่หนึ่งทั้งสามชั้น เข้าใจว่าเมื่อทำพระมณฑปนี้แล้ว จึงได้สร้างหอพระมนเทียรธรรม และหอพระนาค เหตุด้วยหนังสือไว้บนพระมณฑปไม่หมด เพราะฉะนั้นพระระเบียงตอนข้างเหนือจึงต้องย่อเปิดกว้างออกไปกว่าข้างใต้ ด้วยจะให้หน้าหอพระนาคและหอพระมนเทียรธรรมใกล้กันเข้ามาอีกไม่ได้ด้วยข้างด้านเหนือของพระมณฑป ตรงประตูเหนือนั้น เป็นที่ตั้งหอพระเชษฐบิดรที่เชิญมาแต่กรุงเก่า รูปร่างจะเป็นอย่างไรไม่ปรากฏแต่เรียกกันว่าวิหารขาว ครั้นเมื่อรัชกาลที่ ๓ ทรงทำใหม่อย่างเดียวกับวัดพระเชตุพน จึงเปลี่ยนชื่อเรียกว่าวิหารยอด แต่วิหารขาวยัง

เรียกกันอยู่ก็มี พระเชษฐบิดร ก็ยังคงอยู่ในวิหารยอดจนทุกวันนี้ ด้านข้างตะวันออกพระมณฑป มีพระเจดีย์ไม้สิบสองหุ้มทองแดงตั้งบนฐานมีมารแบก ๒ องค์ ด้านตะวันออกนอกพระระเบียงมีพระปรางค์ ๘ องค์ เดิมประดับกระจกสีต่าง ๆ จะเป็นพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงไว้หรืออย่างไรไม่ปรากฏ แต่ได้เห็นร่างหมายในรัชกาลที่ ๓ ว่า "จมื่นไวยวรนารถรับพระราชโองการใส่เกล้าฯ สั่งว่า ทรงพระราชศรัทธาสร้างพระปรางค์หน้าวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ๘ องค์ ลงรักปิดทองเสร็จแล้ว จะได้บรรจุพระพุทธเจดีย์องค์หนึ่ง พระธรรมเจดีย์องค์หนึ่ง พระปเจกเจดีย์องค์หนึ่ง พระสาวกเจดีย์องค์หนึ่ง พระภิกขุนีสาวกเจดีย์องค์หนึ่ง พระชาฎกโพธิสัตว์องค์หนึ่ง พระสงฆเจดีย์องค์หนึ่ง พระยาจักรเจดีย์องค์หนึ่ง กับจะได้เชิญพระบรมธาตุใส่ในกล่องทองคำ บรรจุพระพุทธรูปศิลาขาวในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามองค์หนึ่ง กำหนดพระสงฆ์ ๔๗ เจ้า ๓ รวม ๕๐ จะได้สวดพระพุทธมนต์ในพระอุโบสถ ณ วันเดือนยี่ ขึ้น ๙ ค่ำ ปีมะเมีย ฉศก จุลศักราช ๑๑๙๖ ครั้นรุ่งขึ้นจะได้เชิญพระบรมธาตุ พระธรรม เข้าบรรจุพระปรางค์ และพระศิลาขาว เจ้า ๓ องค์ในที่นี้ คือกรมหมื่นนุชิตชิโนรส เจ้าฟ้ามงกุฎ พระองค์เจ้าอำไพ"

เมื่อได้ความเช่นนี้ น่าจะสันนิษฐานได้ว่า พึ่งสร้างขึ้นในรัชกาลที่ ๓ ท่วงทีฐานก็เป็นมารเจ๊กแบก ทั้งกำแพงก่อเพิ่มออกไปอีกชั้นหนึ่ง เก๋งบอกหนังสือก็เป็นอย่างจีน กำลังเป็นเวลาที่เล่นการช่างอย่างจีน จึงควรสันนิษฐานว่าเป็นของรัชกาลที่ ๓

ครั้นเมื่อรัชกาลที่ ๔ ทรงสร้างพระศรีรัตนเจดีย์และพระพุทธปรางค์ปราสาทขนาบลงสองข้างพระมณฑป ถึงว่าการก่อพระเจดีย์และพระพุทธปรางค์ปราสาทได้ก่อสูงขึ้นไปถึงชั้นฐานบัตรแล้วก็ดี แต่ทักษิณซึ่งหุ้มติดกันเปนแผ่นเดียว ยังพึ่งจะก่อขึ้นไปได้สัก ๒ ศอก หรือ ๒ ศอกเศษ ถมดินก็ยังไม่ทั่ว เมื่อข้าพเจ้าได้เห็นจำได้ ยังได้เห็นทักษิณพระมณฑปทั้งสามชั้น พร้อมอยู่ด้วยเครื่องประดับ เปนแต่ทักษิณใหม่วงรอบอยู่ข้างนอกเท่านั้น พระเจดีย์ทอง ๒ องค์ พึ่งจะย้ายไปหน้าพุทธปรางค์ปราสาทในชั้นหลังทีเดียว แต่เหมือนกับก่อใหม่ทับบนพระเจดีย์เก่า เพราะจมอยู่ในพื้นทักษิณเสียมาก พระระเบียงย่อที่ประตูยอดซุ้มมงกุฎตรงประตูสวัสดิโสภานั้น ย่อในรัชกาลที่ ๔

การที่กล่าวถึงไฟไหม้หอไตร ในหนังสือฉบับนี้ ก็ไหม้ที่ระหว่างพระมณฑป และพระพุทธปรางค์ปราสาท เหมือนอย่างเช่นไหม้พุทธปรางค์ปราสาทในรัชกาลประจุบันนี้ ถ้าจะเห็นเปนความอัศจรรย์ในข้อที่ไม่ไหม้พระอุโบสถ จะเติมไฟไหม้ชั้นหลังนี้ด้วยก็ได้ นับว่าเปนการขันอยู่ ที่ไหม้แห่งเดียวกันทั้งสองคราว

๑๕๕. ณ วันอาทิตย์ เดือน ๗ ขึ้น ๑ ค่ำ ปีระกา เอกศก เพลาบ่าย ๓ โมง ๖ บาท อสนีบาตพาดสายตกติดหน้าบันมุขเด็จเบื้องทิศอุดรไหม้ตลอดทรงบนปราสาท ปลายหักพัดฟาดลงพระปรัศซ้ายเปนสองซ้ำ ลงซุ้มพระทวารแต่เฉพาะไหม้

๑๕๕. พระที่นั่งอัมรินทรมหาปราสาทองค์นี้ มีจดหมายไว้ในปูมปีมะโรงฉศก จุลศักราช ๑๑๔๖ ว่ายกยอดเมื่อวันศุกร์เดือน ๔ ขึ้น ๑๐ ค่ำเพลาเช้า ๒ โมง ๔ บาท วันที่เพลิงไหม้นั้นถูกต้องกันกับจดหมายนี้

๑๕๖. **พระโองการตรัสว่า เราได้ยกพระไตรปิฎกเทวดาให้โอกาสแก่เรา ต่อเสียเมืองจึงจะเสียปราสาทด้วยชะตาคอดกิ่วใน ๗ ปี ๗ เดือน เสร็จสิ้นพระเคราะห์เมือง**

๑๕๖. พระราชปรารภที่กล่าวนี้ น่ากลัวจะเป็นเรียงลงไม่ชัดเจนเอง อยากจะใคร่เข้าใจว่า กระแสพระราชโองการว่าชะตาเมืองคอดกิ่ว น่ากลัวจะหวั่นกันมาแต่ครั้งมหาโสภิตะ ทำนายเมื่อปลายแผ่นดินกรุงธนบุรี คือจุลศักราช ๑๑๓๙ ที่ว่าจะเสียกรุงบางกอกแก่พม่าข้าศึก คำอันนี้คงเป็นที่หวาดหวั่นกันอยู่เสมอ แต่เมื่อนับปีดูก็นานหนักหนาถึงรอบหนึ่งแล้ว หรือใครจะถวายพยากรณ์อย่างไรอีกทำนองนั้น จึงถือว่าเป็นเวลาชะตาเมืองคอดกิ่ว แต่ด้วยเดชะพระราชกุศล ที่ยกย่องพระไตรปิฎก จึงได้มีเหตุแต่เพลิงไหม้พระมหาปราสาท ไฟไหม้พระมหาปราสาท ก็เปรียบเหมือนเสียเมือง เพราะเมืองต้องเสียก่อนปราสาทจึงไหม้ จึงเป็นอันสิ้นเคราะห์พระนครเพียงไฟไหม้ปราสาทเท่านั้น

๑๕๗. **จะถาวรลำดับกระษัตริย์ถึง ๑๕๐ ปี**

๑๕๗. คำที่ว่าถาวรลำดับกระษัตริย์ถึง ๑๕๐ ปีนั้น ดูปรารถนาน้อยเกินนัก ถ้าหากว่าจะใช้กำหนดปี ควรจะใช้ว่าถาวรสืบกษัตริย์

ถึง ๑๕๐ ปี นี่ไม่ใช่เช่นนั้น ใช้ว่าลำดับกษัตริย์ ถ้าจะว่า ๑๕๐ องค์ หรือ ๑๕๐ ชั่ว ไม่ได้หรือ อีกประการหนึ่งนั้นบาทสังขยาในหนังสือนี้เอาแน่ไม่ได้ ผู้คัดเติมสูญตกสูญง่ายนัก จะเห็นต่อไปข้างหน้าสิ้นพุทธศาสนา ๕๐๐ ปี ใครจะเชื่อว่าตั้งใจเขียนเช่นนั้นบ้าง เพราะ ๕๐๐๐ พรรษานี้เป็นของติดปากคนแก่

๑๕๘. แล้วพระยาราชวังเมืองสมุหคชบาลกราบทูลว่า ครั้งพระเจ้าปราสาททอง เพลิงฟ้าผ่าปราสาท ๓ ปี ได้เมืองทะวายมาเป็นเมืองขึ้นแต่ครั้งนั้น พระราชทานเงินพระยาราชวังเมือง ๑

๑๕๘. พระยาราชวังเมืองคนนี้ ว่าเป็นพระยาอินทรอรรคราช ปลัดเมืองนครศรีธรรมราชอยู่แต่ก่อน คงจะเป็นขุนนางเก่า รู้ขนบธรรมเนียมราชการแผ่นดินมาก เรื่องได้เมืองทะวายอยู่ข้างจะมีพระราชประสงค์ เพราะการยังค้างอยู่ ไปดีไม่ได้

๑๕๙. ต้องกับพระโหราทูลเมื่อผึ้งจับต้นจันทน์ที่เกยทิศประจิม ว่าจะได้นางกับเครื่องบรรณาการมา (แต่) ต่างประเทศ

๑๕๙. เกยต้นจันทน์นี้ ได้รื้อเสียเมื่อทำคลังเครื่องแก้ว เป็นเกยติดออกมาจากหลังกำแพงแก้วพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน ข้างฝ่ายตะวันออกอยู่ที่เก๋งที่ทรงบาตรเดี๋ยวนี้ ข้างฝ่ายตะวันตกอยู่ที่ต้นจันทน์

เป็นที่สำหรับเสด็จมาประทับกลางแจ้ง ตามธรรมเนียมอย่างเก่าชอบนั่งเล่นบนเกย จนตกมาถึงชั้นพระองค์เจ้ามงคลเลิศยังชอบ ข้าพเจ้าเคยไปนั่งกินข้าวบนเกยที่บ้านเสมอ เกยในวังนี้ข้างฝ่ายตะวันออกเรียกว่าเกยต้นพิกุล ดอกพิกุลจากต้นนั้นเรียกว่าพิกุลเกย ใคร ๆ ก็รู้นับว่าเป็นดอกงามกว่าที่อื่น เกยข้างตะวันตก เรียกว่าเกยต้นจันทน์ ต้นจันทน์นั้นก็ใหญ่มากและลูกโตเกินปรกติ พิกุลเกยนี้สำหรับร้อยมาลัยเจ้านายทรงทุกองค์ จะเป็นกรมหลวงบดินทรผิด หรือตำราปากะวิชาเข้าใจผิดเองก็ไม่ทราบ ชี้เอาว่าพิกุลข้างพระทวารตะวันตกตรงศาลาข้าม เป็นพิกุลเกย หลงหรือเหลวอะไรอย่างหนึ่ง

การซึ่งทรงพระวิตก เรื่องไฟไหม้พระมหาปราสาทนี้ เห็นจะได้รับสั่งบ่นไม่สบายพระทัยมาก และตัวอย่างที่พระยาราชวังเมืองกราบทูลให้เป็นที่สบายพระราชหฤทัยขึ้นได้ จึงมีผู้ทำเรื่องราวกราบบังคมทูลถวายชัยมงคล ตั้งแต่กรมพระราชวังลงไป จนพระสังฆราชราชาคณะและข้าราชการ

จดหมายกรมพระราชวังเป็นกลอนว่า "เดือน ๗ ปีระกา เอกศก วันอาทิตย์ขึ้นค่ำหนึ่งฝนตก ยกศักราชขึ้นพันร้อยห้าสิบเอ็ดปี เพลาบ่ายสามโมงกับหกบาท ลงปราสาทเพลิงฟ้าอสุนีศรี ไหม้สิ้นพระที่นั่งปรัศว์ตรี ฝ่ายซ้ายข้างที่ชลธาร แล้วผ่าซ้ำซุ้มประตูวัง ในวันเดียวสองครั้งราชฐาน เหตุเห็นเป็นอัศจรรย์กาล ขอประทานทูลถวายทำนายไว้ อันฟ้าลงในวังครั้งนี้ จักเกิดสวัสดีมียิ่งใหญ่ จะมีพระอานุภาพปราบไป ในทศทิศสิบประการ แล้วจะแผ่อาณาจักร

ขอบเขต ทั่วประเทศทิศาศาล จะเพิ่มพึ่งพระบรมสมภาร ยังสถาน นิเวศน์อยุธยา จะเป็นบิ่นปกปั๊กประชาชน ทั่วสกลประเทศทุกภาษา จะบริบูรณ์สมบัติวัฒนา จะปรากฏพระเกียรติขจายจร นานาประเทศ ทั้งหลาย จะถวายสุวรรณสโมสร จะยงยิ่งสิ่งเกียรติในพระนคร จะ ถาวรเป็นบรมจักรา อันหมู่ปัจจาข้าศึก แต่หมายนึกก็จะสิ้นสังขาร์ ครั้งนี้กรุงศรีอยุธยา จะบรมสถาพรภูล สิ่งซึ่งขัดสนวิกลเหตุ จะ พ้นเภทสิ้นภัยเสื่อมสูญ สารพันสรรพสิ่งจะอาดูลย์ ภูลเพิ่มมาด้วย พระบารมี จะได้ผ่านพิภพจบโลก ระงับโศกให้สุขกระเษมศรี ซึ่ง พระที่นั่งอันตรายด้วยอัคคี จะให้มีสังเวชพิจารณา ในพระไตรลักษณ-ญาณ ประทานโลกให้ล่วงสงสาร์ คือทุกขัง อนิจจัง อนัตตา จะให้ ปัญญาเพิ่มภูลภิญโญไป จะให้สำเร็จโพธิญาณภายหน้า โดยพระทัย ปรารถนาให้แจ้งใส อันเหตุอื่นพิปริตจะติดไป ไม่มีมั่นคงอย่าสงกา ขอให้พระชนมายุยืนยาว ตราบท้าวร้อยพันพระวษา สิ่งซึ่งเป็นมงคล นานา จงประกอบมาให้สุขพระองค์เอย”

ฉบับในห้องอาลักษณ์ มีเนื้อความเพียงเท่านี้ แต่อยู่มา ณ กาลครั้งหนึ่งนานมาแล้ว กรมหลวงวรเสรฐสุดา ท่านค้นหนังสือ ที่ตำหนักพบ จึงนำมาประทาน ได้สอบกับฉบับห้องอาลักษณ์ ๆ ความขาดไป เห็นจะเป็นด้วยผู้จดจำได้เท่าใดก็เอยลงไปเท่านั้น ฉบับ ของกรมหลวงวรเสรฐ ท่านมีต่อออกไปอีกยังไม่เอย ว่าดังนี้ “แต่ ในประจุบันทันปรากฏ จะยิ่งยศยอดโลกสูงส่ง ถ้าพระชนม์ควรกำหนด ปลดปลง จะได้ทรงทิพสุขพิมานอินทร์ ในดาวดึงส์พิภพ ละล่วงลบ

เทวาทั้งปวงสิ้น เสวยสมบัติเบี่นอัมรินทร์ อนาคตก็จะภิญโญไป ถวายพรประจุบันอนาคต จงปรากฏให้สำเร็จเบี่นสุไข จะพ้นจตุรา ผ่าไภย เสร็จในแต่ในสุคติภูมิเอย"

ส่วนพระราชาคณะ สมเด็จพระสังฆราช พระพุทธโฆษา ฐานานุกรม พระสงฆ์อันดับวัดบางว้าใหญ่ ถวายพระพรตามแบบ จะได้คัดแต่ใจความว่า "เมื่อพิจารณาดูตำราอย่างธรรมเนียมโบราณ โลกยโวหารนั้น เห็นว่าจะให้จำเริญพระราชอิสริยยศราชานุภาพให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไป ได้แต่ฝ่ายข้างจำเริญสิ่งเดียว ข้างฝ่ายวิบัติอันตรายนั้น เห็นจะเสียแต่พระราชทรัพย์สิ่งของซึ่งเพลิงฟ้าไหม้ ตามพระเคราะห์บ้าน พระเคราะห์เมือง จะให้เสียพระราชทรัพย์อันเบี่นที่รักพึงใจ ได้ชื่อว่าบังเกิดเบี่นวิบัติอันตรายอยู่แล้ว เห็นว่าจะเสียแต่พระราชทรัพย์เท่านั้น และอันตรายสิ่งใดสิ่งหนึ่งจะได้มีแก่พระนครแก่สมเด็จบรมบพิตร สืบไปนั้นหามิได้ สมด้วยเรื่องราวในคัมภีร์พระพิมพานิพพานต่อนี้ไปอ้างพระราชกุศลศีลทาน และพระทัยหวังต่อพระโพธิญาณเบี่นที่ตั้งอาจจะกันอันตรายได้หมด แล้วถวายพระพรด้วยกล่าวอ้างสักกัตวาทั้งอรรถทั้งแปล แล้วอ้างเดชานุภาพพระรัตนตรัย ยกพุทธสังฆมังคลังโลเกเบี่นต้น แปลข้อความตลอดแล้ว จึงถวายพระราชกุศลถวายพระพรข้างท้าย"

พระพิมลธรรม พระญาณสิทธิ ว่าแต่โบราณสืบมาถือว่า "อสุนีบาทตกถูกงอนไถ ถูกเสากระโดง ถูกคานหาบ และถูกเกวียน ถูกเรือน ลอมข้าว ยุ้งข้าว เบี่นนิมิตอันดี เจ้าของนั้นจะได้เบี่นใหญ่

จะได้ลาภต่าง ๆ เป็นอันมาก จะเสียแต่ของที่หักแตกไหม้เสียด้วยเพลิง จะมีผลร้ายนั้นสืบไปหามิได้ ดังอสุนีบาตตกลงในโลกธาตุ ถูกต้นไม้แตกหัก ถูกสัตว์ก็ตายตามยถากรรม จะร้ายไปอีกหามิได้ สมด้วยวาระพระบาลีในคัมภีร์พระพิมพา ว่าอสุนีตกต้องกำแพงและบ้านเรือนในเมืองใด เป็นนิมิตจะให้เมืองนั้นมีชัยชนะ ข้าศึกเมืองอื่นจะปราชัยพ่ายแพ้แก่ชาวเมืองนั้นลงท้ายถวายพระพร อายุวรรณสุขะพะละสัพพโสตถีภวันตุเต"

พระพุฒาจารย์ พระธรรมมุนี พระราชมุนี วัดบางยี่เรือว่า "แรกเกิดเหตุตกใจ แต่ครั้นเชิญพระคัมภีร์พิมพานิพพานมาดู และคิดดูตามโลกยสาตร เทียบโดยอดีตและประจุบัน ที่ได้ยินบ้าง ที่ได้เห็นบ้าง อดีตนั้นว่าอสุนีลงถูกศีรษะคานซึ่งหาบอยู่เหนือบ่า ทายว่าได้เป็นพระมหากษัตริย์ ก็ได้จริง ยกทัพไปอสุนีถูกช้างพระที่นั่ง ได้บ้านเมืองก็มี อสุนีถูกพระมเหษีได้พระนครก็มี เห็นว่าอสุนีลงถูกทิศอุดรต้องตำราว่า สวัสดีมีชัย จึงไม่ได้ตกใจ" และถวายพระพรต่อไป

พระธรรมโกษา ฐานานุกรมอันดับวัดบางว้าน้อย อ้างคัมภีร์พระพิมพานิพพาน และอ้างพระราชกุศลมียกพระไตรบิฎกเป็นต้น ยกธรรมะขึ้นกล่าวธัมมัญจเรสุจริตัง เป็นต้น แปลจนตลอด

พระพนรัต พระญาณไตรโลก ฐานานุกรมพระสงฆ์ ข้อความอื่นก็คล้ายคลึงกัน มีอ้างคัมภีร์พิมพานิพพาน เป็นต้น

พระธรรมไตรโลก พระธรรมเจดีย์ พระวิเชียรมุนี พระอริยมุนี พระอริวงษมุนี พระญาณรักขิต ฐานานุกรมทั้งปวง วัดเจ้าขรัวหงษ์

แสดงความเห็นอย่างเดียวกันกับที่ว่า ๆ มาแล้ว แต่พระธรรมกิตติ์ วัดนาค ถวายพระพรทีเดียว ไม่มีความเห็นอะไร

พระเทพมุนี ฐานานุกรมพระสงฆ์วัดสังฆจายน์ ข้อความก็ไม่แปลกอะไร แต่ออกชื่อพระมหาปราสาท เรียกว่า "พระอัมรินทรมหาปราสาท"

พระราชกระวี พระศรีสมโพธิ วัดแจ้ง ข้อความคล้ายกันกับที่ว่ามาข้างต้น แต่ข้างท้ายลงเป็นสัจจาธิษฐาน

ฝ่ายข้าราชการนั้น เริ่มข้อความว่า "ข้าพระพุทธเจ้า เจ้าพระยาพระยา พระ หลวง ขุน หมื่น พัน ทนาย ฝ่ายทหาร ฝ่ายพลเรือน พระราชวังหลวง กรมพระราชวังบวรสถานมงคล กรมราชวังหลัง เจ้าต่างกรมฝ่ายหน้าฝ่ายใน และข้าทูลละอองธุลีพระบาท ผู้ใหญ่ผู้น้อยพร้อมกัน ขอพระราชทานถวายชัยมงคลให้จำเริญพระราชสิริสวัสดิทฤฆายุศม และสมเด็จพระบาทบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงพระคุณแก่ข้าทูลละอองธุลีพระบาท และสมณะชีพราหมณ์ อาณาประชาราษฎรทั้งปวง ประดุจเขาขอบจักรวาล อันเป็นที่พึ่งแก่สัตว์อันประเสริฐ ด้วยข้าพุทธเจ้าทั้งปวง พิจารณาเห็นด้วยเกล้าด้วยกระหม่อม ในอสุนีบาตลงถูกต้องพระอัมรินทรมหาประสาทครั้งนี้ เมื่อพิเคราะห์ด้วยจักษุเห็นพิลึกพึงกลัว เมื่อพิเคราะห์ดูด้วยปัญญาจักษุ ตามตำราสยามภาค ภุกามภาค เตลงภาค ว่าเทพเจ้าให้ฤกษ์ จะให้มีตะบะเดชะให้จำเริญ พระอิสริยยศราชานุภาพยิ่งขึ้นไป ฝ่ายตำราจีน

ว่าถ้าฟ้าลงบ้านเมืองสำเภาผู้ใด ผู้นั้นจะบังเกิดลาภเป็นอันมาก ได้แต่ผ่ายข้างจำเริญผ่ายเดียว อันผลจะให้วิบัติไปในอนาคตกาลนั้นสืบดูหาอย่างมิได้"

ต่อนี้อ้างคัมภีร์พิมพานิพพานอีก แล้วจึงว่า "ข้าพระพุทธเจ้าทั้งปวงยินดี ทราบเกล้าฯ เป็นมั่นคงไม่มีความแคลงในเหตุร้ายหามิได้ ข้าพระพุทธเจ้าทั้งปวง ขอถวายชัยสิริมงคล ให้พระองค์ปราศจากสรรพทุกข์โศกโรคภัย ให้ทรงพระเดชานุภาพปราบไปในทศทิศ ให้มีพระราชลาภ มาแต่นานานุประเทศ เป็นพระเกียรติยศยิ่งกษัตราธิราชแต่ก่อน ให้จำเริญพระชนมายุสืบไปในพระราชสิริสมบัติ ให้ได้ร้อยพระวรรษาพันพระวรรษา ถ้าพระชนมายุควรแก่กำหนดแล้ว ในอนาคตกาลนั้น ขอให้พระบาทพระพุทธเจ้าอยู่หัวเสวยสมบัติในสุคติภูมิ แล้วให้สำเร็จแก่พระโพธิญาณในอนาคตกาลนั้นเถิด ขอเดชะ"

ณ วันอังคาร เดือน ๗ แรม ๙ ค่ำ ปีระกา เอกศก เสด็จออกทอดพระเนตรพระมณฑป ได้เอาเรื่องราวข้าทูลละอองฯ ถวายชัยมงคลกราบทูลพระกรุณา เมื่อกราบทูลพระกรุณานั้น

สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ กรมพระราชวังหลัง

เจ้าพระยารัตนาพิพิธ

เจ้าพระยามหาเสนา

พระยาธรมา

พระยาพลเทพ

พระยายมราช

เจ้าพระยามหาสมบัติ

พระยาราชรองเมือง

พระยาสมบัติบาล

พระยาเดโช

พระยาวิชิตณรงค์

เฝ้าอยู่ด้วย

๑๖๐. ลุศักราช ๑๑๕๔ ปีชวด จัตวาศก พระยาทะวาย แต่งเครื่องบรรณาการ กับนางเข้ามาถวายยังกรุงเทพมหานคร พม่ารู้ฆ่าบิดามารดาพระยาทะวาย แล้วแต่งคนลงมาผลัด ให้พระยาทะวายขึ้นไปอังวะ พระยาทะวายฆ่าพม่า ที่ลงมาผลัดเป็นเจ้าเมืองนั้นเสีย แขวง (แข็ง) เมืองอยู่

๑๖๐. เรื่องเมืองทะวายสวามิภักดิ์นี้ ได้ความว่าเดือดร้อนด้วยพม่าจัดการปกครองใหม่ ให้เมืองทะวาย, เมืองมฤท, เมืองตะนาวขึ้นอยู่ในเมืองเมาะตะมะ เจ้าเมืองเมาะตะมะ ให้มาลงเอาเงินตามหัวเมืองเหล่านั้น หัวเมืองเหล่านั้นก็เร่งเรียกตามราษฎรและเจ้าเมืองกรมการเรี่ยไรกัน ครั้นถูกเรียกเงินบ่อย ๆ หนักเข้าก็ขัดแข็ง เจ้าเมืองเมาะตะมะจึงได้ตั้งเจ้าเมืองทะวายใหม่ลงมาเปลี่ยน ครั้นเมื่อเจ้าเมืองทะวายคนใหม่ลงมา พวกเจ้าเมืองเก่าล่อลวงฆ่าเสียแล้ว ตั้งแข็งเมืองพม่าเตรียมทัพจะลงมาตี นางทะวายที่ถวายมานี้อยู่จนรัชกาลที่ ๓ เรียกว่านางตะแคง

๑๖๑. ฝ่ายเจ้าอังวะรู้ แต่งกองทัพมาป้องกันเมือง ทะวายไว้

๑๖๑. คำที่ว่าป้องกันไว้นี้ไม่เข้าทีเลย ถ้าหากจะว่าเมื่อครั้งเสด็จยกไปตีครั้งก่อน ที่เรียกว่าตีกลิอ่องนั้นจะเข้าทีกว่า เพราะในครั้งนั้นกองทัพพม่าที่มาตีหัวเมืองตะวันตก ยังอยู่ในเมืองทะวาย ครั้นเมื่อกองทัพหลวงเสด็จยกออกไป พม่าก็ไม่ไว้ใจทะวาย ด้วยเห็นว่าพวกทะวายได้ความเดือดร้อนเกลียดชังพม่าอยู่มาก ถ้าหากว่ากองทัพไทยไปถึง พม่าอยู่ในเมืองทะวายกลับเป็นขบถขึ้น จะถูกขนาบทั้งในเมืองนอกเมือง จึงได้ทิ้งเมืองทะวายให้ทะวายรักษา พม่ายกออกไปตั้งซุ่มอยู่เสียนอกเมืองดูท่วงทีทั้งสองฝ่าย ทะวายกับไทยยังเข้ากันไม่ติด ทะวายก็ป้องกันเมืองแข็งแรงอยู่ พม่าเห็นท่วงทีเช่นนั้น จึงได้กลับเข้าไปในเมือง จัดการป้องกันเมืองทะวายต่อไปใหม่ ในชั้นหลังนี้เมื่อทะวายแข็งเมืองได้ขับไล่ฆ่าฟันพม่าเสียหมดแล้ว ที่เขียนว่าป้องกันในที่นี้เห็นจะใช้คำผิด

๑๖๒. พระยาทะวายแต่งศุภอักษรถวายมาว่า พระยาทะวายกับสรรพสัตว์ในเมืองทะวาย ให้สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ทรงพระเมตตาแก่สัตว์ ในเมืองทะวายเหมือนเกิดแต่สายพระอุทร ด้วยพระราชนัดดาของพระองค์แต่ครั้งกรุงเก่าแตก มาอยู่ ณ เมืองทะวาย จะขอพระบารมีแผ่ไปช่วยในครั้งนี้ จะได้เชิญพระราชนัดดาออกมา

ถวาย แล้วจะถือน้ำพระพิพัฒสัจจาถวายต่อสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ให้ไทยผู้มีชื่อถือมาเป็นหนังสือลับของพระราชนัดดา

๑๖๒. การรับแขกเมืองทะวายครั้งนี้เป็นการใหญ่ เห็นจะได้ค้นตำรับตำรากันมาก ตั้งเป็นต้นตำรารับแขกเมือง ลักษณะอย่างเดียวกับตั้งต้นราชาภิเษกโสกันต์ลงสรง

๑๖๓. ได้ทราบในศุภอักษรแน่ว่าพระราชนัดดาจริง

๑๖๓. พระราชนัดดาในที่นี้ควรจะเรียกว่าพระราชภาคิไนย คือพระองค์เจ้าชี ภายหลังพระราชทานเฉลิมพระนามพระอัฐิ เป็นกรมขุนรามินทรสุดา เพราะเป็นพระธิดาของพระเจ้ารามณรงค์ พระเชษฐาของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า

๑๖๔. ยกพยุหทัพหลวง เสด็จไปเหยียบเมืองทะวาย

๑๖๔. ผลของการที่ทูตทะวายเข้ามานี้ ได้กองทัพเจ้าพระยายมราชคุมพล ๕๐๐๐ ออกไปตั้งรักษาเมือง แต่เมื่อไปตั้งอยู่ก็เป็นการระแวง ๆ กันอยู่เหมือนกัน เจ้าพระยายมราชตั้งอยู่นอกเมือง แต่ให้มีไทยเข้าไปคุมอยู่ในเมือง ทัพพม่ายังไม่ยกลงมาคงจะเป็นเหตุด้วยในเมืองเมาะตะมะก็รวนเต็มที เกือบจะลุกอยู่เหมือนกัน แล้วกองทัพหลวงทั้งสองวังจึงได้ยกขึ้นไป ตั้งทัพที่แม่น้ำน้อยเมืองกาญจนบุรีส่งเจ้าครอกชีลงมาได้เฝ้าที่ค่ายหลวง ส่งเข้ามากรุงเทพฯ แล้ว วังหน้าจึงได้เสด็จออกไปเมืองทะวาย ท่านไปทอดพระเนตรเห็นกิริยาพระยาทะวายว่าไม่สนิท จึงคิดจะทำลายเมืองทะวายเสียทีเดียว ไม่ให้พม่า

เป็นที่พักกองทัพยกเข้ามาตีกรุงต่อไปได้ แต่ไม่ต้องด้วยกระแสพระราชดำริวังหลวง ข้างวังหลวงท่านอยากจะเอาเมืองทะวายไว้เป็นที่มั่นสำหรับยกขึ้นไปตีเมืองพม่าต่อไปอีก การที่พระราชดำริต่างกันนี้มีผลคือพวกกองทัพวังหลวงที่ออกไปก่อน และพวกทัพวังหน้ารู้พระกระแสวังหน้าว่าจะเลิกเมือง ก็คิดหาผลประโยชน์ต่าง ๆ ลักลอบพาคนหนีเป็นต้น วังหลวงเสด็จประทับอยู่ที่แม่น้ำน้อย ทรงทราบว่าพวกข้าราชการข่มเหงพวกทะวายมาก กริ้วให้คอยสกัดทางอยู่ข้างในข้างฝ่ายในเมืองทะวายเองถูกเข้าเช่นนั้นก็เบื่อหน่ายกระด้างกระเดื่องมากขึ้น กรมพระราชวัง เพื่อจะให้สมกับที่ทรงพระดำริ จึงไปหาคนไทย ที่ตกอยู่ในเมืองทะวายสำหรับบอกข่าวคราวให้กองทัพไทยทราบนั้น ได้ตัวตามาที่ทรงรู้จักทั้งสองพระองค์ ตานั่นยืนยันว่าพระยาทะวายกลับใจ ด้วยกลัวเจ้าอังวะจะลงโทษบิดา และได้พยานอื่นอีกบ้าง วังหลวงจึงได้อนุญาตให้ส่งพระยาทะวายเข้ามาเลี้ยงไว้ในกรุงแต่กองทัพนั้นคงรักษาเมืองทะวายต่อไปอีก

เรื่องตีมฤทที่หนังสือฉบับนี้ ได้กล่าวไว้ในวรรคที่ ๑๔๙ เก้ออยู่แห่งหนึ่ง และที่ทัพหลวงไปตีทะวาย อันกล่าวในครั้งนี้เป็นเรื่องเดียวกัน คือทรงพระราชดำริจะทำตอบแทนพม่า ข้างฝ่ายวังหน้าจะเสด็จลงไปทางทะเล ต่อเรือข้างหัวเมืองชายทะเลตะวันตก แล้วจะยกขึ้นไปตีเมืองมฤท ตะนาว เมืองเมาะตะมะ ย่างกุ้ง ข้างฝ่ายวังหลวงจะเสด็จออกไปเมืองทะวายเป็นทัพบก ยกตีเมาะตะมะขึ้นไปอย่างเดียวกับทัพเรือ แต่ในระหว่างนั้นพม่าเตรียมกองทัพพร้อมยกลงมาเมืองทะวาย

ฝ่ายทะวายในเมืองก็กระด้างกระเดื่อง ลอบออกหากองทัพพม่า ข้างฝ่ายทัพหลวงพรักพร้อมแล้ว ก็เสด็จยกออกทางคมองส่วยไปตั้งอยู่ที่หินดาดไกลเมืองทะวาย ๒ คืน การที่กองทัพบังคับบัญชาพวกทะวายให้ขนลำเลียงเสบียงอาหารรับกองทัพ ก็ทำกวดขันมากขึ้น ทะวายก็กลับเป็นกบฏ เมืองมฤทก็พลอยเป็นกบฏด้วย ยกตีกองทัพไทยที่อยู่รักษาเมือง แตกร่นเข้ามาจนถึงทัพหลวงเลยถอยกองทัพกลับ ข้างฝ่ายทัพเรือยกขึ้นไปตีมฤท ได้รบกันแต่ไม่ได้เมือง แล้วก็ยกกลับมาเหมือนกัน เมืองมฤทและเมืองทะวายก็หลุดไปทีเดียวในครั้งนั้น

๑๖๕. ได้พระราชนัดดากับพระยาทะวาย ไทย (แล) ทะวายมาเป็นฝุ่นเมืองกรุงเทพมหานครภูลสุขเกษมมา

๑๖๕. ความข้อนี้กล่าวรวมกัน เหมือนกับเป็นคราวเดียวหมด เพราะท่านไม่ได้ตั้งใจจะจดราชการทัพศึกให้ชัดเจน

คำว่า ฝุ่นเมือง แทนพลเมืองนี้ มีถึงสองแห่ง ทีแต่ก่อนจะเคยใช้กัน

ความที่จะกล่าวต่อไปนี้ เป็นพระราชดำริที่มีในท้องเรื่องแต่ไม่ปรากฏเกี่ยวพันในจดหมายกรมหลวงนรินทรเทวีเลย ข้าพเจ้าคิดเห็นว่าถ้ายกมากล่าวไว้ในที่นี้ จะได้เห็นกระแสพระราชดำริแต่ก่อน ในเรื่องคิดเอาทัพเรือไปตีเมืองมฤท ขึ้นไปบรรจบทัพบกที่เมืองทะวาย แล้วยกขึ้นไปตีเมืองพม่าชัดเจนดีขึ้น อีกประการหนึ่งนั้น สำเนาหนังสือฉบับนี้หอพระสมุดได้ไว้ และคัดขึ้นเป็นตัวพิมพ์ดีด มีข้อความที่มัวมนอยู่บ้าง ความที่ชัดอยู่แต่ผู้อ่านไม่เข้าใจความหมาย หรือเข้าใจ

ความหมายผิดต่างกันไปกับข้าพเจ้าบ้าง และไม่รู้จักบทกลอนเลยนั้นแน่ จึงเขียนเส้นดินสอชักชวนจะแก้ลงไว้ข้างล่างหลายแห่ง ซึ่งพอแลเห็นเข้าก็ใจหาย จึงเกิดพยายามที่จะลอกเพลงยาวบทนั้นมาลงไว้ในที่นี้ ตามอัตโนมัติ ซึ่งข้าพเจ้าเห็นว่าความควรจะเป็นอย่างไร แต่หนังสือเก่า ๆ เช่นนี้ก็อาจจะเดาพลาดได้ ถ้าผู้ใดอยากจะสอบสวนบ้าง ขอเชิญให้ไปดูที่หอพระสมุด

แต่ในเบื้องต้นที่จะคัดหนังสือนี้ จะต้องอธิบายเรื่องสำหรับให้ผู้อ่านเข้าใจสักเล็กน้อย คือข้อหนึ่งมีคำทำนายในกาลครั้งนั้นว่าหงส์ลงในหนอง พรานผู้หนึ่งยิงหงส์ตาย ภายหลังเสือกินพรานผู้ที่ยิงหงส์ตายนั้นเสีย

ผลทำนายเทียบ หงส์นั้นคือเมืองหงสาวดี เดิมเสียแก่เมืองพม่าสิ้นสูญเชื้อวงศ์มาช้านาน เมื่อแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศเจ้าฟ้าพรกรุงเก่า สมิงทอและพระยาทะละ คิดกบฏแข็งเมืองตั้งรามัญประเทศขึ้นเป็นเอกราช มีเมืองหงสาวดีเป็นพระมหานคร ได้กระทำศึกกันกับพม่า รามัญมีชัยชนะจับเจ้าแผ่นดินพม่าลงมาขังไว้ในเมืองหงสาวดี อองไจยะนายบ้านมุกโชโบ ซึ่งเป็นมังลองมาตีเมืองหงสาวดีได้ จึงได้แก่พรานผู้ซึ่งยิงหงส์ตาย ฝ่ายกรมพระราชวังพระองค์ที่ ๑ เมื่อยังเป็นเจ้าพระยาสุรสีห์ผู้สำเร็จราชการเมืองพิษณุโลก พวกพม่าเรียกกันว่าพระยาเสือ จนมีปรากฏในพงศาวดารเมื่ออะแซวุ่นกี้จะยกมาตีเมืองพิษณุโลก ถามว่าพระยาเสืออยู่หรือไม่ ได้ความว่าไม่อยู่ขึ้นไปเชียงใหม่ จึงให้ยั้งทัพอยู่ที่บางธรณี ต่อกองทัพเจ้าพระยาสุรสีห์

กลับจากเมืองเชียงใหม่แล้ว จึงได้ยกเข้าตีเมืองพิษณุโลก นามที่เรียกว่าเสือนี้ ย่อมใช้ทั่วไปในประเทศที่ใกล้เคียงทั้งปวง หรือนามสุรสีห์คิดขึ้นประกอบให้แปลว่าพระยาเสือ เช่นกับอะแซวุ่นกี้เรียกพระพุทธยอดฟ้าว่าเจ้าพระยากษัตริย์ศึก จึงประกอบพระนามขึ้นเป็นสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก เพราะนามผู้สำเร็จราชการเมืองพิษณุโลกในแผ่นดินกรุงธนบุรี เรียกเจ้าพระยาอนุชิต เช่นกับมีโคลงยอพระเกียรติกล่าวไว้ว่า

"เจ้าพระยาอนุชิตเชื้อ อาสา
ครองพิษณุโลกา เพริศแพร้ว
เจ้าพระยาพิไชยรา ชาชื่อ ลือแฮ
ครองสวรรคโลกแผ้ว ผ่องน้ำใจถวิล"

ดังนั้น ข้อซึ่งเจ้ากรุงธนบุรี ตั้งชื่อตามนามประจามิตรเรียก ด้วยเห็นว่าเป็นคำซึ่งประจามิตรยกย่องด้วยความเกรงขาม จึงเป็นสง่าแก่กรุงศรีอยุธยา

บัดนี้จะได้คัดกลอนนั้นมาลง แต่ตอนต้นขาดหายไปหาไม่ได้ คงเป็นเรื่องยอเมือง ความที่เหลืออยู่นั้นดังนี้

"ประกอบด้วยโภชนากระยาหาร ทุกถิ่นฐานบริบูรณ์หนักหนา อยู่เย็นเป็นสุขทุกทิวา เช้าค่ำอัตราทั้งราตรี ประหนึ่งว่าจะไม่มีค่ำคืน รวยรื่นเป็นสุขเกษมศรี ไม่เห็นเช่นว่าจะเป็นถึงเพียงนี้ มาเยินยับอัปรีย์ศรีศักดิ์คลาย ทั้งถนนหนทางอารามราช มาวินาศสิ้นสุดสูญหาย สารพัดย่อยยับกลับกลาย อันตรายไปจนพื้นปถพี เมื่อพระกาฬจะมา

ผลาญดังทำนาย แสนเสียดายภูมิพื้นกรุงศรี บริเวณอื้ออลด้วยชลธี ประดุจเกาะอสุรีลงกา เป็นคันขอบชอบกลถึงเพียงนี้ มาเสียสูญไพรี อนาถา ผู้ใดใครเห็นจะไม่นำพา อยุธยาอาภัพลับไป เห็นจะสิ้นอายุ พระนคร ให้อาวรณ์ผู้รักษาหามีไม่ เป็นป่าหญ้ารกดังพงไพร แต่จะ สาบสูญไปทุกทิวา คิดมาก็เป็นน่าอนิจจัง ด้วยกรุงเป็นที่ตั้งพระศาสนา ทั้งอารามเจดีย์ที่บูชา ปฏิมาฉลององค์พระทรงญาณ ก็ทลายยับยุ่ย เป็นผุยผง เหมือนพระองค์เสด็จดับสังขาร ยังไม่สิ้นศาสนามาอรธาน ทั้งเจดีย์วิหารก็สูญไป เสียพระนิเวศน์บุรีวัง พระที่นั่งทั้งสาม* งาม ไสว ตั้งเรียบระเบียบชั้นเป็นหลั่นไป อำไพวิจิตรรจนา มุขโถงมุขเด็จ มุขกระสัน เป็นเชิงชั้นลวดลายล้วนเลขา เพดานในไว้ดวงดารา ผนังฝาดาดแก้วดังวิมาน ที่ตั้งบัลลังก์แก้วทุกองค์ ทวารลงอัฒจันทร์ หน้าฉาน ปราบพื้นรื่นราบดังพระลาน มีโรงคชาธารตระการตา ทิมดาบ คดลดพื้นกำแพงแก้ว เป็นถ่องแถวยืดยาวกันหนักหนา เป็นที่แขกเฝ้า เข้าวันทา ดั่งเทวานฤมิตประดิษฐ์ไว้ สืบทรงวงศ์กษัตริย์มาช้านาน แต่บุราณแล้วไม่นับพระองค์ได้ พระที่นั่งซึ่งตั้งอยู่ข้างใน มีสระ ชลาลัยชลธี ชื่อที่นั่งบรรยงก์รัตนาศน์ ที่ประพาสมัจฉาในสระศรี ทางเสด็จเสร็จสิ้นสารพันมี เป็นที่กษัตริย์สืบมา ก็สูญสิ้นศรีมลายหาย หมด จะปรากฏสักสิ่งไม่มีว่า อันถนนหนทางมรรคา คิดมาก็เสียดาย ทุกสิ่งอัน ร้านเรียบระเบียบด้วยรุกขา ขายของนานาทุกสิ่งสรรพ์ ทั้งพิธีปีเดือนคืนวัน สารพันจะมีอยู่อัตรา ฤดูใดก็ได้เล่นเกษมสุข

---

* พระที่นั่งวิหารสมเด็จ พระที่นั่งสรรเพชญปราสาท พระที่นั่งสุริยาศน์อัมรินทร์

แสนสนุกนี้ทั่วเมืองหรรษา ตั้งแต่นี้แลหนาอกอา อยุธยาจะสาบสูญไป จะหาไหนได้เหมือนกรุงแล้ว ดังดวงแก้วอันสิ้นแสงใส นับวันแต่จะยับนับไป ที่ไหนจะคืนคงมา ไป่ปรากฏเหตุเสียเหมือนดังนี้ มีแต่บรมสุขา ครั้งนี้มีแต่พื้นพสุธา อนิจจาสังเวชทนาใจ ทั้งนี้เป็นต้นด้วยผลเหตุ จะอาเพศกษัตริย์ผู้เป็นใหญ่ มิได้พิจารณาข้าไท เคยใช้ก็เลี้ยงด้วยเมตตา ไม่รู้รอบประกอบในราชกิจ ประพฤติการแต่ที่ผิดด้วยอิจฉา สุภาษิตท่านกล่าวเป็นราวมา จะตั้งแต่งเสนาธิบดี ไม่ควรอย่าให้อัครฐาน จะเสียการแผ่นดินกรุงศรี เพราะไม่พึ่งตำนานโบราณมี จึงเสียทีเสียวงศ์กษัตรา เสียยศเสียศักดิ์นคเรศ เสียทั้งพระนิเวศวงศา เสียทั้งตระกูลนานา เสียทั้งไพร่ฟ้าประชากร สารพัดจะเสียสิ้นสุด ทั้งการยุทธ์ก็ไม่เตรียมฝึกสอน จึงไม่รู้กู้แก้พระนคร เหมือนหนอนเบียนให้ประจำกรรม อันจะเป็นเสนาธิบดี ควรที่จะพิทักษ์อุปถัมภ์ ประกอบการหว่านปรายไว้หลายชั้น ป้องกันปัจจาอย่าให้มี นี่ทำหาเป็นเช่นนั้นไม่ เหมือนไพร่ชาติชั่วช้ากระลาสี เหตุภัยใกล้กรายร้ายดี ไม่มีที่จะรู้สักประการ ศึกมาแล้วก็ล่าไปทันที มิได้มีเหตุเสียจึงแตกฉาน ตีกวาดผู้คนไม่ทนทาน เผาบ้านเมืองยับจนกลับไป* ถึงเพียงนี้ละไม่มีที่กริ่งเลย ไม่เคยรู้ล่วงลัดจะคิดได้ ศึกมาชิงล่าเลิกกลับไป มิได้เห็นจะผินคืนมา จะคิดโบราณอย่างนี้ก็หาไม่ ชาติไพร่หลงพุ้งแต่ยศถา ครั้นทัพเขากลับยกมา จะองอาจอาสาก็ไม่มี แต่เลี้ยวลดปดเจ้าทุกเช้าค่ำ

---

* กล่าวท่อนนี้ด้วยทัพมังลอง

จนเมืองคร่ำเปื่นผุยยับยี่ ฉิบหายตายล้มไม่สมประดี เมืองยับอัปรีย์จนทุกวัน เหตุเสียกรุงศรีอยุธยา เหมือนคำที่ว่าไม่เสกสรร ฉล้าใจเคยได้แต่ครั้งนั้น จึงประชิดติดพันแต่นั้นมา แตกยับกลับไปก็หลายหน คิดกลจะลวงให้หลงหา แต่งคนให้ถือหนังสือมา เจรจาความเมืองเปื่นไมตรี ทำไว้แต่พอให้รอรั้ง ขยับยกเข้ามาตั้งตะนาวศรี จะเดินมั่นกันติดทางตี ทำนองทีจะคิดให้ชิดไว้ เห็นจะผ่อนโยธาอาหาร มันคิดการมิให้ใครสงสัย จะนิ่งอยู่ดูเบาเอาใจ เห็นเหตุภัยจะเกิดการมา จะเร่งรัดตัดคิดมันเสียก่อน บั่นรอนอย่าให้ทันแน่นหนา จำจะคิดให้ผิดแต่ก่อนมา เปื่นทัพหน้านาวายกไป ตามทางทะเลไปสงขลา จะขุดพสุธาเปื่นคลองใหญ่ ให้เรือรบออกประจบเอาเมืองไทร* ปากใต้ฝ่ายทะเลให้พร้อมกัน จึงจะยกไปตีเอามฤท จะปิดปากน้ำเสียให้มั่น ทัพเรือมันจะพลอยเข้าช่วยกัน จะตีบั่นเกยทัพให้ยับไป รบไหนจะให้ยับลงที่นั่น แต่กึ่งวันไม่ให้ทนทานได้ จะทำการครั้งนี้ให้มีชัย จะไว้เกียรติให้สืบทั้งแผ่นดิน มันทำเมืองเราก่อนเท่าใดจะทดแทนมันให้หมดสิ้น มันจิตอหังกาทามิฬ จะล้างให้สุดสิ้นอย่าสงกา การเสร็จสำเร็จลงเมื่อไร ซึ่งคิดไว้ขอให้สมปรารถนา แม้นมิได้ก็ไม่กลับคืนมา จะเห็นเมืองพม่าในครั้งนี้ เกรงกริ่งอยู่แต่ข้างทัพบก จะไม่ยกหักได้ให้ถึงที่ เกลือกมันกั้นตัดทางตี จะตัดที่เสบียงอาหารไว้ ไม่สมคะเนให้เรรวน ทำบ่วนไม่หักเอามันได้ เท่านี้ดอกที่วิตกใจ จะทำให้เสียการเหมือนทวาย เมื่อชนะแล้ว

---

* เห็นจะคิดสืบสวนกัน หาช่องที่ไม่มีเขาสูง แต่ภายหลังคงทราบแล้วว่าทำไม่สำเร็จ ด้วยกว้างเหลือเกินจึงไม่คิดลงไปสงขลาทีเดียว

กลับแพ้ให้แชไป จึงเสียชัยเสียเชิงไม่สมหมาย พากันหนีแต่ไม่มีอันตราย ถ้าเสียหายอย่างอื่นไม่เป็นไร อันกรุงรัตนอังวะครั้งนี้หรือจักพ้นเนื้อมืออย่าสงสัย พม่าจะมาเป็นข้าไทย จะได้ใช้สร้างกรุงอยุธยา แม้นสมดังจิตไม่ผิดหมาย จะเสี่ยงทายตามบุพเพวาสนา จะได้ชูกู้ยกนครา สมดังปรารถนาทุกสิ่งอัน ถ้าเสร็จการอังวะลงตราบใด จะพาใจเป็นสุขเกษมสันต์ ไอ้ชาติพม่ามันอาธรรม์ เที่ยวล้างขอบขัณฑ์ทุกพารา แต่ก่อนก็มิให้มีความสุข รบรุกฆ่าฟันเสียหนักหนา แต่บ้านร้างเมืองเซทั้งวัดวา ยับเยินเป็นป่าทุกตำบล มันไม่คิดบาปกรรมอ้ายลำบาก แต่พลัดพรากจากกันทุกแห่งหน มันเหล่าอาสัตย์ทรชน ครั้งนี้จะป่นเป็นธุลี เพราะเหตุบาปกรรมมาซ้ำเติม จะพูนเพิ่มให้ระยำยับยี่ ด้วยทำนายว่าไว้แต่ก่อนมี เหมือนครั้งมอญไปตีเอานครา คือหงส์มาหลงกินน้ำหนอง เหตุต้องเมืองมอญหงสา ตัวนายอองไจยะคือพรานป่า คิดฆ่าหงส์ตายจึงได้ดี คือพม่ามาตีเอามอญได้ ก็สมในทำนายเป็นถ้วนถี่ ยังแต่พยัคฆเรืองฤทธี จะกินพรานที่ยิงหงส์ตาย บัดนี้ก็ถึงแก่กำหนด จะปรากฏโดยเหตุเป็นกฎหมาย ทัพเราเข้าต้องคำทำนาย คือเสือร้ายอันแรงฤทธา จะไปกินพรานป่าที่ฆ่าหงส์ ให้ปลดปลงม้วยชีพสังขาร์ แล้วมีคำทำนายบุราณมา ว่าพม่าจะสิ้นซึ่งรูปกาย ถ้าผู้ใดใครเห็นให้เขียนไว้ จึงจะได้ประจักษ์สืบสาย เหตุเป็นเห็นต้องเหมือนคำทาย อังวะจะฉิบหายในครั้งนี้ ถ้าพร้อมใจพร้อมจิตช่วยคิดการ จะสำราญทั่วโลกเกษมศรี นี่จนใจสิ่งไรก็ไม่มี เห็นทีจะตะพายไปตามจน จะไปได้หรือมิได้ยังไม่รู้ จะเสือกสู้ไปตามขัดสน ถ้าสุดคิดผิดหมายที่ผ่อนปรน ก็จะ

บนบวงสรวงแก่เทวา เดชะเทเวศรช่วยอวยชัย ที่คิดไว้ขอให้สมปรารถนา ตั้งแต่สวรรค์ชั้นกามา ตลอดจนมหาอัครพรหม ขอจงมาช่วยอวยพรชัย ที่มาดไว้ให้ได้ดังประสงค์ จงดลใจไทยกรุงให้นิยมช่วยระดมกันให้สิ้นศึก เอย"

ข้อความตามในพระราชนิพนธ์นี้ ถ้าผู้อ่านพิจารณาด้วยญาณอันหยั่งลงว่าเป็นเรื่องจริง ไม่ใช่อ่านเรื่องวงศ์ ๆ จักร ๆ จะรู้สึกน้ำใจท่านผู้เป็นต้นตระกูลของเรา ว่ามีความอัปยศทุกข์ร้อนลำบากยากเข็ญแค้นเคืองสักเพียงใด ความคิดเช่นนี้ใช่ว่าจะมีแต่กรมพระราชวังย่อมมีทั่วไปในผู้มีบรรดาศักดิ์ และผู้มีปัญญาในเวลานั้น

แต่ความคิดทั้งปวงเหล่านั้น เมื่อมาคิดดูภายหลังนี้ เห็นว่าทำไปไม่ไหว เพราะกำลังข้างฝ่ายกรุงอ่อนนัก บ้านเมืองรกร้างเป็นป่าไปหมด ผู้คนก็แตกฉานซ่านเซ็น ถึงว่ารวมกันเข้าได้ และมีน้ำใจองอาจกล้าหาญที่จะต่อสู้พม่าได้จริง น่ากลัวจะทนไม่ได้นาน แต่เป็นเคราะห์ดีที่พม่าต้องรบพวกฮ่อ กำลังข้างเมืองหลวงไม่ได้หนุนพวกหัวขโมยซึ่งมาเกลื่อนกล่นอยู่ตามหัวเมืองริมทะเลในรามัญประเทศทวาย ตะนาวศรีและมฤท ซึ่งเป็นเมืองต่างชาติจากพม่าเหมือนกันได้รับความย่ำยีเดือดร้อนแสนสาหัสเหมือนกัน เหตุที่พม่าคิดจะผูกพันเป็นไมตรีในรัชกาลที่ ๑ ด้วยห่วงหน้าระวังหลัง คือข้างฝ่ายเหนือจีนฮ่อก็ยกลงมาตีรบกวนอยู่ ข้างฝ่ายตะวันตกเฉียงใต้ชายทะเลก็ร้อนจวนลุกอยู่ แต่ข้างเราไม่ไว้ใจว่าถ้าเป็นไมตรีเข้าแล้ว พวกหัวขโมยเหล่านั้นก็จะสาดเข้ามาทำอันตราย อำนาจเมืองอังวะก็เอาไว้ไม่อยู่

จึงไม่รับทางไมตรี และเป็นคำที่ปู่ย่าตายายแช่งสาปกันไว้ไม่ให้เป็นไมตรีกับพม่า ถือขลังมาจนรัชกาลที่ ๔ พระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์นำสายสร้อยซึ่งพระเจ้าเมงดงเมงส่งลงมาประทาน มาถวายไม่ทรงรับว่าปู่ย่าตายายห้ามไม่ให้คบกับพม่า

การที่พวกฮ่อยกมาตีเมืองพม่า ที่กรุงเทพ ฯ ได้ทราบชัดเจนดี ได้มีพระราชสาส์นไปมาทั้งข้างเมืองจีนและกรุงศรีสัตนาคนหุต ตั้งแต่แผ่นดินตาก แต่หากกำลังเรายังทำไปไม่ไหว จึงได้เริดร้างมาจนถึงพม่ารบกับอังกฤษ ราชการทัพศึกข้างฝ่ายพม่าก็เปลี่ยนรูปเป็นอย่างอื่นไปหมด

๑๖๖. รับสั่งพระโองการตรัสวัดสะแกให้เรียกวัดสระเกศ แล้วบุรณปฏิสังขรณ์ เห็นควรที่ต้นทางเสด็จเข้าพระนคร

๑๖๖. ปฏิสังขรณ์วัดสะแกและเปลี่ยนชื่อเป็นวัดสระเกศ เอามากล่าวปนกับวัดโพ เพราะเป็นต้นทางที่เสด็จเข้ามาพระนคร มีคำเล่า ๆ กันว่า เสด็จเข้าโขลนทวารสรงพระมุรธาภิเษก ตามประเพณีกลับจากทางไกลที่วัดสะแก จึงได้เปลี่ยนนามว่าวัดสระเกศ

๑๖๗. ประทับชุมพลทหารพร้อม ณ วัดโพ เหมือนครั้งนารายณ์เป็นเจ้าชุมพล จึงสร้างวัดไว้ในเกาะสองชั้นให้เรียกวัดนารายณ์ชุมพล

๑๖๗. แล้วจึงเสด็จมาประชุมพลที่วัดโพธิ์ จึงพระราชทานชื่อเทพ หรือเชตุชุมพล แต่ในที่นี้ท่านกล่าวว่าชื่อวัดนารายณ์ชุมพล

๑๖๘. อยู่จนตราบเท่าแผ่นดินนี้

๑๖๘. คำที่ว่าอยู่จนตราบเท่าแผ่นดินนี้นั้น ปรากฏเหมือนหนึ่งชื่อวัดพระเชตุพน พึ่งได้เปลี่ยนในรัชกาลที่ ๓

๑๖๙. ลุศักราช ๑๑๕๕ ปีฉลูเบญจศก มีการสมโภชพร้อม โขนละครหุ่นงิ้วมอญรำ ครบการเครื่องเล่น ทำล้อเลื่อนตามทางสถลมารค สุดอย่างที่จะงามตา ได้เห็นเล่าฟังมาแต่ก่อน ๆ ไม่เสมอแห่สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเสนานุรักษ องค์เอง พระพงษ์นรินทร์ตามเสด็จ

๑๖๙. ข้อความที่ว่าตอนนี้ ดูเหมือนว่าในวันสมโภชทรงผนวชจะได้มีงานมหรสพสมโภชด้วย รุ่งขึ้นพวกที่เล่นมหรสพสมโภชนั้นขึ้นล้อเลื่อนแห่ไปตามทางอีกเวลาหนึ่ง

๑๗๐. ส่วนเสด็จทรงเครื่องต้น ฉลองพระศอพระกรน้อย ทรงประพาสเครื่องประดับพระองค์เสร็จ ทรงพระมหามงกุฎเสด็จทรงพระยานมาศ

๑๗๐. ท่านว่าด้วยเครื่องต้นเป็นสำนวนเก่าดี คือพระกรน้อยทรงประพาสฉลองพระศอ พระกรน้อยนั้น คือที่แขนต่อแคบรัด ต่างว่าสวมเสื้อชั้นใน แล้วจึงสวมทรงประพาส ทรงประพาสนั้นคือตัวเสื้อเป็นเสื้อกั๊กมีชาย ในหนังสือเก่า ๆ และบททรงเครื่องยังใช้ว่าสอดเสื้อทรงประพาส แต่ภายหลังมานี้ ไม่รู้จักคำที่ว่าฉลองพระองค์ทรงประพาสเป็นอย่างไร เหตุด้วยหลงทรงประพาสที่แต่งศพ และทรงประพาสเครื่องยศผู้ว่าราชการเมืองและราชทูต ซึ่งมิได้ต่อแขนและ

หลวมทูมทาม ผิดกันกับรูปฉลองพระองค์เครื่องต้น จึงเรียกชื่อฉลองพระองค์เครื่องต้นไปเสียต่างหาก เรียกรวมกันทั้งแขนทั้งตัว แต่งอย่างเครื่องต้นเป็นแต่งพระกรน้อยทรงประพาส ถ้าแต่งเครื่องใหญ่คงจะสวมเสื้อครุยอีกชั้นหนึ่งอย่างแต่งพระศพ

๑๗๑. องค์เองใส่พระมหากฐินใหญ่

๑๗๑. นักพระองค์เองนี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าเลี้ยงเป็นพระราชบุตรบุญธรรม

๑๗๒. พระพงษ์นรินทร์ใส่ชฎาเบื้อง (เบี่ยง) กรรเจียกทัด ขึ้นยานมาศตามเสด็จ

๑๗๒. พระพงษ์นรินทร์โอรสเจ้ากรุงธนบุรี มีบรรดาศักดิ์รองเสนาบดี เช่นแห่สระสนานก็ขึ้นช้างต่อเสนาบดี ที่โปรดให้สวมพระชฎาเบี่ยง และทัดกรรเจียกนั้น ก็คือชฎาพระกลีบหรือชฎาเดินหน แต่ความจริงชฎากับกรรเจียกไม่เกี่ยวข้องแก่กัน ชฎาเดินหนไม่จำเป็นต้องทัดกรรเจียกด้วย เหตุฉะนั้นเจ้านายตามพระบรมศพหรือชักศพเมื่อสวมชฎาเบี่ยงจึงไม่ได้ทัดกรรเจียก การที่โปรดให้ทัดกรรเจียกเช่นนี้ ตัวข้าพเจ้าและท่านกลางจาตุรนต์รัศมี กรมพระจักรพรรดิพงษ์โยงโปรยพระศพกรมสมเด็จพระเทพศิรินทรามาตย์ สวมชฎาเบี่ยงแต่โปรดให้ทัดกรรเจียกเป็นพิเศษอย่างเดียวกันกับแบบนี้

๑๗๓. มีการสมโภชแห่เครื่องเล่นเรื่องรามเกียรติ์ อุณรุท อิเหนา มิใช่แห่รูป รูปภาพ แต่ล้วนละครโขนขึ้นรำร้องบนจักรชักล้อเลื่อนตามทางสถลมารค มีตาแต่

สองตาดูแห่ไม่เห็นทั่ว จะพรรณนาเหลือกำลัง ทั้งคนร้องคนรำยังอยู่ จึงรวมงามไว้ใน (นัยน์) ตา อันการมหรสพสมโภชทรงผนวชเฉลิมวงษ์พงษ์กษัตริย์สืบมา

๑๗๓. เรื่องทรงผนวชกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ ดูผู้แต่งปลื้มสนุกสนานมาก แต่คุมเรื่องไม่ใคร่ติด เล่ากระจัดกระจายไป ถ้าจะเรียงภาษาใหม่ น่าจะกล่าวว่า ไม่เคยได้ยินว่าครั้งใดแต่ก่อนมา ได้เคยมีการแห่ทรงผนวชสนุกและใหญ่โตเหมือนครั้งทรงผนวชสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเสนานุรักษ์ โปรดให้ทรงเครื่องต้น ฉลองพระองค์ทรงประพาสพระกรน้อย มีฉลองพระศอและเครื่องประดับ ทรงพระมหามงกุฎ ทรงพระยานมาศนักพระองค์เองเจ้าเขมร สวมชฎาพระมหากฐิน พระพงษ์นรินทร์สวมชฎาเบี่ยง ทัดกรรเจียก ขึ้นยานมาศตามเสด็จเบื้นหางนาค มีการมหรสพสมโภช โขน หุ่น ละคร งิ้ว มอญรำ กระบวนแห่แต่งละครเรื่องรามเกียรติ์ อุณรุท อิเหนา ให้ตัวโขนละครขึ้นบนล้อเลื่อนลากไปในกระบวนร้องรำไปพลาง ไม่เคยได้ยินว่าการทรงผนวชครั้งใด จะเป็นที่สนุกสนานน่าดูเหมือนครั้งนี้

๑๗๔. ณ เดือน ๑๐ ทิ้งไฟในวัง ทิ้งหนังสือเป็นสัตย์ใส่ด้วยบทประหารชีวิตที่จากแดง

๑๗๔. มีในพงศาวดาร

๑๗๕. ข้างในทำกลลวงล่อต่อทรัพย์จับรูปสักนามโจทก์ ๓ จำเลย ๒ ประหารชีวิตที่วัดเขียน

๑๗๕. น่าจะไม่มีในพงศาวดาร

๑๗๖. ปีเถาะ สัปตศก พระโองการรับสั่งให้ช่างทำพิชัยราชรถขึ้น จะทรงพระโกศพระอัฐิ ๗ รถ ให้ตัดเสาพระเมรุตั้งทรง ประดับเครื่องให้เสร็จแล้วแต่ในปีเถาะ

๑๗๖. รถ ๗ รถ ก็คือรถที่ใช้อยู่เดี๋ยวนี้ ตั้งพระราชหฤทัยจะทำขึ้นไว้สำหรับแผ่นดิน แต่เป็นการจำเป็นอยู่เองที่จะต้องให้ใช้ก่อนสำหรับทอดพระเนตร

๑๗๗. ได้พระคชาธาร เจ้าพระยามงคลจักรพาฬ เล็บครบ (แล) พระอินทไอยรา

๑๗๗. ช้างเล็บครบนี้ไม่ปรากฏ พระอินทไอยรา เป็นช้างพังเผือกตรี

๑๗๘. ลุศักราช ๑๑๕๘ ปีมะโรง อัฐศก เชิญพระอัฐิทรงพิชัยราชรถ รถพระ รถชัก (โยง) รถโปรยข้าวตอก รถที่นั่งรอง รถจันทน์ ๒ รูปสัตว์แรด ทรงสังเค็ดเพลิงแห่หน้ารูปสัตว์ถ้วนพัน (พรรค) ทรงสังเค็ดผ้าไตรบาตร ตั้งแห่ในราชวัติฉัตรจรงเรียง ชักแห่เข้าพระเมรุทิศมุขแทรกมุขกระสัน ประดับชั้นสำสร้าง เซี่ยวกางประจำประตู ชั้นในฉัตรเงินลำยอง ฉัตรทองฉัตรนากบรรจง เยี่ยมทรงอย่างปรางค์ปราสาท เทวราชประนมกร ๔ ชั้น

๑๗๘. พรรณนาด้วยงานพระเมรุ ถ้วนถี่พอใช้

๑๗๙. อย่างพระเมรุพระบรมโกศพระพุทธเจ้าหลวงกรุงเก่า

๑๗๙. อ้างว่าพระเมรุที่ทำครั้งนั้น เหมือนพระเมรุในพระบรมโกศพระพุทธเจ้าหลวงกรุงเก่า คงจะได้ถ่ายแบบครั้งนั้น เพราะตัวนายช่างที่ทำการยังมีชีวิตอยู่ บางทีท่านผู้แต่งท่านจะได้เห็นเอง แต่เห็นจะยังทรงพระเยาว์

๑๘๐. ชักพระอัฐิเข้าพระเมรุทอง ถวายพระเพลิงสมเด็จพระอัยกาพระพุทธเจ้าหลวงแผ่นดินกลาง

๑๘๐. ในที่จะออกพระนาม สมเด็จพระปฐมบรมมหาชนกาธิบดี เห็นจะหวังจะให้สั้น จึงได้ใช้สมเด็จพระอัยกาพระพุทธเจ้าหลวงแผ่นดินกลาง เพราะไม่มีคำจะเรียก ก็ซอกเรียกไป พอให้เข้าใจ

๑๘๑. กรมหลวงนรินทร์รณเรศสิ้นพระชนม์ต้นปีมะเส็ง ถวายพระเพลิงที่พระเมรุ

๑๘๑. อธิบายความว่า กรมหลวงนรินทร์รณเรศ พระราชทานเพลิงเมรุกลางเมือง คือพระเมรุใหญ่นี้เอง

๑๘๒. ณ วันเดือน ๔ ขึ้น ๘ ค่ำ อ้ายมาลักเพศเข้าวังหลวงจับตัวได้ ประหารชีวิตที่วัดตะเคียน

๑๘๒. อ้ายมาเป็นเรื่องที่รู้กันอยู่แล้ว

๑๘๓. ณ วันอาทิตย์ เดือน ๘ แรม ๑๒ ค่ำ ลุศักราช ๑๑๖๑ ปีมะแม เอกศก สมเด็จตรัสสาเจ้ากรมพระศรีสุดารักษ์เสด็จสู่สวรรคาลัย

๑๘๓. คำที่เรียกสมเด็จตรัสสานี้ ไม่เคยได้ยิน แต่เรียกเจ้านายว่า ตรัส นั้น คงจะได้เรียกอย่างเดียวกับเสด็จ เช่นตัวอย่างตรัสน้อย

ครั้งกรุงเก่า แต่ตรัสสาจะแยกเป็นฝ่ายอิตถีลึงค์ก็ดูแปลกอยู่สักนิดหนึ่ง ถ้าเรียกแต่เฉพาะองค์เดียว ก็น่าจะเดาว่าเป็นอย่างอื่นไปได้ แต่นี่เรียกทั้งสองพระองค์ แปลกไม่เคยได้ยินใครเล่าเลย

๑๘๔. ณ วันศุกร์ เดือน ๑๒ แรม ๑๑ ค่ำ สมเด็จตรัสสาเจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุดาวดี เสด็จสู่สวรรคาลัย

๑๘๔. ขอให้สังเกต สมเด็จพระศรีสุดารักษ์ เรียกเจ้าฟ้ากรมพระศรีสุดารักษ์ แต่สมเด็จพระเทพสุดาวดี เรียกเจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุดาวดี ดูถูกต้องดีหนักหนา เพราะเหตุที่เจ้ากรมสมเด็จพระเทพสุดาวดีเป็นพระยาพานทอง เจ้ากรมสมเด็จพระศรีสุดารักษ์เป็นพระ

บัดนี้จะตั้งวินิจฉัย ในเรื่องเจ้าต่างกรมแปลว่ากระไร เหตุไฉนชื่อเจ้ากรมจึงเหมือนกับชื่อเจ้า ข้อนี้วินิจฉัยง่าย คือเจ้าฟ้าก็ดี พระองค์เจ้าก็ดี ที่มีข้าไทเลขสมสังกัดขึ้นมาก การบังคับบัญชาคนข้าไทเหล่านั้น ต้องมีข้าของเจ้าคนหนึ่งสองคนหรือสามคน เป็นผู้ควบคุมผู้คนมากด้วยกัน จะเป็นแต่จางวาง นายเวร สมุห์บัญชี ชื่อเดิมควบคุมคนมากๆก็ดูไม่สมควร เจ้าแผ่นดินจึงได้โปรดให้ยกคนหมู่นั้นขึ้นเป็นกรมต่างหากกรมหนึ่งคงอยู่ในเจ้าองค์นั้น เจ้าองค์นั้นมีอำนาจตั้งเจ้ากรมเป็นพระยาพระหลวงขุนหมื่น ปลัดกรมเป็นพระหลวงขุนหมื่น สมุห์บัญชีเป็นหลวงขุนหมื่นมีชื่อตำแหน่ง ส่วนเจ้าซึ่งเป็นผู้ปกครองกรมนั้นเป็นเจ้าฟ้าก็คงเป็นเจ้าฟ้า เป็นพระองค์เจ้าก็คงเป็นพระองค์เจ้า แต่การที่ผู้ใดจะออกพระนามเดิมจริง ๆ ดูเป็นการไม่เคารพ

เช่นกับจะออกพระนามกรมหลวงจักรเจษฎาว่า สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าลา เช่นนี้ก็ดูเป็นการต่ำสูง จึงเรียกเสียว่า สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงจักรเจษฎา ตามชื่อเจ้ากรมซึ่งเป็นหัวหน้าข้าไทของท่าน ส่วนพระองค์เจ้าเล่า ตามอย่างเก่า ๆ เขายังเรียกพระองค์เจ้ากรมหมื่นนั่น พระองค์เจ้ากรมหมื่นนี่ คำที่ใช้จ่าหน้าบัญชีเจ้านาย ก็ใช้ว่าพระองค์เจ้ามีกรม และพระองค์เจ้ายังไม่มีกรมเช่นนี้เป็นตัวอย่าง ชื่อเจ้ากรมปลัดกรมอย่างเก่า ๆ ไม่ได้ใช้คำสูงวิเศษอะไร และไม่ได้ใช้เป็นผู้หญิงผู้ชาย เช่นเจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาทิพย์ เจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาเทพ ก็เห็นได้ตรงว่า พระนารายณ์คงไม่ได้ตั้งพระขนิษฐา ให้ชื่อโยธาทิพย์องค์หนึ่ง และพระราชบุตรีให้ชื่อโยธาเทพ ซึ่งเป็นชื่อทหารผู้ชายเช่นนั้น เห็นชัดว่าเป็นชื่อสำหรับเจ้ากรมเท่านั้น

การค่อย ๆ เข้าใจผิดกันมาทุกที เพราะเรียกพระนามกรมจนจับหน้าเจ้าองค์นั้นเสียแล้ว จึงกลายเป็นชื่อเจ้าองค์นั้น ชื่ออย่างเจ้ากรมของตัว คงเหลืออยู่แต่เจ้าฟ้าซึ่งได้รับพระสุพรรณบัฏเฉลิมพระนามเป็นเจ้าฟ้าก่อนเป็นกรม เช่นเจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระบำราบปรปักษ์ ใช้ทั้ง ๒ อย่าง การที่ชักเลอะนั้นเพราะเจ้าฟ้าที่ไม่ได้รับพระสุพรรณบัฏ และชื่ออย่างไทย ๆ เช่น ชักตัวอย่างเจ้าฟ้าลา กรมหลวงจักรเจษฎานั้น เป็นเหตุให้พ้นเพือนได้ประการหนึ่ง

สมเด็จพระบรมราชชนนี แต่ไหนแต่ไรมาใช้ว่ากรมพระเทพามาตย์ คงเป็น "มาตย" ไม่ใช่ "มาตุ" ที่แก้เป็นมาตุนั้นแก้ตามความหลง ถ้าจะเอามาวินิจฉัยว่าพระราชชนนี ทำไมจึงไม่ใช้สมเด็จ

แต่พระอัครมเหสียังใช้สมเด็จได้ หรือเจ้านายอื่น ๆ ยังตั้งเป็นกรมสมเด็จได้ ถึงที่พระราชชนนี เหตุใดจึงตั้งเป็นแต่กรมพระ ความข้อนี้วินิจฉัยได้ง่าย สมเด็จนั้นอยู่หน้าคำนำ ตามแบบโบราณเขาใช้สมเด็จพระพันปีหลวง หรือสมเด็จพระราชมารดา สมเด็จพระราชชนนีสมเด็จพระบรมราชชนนี ถ้าหากว่าพระนามของท่านเป็นคำไทย ๆ เช่นสมเด็จพระบรมราชชนนี รัชกาลที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ ใครเลยจะกล้าออกพระนามไทย ๆ ต่อท้ายสมเด็จได้ เพราะเหตุฉะนั้น สมเด็จพระพันปีหลวงแต่โบราณ ก็มีพระนามไทย ๆ เขาจึงเรียกสมเด็จพระพันปีหลวงกรมพระเทพามาตย์ แต่ด้วยความเคารพยิ่งขึ้นไป จึงไม่ออกพระนามแม้แต่สมเด็จพระพันปีหลวง เรียกแต่ชื่อเจ้ากรม ว่ากรมพระเทพามาตย์ทีเดียว

การที่เปลี่ยนชื่อเจ้ากรมในรัชกาลที่ ๒ เป็นพระอมรินทรามาตย์ด้วยความประสงค์จะแก้จืดและจะให้สูงขึ้น ได้ยกสมเด็จซึ่งเป็นคำนำพระพันปีหลวง มาใช้นำชื่อกรม เป็นสมเด็จกรมพระอมรินทรามาตย์ "สมเด็จ" หรือจะว่า "สมเด็จของ" กรมพระอมรินทรามาตย์มีปรากฏในหมายเก่าใช้ "สมเด็จกรมพระอมรินทร์" "สมเด็จกรมพระศรีสุลาไลย" ทุกแห่ง ยังถูกต้องดีอยู่

ข้อซึ่งมาเกิดพื้นเฟือนมากไปนั้น ด้วยในรัชกาลที่ ๔ มีพระราชบัญญัติ พระศรีภูริปรีชารับพระบรมราชโองการ ออกหมายลงวันเดือน ๑๐ ขึ้น ๕ ค่ำ ปีชวด จัตวาศก จุลศักราช ๑๒๑๔ ก่อนข้าพเจ้าเกิดปีหนึ่ง สาเหตุข้อพระราชบัญญัตินี้ และความมุ่งหมายเป็นอย่างอื่นแท้ เหตุที่เกิดขึ้นนั้นดังนี้

ทรงได้ยินคำกราบทูลว่า สมเด็จพระเดชา และสมเด็จพระปรมานุชิตเป็นต้น ทรงระแวงไปว่าดูเหมือนบรรดาศักดิ์จะเสมอสมเด็จพระราชาคณะ อันเรียกว่าสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระพุฒาจารย์และอื่น ๆ อีกอย่างหนึ่งนั้น มีผู้กราบทูลเรียกพระนามกรมพระว่า พระราม พระพิพิธ พระพิทักษ์ ก็จะเหมือนพระพิพิธเดชะ พระอินทรเทพ และอื่น ๆ ไป จึงได้บัญญัติลงว่า

"จะออกพระนามพระเจ้าอยู่หัววังหลวงวังหน้า ให้ใช้ "พระบาท" นำสมเด็จ ถ้าจะออกพระนามสมเด็จพระเดชา สมเด็จพระปรมานุชิต ให้ใช้ "กรม" นำหน้าสมเด็จ จะได้ผิดกับสมเด็จพระราชาคณะ ถ้าจะใช้พระนามกรมพระรามอิศเรศ กรมพระพิพิธ กรมพระพิทักษ์ ให้ใช้ "กรม" นำหน้าพระ"

มีข้อความปรากฏอยู่ในหนังสือวชิรญาณวิเศษ เล่ม๒ หน้า๓๕๘

พระราชบัญญัติอันนี้ไม่ได้ทรงระลึกถึงแบบเดิม ซึ่งเคยใช้สมเด็จกรมพระอมรินทร์ สมเด็จกรมพระศรีสุลาไลย ซึ่งคงใช้อยู่จนถึงเวลาออกพระราชบัญญัตินั้นเลย พระราชประสงค์แต่จะแก้ข้อขัดข้องที่เกิดขึ้นในขณะหนึ่ง ซึ่งเป็นเวลาหลงเอาชื่อเจ้ากรมมาเป็นชื่อเจ้าเสียช้านานแล้วนั้น

คำที่ใช้ว่า "พระบาท" นำหน้าสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินนั้น น่าจะมาจากศุภอักษร ซึ่งมีข้อความว่า "ท่านเสนาธิบดินทร์นรินทรามาตย์ผู้ภักดีบำเรอพระบาทสมเด็จพระเอกาทศรฐ" เป็นต้น ถ้าจะชักเอาพระบาทให้ขาดวรรค "ผู้ภักดีบำเรอ พระบาทสมเด็จพระเอกาทศรฐ"

ก็เปนอันเข้าใจใช้ได้ว่า สมเด็จในพระนามของพระเจ้าแผ่นดินควรจะมีพระบาทนำ แต่ก็เปนบัญญัติใหม่ เพื่อจะให้ผิดจากสมเด็จพระราชาคณะนั้นเอง ของเก่า ๆ หาได้ใช้เปนหลักฐานมั่นคงไม่

แต่กรมนำหน้าสมเด็จ ไม่สนิทเหมือนพระบาทนำสมเด็จ กรมนำเข้าข้างหน้าต้องเข้าใจว่าเจ้าองค์นั้น พระนามเหมือนเจ้ากรม ถ้าเอากรมต่อท้ายสมเด็จตามแบบเก่า ได้ความว่าเจ้าองค์นั้นเปนสมเด็จกรม ที่ต่อข้างท้ายนั้นเปนชื่อของเจ้ากรม สำเร็จรูปเปนเนื้อความว่า "สมเด็จของกรมซึ่งพระปรมานุชิตเปนเจ้ากรม" เรียกสั้นเปนสมเด็จกรมพระปรมานุชิต เมื่อมีกรมอยู่ข้างท้ายสมเด็จเช่นนี้ จะเหมือนสมเด็จพระราชาคณะที่ไหนได้

ส่วนกรมพระที่ทิ้งกรมข้างหน้าเสียนั้นผิดแท้ ไม่ทราบว่าเหตุผลอย่างไร จะเปนด้วยสั้นและง่าย เคยได้ยินที่สุดจนเจ้านายในกรมนั้นเอง เช่นพระองค์เจ้าชิดเชื้อพงษ์ หม่อมเจ้ายินดี ก็มักจะเรียกว่าพระพิพิธ พระองค์เจ้าสิงหนาท และหม่อมเจ้าลมุน ก็เรียกพระพิทักษ์ เว้นไว้แต่ถ้าพูดกันมาก ๆ จึงจะเรียกแต่ว่าในกรม เหมือนหม่อมเจ้าทั้งปวงเรียกบิดา ข้อที่หลงไปเรียกชื่อเจ้ากรมเปนเจ้า เช่น พระพิพิธ พระพิทักษ์ นี้เปนหลงอย่างเอก

พระราชบัญญัติที่ได้ยกมากล่าวนี้ ไม่บัญญัติไปถึงพระนามสมเด็จพระพันปีหลวงก็จริง แต่เมื่อบัญญัติลงว่า เจ้านายอันเปนสมเด็จจำจะต้องมีกรมนำ จึงจะผิดกับสมเด็จพระราชาคณะเช่นนั้นแล้ว ก็ลามมาถึงพระนามสมเด็จพระพันปีหลวงกลายเปนกรมสมเด็จ

พระอมรินทร์ กรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทร์ กรมสมเด็จพระศรีสุลาไลย ตลอดจนกรมสมเด็จพระเทพศิรินทร์ ก็เป็นเช่นนั้นด้วย จนสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอรัชกาลที่ ๑ ซึ่งเป็นต้นเหตุแห่งเรื่องที่กล่าวอยู่บัดนี้ อันเป็นเจ้าฟ้าทั้ง ๒ พระองค์ ก็ต้องเลิกเจ้าฟ้า เติมกรมนำหน้าสมเด็จเป็นกรมสมเด็จพระเทพสุดาวดี กรมสมเด็จพระศรีสุดารักษ์ไปด้วย

แต่ครั้นมาในชั้นหลัง จะทรงระแวงขึ้นมา ว่าสมเด็จพระบรมราชชนนี ไปเหมือนกันเข้ากับกรมสมเด็จต่าง ๆ หรืออย่างไร จะถวายเทศนาโปรดให้หยอดท้าย เช่น กรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ สมเด็จพระบรมราชชนนี พระที่ลืมหยอดท้ายเช่นนี้ต้องถูกลงจากธรรมาสน์ไปก็มี แต่ไม่ได้เติมในฉลากสดับปกรณ์ การจึงได้เป็นแบบอย่างมาจนทุกวันนี้

ข้อซึ่งพาให้เลอะลืมต้นเหตุแห่งการตั้งกรมมีอีก คือยกตัวอย่างกรมพระราชวังบวรสถานมงคล กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข นับว่าเป็นเจ้านายอย่างสูงชั้นพระราชา ก็ใช้ว่ากรมพระราชวัง ไม่ได้ใช้ว่ากรมพระยาราชวัง ความวินิจฉัยอันนี้ผิดมาก ที่วังหน้าและที่วังหลังนี้ เขาไม่ได้เรียกตามชื่อบุคคล ผู้ที่เป็นข้าราชการสองกรมนั้นมีมากด้วยกัน เขาจึงเรียกเอาตามชื่อวัง วังหน้าเรียกว่าวังบวรสถานมงคล วังหลังเรียกว่าวังบวรสถานพิมุข ส่วนพระองค์เองท่านเป็นสมเด็จพระอนุชาธิราช และสมเด็จพระเจ้าหลานเธอต่างหาก การที่พาเลอะเพราะเอากรมไปนำวังเข้าอีก ที่จริงกรมในที่นี้ใช้แทนคำว่าฝ่าย เป็นหมวดเป็นแผนก ไม่ควรจะเอาไปเทียบกับยศเจ้านายที่เรียกตามยศเจ้ากรมนั้นเลย

ทางที่พาเลอะอีกเรื่องหนึ่งนั้น คือตามกฎหมายเดิม ไม่มีคำนำพระนามเจ้านายที่เป็นผู้ใหญ่กว่าพระเจ้าแผ่นดิน จะเป็นพระอัยกาก็ตาม พระอา พระพี่ก็ตาม ใช้คำนำว่า พระเจ้าน้องยาเธอเท่านั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่าเป็นการบกพร่อง ถ้าจะเป็นการถือเกียรติยศก็ไม่เข้าเรื่อง จึงทรงพระราชดำริแก้เรื่องนี้ แต่แรกเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ มีข้อความปรากฏอยู่ในประกาศ อันข้าพเจ้าเข้าใจว่าจะได้นำมาลงในหนังสือวชิรญาณวิเศษไว้ คงจะอยู่ในเล่มเดียวกับที่ได้อ้างถึงนี้ หรือก่อนขึ้นไปเล่มหนึ่ง

พระราชปรารภนั้น ว่าข้อซึ่งบัญญัติให้เรียกพระเจ้าพี่ยาเธอ พระเจ้าพี่นางเธอนี้ ได้ตามตัวอย่างที่เคยมีมาในรัชกาลที่ ๑ เรียกสมเด็จพระพี่นางทั้ง ๒ พระองค์ ควรจะเดินตามแบบอย่างนั้น จึงบัญญัติให้เรียกพระเจ้าพี่ยาเธอ พระเจ้าพี่นางเธอ

แต่เมื่อบัญญัติลงเช่นนี้แล้ว คำนำเช่นนั้นย่อมทั่วไปถึงกรมขุนพิพิธภูเบนทร์ กรมหมื่นพิทักษ์เทเวศร์ พระองค์เจ้าทินกร เพื่อจะยกกรมขุนเดชอดิศร ให้สูงยิ่งขึ้นไปกว่าเจ้านายที่ออกพระนามมาแล้ว จึงได้พระราชทานเพิ่มคำสมเด็จนำพระนาม และให้เจ้ากรมเป็นพระยาเทียบอย่างสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอพระองค์ใหญ่ในรัชกาลที่ ๑

แต่มาขาดความพิจารณาไม่ทั่วถึงเสียในระยะนี้เอง ด้วยสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอพระองค์ใหญ่รัชกาลที่ ๑ ท่านเป็นเจ้าฟ้า เรียกสมเด็จเป็นคำนำของเจ้าฟ้าแต่หากไม่เรียกออกพระนามเจ้าฟ้า แต่สมเด็จเปล่าเอาต่อกับชื่อเจ้ากรม ว่าสมเด็จกรมพระยาเทพสุดาวดี เลยหลงไปว่า

สมเด็จนั้นเป็นชั้นของเจ้าต่างกรมอย่างยอด อันมีเจ้ากรมเป็นพระยาสมเด็จใช้แทนคำว่าพระยาอยู่แล้ว จึงเรียกสำเร็จรูปเป็นกรมสมเด็จพระเทพสุดาวดี ตามบัญญัติกรมนำหน้าสมเด็จ คราวนี้ก็คลาดรอยจับรูปไม่ติดทีเดียว ครั้นตั้งกรมขุนเดชอดิศร จะให้เป็นต่างกรมอย่างสูงที่สุด จึงได้เป็นกรมสมเด็จพระเดชาดิศร

แต่ครั้นเมื่อพิเคราะห์ไป ยศเช่นนี้ไปทันกันกับสมเด็จพระพันปีหลวง และสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอรัชกาลที่ ๑ ซึ่งท่านเป็นเจ้าฟ้าหาที่แปลกกันมิได้ จึงโปรดให้เติมคำนำลงเสียหน้าสมเด็จว่า "พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมสมเด็จพระเดชาดิศร" "พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมสมเด็จพระปรมานุชิต" แก้ไขยักเยื้องไปพอให้แปลกกัน เมื่อลงรูปเช่นนี้จะเป็นอย่างอื่นไม่ได้ นอกจากจะต้องเข้าใจว่าพระองค์เจ้ามั่งองค์นี้พระนามเดชาดิศร แต่เหตุไฉนเจ้ากรมจึงมาชื่อพ้องกัน ไม่เคยยกขึ้นสู่ความวินิจฉัยแต่ในชั้นหลังๆ มา เมื่อเกิดเซ็นชื่อกัน เจ้านายต่างกรมบางองค์ มีความเดือดร้อนว่าลายเซ็นของตัวเหมือนกับเจ้ากรมไม่ทันพิศ บางคนหลงว่าลายเซ็นของเจ้ากรม เป็นลายพระหัตถ์ของเจ้า

ในเรื่องเจ้านายซึ่งไม่ได้เป็นเจ้าฟ้า ได้รับยศเป็นสมเด็จนี้ชอบกลอยู่ น่าจะมีเค้ามูลอย่างหนึ่งอย่างใด จะว่าสูงเกินไปจนถึงไม่มีเลยเป็นแน่ก็ว่าไม่ได้ แต่ขุนนางยังเป็นสมเด็จเจ้าพระยาได้ มีตัวอย่างที่ข้าพเจ้าระงับไว้ยังไม่ได้วินิจฉัยนานมาแล้วเรื่องหนึ่ง คือเมื่อเวลาเรียงพระราชประวัติสามรัชกาลสำหรับเทศนากระจาดใหญ่ เมื่อ

สมโภชพระนคร ข้าพเจ้าเป็นผู้เรียบเรียงรัชกาลที่ ๓ และรัชกาลที่ ๔ เมื่อเก็บข้อความทั้งปวงรวบรวมจะเรียงขึ้นนั้น กรมหลวงบดินทร์ รับสั่งยืนยันว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเสด็จออกไปขัดทัพปากแพรกเป็นพระองค์เจ้าต่างกรม เจ้ากรมเป็นแต่หมื่น พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรดให้ออกพระนามในท้องตราว่า "สมเด็จพระเจ้าลูกเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์" ท่านรับสั่งยืนยันเป็นแน่นอน ไม่ใช่อย่างเลอะ ๆ แต่เวลานั้นหนังสือที่ต้องค้นคว้าเรียบเรียงมาก เวลามีไม่พอจึงได้ทูลขอระงับไว้เสีย ว่าถ้าจะลงความข้อนี้ในพระราชประวัติ จะต้องหาหลักฐานไว้ต่อสู้เขาให้ดีหน่อยจะเกิดเป็นปากเสียงว่ายกย่องกันเกินไป ครั้งนี้ระงับไว้เสียทีหนึ่งเถิด การก็ค้างกันมา

เมื่อพิเคราะห์ดูเจ้านายที่ไม่ใช่เจ้าฟ้า เช่นกรมสมเด็จพระปรมานุชิต กรมสมเด็จพระเดชาดิศร เป็นสมเด็จด้วยอะไร เป็นได้ด้วยพระราชทานให้เป็น ไม่ใช่พระราชทานให้เป็นเจ้าฟ้า เป็นสมเด็จอย่างสมเด็จเจ้าพระยา อย่างสมเด็จพระราชาคณะ จึงมาคิดเห็นว่าน่าจะมีแบบอย่างอะไรมาแต่ก่อนบ้าง ถ้าหากว่าคำที่กรมหลวงบดินทร์รับสั่งนี้เป็นความจริง ก็น่าจะอย่างเช่นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ นี้เป็นตัวอย่าง แต่เวลานั้นคิดเห็นไม่ได้ เหตุด้วยเรื่องบัญญัติเอากรมนำหน้าสมเด็จเข้าไปขวาง ที่จะคิดเห็นไปว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ความยกย่องเป็นกรมสมเด็จพระเจษฎาบดินทร์ไม่ได้เป็นอันขาด ไม่มีจดหมายข้อความในที่สถานใดเลย

จึงเป็นข้อที่ฉงนต้องขอระงับไว้ก่อน แต่ถ้าหากว่าสมเด็จเป็นแต่คำนำ ไม่เกี่ยวแก่กรมตามแบบเก่า เช่นเคยใช้สมเด็จกรมพระอมรินทร์ สมเด็จกรมพระศรีสุลาไลยแล้ว จะใช้สมเด็จพระเจ้าลูกเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์หรืออย่างสั้นว่า สมเด็จกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ก็จะขัดข้องอันใด ก็อย่างเดียวกันกับสมเด็จกรมพระยาเดชาดิศร สมเด็จกรมพระปรมานุชิต จะว่าเหมือนสมเด็จพระราชาคณะก็ไม่เหมือน เพราะมีกรมอยู่ท้ายสมเด็จ เห็นว่าแยบคายดีนักหนา ดีกว่าพระราชบัญญัติแก้ให้ใช้กรมนำสมเด็จ

ตัวอย่างความลำบากซึ่งเคยอึดอัดใจอย่างยิ่ง ได้เกิดขึ้นเมื่อครั้งกรมสมเด็จพระบำราบปรบักษ์ ท่านเป็นกรมพระอยู่แล้ว แต่เพื่อจะยกย่องให้สูง เช่นสมเด็จพระปรมานุชิต หรือสมเด็จพระเดชา แต่พระองค์ท่านเป็นเจ้าฟ้า เป็นสมเด็จอยู่ในคำนำพระนามเดิมแล้ว และตั้งเป็นกรมสมเด็จอีกซ้ำหนึ่ง สมเด็จเดิมทิ้งเสียก็ไม่ได้ สมเด็จใหม่ไม่เติมเข้าก็ไม่สำเร็จกิจการเลื่อนกรม จึงต้องลงทั้งสองอย่าง กลายเป็น "สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมสมเด็จพระบำราบปรบักษ์" สมเด็จถึงสองหนเผยิบผยาบเต็มที ถ้าหากว่าวินิจฉัยลงว่าคำซึ่งกรมหลวงนรินทรเทวี เรียกสมเด็จพระพี่นางรัชกาลที่ ๑ นั้น ถูกต้องตามแบบอย่างความมุ่งหมายเดิมแล้ว จะเรียกได้ง่ายว่า "สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรบักษ์" สนิทสนมดีมาก

ถ้าหากว่าความวินิจฉัยอันนี้ตกลง ผลที่จะเรียกในแผ่นดินปัจจุบันนี้ จะออกพระนามได้ดังเช่นกล่าวต่อไป

๑. สมเด็จพระเจ้าบรมปั่ยยิกาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุดาวดี หรือเรียกอย่างย่อว่า สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุดาวดี

๒. สมเด็จพระเจ้าบรมปั่ยยิกาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระศรีสุดารักษ์ หรือเรียกอย่างย่อว่า สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระศรีสุดารักษ์

๓. สมเด็จพระบรมราชปั่ยยิกา กรมพระอมรินทรามาตย์ หรือเรียกอย่างย่อว่า สมเด็จกรมพระอมรินทรามาตย์

๔. สมเด็จพระบรมราชอัยยิกา กรมพระศรีสุริเยนทรามาตย์ หรือเรียกอย่างย่อว่า สมเด็จกรมพระศรีสุริเยนทรามาตย์

๕. สมเด็จพระราชมหาปั่ยยิกา กรมพระศรีสุลาไลย หรือเรียกอย่างย่อว่า สมเด็จกรมพระศรีสุลาไลย

๖. สมเด็จพระบรมราชชนนี กรมพระเทพศิรินทรามาตย์ หรือเรียกอย่างย่อว่า สมเด็จกรมพระเทพศิรินทรามาตย์

๗. สมเด็จพระเจ้าบรมอัยยิกาเธอ กรมพระยาสุดารัตนราชประยูร

๘. สมเด็จพระเจ้าอัยกาเธอ กรมพระปรมานุชิตชิโนรส

๙. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร

๑๐. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์

๑๑. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์

หรือสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้า กรมพระยาบำราบปรปักษ์

เช่นนี้เป็นต้น อาจจะลงร่องรอยได้ เห็นผิดกันที่ในระหว่างที่เป็นเจ้าฟ้า และมิได้เป็นเจ้าฟ้า และผิดกันกับสมเด็จพระราชาคณะ

จึงเห็นว่าข้อความซึ่งกรมหลวงนรินทรเทวีเรียก สมเด็จตรัสสาเจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุดาวดี และสมเด็จตรัสสาเจ้าฟ้ากรมพระศรีสุดารักษ์ น่าจะถูกต้องแยบคายดีหนักหนา

๑๘๕. เชิญพระโกศไว้ (ที่พระ) ที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ฟ้าผ่าปราสาทแต่ไม่ไหม้

๑๘๕. เรื่องฟ้าลงปราสาทนี้ไม่ปรากฏในพงศาวดาร

๑๘๖. เดือน ๕ ปีวอก โทศก เชิญพระโกศขึ้นทรงพิชัยราชรถตามกันเข้าพระเมรุทอง ร่วมชั้นพระเบญจาเดียวกันถวายพระเพลิงเสร็จแล้ว

๑๘๖. พระโกศครั้งนี้ทำขึ้นใหม่ทั้งคู่ เรียกว่ากุดั่นใหญ่ กุดั่นน้อย หุ้มทอง ภายหลังจึงรื้อทองคำ ออกไปรวมทำพระโกศทองใหญ่

๑๘๗. ได้คชาธารพระเทพกุญชร มาเป็นศรีพระนครสืบลำดับกษัตริย์

๑๘๗. คำที่ว่า มาเป็นศรีพระนครสืบลำดับกษัตริย์ เพราะเหตุที่พระเทพกุญชรอยู่จนรัชกาลที่ ๓

๑๘๘. พระโองการรับสั่งให้ขุดคลองรอบเกาะ ให้บ่ายเรือพระที่นั่งได้ เรียกว่าคลองมหานาค

๑๘๘. ขุดคลองมหานาค มีคำว่ารอบเกาะมาอีก เกาะในที่นี้จะเป็นอย่างไร บางทีก็จะเหมือนกันกับชั้นหลัง คือมีเกาะในระหว่างโรงเรือกับวัดด้านหนึ่ง เกาะด้านตะวันออก ที่เรียกว่าเกาะยายชีด้านหนึ่ง แต่ในที่นี้เห็นจะหมายความว่า เกาะข้างเหนือวัด อยู่ตรงหน้าบ้านชายเสรฐวงศ์ คลองหลังเกาะตื้นกลายเป็นฝั่งไปเสียแล้ว

๑๘๙. ณ เดือน ๖ ระกา ตรีนิศก ฉลองวัดพระเชตุพน
ผลทานมาก ทั้งฉลากพระราชโอรส พระราชนัดดา
นักสนมสินธพคชานาเวศ เป็นยอดมิ่งบารเมศ จำหน่าย
ทาน ฉลากละ ─┼─ (๕) ─┼─ (๔) ─|─ (๓) ต้นกัลปพฤกษ์ ๘ ต้น
ทรงโปรยหน้าพลับพลา ดอกไม้เงินทอง

๑๘๙. ฉลองวัดพระเชตุพน ทั้งฉลากเช่นนี้ ในรัชกาลที่ ๓ ฉลองก็ทำเหมือนกัน แต่ดอกไม้เงินทองนี่จะเป็นพิกุลเงินพิกุลทองกระมัง

๑๙๐. แต่ทรงสร้างจนฉลองจารึกไว้ ณ แผ่นศิลาอยู่
ในพระศาสนา ๕๐๐ สิ้นเสร็จ

๑๙๐. ข้อที่เขียนไว้ว่าอยู่ในพระศาสนา ๕๐๐ สิ้นเสร็จ นี่คงจะผิดตกสูญ เพราะ ๕๐๐๐ พระวษา ย่อมรู้ปรากฏชัดเจนอยู่

เรื่องวัดพระเชตุพนนี้ น่าจะไขความให้กว้างไว้ที่ตรงนี้ได้อีกหน่อย ผู้อ่านจะได้สังเกตข้อความให้ชัดเจน เรื่องราวที่ยกมาว่านี้เก็บมาจากสำเนาคำจารึกวัดพระเชตุพน ซึ่งกรมหลวงนรินทรเทวี

ท่านอ้างในข้อนี้ มีเรื่องราวกล่าวตั้งแต่เริ่มสร้างจนฉลองศิลานี้อยู่ที่วิหารพระโลกนารถ เริ่มต้นขึ้นดังนี้ "ศุภมัสดุพระพุทธศักราชล่วงแล้ว ๒๓๓๑ พระวษา ณ วันจันทร์ เดือน ๑๑ แรม ๘ ค่ำ ปีระกานักษัตร เอกศก (๑๑๕๑) สมเด็จพระบรมธรรมรึกมหาราชาธิราชพระเจ้ารามาธิบดี บรมนารถบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ผู้ผ่านพิภพไอศวริยาธิปัติ ถวัลยราชกรุงเทพทวาราวดี ศรีอยุธยา มหาดิลกภพนพรัตนราชธานีบุรีรมย์ อุดมราชมหาสถาน เสด็จทอดพระเนตรเห็นวัดโพธาราม เก่าชำรุดปรักหักพังเป็นอันมาก ทรงพระราชศรัทธาจะปฏิสังขรณ์สร้างให้บริบูรณ์งามขึ้นกว่าเก่า ที่ซึ่งเป็นลุ่มดอนห้วยคลองสระบ่อร่องคูอยู่นั้น ทรงพระกรุณาให้เอาคนสองหมื่นเศษขนดินมาถมเต็มแล้ว รุ่งขึ้นปีหนึ่งสองปีกลับยุบลุ่มลงไป จึงให้ซื้อมูลดินถม สิ้นพระราชทรัพย์ ๒๐๕ ชั่ง ๑๕ ตำลึงบาท ๓ สลึง จึงให้ปราบที่พูนมูลดินเสมอดีแล้ว ครั้น ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๑๒ แรม ๑๑ ค่ำ ปีฉลูนักษัตร เบญจศก (๑๑๕๕) ให้จัดการปฏิสังขรณ์" ต่อนั้นไปจำแนกรายการโดยละเอียด จะบอกแต่ใจความคือ สร้างพระอุโบสถมีกำแพงแก้ว มีพระระเบียงล้อมตามคำจารึกว่าสองชั้น เห็นจะเป็นด้วยกลัวว่าจะพรรณนายาวไปจะกินที่จารึกมาก ที่แท้พระระเบียงวัดพระเชตุพนนี้หาได้เป็นสองชั้นรอบไม่ เพราะเหตุที่ลานพระอุโบสถข้างในเป็นสี่เหลี่ยม ระเบียงจึงต้องเป็นสี่เหลี่ยม มีวิหารทิศกลางย่านพระระเบียงทั้งสี่ทิศ พระระเบียงที่ว่าเป็นสองชั้น พระระเบียงชั้นนอกหรือชั้นที่สองนั้น ไม่ได้กั้นหุ้มมุมพระระเบียงชั้นใน ย่อเข้ามาทั้งสอง

ข้างชนพระวิหารทิศ เพราะฉะนั้นเมื่อดูภายนอกรอบพระระเบียงจึงเห็นเป็นไม้สิบสอง เป็นการช่างอย่างดีซึ่งข้าพเจ้าพอใจเป็นอันมากได้ชมอยู่เป็นนิจ ไม่มีแห่งใดเหมือนเลย ต่อนี้ไปกล่าวถึงพระเจดีย์ตรงมุขวิหารตะวันตก ซึ่งเรียกพระเจดีย์ศรีสรรเพชดาญาณ ตามนามพระพุทธรูปซึ่งได้บรรจุไว้ในภายใน เรื่องราวนั้นออกจะไม่พอที่ คือพระพุทธรูปองค์ใหญ่ซึ่งหุ้มทองคำอันสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ทรงสร้างไว้ในวัดพระศรีสรรเพชญกรุงเก่า ครั้นเมื่อเสียกรุงพม่าเอาไฟไปสุมให้ทองคำไหลลงมา เพราะเหตุว่าพระนั้นหุ้มแผลงจะลอกยากเมื่อถูกไฟแรงเช่นนั้น หุ่นทองเหลืองข้างในก็พลุนชำรุดไปด้วย ทรงพระราชปรารภจะปฏิสังขรณ์ มีพระราชปุจฉาไปถามพระราชาคณะว่าจะยุบลงหล่อเสียใหม่จะได้หรือไม่ ท่านพระราชาคณะเหล่านั้นมั่นในตัวหนังสือ ถวายพระพรว่าไม่ควร เมื่อจะทำอะไรไม่ได้เช่นนั้นแล้ว จึงได้ทรงพระราชดำริสร้างพระเจดีย์องค์นี้ขึ้น เชิญพระพุทธรูปองค์นั้นเข้าบรรจุไว้เสียในพระเจดีย์ คือพระเจดีย์ไม้สิบสององค์กลางที่วัดพระเชตุพนนั้น มีพระระเบียงล้อมสามด้าน ส่วนองค์ข้างเหนือข้างใต้ ซึ่งเห็นปรากฏอยู่บัดนี้นั้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างขึ้น เมื่อปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนชั้นหลัง ยังอีกองค์หนึ่งซึ่งสูงอยู่กว่าเพื่อน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างขึ้น ด้วยเหตุที่พระเจดีย์สององค์ เดิมทรงพระราชอุทิศเป็นของรัชกาลที่ ๒ และที่ ๓ จึงต้องมีรัชกาลที่ ๔ แต่เรื่องนี้ครั้นเมื่อใกล้จะเสด็จสวรรคต ได้มีพระราชดำรัสเฉพาะตัวข้าพเจ้า ว่าพระเจดีย์

วัดพระเชตุพนนั้นกลายเป็นใส่คะแนนพระเจ้าแผ่นดินไป ถ้าจะใส่คะแนนอยู่เสมอจะไม่มีที่สร้าง ควรจะถือว่าพระเจ้าแผ่นดินทั้งสี่พระองค์นั้น ท่านได้เห็นกันทั้งสี่พระองค์ จึงควรมีพระเจดีย์อยู่ด้วยกันต่อไปอย่าให้ต้องสร้างทุกแผ่นดินเลยดังนี้ พระเจดีย์องค์ที่๔นั้น ก็พึ่งมาแล้วสำเร็จในรัชกาลบั่จจุบันนี้ พระเจดีย์ห้าองค์ฐานเดียวกันสี่ทิศได้สร้างในรัชกาลที่ ๑ พระวิหารคดสี่ทิศ หอไตรหลังคามุงกระเบื้องหุ้มดีบุก ฝาและเสาปิดทองลายรดน้ำ มาทำเปลี่ยนใหม่ในรัชกาลที่ ๓ เป็นหอไตรยอด การเปรียญ หอระฆัง วิหารน้อยสำหรับสัปปุรุษไหว้พระ ศาลาราย เป็นของทำในรัชกาลที่ ๑ ทั้งสิ้น กุฎีดูเหมือนจะมีแต่ตอนใน แต่ตอนคณะกุฎิจะเป็นของเกิดขึ้นใหม่ พระพุทธรูปมาจากเมืองพิษณุโลก สวรรคโลก สุโขทัย เมืองลพบุรี กรุงเก่าวัดศาลาสี่หน้าใหญ่น้อย๑๒๔๘พระองค์ มาซ่อมแปลงต่อให้บริบูรณ์ดีพระพุทธรูปซึ่งเป็นพระประธาน มาแต่วัดศาลาสี่หน้า ถวายพระนามว่าพระพุทธเทวปฏิมากร หน้าตัก ๕ ศอกคืบ ๔ นิ้ว พระพุทธรูปยืนสูง ๒๐ ศอก ทรงพระนามว่าพระโลกนารถศาสดาจารย์ เชิญมาแต่วัดพระศรีสรรเพชญกรุงเก่า เชิญประดิษฐานไว้ในวิหารตะวันออกมุขหลัง มุขหน้า (นั้น) พระนาควัดเขาอินทร์เมืองสวรรคโลก ทิศใต้เทศนาธรรมจักร พระกรุงเก่า วิหารตะวันตกพระนาคปรกมาแต่ลพบุรีพระบ่าเลไลยวิหารเหนือหล่อใหม่ พระพุทธรูปวิหารคดมาแต่หัวเมืองต่างๆ ปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่ ๖๘๙ องค์ พระทำด้วยอิฐปูนของสำหรับพระอารามเก่าชำรุด ๑๘๒ องค์ กำหนดการปฏิสังขรณ์ว่า๗ ปี ๘ เดือน

๒๕ วันจึงสำเร็จ สิ้นพระราชทรัพย์ทั้งสร้างและช่วยคนรักษาเป็นเงิน ๓๗๘๕ ชั่ง ๖ ตำลึง แต่แพรแดงห่มพระสิ้น ๑๐๐ พับ

การฉลองกำหนดเริ่มงาน ณ วันศุกร์ เดือน ๕ แรม ๑๒ ค่ำ ปีระกา ตรีศก จุลศักราช ๑๑๖๓ เริ่มด้วยทรงถวายพระอารามตามพระบาลี มอบถวายพระวันรัตน เมื่อถวายเสร็จแล้ว พระสงฆ์รับไตรไปสรงน้ำแล้ว ครองไตรมาสวดมนต์เวลาเย็นวันละ ๑,๐๐๐ รูป พระสงฆ์ฉันเช้าเพลสามวัน ๑,๐๐๐ รูป ถวายกระจาดทุกองค์ มีพระพวกทำดอกไม้เพลิงอีกพวกหนึ่งต่างหาก ตั้งโรงฉ้อทาน "และโขนอุโมงค์โรงใหญ่ หุ่นละครมอญรำระบำโมงครุ่ม กุลาตีไม้ ปรบไก่งิ้วจีนงิ้วญวน หกคะเมนไต่ลวดลอดบ่วง รำแพนนอนหอกนอนดาบ โตล่อแก้วและมวย เพลากลางคืนประดับไปด้วยประทีปแก้วระย้าแก้วโคมพวงโคมราย และดอกไม้รุ่ง สว่างไปทั้งพระอาราม มีหนังคืนละ ๙ โรง ดอกไม้เพลิงคืนละ ๒๐๐ พุ่ม ระทาใหญ่ ๘ ระทา พลุประทัดพะเนียง ดอกไม้ม้า ดอกไม้กระถาง ดอกไม้กลต่างๆ และมังกรล่อแก้ว ญวนรำโคม เป็นที่โสมนัสบูชา โอฬาริกวิเศษ เป็นพระราชทรัพย์ทิ้งทานต้นกัลปพฤกษ์ ฉลากพิกัดค่าพระราชกุมารพระราชบุตรีพระภาคิไนยราช และนางพระสนม ราชกุญชร อัสดรมาก ฉลากละ ๕ ชั่ง ๔ ชั่ง ๒ ชั่ง เป็นเงิน ๓๓๘ ชั่ง เงินใส่ผลมะนาว ๑๖๘ ชั่ง เข้ากันทิ้งทาน ๕๐๖ ชั่ง คิดทั้งเงินค่าผ้าทรงพระ ดอกไม้สดบูชาพระเลี้ยงพระสงฆ์ กระจาด ณ โรงฉ้อทาน เครื่องไทยทาน ทำเครื่องโขน โรงโขน เครื่องเล่นเบ็ดเสร็จ ทั้งถวายระย้าแก้วสำหรับพระ

อาราม เป็นเงินในการฉลอง ๑,๙๓๐ ชั่ง ๑๔ ตำลึง รวมกันทั้งสร้าง ๕,๘๑๑ ชั่ง ลงท้ายก็เป็นพระราชทานส่วนพระราชกุศล แผ่นศิลาที่จารึก ณ วันจันทร์ เดือน ๖ ขึ้น ๓ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๖๓ ปีระกา ตรีศก มีบัญชีรายละเอียดในสิ่งของที่ได้จ่ายการทำพระอารามนี้ ตลอดจนเวลาฉลอง โรงฉ้อทานคราวนี้เจ้าข้างในโรงหนึ่ง คงจะเป็นเจ้าข้างในวังหลัง เจ้าพระยาพลเทพโรงหนึ่ง พระยาพระคลังโรงหนึ่ง พระยายมราชโรงหนึ่ง พระยาศรีพิพัฒน์โรงหนึ่ง วิเสทโรงหนึ่ง ของไทยทานไตรแพรพันกะหนึ่งไตร บาตรเหล็กถลก ๑,๐๘๙ เพราะพระราชทานพระที่ไม่มีบาตรด้วย ๘๐ ฝาบาตรเชิงบาตร ๑,๑๓๘ ธรรมกรกกล่องเข็ม ย่ามมีเครื่องใน มีดอรัญวาสี มีดหมาก แหนบ เหล็กไฟพัชนี ร่มแพร เสื่ออ่อน โอเถา โอคณะ กามะพร้าว ช้อนมุก กลักไม้ลายใส่เทียน ธูป เทียน น้ำผึ้ง น้ำมันมะพร้าว น้ำมันงา ไม้เท้าสายระเดียง รองเท้า อย่างละ ๑,๑๐๐"

๑๙๑. มีโขนโรงใหญ่ ดอกไม้พุ่ม พลุ ไฟพะเนียง กรวด เสียงประโคมฉลองเสร็จ

๑๙๑. โขนโรงใหญ่ที่เรียกว่าโขนอุโมงค์ คือชักรอก ดอกไม้เพลิงเกณฑ์พุ่มพระและมีระทาใหญ่

มีความจารึกเรื่องพระธาตุเมืองน่าน อยู่ในหนังสือวชิรญาณ ไม่ทราบว่าคำจารึกนี้ได้ติดไว้ในที่แห่งใด น่าจะอยู่ในวัดพระเชตุพน หรือบางทีจะร่างไว้แล้วยังไม่ได้จารึก เพราะเป็นเวลาจวนแจ คำจารึกลงพระพุทธศาสนกาล ๒๓๕๑ ตรงกับปีมะโรง สัมฤทธิศก จุลศักราช

๑๑๗๐ ภายหลังการฉลองเป็นช้านาน ก่อนปีสวรรคตพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกปีหนึ่ง ดูก็เป็นเรื่องราวชอบกลดี เป็นกิจการอันหนึ่งซึ่งได้เกิดขึ้นและเกี่ยวในวัดพระเชตุพน

ในความที่ร่างจารึกนั้น ว่าเมืองน่านบอกลงมา ว่าเดือน ๙ แรม ๑๒ ค่ำปีมะโรง สัมฤทธิศก ไหซึ่งบรรจุพระธาตุผุดขึ้นมาลอยวนอยู่หลังน้ำ ตรงปากถ้ำน้ำน่าน ใต้ด่านบ้านแผก สามเณรเก็บได้เปิดขึ้นพบพระธาตุ ๒๓๕ พระองค์ กับเครื่องสักการบูชา เจ้าฟ้าเมืองน่านจะล่องลงมาเฝ้า จึงเชิญพระบรมธาตุลงเรือขนานส่งลงมาถวาย จึงโปรดให้แห่พระธาตุลงมาทำการสมโภช ที่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน แล้วไปตั้งให้ประชุมชนสักการบูชาที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม แล้วเชิญเข้าบรรจุไว้ในพระพุทธชินราช พระพุทธชินศรี อัญเชิญมาแต่เมืองสุโขทัย พระพุทธชินศรีอยู่วิหารทักษิณ สนองพระองค์ดุจทรงสถิตนั่งเสวยผล สุขฌานสมาบัติภายใต้ร่มไม้จิกแทบขอบสระมุจลินท์ พระชินราชสถิต ณ พระวิหารด้านประจิม สนองพระองค์ดุจทรงนั่งตรัสธรรมเทศนาธรรมจักกัปปวัตนสูตร

๑๙๒. ณ เดือน ๑๒ ฉลองวัดสระเกศ มีพระโองการ
รับสั่งให้ข้างหน้าข้างในตั้งเลี้ยงพระให้สิ้นทั้งวัด ประทานเงิน
หลวง ต้นกัลปพฤกษ์โปรยทาน การมหรสพสมโภชเสร็จ

๑๙๒. ฉลองวัดมักจะทำต่อ ๆ กัน เพราะได้อาศัยไม้ไล่ที่จะทำพลับพลาและโรงงาน ย้ายไปจากวัดที่ฉลองแรก

๑๙๓. สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ หลานเธอ แต่งเรือ
ประพาสคู่เคียงประสานเสียงดอกสร้อยสักรวาดุริยางค์จำ-
เรียง ถวายลำร้องรับกับเสียงดอกไม้น้ำ

๑๙๓. พลับพลาคงจะได้ปลูกริมคลองมหานาค เป็นพลับพลาสองหน้า หน้าหนึ่งออกสนาม หน้าหนึ่งลงน้ำ มีเรือสักรวา ดอกสร้อยเพลง เล่นในคลองมหานาค ดอกไม้เพลิง ก็ได้เล่น ดอกไม้น้ำทำนองนักขัตฤกษ์ลอยพระประทีป เห็นจะสนุกมาก ฉลองวัดราชโอรสปลูกพลับพลาและมีงานเช่นนี้

๑๙๔. ระทาโบ้งบึ๊บ ไฟพะเนียง พุ่ม พลุ กรวด เสียงสนั่นครื้น แผ้วพื้นเมฆา จันทราทรงกรด หยุดยั้งรถ โมทนา ทานเจ้าหล้าเหลือแหล่ ผึ่งแผ่พระบารมีสมโภช ครบสัตตวาร เสร็จการฉลองวัด

๑๙๔. ขอให้สังเกตคำว่าโบ้งบึ๊บ คำที่เรียกดอกไม้เพลิงชนิดหนึ่งว่าบ้องบึ๊บนั้น เห็นจะมาจากคำว่าโบ้งบึ๊บ

๑๙๕. ณ ปีจอ จัตวาศกปลายปี กรมหลวงเทพหริรักษ์สิ้นพระชนม์ ถวายเพลิงที่วัดราชบุรณ

๑๙๕. วังท่านอยู่หน้าวัด และวัดท่านก็ปฏิสังขรณ์

๑๙๖. ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๑๒ แรม ๔ ค่ำ ลุศักราช ๑๑๖๕ ปีกุน เบญจศก พระพุทธเจ้าหลวงสมเด็จพระอัยกา วังบวรสถานมงคลเสด็จสวรรคต อยู่ในราชสมบัติได้บุรณวัดมหาธาตุ ทรงสร้างพระมรฎปประจุพระบรมธาตุ แล้วบุรณวัดสุวรรณ วัดไชยชนะสงคราม

๑๙๖. พระพุทธเจ้าหลวงสมเด็จพระอัยกา วังบวรสถานมงคลนี้ หมายกรมพระราชวังบวรมหาสุรสีหนาท คำว่าสวรรคตใช้ในที่นี้ ที่ใช้ว่าสวรรคาลัย เห็นจะกำหนดว่ารองสวรรคต

๑๘๗. สละราชสมบัติทรงผนวช ๗ วัน ยอดศีลบารมี อยู่ในราชสมบัติ ๒๒ ปี

๑๘๗. การทรงผนวชกรมพระราชวังพระองค์แรกนี้ ไม่ปรากฏในพระราชพงศาวดาร ในจดหมายเจ้าพระยาทิพากรวงษ์ ก็มีข้อความแต่กรมพระราชวังพระองค์ที่ ๒ ทรงผนวชเมื่อหายประชวรอย่างบนตัวบวช

การทรงผนวชกรมพระราชวังองค์แรก มีข้อความละเอียดอยู่ในจดหมายข้างที่ซึ่งเห็นว่าไม่ยาวนัก จึงคัดลงไว้ในนี้ตลอดเรื่องดังนี้

๏ "ศุภมัสดุ พระพุทธศักราชล่วงแล้ว ๒๓๓๘ พระวษาเศษสังขยาเดือนหนึ่งกับ ๒๘ วัน บัจจุบัน ณ วันอังคาร เดือน ๘ ขึ้น ๑๔ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๕๗ ปีเถาะ สัปตศก เพลาเช้าเสด็จออก มุขมาตยามนตรีกระวีราชโหราจารย์ทั้งปวง เฝ้าพระบาทบงกชมาศเป็นอันมาก ณ พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน สมเด็จพระอนุชาธิราชล้นเกล้าฯ กรมพระราชวังบวรสถานมงคล เสด็จลงมาเฝ้าทูลลาทรงบรรพชา กับทรงพระราชศรัทธาที่จะให้เป็นหิตานุหิตประโยชน์แก่คนทั้งปวง อันต้องพันธนะไภยอยู่ณะเรือนตรุะเรือนจำอันเป็น ครุ/ลหุ โทษ และโทษเจ้านันนเสน กับพวกเจ้านันท ซึ่งเป็นกบฏต่อแผ่นดิน แต่โทษเจ้านันทนั้นทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้งดไว้ก่อน คนโทษนอกนั้นโปรดให้ออกจากพันธนาสิ้น เว้นแต่ไอ้ พม่า/รามัญ/สลัด ซึ่งเป็นข้าศึกแผ่นดิน แลพระ

พุทธศาสนาให้จำไว้ก่อน สริยคนโทษแต่ได้ออกจากเวรจำ เป็น

ไทย
จีน
แขก
เขมร } ล้นเกล้าฯ กรมพระราชวังบวร ฯ ทรงพระราชศรัทธาบวช

คนโทษที่ทูลขอได้นั้น ๓๒ คน ครั้น ณ วันพุธ เดือน ๘ ขึ้น ๑๕ ค่ำ บีเถาะสัปตศก เพลาบ่าย ๔ โมง ๘ บาท ล้นเกล้าฯกรมพระราชวังบวรสถานมงคลทรงพระผนวช จนเพลาบ่าย ๕ โมง ๗ บาท เสร็จบรรพชา ณ พระอุโบสถพระมหาธาตุพระอารามหลวง สมเด็จพระสังฆราชเป็นพระอุปั๋ชฌาย์ พระญาณสังวรเป็นพระกรรมวาจา พระธรรมกิจเป็นอนุสาวนะ พระสงฆ์คณะหัตถบาส ๔๑ รูป เป็น ๔๔ พระองค์ด้วยกัน ทรงบรรพชาอุปสมบท ณ พระพัทธสีมาวัดมหาธาตุ ครั้น ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๘ แรม ๑ ค่ำ บีเถาะสัปตศก เพลาค่ำ ล้นเกล้าฯ กรมพระราชวังบวร ฯ ทรงขึ้นพระบริยายบำเพ็ญพระธรรมภาวนา ครั้น ณ วันอาทิตย์ เดือน ๘ แรม ๔ ค่ำ บีเถาะสัปตศก เพลาบ่าย ๓ โมง พระสงฆ์ ๕๐๐ จำเริญพระปริต ณ พระระเบียงพระอุโบสถวิหารวัดพระมหาธาตุ ครั้นรุ่งขึ้น ณ วันจันทร์ เดือน ๘ แรม ๕ ค่ำ บีเถาะสัปตศก เพลาเช้า พระสงฆ์ราชาคณะ ๕๐๐ รับพระราชทานฉัน เป็นพระราชกุศลการฉลองล้นเกล้าฯ กรมพระราชวังบวร ฯ ครั้น ณ วันพุธ เดือน ๘ แรม ๗ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๕๗ บีเถาะสัปตศก เพลาเช้า ๔ โมง ๖ บาท พร้อมพระฤกษ์ ล้นเกล้า ฯ กรมพระราชวังบวร ฯ ลาพระผนวชสริยทิวาวารพระเนกขัมมานิสงษเป็นสัตตวารดิถี” ฯะ๛

๑๙๘. เจ้าลำดวน เจ้าอินทปั๊ต คบคิดกับอินกลาโหม พินาศอัคคี สกลนิกร จะทำศึกเสี้ยนแผ่นดินสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงพระอัยกา

๑๙๘. เจ้าลำดวนคนนี้ เป็นคนเคยรับราชการทัพศึก สังเกตดูการที่คิดอ่านเป็นอย่างยุงๆ กระเดืองไม่เป็นล่ำเป็นสันอะไร ดูเหมือนจะเป็นคนมีแต่โวหาร

๑๙๙. นายเวร ปลัดเวร ฟ้องกราบทูล ไต่ถามรับเป็นสัตย์ ลงพระราชอาญาคนละ ๑๐๐ ให้สำเร็จโทษ ณ วัดประทุมคงคา (คนอื่น) ทั้งนั้นให้ประหารชีวิต ศีรษะเสียบไว้สำเหร่

๑๙๙. ในเรื่องหม่อมลำดวน หม่อมอินทปั๊ต ก่อเหตุผลอย่างไร มีข้อความอยู่ในจดหมายเจ้าพระยาทิพากรวงษ์เดิม และที่กรมหลวงดำรงได้แก้ไขเพิ่มเติมนั้นแล้ว ทั้งกิจการที่กรมพระราชวังพระองค์แรกได้ทรงอย่างไร ทั้งในทางราชการและในส่วนพระองค์ ย่อมมีปรากฏอยู่ในพระราชพงศาวดาร และในจดหมายทั้งปวงนั้นแล้ว ข้าพเจ้าไม่ได้คิดจะกล่าวซ้ำข้อความซึ่งได้กล่าวไว้ในที่อื่นแล้ว

แต่มีหนังสือซึ่งหอพระสมุดซื้อไว้เรียกว่า "หนังสือนิพพานวังหน้า" ข้าพเจ้าเห็นตามข้อความในนั้น ว่าเป็นของพระเจ้าบวรวงศ์เธอชั้น ๑ พระองค์เจ้ากัมพุชฉัตร พระธิดากรมพระราชวังที่เกิดด้วยนักองค์อี ซึ่งเป็นธิดาของสมเด็จพระอุไทยราชา เจ้ากรุงกัมพูชา เจ้านายข้างในมี ๒ องค์ ยังพระองค์เจ้าบุ๋กอีกองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นธิดา

นักองค์เภา เสด็จอยู่จนข้าพเจ้ารู้จัก ได้ทูลลาโกนจุกและบวชเณร เห็นได้ว่าไม่ใช่โวหารของพระองค์เจ้าปุก เพราะอัชฌาสัยไม่มีความสามารถ งึมงำไป พระองค์เจ้ากัมพุชฉัตร ได้ความจากพระองค์เจ้าสุดาสวรรค์ ว่าท่านอยู่ข้างจะเพื่องฟู ว่าตามพระองค์เจ้าสุดาสวรรค์รับสั่งว่า "ท่านบอ ๆ" คงจะเป็นผู้เรียงหนังสือนี้ ไม่ผิดพระองค์ได้

หนังสือนี้ ท่านผู้แต่งไม่ทราบอักขรวิธี เขียนด้วยความลำบาก หาอะไรต่ออะไรบรรทุกลงไป เพื่อจะสำแดงเครื่องหมายให้เข้าใจคำที่หวังจะกล่าว จึงไม่เป็นการง่ายแก่ผู้ที่จะอ่าน ถ้าจะอ่านตามตัวแทบจะไม่ได้ข้อความเท่าใด จำจะต้องเดาอ่าน แต่ถึงเดาอ่านดังนั้น ยังจะกลั้นหัวเราะไม่ได้ ไปขันเสียในถ้อยคำที่จดลงไว้บ้าง เบื่อคำครวญครางซ้ำซากชวนให้พลิกข้ามไปเสียบ้าง ไม่ใคร่จะได้ข้อใจความถ้วนถี่ ถ้าจะคัดอักขรวิธีรักษาต้นฉบับ จะเป็นการลำบากทั้งการเรียงพิมพ์ และทั้งผู้ที่จะอ่าน จึงเห็นว่าจะคัดลายมือผู้เขียนหนังสือไม่เป็นลงไว้ ก็ไม่เป็นประโยชน์อันใดนอกจากหัวเราะเล่น จึงได้อ่านแปลข้อความตามที่จะอ่านได้ ศัพท์ที่ควรจะแก้ให้ถูกได้ตามความหมายได้แก้ แต่ศัพท์ที่ผิดแท้ไม่ถูกภาษาได้คงไว้ ถ้าจะแก้ก็จะมากเกินไป หนังสือนี้ถ้าจะนำมาลงในคำอธิบายพระราชวิจารณ์ ก็จะยืดยาวมาก ทำให้ข้อความพื้นเพือนไปเสีย แต่ครั้นจะทิ้งเสียก็เห็นมีอันตรายอยู่เฉพาะหน้า คือสมุดทั้ง ๒ เล่มนั้นเก่าชำรุดลบเลือนมากถึงเก็บดีก็จะไม่อยู่ได้เท่าใด อีกประการหนึ่ง ถ้าจะปล่อยให้นักปราชญ์เวลานี้อ่านแก้ไขตามชอบใจ กลัวจะเดาผิดมากนัก เพราะเห็นปรากฏ

ที่เขาเดาลากเส้นรงขึ้นไว้เล่มหนึ่ง มีคำที่ผิดใจความเป็นอันมาก จึงได้คิดอ่านเขียนแปลลงไว้ ติดต่อในท้ายสมุดเล่มนี้ เพื่อว่ามีผู้ใดประสงค์จะอ่าน จะได้อ่านได้ ถ้าไม่อ่านก็ไม่ต้องอ่าน แต่ข้อความคงไม่สูญหายเสียทีเดียว

จะบอกแต่ใจความโดยย่อไว้ในที่นี้ว่า

ตั้งต้นกรมพระราชวังทรงพระประชวร เวลาแรกที่ตกใจกันนั้นประทับทรงบิดทองพระ เห็นพระฉวีวรรณเศร้าหมอง จึงพากันอยู่ประจำรักษา

อีกตอนหนึ่งทรงอธิษฐาน ว่าถ้าจะหายประชวรให้เสวยพระสุธารสลงไปได้ ครั้นเมื่อเสวยพระสุธารสก็ทรงพระอาเจียน ทรงพระดำริเห็นว่าจะไม่รอด จึงรับสั่งว่าจะไม่เสวยพระโอสถต่อไป เพราะจะเป็นเครื่องหน่วงเหนี่ยวให้พระชนม์ยืนยาวไปอีก ได้ความทุกขเวทนานาน จึงดำรัสสั่งเสียพระองค์เจ้าในกรม และนางข้างใน

ภายหลังเสด็จออกวัดมหาธาตุ ซึ่งพระมณฑปอันเพลิงไหม้ยังทำไม่แล้ว ขณะนั้นทรงพระประชวรพระยอดมีทุกขเวทนากล้า จึงชักพระแสงดาบออกจะแทงพระองค์เสีย พระโอรสชิงไว้ทูลเล้าโลม ได้พระสติระงับเสด็จกลับเข้าพระราชวัง ทอดพระเนตรพระวิมานมนเทียรด้วยความอาลัย แล้วเสด็จออกท้องพระโรง ตรัสบอกข้าราชการว่าจะเสด็จสวรรคต ให้อุตส่าห์ทำราชการสนองพระเดชพระคุณในพระเชษฐาธิราชโดยความซื่อตรง

สมเด็จพระเชษฐาธิราช เสด็จขึ้นไปเยี่ยมพระประชวร ทูลฝากพระโอรสและพระธิดา ขอให้ได้คงครองอยู่ในพระราชวังบวรสืบไป

สมเด็จพระเชษฐาทรงรับคำเป็นมั่นคงแล้ว จึงรับสั่งเรียกกรมพระราชวังหลังมาสั่ง ให้ทำนุบำรุงน้องและหลาน

เมื่อกรมพระราชวังสวรรคตแล้ว สมเด็จพระเชษฐาธิราชเสด็จไปประทับเบื้องพระเศียร ทรงพระกันแสงเศร้าโศก แล้วดำรัสปลอบเจ้านายที่เป็นธิดากรมพระราชวัง อันกำลังเศร้าโศกอยู่มาก จนพระองค์เจ้าเกสรเป็นลมแน่นิ่งไป แล้วเชิญพระศพออกตั้งที่ ให้หมายบอกโกนศีรษะทั่วทั้งพระราชอาณาเขต

ครั้นเมื่อพระบุพโพตก พระบุพโพนั้นมีสีแดง ซึ่งผู้แต่งหนังสือเห็นว่าเป็นเนื้อหน่อพุทธางกูร ได้เชิญพระบุพโพไปพระราชทานเพลิงที่วัดชนะสงคราม

ในกาลวันหนึ่ง ผู้แต่งหนังสือออกไปมีเทศน์ เคาะพระโกศเชิญให้ทรงฟังธรรม ขณะนั้นพระโกศลั่น กำลังเทศนาค้างอยู่ มีผู้มาบอกว่าเชษฐาสองคนเป็นโทษ เมื่อไถ่ถามได้ความว่าเป็นโทษกบฏก็ไม่มีใครปรานี แต่ถึงดังนั้นผู้แต่งหนังสือได้บ่นถึงเชษฐาสองคนนั้น ว่ามีอิทธิฤทธิ์อานุภาพเป็นที่ยำเกรงแก่ประเทศราช มีเจ้ากาวิละเป็นต้นได้ทำการทัพศึกมีชัยชนะ รำพันไปจนลงปลายถึงว่า หรือพระราชบิดาจะมาพาเอาไปเสียด้วย เพราะเห็นว่าดีกว่าอยู่

แต่นั้นไปพรรณนาคร่ำครวญ แล้วก็รื้อความยกย่องพระเกียรติยศและพระเดชานุภาพ พระปรีชากล้าหาญของกรมพระราชวังทวนไปทวนมา

เรื่องหนึ่งนั้น กรมพระราชวังเสด็จขึ้นไปทรงปฏิสังขรณ์วัดที่กรุงเก่า มีผู้ทิ้งหนังสือท้าทายขู่ว่าจะทำอันตราย ความทราบถึง

วังหลวง รับสั่งให้ไปทูลห้าม กรมพระราชวังไม่พึงเสด็จขึ้นไป ก็ไม่มีเหตุอันใด เห็นจะเป็นสร้างวัดสุวรรณดาราราม

ต่อนั้นไปกล่าวถึงความทุกข์ของตัวผู้แต่งหนังสือ ว่าเมื่อเกิดเคลือบแคลงกันขึ้นในระหว่างวังหลวงกับวังหน้า ในหนังสือฉบับนี้พูดเป็นฝ่ายข้างวังหน้า ว่าวังหลวงเกณฑ์เขมรลากปืนขึ้นป้อมก่อน กรมพระราชวังจึงใช้นักองค์อี ให้ไปสืบสวนความจากพวกเขมร ได้ความมากราบทูล ว่าปืนนั้นได้ลากขึ้นเมื่อพิธีตรุษ การที่ทรงขัดเคืองก็เบาบางลงแล้ว วังหลวงกำลังกริ้วเจ้าลำดวน เจ้าอินทปัต และขัดเคืองนักองค์อีอยู่ จึงให้ชำระพระยาเขมรผู้หนึ่ง ซึ่งเป็นขุนนางอยู่ในองค์พระอุไทยราชา เคยนักถือนักองค์อี กลับเบิกความปรักปรำเอานักองค์อี ว่ายุยงกรมพระราชวัง จึงต้องรับพระราชอาชญาจำทั้งตัวและบ่าวไพร่ ว่าจะประหารชีวิตเสีย ภายหลังรับสั่งให้ไปสืบถามวันทาเจ้าจอมมารดาซึ่งเป็นโทษอยู่ในเวลานั้น วันทาว่าไหน ๆ ตัวก็จะตายจะให้การตามสัตย์จริง ดูเหมือนจะเป็นด้วยถ้อยคำวันทานั้นและคำอธิษฐานของท่าน นักองค์อีจึงไม่ต้องประหารชีวิต ภายหลังจึงทรงพระกรุณาให้พ้นโทษทั้งนายและบ่าว และพระราชทานเบี้ยหวัดด้วย

เมื่อสรรเสริญพระเกียรติยศไปแล้ว ก็เลี้ยวเข้าหาเมืองเขมร เลยเล่าถึงพงศาวดารเมืองเขมร ตั้งแต่พระเจ้าประทุมสุริวงศ์จนถึงต้องฤๅษีสาป

ต่อนั้นไปกล่าวถึงงานพระเมรุ ว่าด้วยเชิญพระบรมศพออกและพระเบญจา จนถึงพระราชทานเพลิงลอย พระอังคาร เชิญอัฐิกลับ

ผู้แต่งรู้สึกเปลี่ยวเปล่าเศร้าใจ เพราะพลับพลาไม่มีงานหน้าพลับพลาประชันกับวังหลวงเช่นแต่ก่อน

ครั้นเมื่อเสร็จงานแล้ว ทรงสงสัยว่าพระอัฐิวังหน้าดำ ให้เอานางข้างในมาชำระไต่สวน ที่เห็นเป็นคนสัตย์ซื่อบริสุทธิ์อยู่ก็ให้รับราชการอยู่ในวังหลวง ที่เป็นที่รังเกียจก็พระราชทานไปแก่เจ้านาย

เมื่อคนไปจากวังเสียมากเช่นนั้น ความเปลี่ยวเปล่าเหงาง่วงก็มากขึ้น

กล่าวถึงทูตญวนเข้ามาสดับปกรณ์พระบรมอัฐิ และเจ้านายผลัดกันจัดธูปเทียนขึ้นไปเผ้าบูชา ที่พระที่นั่งพรหมเมศร์ธาดาอันเป็นที่ไว้พระอัฐิ

กล่าวถึงได้พระพุทธสิหิงค์ ซึ่งมีนิ้วพระหัตถ์ไม่บริบูรณ์มาแต่โบราณตามตำนานนั้น กรมพระราชวังมีบารมีมาก จึงสามารถต่อนิ้วนั้นสำเร็จได้

กล่าวถึงเวลาที่เสด็จออกทรงผนวช ยกเทียบเหมือนพระเวสสันดร วังหลวงเหมือนพระเจ้ากรุงสญชัย กล่าวถึงเรื่องขอชีวิตเจ้าเวียงจันทน์ ซึ่งต้องหาว่าเป็นกบฏ ความปรากฏอยู่ในจดหมายเรื่องทรงผนวช ซึ่งได้มีอยู่ในหนังสือนี้ ผู้แต่งพ้อตัดว่ากุศลนั้นไม่ช่วย

บ่นถึงความเสื่อมยศเสื่อมเกียรติไม่มีคนยำเกรง และบอกตำแหน่งของตัวว่า เมื่อยังเสด็จอยู่ทั้งสองพระองค์ นั่งต่างหากแต่สมเด็จพระเจ้าลูกเธอสองพระองค์ นอกนั้นเจ้านายทั้งวังหลวงวังหน้านั่งเสมอกันปนกัน เสียดายว่ากรมพระราชวังไม่มีพระโอรสด้วยพระ

อัครชายาจะได้สืบวงศ์ต่อไป มีแต่ลูกพระสนมจึงได้ถอยยศศักดิ์ และแค้นพี่น้องกันเอง ว่าไม่มีความสามัคคี พยาบาทปองร้ายกันเหมือนไม่ใช่ร่วมบิดาเดียวกัน

ข้อความที่กล่าวรวบรวมทั้งหมด วนไปวนมาก็เป็นฝ่ายข้างแค้นและเสียใจต่าง ๆ แต่ถ้าพูดติเตียนเหน็บแนมแหลมออกมาแล้วก็กลบกลับสรรเสริญวังหลวง และถวายพระพรต่าง ๆ ลงข้างท้ายก็กลายเป็นแช่งคน

ผู้แต่งได้พยายามทำโคลง ทำร่าย ทำกาพย์ ความอย่างเดียวกันวนไปวนมา แต่โคลงเห็นเป็นเกินกำลังยิ่งกว่าอย่างอื่นหมด เมื่อรวบรวมความที่ได้อ่านหนังสือนี้แล้ว เห็นว่าผู้แต่งหนังสือ เป็นผู้รักเกียรติรักยศ เชื่อฤทธิ์เดชานุภาพของกรมพระราชวัง ว่าดีกว่าวังหลวงทุกอย่าง เว้นไว้แต่เป็นน้องจำต้องอยู่ในตำแหน่งที่ต่ำกว่าวังหลวงก็ออกจะเกรงใจ ยอมยกย่องว่าเป็นหลักแผ่นดิน ถึงจะมีข้อขัดเคืองอย่างไร วังหลวงก็อดเอาเบาสู้ ความรักกันในระหว่างพี่น้องเป็นการบริบูรณ์มั่นคงดี ความมุ่งหมายที่จะป้องกันรักษาบ้านเมืองร่วมกันเป็นอันหนึ่งอันเดียว แต่ข้าไททั้งสองฝ่ายต่างถือเป็นพวกเป็นเหล่า ข้อความทั้งปวงเป็นอย่างความคิดพวกวังหน้าแท้ ความคิดเช่นนี้มีตลอดมาทุกคราววังหน้าชั้นหลัง ๆ

เมื่อรวบรวมความลงก็ไม่ผิดกับชาววังหน้าชั้นหลัง ๆ และไม่ปองร้ายกันถึงจะหักล้างกันลงข้างหนึ่ง เป็นแต่ประมูลอวดดีกันนินทากัน เตะตีนกัน ซึ่งนับว่าเป็นแบบอย่างอันไม่ให้ความเจริญแก่

แผ่นดิน ซึ่งการสมาคมกับนานาประเทศใกล้ชิดกันเข้าเช่นบัจจุบันนี้ ถ้าหากว่าเป็นอยู่อย่างเดิม พลาดพลั้งจะมีอันตรายแก่แผ่นดินได้เป็นอันมาก

แต่น่าชมผู้ที่แต่งหนังสือนี้อย่างหนึ่ง ว่าหนังสือก็ไม่รู้ เรียงความก็ไม่เป็น แต่ได้ว่ากลอนดี ๆ ออกมาได้เป็นหลายแห่ง ทั้งทำให้ผู้ฟังมีใจรู้สึกสงสารได้มาก อยู่ในเหตุการณ์ที่ตกต้องแก่ตัวผู้แต่ง จึงควรนับว่าสำแดงกลอน และสำแดงเนื้อความดีอยู่ จึงได้ผลทั้งแต่งหนังสือไม่เป็นเช่นนั้น

๒๐๐. ณ วันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒ บีชวด ฉศก พระองค์เจ้าชันษา ๗ ขวบ ตามเสด็จลงที่นั่งบัลลังก์

๒๐๐. พระองค์เจ้าองค์นี้ มีนามว่าจันทบุรี ตามชื่อเมืองเวียงจันทน์

๒๐๑. ตกหว่างเรือไม่จม ลอยพระองค์ได้ โปรดประทานพระนาม หมายสมโภชเจ้าฟ้ากุณฑล ๓ วัน เฉลิมพระขวัญพร้อมพระญาติวงษ์

๒๐๑. ในจดหมายเหตุ เจ้าพระยาทิพากรวงษ์ ว่าตกหลังเรือบัลลังก์ ในที่นี้ว่าตกหว่างบัลลังก์

๒๐๒. ข้าราชการสมโภชถ้วนหน้า

๒๐๒. การสมโภชแต่ก่อนมีเฉพาะเจ้าฟ้า ทั้งประสูติและโสกันต์

๒๐๓. ณ บีฉลู สัปตศก สามพระยามรณภาพ ประทานเพลิงวัดสุวรรณทาราม

๒๐๓. ผู้ที่เป็นข้าราชการผู้ใหญ่ชั้นเสนาบดี ตายในรัชกาลที่ ๑ เจ้าพระยารัตนาพิพิธ (สน) เจ้าพระยามหาเสนา (บุนนาค) เจ้าพระยาพระคลัง (หน) พระยาธรรมาธิกรณ์ (ทองดี) ๓ พระยานี้น่ากลัวจะเป็นท่าน ๓ คนแรก ถ้าพระยาธรรมดาจะจดไว้ทำไม

๒๐๔. ณ วันขึ้น ๘ ค่ำ เดือนอ้าย ปีขาล อัฐศก วังสถานพิมุขอยู่ในราชสมบัติ ๒๕ ปี สวรรคาลัย

๒๐๔. เรื่องกรมพระราชวังหลังทิวงคต จดหมายเจ้าพระยาทิพากรวงษ์ ว่าเดือนอ้ายขึ้น ๑๐ ค่ำ เหลวไป ไม่รู้ว่าเอามาแต่ไหน ในจดหมายกรมหลวงนรินทรเทวี ต้องกันกับจดหมายในปูมปีขาล อัฐศก จุลศักราช ๑๑๖๘ ขาดแต่วันในปูมว่าวันพุธ เดือนอ้าย ขึ้น ๗ ค่ำ เวลาบ่าย ๒ โมงเศษ ชักพระศพวันเสาร์ เดือน ๖ ขึ้น ๑๐ ค่ำ พระราชทานเพลิงวันจันทร์ เดือน ๖ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ได้พบร่างหมายเรื่องกรมพระราชวังหลังทรงผนวช ที่จริงก็ไม่มีข้อความในจดหมายของกรมหลวงนรินทรเทวี แต่ร่างรับสั่งที่มีอยู่นั้นเป็นสมุดดำคร่ำคร่าขาดหลุด เขียนด้วยเส้นดินสอ กลัวจะสูญเสียจึงคัดมาลงไว้ในที่นี้ ก็เป็นเรื่องประหลาดอยู่บ้าง ไม่มีในจดหมายเจ้าพระยาทิพากรวงษ์ หรือแห่งหนึ่งแห่งใด เมื่อกรมพระราชวังหลังทรงผนวชนี้ พระชนมายุมากถึง ๕๖ แล้ว ทรงผนวชได้ ๕ ปีก็ทิวงคต จะเป็นด้วยไม่ได้ทรงผนวชมาแต่ก่อน เพราะไม่มีเวลาว่าง หรือจะเป็นด้วยทรงเกิดสังเวชขึ้นอย่างหนึ่งอย่างใดก็ไม่ปรากฏ แต่การทรงผนวชนั้นอย่างเปิดเผยเต็มที่ ไม่ใช่อย่างบวชแก้สินบน เช่นกรมพระราชวังที่ ๑ ที่ ๒ ทั้งสองพระองค์

ในร่างรับสั่งมีความว่า "เจ้าพระยาศรีธรรมาธิราช รับสั่งใส่เกล้า ฯ สั่งว่า ณ วันเดือน ๘ ขึ้น ๑๐ ค่ำ ปีจอ จัตวาศก (จุลศักราช ๑๑๖๔ เป็นปีที่๒๑ ในรัชกาลที่ ๑) พระฤกษ์จะได้ทรงผนวชพระเจ้าหลานเธอ กรมพระราชวังหลัง พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าวาสุกรี[(๑)] พระองค์เจ้าฉัตร[(๒)] ทรงผนวชเป็นหางนาค ณ วัดพระศรีสรรเพชญ[(๓)] ทรงผนวชแล้ว จะได้ฉลองถวายเครื่องไทยทาน พระสงฆ์ ๕๐ รูป"

บัดนี้จะได้คัดแต่ข้อใจความ ไม่คัดอย่างซ้ำแล้วซ้ำเล่าตามลักษณะหมาย

การสมโภชที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ณ วันเดือน ๘ ขึ้น ๙ ค่ำ มีเวียนเทียน ครั้นรุ่งขึ้น ณ วันเดือน ๘ ขึ้น ๑๐ ค่ำ มีหมายให้ไปแต่งพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ และพลับพลาเปลื้องเครื่องๆนี้ คงเป็นที่หน้าวัดพระศรีรัตนศาสดาราม มีริ้วกระบวนแห่หน้าธงชัย ธงสามชายนำริ้วคู่ ๑ ม้านำริ้วคู่ ๑ ธงรายข้างละ ๕๐ ธงคั่นคู่ ๑ ทวนข้างละ ๕๐ ปืนข้างละ ๕๐ ธนูข้างละ ๒๕ ดาบสองมือข้างละ ๕๐ ดาบโล่ข้างละ ๕๐ ธงฉานข้างละ ๕ ขุนนางเดินเท้า นุ่งสมปักลาย เสื้อครุยขาวสวมพอก ถือดอกบัวขาวข้างละ ๑๐๐ สายกลางปี่กลองจีนสำรับ ๑ กลองแขกสำรับ ๑ ปี่พาทย์ตี ๔ หาม ๔ หกสำรับ กลองชนะ จ่าปี่ ๑ จ่ากลอง กลอง ๖๐ แตรงอน ๒๐ แตรวิลันดา ๘ สังข์ ๒ รวม ๓๐

---

(๑) กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส

(๒) กรมหมื่นสุรินทรรักษ์

(๓) เคยเรียกเช่นนั้นครั้งหนึ่ง เอาอย่างกรุงเก่า ภายหลังจึงเปลี่ยนเป็นวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

เฉลี่ยงบาตร ๓ เฉลี่ยง กั้นกลด ๑ หาม ๘ ทั้ง ๓ เฉลี่ยง เฉลี่ยงผ้าไตร กั้นกลด ๑ หาม ๘ ทั้ง ๓ เฉลี่ยง เครื่องสูง ๒ สำรับ ๔๐ พระแสง ๔ พระยานุมาศ ๓ ยานุมาศต่อกัน อินทรพรหมสำรับละ ๔ ขุนนางเคียง สำรับละ ๔ พระกลดบังสูรย์สำรับละองค์ คนหามสำรับละ ๑๐ กระบวนหลังขุนนางแห่เดินเท้าข้างละ ๕๐ ดาบโล่ข้างละ ๒๐ ธนูข้างละ ๒๐ ปืนข้างละ ๒๕ ทวนข้างละ ๒๐ สายกลางมหาดเล็กบำเรอเชิญพระแสงง้าว ๒ ทวน ๒๔ เครื่องสูงสำรับ ๑ ปี่พาทย์ไทยตี ๔ หาม ๔ สองสำรับ ปี่พาทย์ญวนตี ๔ หาม ๔ หนึ่งสำรับ ปี่กลองสำรับหนึ่ง ๗ คน

กระบวนเดินทางไหนไม่ปรากฏในหมาย น่าจะออกทางประตูเทวาพิทักษ์ หรือประตูศักดิไชยสิทธิ ไปเข้าประตูสวัสดิโสภา มีเลี้ยงพระสงฆ์เพล

จำนวนพระสงฆ์นั่งหัตถบาส

อุปัชฌาย์	สมเด็จพระสังฆราช
คู่สวด	พระพิมลธรรม
	พระธรรมกิตติ
	สมเด็จพระพนรัต
พระธรรมไตรโลก	วัดหงษ์
พระธรรมอุดม[๑]	วัดราชบุรณ
พระพุทธโฆษา	วัดท้ายตลาด
พระโพธิวงษ์	วัดจักรวรรดิ

(๑) พระธรรมอุดม วัดราชบุรณ ฉันจุ ภายหลังเป็นสมเด็จพระวันรัต

พระธรรมเจดีย์	วัดสุวรรณธาราม
พระอริยมุนี	วัดสุวรรณธาราม
พระธรรมโกษา	วัดอมรินทาราม
พระพรหมมุนี	วัดสระเกษ
พระญาณสมโพธิ	วัดกลาง
พระเทพเมาฬี	วัดหงษ์
พระเทพมุนี	วัดสังฆจายน์
พระรัตนมุนี	วัดหงษ์
พระญาณสังวรเถร[๑]	วัดราชสิทธาราม
พระวินัยรักขิต	วัดราชสิทธาราม
พระญาณโพธิ	วัดสังฆจายน์
พระเทพกระวี	วัดปากน้ำ
พระนิกรม	วัดปากน้ำ
พระสุเมธใหญ่	วัดชนะสงคราม
พระญาณวิริยะ	วัดมหาธาตุ
พระบวรวิริยะเถร	วัดบางลำภู
พระญาณรักขิต	วัดระฆัง
พระญาณสิทธิ[๒]	วัดเชตุพน
พระศรีสมโพธิ	วัดแจ้ง

(๑) พระญาณสังวร วัดราชสิทธิ ภายหลังเป็นสมเด็จพระญาณสังวร แล้วจึงเป็นสังฆราช

(๒) วัดพระเชตุพน ภายหลังเป็นสมเด็จพระวันรัต

พระสุเมธน้อย	วัดราชคฤห์
พระวรญาณมุนี	วัดราชบุรณ*

รวมที่สังฆการีนิมนต์ ๓๐ รูป

พระราชวังหลังนิมนต์

พระครู	๑
พระอาจารย์คง	๑
พระปลัด	๑
พระสมุห์	๑
พระใบฎีกา	๑
พระวินัยธร	๑
พระธรรมบาล	๑
มหาลา	๑
ขรัวทน	๑
ขรัวจู	๑
ขรัวสาน	๑
ขรัวอยู่	๑
มหามี	๑
มหาสน	๑

วัดระฆัง ๑๔ รูป

พระอาจารย์มาก	๑
พระปลัด	๑

---

* จำนวนในหมายมี ๒๙ เท่านั้ แต่ยอด ๓๐

วัดอมรินทาราม ๒ รูป

อธิการวัดเชิงเลน	๑
พระอาจารย์ชู วัดมหาธาตุ	๑
พระอาจารย์วัดโคกมลิ*	๑
พระอาจารย์วัดสังฆจายน์	๑
รวม ๖	

รวมพระราชวังหลังนิมนต์ ๒๐ มีผ้าสบงและกระจาดถวายพระตามธรรมเนียม

กรมพระราชวังหลังจะเสด็จอยู่วัดใดไม่ได้กล่าวชัดเจน แต่ควรจะเข้าใจว่าเสด็จอยู่วัดระฆัง เพราะนิมนต์พระวัดนั้นมานั่งหัตถบาสมาก ส่วนพระองค์เจ้าวาสุกรี พระองค์เจ้าฉัตรนั้น มีหมายสั่งให้จัดขุนหมื่นพันทนาย ตำรวจนอก ตำรวจสนม สนมพลเรือน ชาวที่หมอโรง ไปอยู่ประจำ แห่งหนึ่งให้มีตำรวจนอกซ้าย ๒ ขวา ๒ ตำรวจสนมซ้าย ๒ ขวา ๒ สนมพลเรือน ๑ ชาวที่ ๑ หมอ ๒ พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าวาสุกรี อยู่วัดพระเชตุพน พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าฉัตร อยู่วัดระฆัง

๒๐๕. ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๔ ขึ้น ๗ ค่ำ ราชาภิเษกกรมพระราชวังบวรสถานมงคล กรมหลวงเสนานุรักษ์รับพระบัณฑูรน้อย

๒๐๕. อุปราชาภิเษกนี้ร่างรับสั่งมีขึ้นต้นว่า " ณ วันพฤหัสบดีเดือนอ้าย ขึ้น ๑ ค่ำ ปีขาล อัฐศก เพลาเช้า ๓ โมง สมเด็จบรมธรรมิก

---

* ภายหลังว่าเป็นบัญญาวิสาเถร อยู่วัดสมอราย

มหาราชาธิราชบรมนาถบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว เสด็จออกพระที่นั่งบุษบกมาลามหาจักรพรรดิพิมาน พร้อมด้วยมุขมาตยมนตรี กระวีชาติราชประโรหิตา โหราจารย์ เฝ้าพระบาทบงกชมาศ จึงมีพระราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาทดำรัสเหนือเกล้า ฯ สั่งเจ้าพระยามหาเสนา ให้ตั้งพระราชพิธีมังคลามหาอุปราชาภิเษกสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ตามอย่างเจ้ากรมขุนพรพินิต พระโอรสของหลวงพระบรมโกศเป็นกรมพระราชวังบวร" จารึกพระสุพรรณบัฏเดือนยี่ ขึ้น ๖ ค่ำ ปีขาล อัฐศก เจ้าพระยามหาเสนา เจ้าพระยาศรีธรรมาธิราช จตุสดมภ์ประชุมพร้อมกันที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระสุพรรณบัฏอย่างเก่าจารึกว่า "สมเด็จบรมนาถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวมีพระราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาทโปรดเกล้า ฯ ดำรัสให้สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ทฤฆายุสะมะสิริสวัสดิ์"

ตั้งพลับพลาเปลื้องเครื่องหลังหนึ่ง เรียกว่าท้องพระโรงหนึ่งหลังละ๕ห้อง ห้องเครื่องหลังหนึ่ง๓ห้อง ที่หลังพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ มีราชวัติฉัตรรายทางมาตามรอบพระระเบียงวัดพระศรีรัตนศาสดาราม จนถึงประตูสุวรรณบริบาล ซึ่งเรียกว่าวิเศษบริบาล มีพลับพลาเปลื้องเครื่องอีกแห่งหนึ่ง ราชวัติฉัตรเบญจรงค์รายรอบพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ที่สรงตั้งชาลาพระมหาปราสาทข้างตะวันออก ล้อมด้วยฉัตรเงิน ฉัตรทอง ฉัตรนาก ใช้ถาดทองแดงมีตั้ง แต่ไม่มีสหัสธารา

บนพระมหาปราสาทจัดพระแท่นมณฑลอย่างพระราชพิธี โรงพิธีพราหมณ์ตั้งข้างประตูสุวรรณบริบาล ซีกข้างตะวันตก ตั้งต้นกัลปพฤกษ์ที่นอกระเบียงวัดพระศรีรัตนศาสดาราม หว่างโรงละครเหนือ ๒ ต้น ใต้ ๒ ต้น ทั้ง ๓ วัน มีทอง ๑๘ ตำลึง เงิน ๒๔ ชั่ง พระสวดมนต์ราชาคณะ ๓๔ พระอาจารย์ในกรุงและบางช้างอีก ๖ เจ้าทรงผนวชคงเป็นกรมสมเด็จพระปรมานุชิตองค์หนึ่ง ฐานา ๑๒ จึงรวมเป็น ๕๓ รูป

กระบวนเสด็จ กระบวนหน้ามหาดเล็กนายเวร วังหลวง ๔ มหาดเล็ก ๔๐ คู่ รวมเป็น ๘๔ คน ตำรวจ ๔๒ คู่ มหาดเล็กวังหน้าแห่หลัง นายเวร ๔ มหาดเล็ก ๓๐ แตรงอน แตรฝรั่ง สังข์ ๒๖ กลองชนะ ๒๐ คู่ เครื่องสูงหน้าห้าชั้นคู่ ๑ สามชั้น ๖ คู่ บังแทรก ๔ หลังเครื่องห้าชั้นคู่ ๑ สามชั้น ๕ คู่ บังแทรก ๔ มีพระแสงหว่างเครื่องและคู่เคียง กระบวนนุ่งสมปักลายเสื้อครุย แต่งพระองค์ทรงสนับเพลาเชิงงอน พระภูษาน้ำยาเทศเขียนทองโจงหางหงส์ รัดพระองค์หนามขนุน ฉลองพระองค์เข้มขาบลายพดกฤชจีบอย่างเทศ ทรงคาดแครงเจียระบาด นอกเจียระบาดรัดพระองค์ปั้นเหน่งประดับพลอยเพชร ทรงเหน็บพระแสงกั้นหยั่นฝักประดับเพชรถมยาราชาวดี ดอกไม้เพชรประจำลาย ทรงพระสังวาลประดับเพชรสะพักเฉวียงพระอังสา ทรงพระธำมรงค์เพชรครบนิ้วพระหัตถ์ทั้ง ๒ พระกร แล้วทรงพระมาลาเส้าสูงสีแสด เครื่องประดับเพชรมีขนนกวายุภักษ์ แต่มีเปลี่ยนเครื่องทรงทุกเวลา วันแรกขากลับ ทรงพระภูษาลายทองเข้มขาบ ฉลอง

พระองค์เข้มขาบริ้ว พระแสงกั้นหยั่นเปลี่ยนเป็นดอกไม้ประดับมรกตประจำลาย

วันที่ ๒ เวลาบ่าย ทรงลายเขียนทอง แต่ฉลองพระองค์เป็นตาดเงินผุดไหม กั้นหยั่นดอกไม้เพชร พระธำมรงค์มรกต พระมาลาเส้าสูงสีกุหร่าประดับเพชร ครั้นเพลาเสด็จกลับเปลี่ยน ทรงเข้มขาบดอกผุดทอง ฉลองพระองค์เข้มขาบริ้วขาวพื้นทอง พระแสงกั้นหยั่นกุดั่นประดับเพชร

วันทรงฟังสวดที่ ๓ ทรงลายเขียนทอง ฉลองพระองค์เข้มขาบพื้นแดงริ้วทอง ทรงพระธำมรงค์ปทัมราศ พระมาลาเส้าสูงสีดำ วันนี้มีม้าตามขึ้น ๒ ม้า ครั้นเวลาเสด็จกลับทรงพระภูษาเข้มขาบผุดทอง ฉลองพระองค์เข้มขาบพื้นเขียวริ้วทอง ทรงพระธำมรงค์เพชรครบนิ้วพระหัตถ์ พระมาลาเส้าสูงสีเขียวพลอยมรกต

ในวันที่ทรงฟังสวดทั้ง ๓ วันนั้น เมื่อประทับพลับพลาเปลื้องเครื่องแล้ว ทรงพระภูษาลายพื้นขาวโจงหางหงส์ ทรงรัดพระองค์ปั้นเหน่งประดับเพชร พระธำมรงค์เพชรครบนิ้วพระหัตถ์ ฉลองพระองค์ครุยกรองทอง ทรงพระมหามงคลจนสวดจบ แล้วจึงเสด็จทางมุขหลัง ทรงพระเสลี่ยงไปพลับพลาเปลื้องเครื่องเหมือนกันทั้ง ๓ วัน เวลาเช้าทรงพระเสลี่ยงโดยปกติ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินออกทรงถวายสังฆทานเลี้ยงพระแล้วกรมพระราชวังเสด็จไปประทับทิมสงฆ์ให้ทิ้งทาน แล้วจึงเสด็จกลับพลับพลา ครั้น ณ วันอาทิตย์ เดือนยี่ ขึ้น ๑๐ ค่ำ ปีขาล อัฐศก เพลาเช้าทรงเครื่อง

เหมือนเวลาบ่ายก่อน ๆ เปลี่ยนแต่ฉลองพระองค์เป็นอย่างน้อยพื้นตาดผุดไหม ประดับฉลองพระสอลงยาราชาวดีประดับพลอย รัดพระองค์บั้นเหน่งประดับเพชร เครื่องพระมหากฐิน (พูดอ้อมแอ้มเหลวไหลเต็มที) ทรงพระธำมรงค์ครบ ๒ พระหัตถ์ ทรงพระมหากฐินน้อยกระบวนแห่ใส่พอกขาว เสด็จมาถึงพลับพลาเปลื้องเครื่องแล้วว่าสรงเสียครั้งหนึ่งก่อนแล้วจึงทรงเครื่องอย่างพั่งสวด ขึ้นไปบนพระมหาปราสาท เสด็จพระราชดำเนินออกเลี้ยงพระและถวายไทยทาน มีกระจาดเทียนใหญ่ ๑๐๐ ธูปใหญ่ ๑๐๐ สบงผืน ๑

เพลาเช้า ๓ โมง ๖ บาท พระลักขณาสถิตราศีมีน เสวยนวางค์ศุกรตรียางค์จันทร์ พระอาทิตย์ พระพฤหัส พระศุกร์ เป็น ๑๑ กับพระลักขณา พระเสาร์ พระราหู เป็นมหาอุดมโยค พระจันทรสถิต ณ ราศีเมษ เสวยพระมหัถฤกษ์พร้อมด้วยจตุรงควัฒนา ศุภวารมหาดิถีมงคลมหาพิชัยฤกษ์ เสด็จลงมาที่สรงสนาน พระราชโกษาถวายพระภูษา ฉลองพระองค์ครุยขาวสำรดแผ่ลวด เสด็จนั่งเหนือตั่งบนถาดทองแดง บ่ายพระพักตร์บูรพทิศ หลวงพิพิธภูษาถวายเครื่องพระมุรธาภิเษก

สมเด็จพระสังฆราช	๑
พระพนรัต	๑
พระญาณสังวร	๑
พระพิมลธรรม	๑
พระธรรมอุดม	๑

พระโพธิวงษ์		๑	
พระพุทธโฆษาจารย์		๑	
พระเทพกระวี		๑	
พระธรรมราชา		๑	
พระบัญญาวิสารเถร		๑	
พระวินัยรักขิต		๑	
พระราชาคณะ	คามวาสี	๙	อรัญวาสี ๒
พระอาจารย์ทอง		๑	
พระอาจารย์ทอง		๑	
พระอาจารย์มี		๑	
พระอาจารย์วัดบางช้าง		๓	
	รวม	๑๔	

ถวายพระเต้าประทุมนิมิตบัญจสุทธินที สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระเต้าเบญจครรภพระมหาสังข์ทักษิณาวัฏ พระมหาสังข์ทอง มหาสังข์เงิน แล้วพราหมณ์ถวายน้ำ ทรงพระภูษาพื้นแดงเขียนทอง ทรงสะพักกรองทองขาว เสด็จประทับพลับพลาคอยฤกษ์ ครั้นได้ฤกษ์เสด็จทรงพระเสลี่ยงน้อยเข้ามาประทับคอยในพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน มีพระราชโองการให้สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดี ออกมาเชิญเสด็จเข้าไปข้างใน สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ พระเจ้าลูกเธอหลายพระองค์ เชิญดอกไม้ธูปเทียนตามเสด็จ จึงมีพระราชโองการให้พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าอโณไทยมาเชิญพระนามเข้าไป ครั้น

เพลาเช้า ๔ โมง ๕ บาทได้ฤกษ์ โหร ๓ คนสั่งให้ประโคม สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวจึงมอบพระราชทานพระนาม ให้สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล พระราชทานพระแสงดาบญี่ปุ่นฝักมะขามสีหว้าห่าม สำหรับกรมพระราชวังบวร จึงดำรัสฝากพระบวรพุทธศาสนา และให้ตั้งอยู่ในสุจริตธรรมราชประเพณี แล้วพระราชทานพระพรชัยสิริสวัสดิ์ จึงมีพระราชโองการดำรัสสั่ง สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนพิทักษ์มนตรี ให้สั่งรับพระบัณฑูร กรมพระราชวังเสด็จลงเรือพระที่นั่งกราบยาว ๑๓ วา ประทับฉนวนประจำท่าเหนือพระตำหนักแพ มีเรือดั้งคู่ชัก ๓ คู่ กลองแขก เรือตำรวจข้าราชการตามเสด็จ ๒๓ ลำ ตามเสด็จข้ามไปพระราชวังบวร ขุนมหาสิทธิโวหารปลัดกรมพระอาลักษณ์ เชิญพานพระนามข้ามไปตามเสด็จ จึงทูลเกล้า ฯ ถวาย ณ พระที่นั่งเสด็จออกข้างหน้า พระราชทานเงินให้แก่ขุนมหาสิทธิโวหาร ๕ ตำลึง

สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ดำรัสให้ตั้งโรงวิเสท ๒ โรง เลี้ยงข้าทูลละออง ฯ ผู้ใหญ่ผู้น้อย และเลี้ยงโต๊ะครบ ๓ วัน ทีฆายุศะมะสวัสดี

ข้อซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ดำรงพระยศเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคลแล้ว ไม่เสด็จขึ้นไปประทับพระราชวังบวร มีข้อความตามที่เล่าก็ต้องกันกับที่มีปรากฏอยู่ว่าเป็นพระราชนิพนธ์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้คัดมาลงไว้

ในหนังสือวชิรญาณวิเศษเล่ม ๓ หน้า ๙๒ ถึงหน้า ๙๔ จะได้ตัดข้อความแต่เฉพาะเรื่องนี้มาลงไว้ มีข้อความดังนี้

"ก็แลเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงพระมหากรุณาโปรดตั้งพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เป็นกรมพระราชวังบวร คุณเสือกราบทูลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ว่าพระบวรราชวังร้างไม่มีเจ้าของทรุดโทรมยับเยินไป เหย้าเรือนข้างในก็ว่างเปล่ามาก ขอพระราชทานให้เชิญเสด็จกรมพระราชวังพระองค์ใหม่ ขึ้นไปทรงครอบครองพระบวรราชวังจึงจะสมควร พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้ามีพระราชโองการดำรัสว่า ไปอยู่บ้านช่องของเขาทำไม เขารักแต่ลูกเต้าของเขา ๆ แช่งเขาชักไว้เป็นหนักเป็นหนา และมีรับสั่งว่าพระองค์ก็ทรงพระชรามากอยู่แล้ว กรมพระราชวังพระองค์ใหม่อย่าต้องเสด็จไปพระบวรราชวังเก่าเลย คอยเสด็จอยู่พระบรมมหาราชวังนี้ทีเดียวเถิด อย่าต้องประดักประเดิดยักแล้วย้ายเล่าเลย"

ถ้าผู้ใดอยากจะทราบความละเอียดกว่านี้ ให้ดูหนังสือวชิรญาณวิเศษ เล่ม ๓ หน้าที่บอกไว้ข้างต้นนั้น

๒๐๖. ณ เดือน ๖ ปีเถาะ นพศก ตั้งเขาไกรลาศแห่โสกันต์เจ้าฟ้ากุณฑล ทรงเครื่องต้นประดับพระองค์ ทรงพระมหามงกุฎสมมุติวงษ์อย่างเทวอัปสร

๒๐๖. โสกันต์เจ้าฟ้ากุณฑลนี้ คลาดปีกันอยู่กับในพงศาวดารปีหนึ่ง รายการที่กล่าวไว้ในพงศาวดารเลื่อนลอยมาก ดูเหมือน

แลดูตัวอย่างใหม่ ๆ กล่าวประจบให้เป็นเก่า ที่จนอั้นก็อั้นทีเดียว เช่น ทำเขาไกรลาศที่ไหนไม่รู้ ชี้แผนที่วังไม่ถูก ว่าไปทรงเสลี่ยงทางประตูท้ายที่ทรงบาตร ที่ชาลาพระมหาปราสาทข้างในไปที่สระอโนดาต ไม่รู้ว่าอยู่ที่ไหน

๒๐๗. สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงพระอัยกา จูงพระกรเสด็จขึ้นยอดเขาไกรลาศ

๒๐๗. ในพงศาวดารไม่ได้กล่าวความว่าใครจูงทีเดียว

๒๐๘. กรมขุนอิศรานุรักษ์เป็นพระอิศวร ทรงพระมหากฐิน ทรงประพาสเครื่องต้น เป็นพระอิศวรประสาทพร

๒๐๘. ในพงศาวดารว่าถึงกรมขุนอิศรานุรักษ์แต่งพระองค์ ว่าทรงชฎาเดินหน ทรงฉลองพระองค์ครุย เห็นจะเห็นกรมสมเด็จพระบำราบปรปักษ์ เมื่อครั้งโกนจุกลูกหญิงศรีวิไลย แต่เชื่อว่าคงจะทรงเครื่องต้นจริง ตามที่กล่าวไว้ในหนังสือนี้ เพราะมีตัวอย่างเมื่อเครื่องต้นทำแล้วเสร็จ พระราชทานให้เจ้าฟ้ากรมขุนเสนานุรักษ์ทรงเมื่อแห่ทรงผนวชเป็นคราวแรก เพราะพระองค์ของท่านไม่ได้ทอดพระเนตรเห็น อยากทอดพระเนตร กรมขุนเสนานุรักษ์ และกรมขุนอิศรานุรักษ์นี้ว่างามนักทั้งสององค์ เห็นจะโปรดให้ทรงทอดพระเนตร ยังมีตัวอย่างต่อมาอีกในรัชกาลที่ ๓ โปรดให้พระองค์เจ้าลักขณานุคุณทรงเมื่อแห่ทรงผนวชรัชกาลที่ ๓ นี้ ถ้าไม่มีตัวอย่างท่านคงไม่ทรงริขึ้น

๒๐๘. สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงพระอัยกา จูงพระกรขึ้นส่งถึงยอดเขา พระอิศวรรดน้ำสังข์ทักษิณาวัฏแล้วประสาทพร

๒๐๙. ในชั้นต้นที่จะสอบสวนเรื่องโสกันต์เจ้าฟ้ากุณฑลนี้ ได้ดูจดหมายเหตุเจ้าพระยาทิพากรวงษ์ ซึ่งกรมหลวงดำรงชำระไว้อื่น ๆ ก็ได้ความชัดเจน แต่ข้อที่เขาไกรลาศตั้งแห่งใดไม่ปรากฏ กับมีข้อความที่จะแปลว่ากระไรไม่ได้ คือ "ณ วันศุกร์ เดือน ๔ แรม ๓ ค่ำ เพลาเช้า แห่มาโสกันต์ที่พระมหาปราสาท แล้วเสด็จกลับทางประตูท้ายที่ทรงบาตร ที่ชาลาพระมหาปราสาทข้างใน"

อีกข้อหนึ่งซึ่งกล่าวว่า เจ้าฟ้ากรมขุนอิศรานุรักษ์ แต่งพระองค์ทรงฉลองพระองค์ครุย ทรงชฎาเดินหน

ข้อความที่คัดลงในจดหมายเหตุนี้ ปรากฏว่าได้คัดในร่างหมายซึ่งยังมีอยู่โดยมาก เว้นไว้แต่ความ ๒ ข้อที่กล่าวมานี้ผู้อ่านหมายไม่เข้าใจ หรือปากไวเอาการใหม่ปนการเก่า ก็จะเป็นได้ ในร่างหมายนี้เองมีตัวแก้ไขจากลายมือเดิมหลายแห่ง กลัวจะต้องตำรากระทรวงวัง ถ้าจะมีการอะไร เอาร่างหมายเก่าออกมาตกแทรกวงกา แล้วให้เสมียนคัดขึ้นเป็นหมายใหม่ จึงเลอะเทอะไปก็มี การที่จะอ่านต้องเข้าใจอ่าน ในที่นี้จะเก็บข้อความจากหมายเก่าเอาแต่สิ่งที่สำคัญควรสังเกต

หมายฉบับนี้ "เจ้าพระยาศรีธรรมาธิราช[๑] รับสั่งใส่เกล้า ฯ กำหนดงานสวดมนต์ ณ วันเดือน ๔ ขึ้น ๑๕ ค่ำ แรมค่ำ ๑ ค่ำ ๒ ค่ำ

(๑) บุญรอด ทวดเจ้าพระยาศรีธรรมาธิราช

บึมะโรงสัมฤทธิศก เพลาบ่าย ๒ โมง ๖ บาท พระสงฆ์ ๕๐ รูป เจริญพระพุทธมนต์ ณ วันศุกร์ เดือน ๔ แรม ๓ ค่ำ พระฤกษ์จรด พระกรรบิดกรรไกร ณ วันเดือน ๔ แรม ๓ ค่ำ ๔ ค่ำ ๕ ค่ำ สมโภช เวียนเทียนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ๓ วัน"

เขาไกรลาศพิเคราะห์ดู ได้ความจากวางริ้ว เวลาถึงพระมหาปราสาทและเวลากลับจากพระมหาปราสาท ว่าตั้งที่เก๋งกรงนก คือใกล้ไปข้างพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย กระบวนแห่ก็ตามอัตรา คือคู่แห่เด็ก ๘๐-๘๔ ทั้งต้นเชือกปลายเชือก แตรใน ๙ เครื่อง ๒๑ พระแสง ๕ บัณเฑาะว์ ๒ พราหมณ์โปรยข้าวตอก ๒ เคียงพระราชยาน ๑๒ อินทร์พรหม ๑๖ หามพระราชยาน ๑๐ เครื่องหลัง ๘ พระแสง ๒ รวมกระบวนใน ๑๗๕ คน กระบวนนอกคู่แห่ผู้ใหญ่ ๘๐ แตร ๔๒ กลองชนะ ๔๐ ในหมายมีแต่กระบวนข้างหน้า กำหนดแตรตามระยะทางเช่นโสกันต์ชั้นหลัง ๆ การที่วางกระบวนเมื่อถึงเกย ก็อย่างชั้นหลัง ๆ แต่นางเชิญเครื่องเชิญพระแสงหลัง ให้เลี้ยวขึ้นอัฒจันทร์ปราสาท นางสระเข้าประตูพรหม

มีกำหนดผู้ตรวจตรา ให้เจ้าพระยาศรีธรรมาธิราชเข้ามาจัดกระบวนในพระราชวัง ให้เจ้าพระยายมราชจัดกระบวนที่ประตูราชสำราญ เจ้าพระยามหาเสนาจัดที่ประตูวิเศษชัยศรีข้างใน เจ้าพระยาธรมา จัดที่เกยพระมหาปราสาท เมื่อกระบวนเดินพ้นมาแล้วจึงให้เจ้าพระยาทั้ง ๓ เดินตามกระบวนมา

วันสรงที่เขาไกรลาศ ให้เจ้าพระยาศรีธรรมาธิราชจัดการที่มุมตะวันออกเฉียงใต้ เจ้าพระยามหาเสนา ตะวันออกเฉียงเหนือ

เจ้าพระยาธรมา ตะวันตกเฉียงใต้ เจ้าพระยายมราช ตะวันตกเฉียงเหนือ พอโสกันต์เสร็จแล้ว ถวายผ้าสบงแล้ว กลับเข้าไปที่ท้ายพระมหาปราสาท ทรงตักบาตรที่ชาลาพระมหาปราสาท ตักบาตรนี้ต้องเข้าใจว่าไม่ใช่พระเข้าไปรับ ตัวข้าวลงในบาตรสำหรับไปเลี้ยงพระ ซึ่งกำลังสวดถวายพรพระอยู่ ครั้นทรงบาตรเสร็จแล้วเสด็จกลับออกมาทางที่เสด็จเข้าไปนั้น จึงลงมาทรงพระเสลี่ยงน้อยไปสรงที่สระอโนดาต

มีแปลกอย่างหนึ่ง ดูเหมือนว่าไม่ได้แต่งพระองค์ในมณฑปจะลงมาแต่งที่นักแร้ข้างหนึ่ง ที่เรียกว่ามุมตะวันตกข้างเหนือ แต่ข้าพเจ้าไม่เชื่อข้อนี้ เห็นจะแดดร้อนนัก และตัวหนังสือที่เขียนลงไว้เป็นตัวเล็ก ๆ ใครจะเขียนเพิ่มเติมลงไปก็ไม่ทราบ นอกจากนั้นก็ไม่มีแปลกประหลาดอะไรจากโสกันต์ชั้นหลัง ๆ

๒๑๐. เจ้าบุตรแก้วรับพระกรลงจากยานุมาศ ขึ้นบนเกยพระมหาปราสาท

๒๑๐. เจ้าบุตรแก้วที่สำหรับรับพระกรนี้ ได้เห็นชื่อในบัญชีเป็นผู้เลี้ยงพระฉันจุรูป ๑ ในจำนวนมากด้วยกันนั้น พระที่ฉันสำรับเจ้าบุตรแก้ว เป็นพระสมุห์วัดบางลำภู ฉันไก่ต้ม ๓ ตัว ไก่จาน ๑ นมโค ๑ โถ ที่จะเป็นลูกสาวเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตเวียงจันทน์ ที่มีชื่อในพระราชสาส์นเวียงจันทน์ เมื่อแผ่นดินกรุงธน รับพระกรในที่นี้คือเวลาไปทรงพั่งสวด ไม่ใช่รับที่เขาไกรลาศ

๒๑๑. ณ วันเดือน ๓ ขึ้น ๑๐ ค่ำ กรมหลวงจักรเจษฎาสิ้นพระชนม์ ถวายพระเพลิงวัดมงคลพิมุข

๒๑๑. วัดบพิตรพิมุขในครั้งนั้น เห็นจะเรียกว่ามงคลพิมุข

๒๑๒. ณ วันเดือน ๘ แรม ๑ ค่ำ ปีมะโรงสัมฤทธิศก เจ้าฟ้ากรมพระสุนทรเทพสิ้นพระชนม์ ไว้พระศพบนปราสาท

๒๑๒. เจ้าฟ้าที่เรียกว่ากรมพระสุนทรเทพพระองค์นี้ คือที่เรียกกันว่าทูลกระหม่อมใหญ่ ปรากฏพระนามบัดนี้ว่าสมเด็จพระเจ้าอัยยิกาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงศรีสุนทรเทพ ข้อที่ใช้พระนามว่ากรมพระบางทีเจ้ากรมจะได้เป็นพระในครั้งใดคราวหนึ่ง เป็นพระราชธิดาที่ทรงพระกรุณาโปรดปรานมาก มีเรื่องราวปรากฏในเวลาเมื่อสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงศรีสุนทรเทพทรงพระประชวร ทรงพระวิตกมากไม่สบายพระราชหฤทัย รับสั่งปรับทุกข์ไต่ถามหาทางที่จะรักษาทั่วไป ทั้งข้าราชการและพระสงฆ์ สมเด็จพระวันรัต และพระพุทธโฆษา พระเทพเมาฬี จึงได้ถวายพระพร ถึงวิธีซึ่งจะบำบัดพระโรค ทรงพระกรุณาโปรดให้ทำตามวิธีซึ่งพระราชาคณะทั้ง ๓ ถวายพระพรนั้น มีร่างรับสั่งปรากฏอยู่ เริ่มว่า "ณ วันเดือน ๖ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๗๐ ปีมะโรงสัมฤทธิศก สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงศรีสุนทรเทพฝ่ายใน ทรงพระประชวร พระโรคนั้นประทังมาจนถึง ณ วันเดือน ๘ แรม ๒ ค่ำ พระโรคนั้นหนักไป ครั้น ณ วันเดือน ๙ ขึ้นค่ำ ๑ เพลาเช้าโมงเศษ ล้นเกล้าล้นกระหม่อมเสด็จออก ณ พระที่นั่งบุษบกมาลามหาจักรพรรดิพิมาน ข้าทูลละอองฯ ผู้ใหญ่ผู้น้อยกราบถวายบังคม เฝ้าลำดับตามตำแหน่งโดยขนาด จึงมี

พระราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาท ดำรัสเหนือเกล้าฯ สั่งจมื่นไวยวรนารถหัวหมื่นมหาดเล็ก ว่าสมเด็จพระพนรัตวัดพระเชตุพนถวายพระพรให้ตั้งมหาสวัสดี พิธีจำเริญพระชันษา เวลากลางวันกลางคืน ๓ วัน พระพุทธโฆษา พระเทพเมาฬี ถวายพระพรให้ตั้งพระราชพิธีตามพุทธวัจนะ จำเริญพระชันษาเวลากลางวันกลางคืน ๗ วัน ในพระราชพิธีของสมเด็จพระพนรัตนั้นว่าให้อาราธนาพระห้ามสมุทร ๑ พระห้ามพระญาติ ๑ พระห้ามแก่นจันทน์ ๑ พระคันธารราฐ ๑ พระไชย ๑ ทรงเครื่องทั้ง ๕ พระองค์ มาประดิษฐานบนเตียง เตียงนั้นดาดเพดานผ้าขาวบริสุทธิ์แล้ว ตั้งหม้อน้ำ ๔ ทิศ ขันน้ำ ๔ ทิศ ลอยดอกบัวหลวงหม้อละ ๕ ดอก ขันละ ๕ ดอก ลงยันต์แผ่นดีบุกประจำทุกหม้อทุกขัน แล้วเอาใบบัวหลวงบิดปากหม้อน้ำขันน้ำ จึงเขียนรูปท้าวจตุโลกบาลประจำทิศทั้ง ๔ แล้วทำฉัตรผ้าขาว ๓ ชั้นปั๊กเตียงพระพุทธรูป ๔ ทิศ จึงตั้งขันสรงใบหนึ่ง พื้นเทียนยาวเท่าพระองค์ตาม ๔ ทิศ วันละ ๔ เล่ม เทียนหนัก ๓ บาท ด้ายไส้เทียน ๓๒ เส้น ตาม ๔ ทิศ วันละ ๔ เล่ม ให้ตั้งตามบนเตียง ๆ ที่จะตั้งนั้นให้ทำโครงหุ้มผ้าขาวทั้ง ๘ เตียง แล้วให้ก่อพระเจดีย์ทรายวันละสองหมื่นแปดพันองค์ ทำธงน้อยปั๊กให้ครบพระทรายแล้วให้ทำไม้ค้ำโพธิ์ ๔๐ อัน ให้แต่งเครื่องบูชาพระพุทธรูป วันละ ๕ สำรับ ท้าวจตุ-โลกบาลวันละ ๔ สำรับ จึงวงสายสิญจน์ให้รอบในบริมณฑลที่กระทำนั้น จึงเอาดอกมะลิซ้อนวันแรก ๑๐๘ ดอก วันกลาง ๒๑๖ ดอก วันสุด ๔๓๒ ดอก ให้เลือกที่ตูมแย้มจะใกล้บานในเพลาเดียวนั้น เมื่อ

พระสงฆ์นั่งปรกหนึ่งสวดทิศละ ๕ รูป ๔ ทิศ ๒๐ รูป รวม ๒๑ รูป สวดสามภาณ มหากัสสป โมคคัลลานะ จุนทคิริมานนท์ เพลาเดียวให้จบ แล้วให้สวดตั้งแต่โมสปริต (เห็นจะโมรปริต) ไปจนจบพระปริต แล้วสวดพระสักกัตวาทิศละเจ็ดพันสวด ๔ ทิศ วันหนึ่งสองหมื่นแปด-พัน สวดสามวันเป็นแปดหมื่นสี่พันจบ เมื่อพระสงฆ์สวดเคารพสิ้นแสงพระอาทิตย์แล้ว ให้พระสงฆ์นั่งปรกอธิษฐานเฉพาะพระพุทธรูป จึงเอาดอกมะลิปรายลง ๑๖ ครั้ง เมื่อปรายดอกมะลินั้น ให้บริกรรมด้วยสุคโต แล้วให้อธิษฐานน้ำในขันสรงนั้นว่า ขออาราธนาพระคงคาเจ้ามีคุณ ๑๒ (ประการ) เป็นมารดาแห่งสัตว์ทั้งหลายจงรับเอาน้ำพระพุทธมนต์ และคุณพระรัตนตรัย ให้เป็นน้ำทิพโอสถชำระสรีรโรค ขอให้พระโรคบรรดาที่เกิดนั้น ให้อันตรธานหายเป็นอันขาดทีเดียว

ในการพระราชพิธีของพระพุทธโฆษา พระเทพเมาฬี นั้นว่านิมนต์พระสงฆ์ ๒๑ รูปสวดพระปริต แล้วให้ปล่อยหมู เป็ด ไก่ หอย เต่า ปลา ทั้ง ๗ วัน วันสุดนั้น ให้อาราธนาพระบรมธาตุมาตั้งบนเตียง แล้วอธิษฐานขออานุภาพพระบรมธาตุเจ้า จงเป็นที่พึ่ง ขอให้พระโรคที่บังเกิดนั้นอันตรธานหาย นั้น ให้ตั้งการพระราชพิธีตามสมเด็จพระพนรัต พระพุทธโฆษาจารย์ พระเทพเมาฬีนั้นเถิด แล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สั่งให้ตั้งโรงทานเลี้ยงพระสงฆ์ เจ้าเณร รูปชี รวมกันกับพระราชพิธีทั้ง ๑๐ วัน”

การพระราชพิธีนี้ ได้ลงมือทำส่วนสมเด็จพระวันรัต ตั้งแต่วันเดือน ๙ ขึ้น ๒ ค่ำ เพลาบ่าย ขึ้น ๓ ค่ำ ๔ ค่ำ ๕ ค่ำ แต่เช้าไปจนรุ่ง

การพิธีพุทธโฆษา พระเทพเมาฬี ตั้งแต่วัน เดือน ๙ ขึ้น ๗ ค่ำ ถึงเดือน ๙ ขึ้น ๑๓ ค่ำ ครบ ๗ วัน ๗ คืน พระสงฆ์ที่ทำพิธีฉันเช้าเพลทุกวัน โรงพระราชพิธีปลูกในพระราชวัง ที่ชาลาหว่างพระตำหนักตึก* กับหอพระติดกัน เตียงใหญ่ตั้งพระพุทธรูปในกลางโรง ๕ องค์ เตียงน้อยมีกระโจมเทียนตั้ง ๘ ทิศ ตั้งหม้อน้ำและขันน้ำประจำ ส่วนพระทรายนั้น ๘ ตำรวจก่อ และทำธงเล็กปัก มีเทียนบูชาด้วย วันละสองหมื่นแปดพัน ไม้ค้ำโพธิ์ปรากฏว่าเท่าพระชนมพรรษา ท่อนหนึ่งยาว ๘ ศอกทาดินสอพองกรอกเบี้ยผ้าขาวหุ้ม ไปค้ำพระศรีมหาโพธิ์ทีเดียว มีเครื่องบูชากระบะมุกบูชาพระ ๕ สำรับ ส่วนเครื่องบูชาจตุโลกบาลจัดลงพานส่งให้โหรบูชา เทียนเล็กสองหมื่นห้าพัน บูชาพระทราย ส่งให้ตำรวจบูชา ให้แผ่ดีบุกส่งไปถวายสมเด็จพระวันรัตลงยันต์ สัตว์ที่ปล่อย ให้กรมท่า และกรมสรรพากรในจัดซื้อ

การพิธีนี้ทำเมื่อจวนสิ้นพระชนม์มากแล้ว วันเดือน ๙ ขึ้น ๑๔ ค่ำ เป็นวันเลิกแห่พระกลับ ครั้น ณ วันอาทิตย์ เดือน ๙ แรมค่ำ ๑ เพลาเช้า ๒ โมง ๗ บาทนิพพาน เลยมีร่างหมายรับสั่งเชิญพระศพขึ้นปราสาทต่อไปด้วยในเล่มเดียวกัน ในหมายไม่ได้กล่าวถึงเรื่องพระโกศและสรงน้ำพระศพ จะอยู่เล่มอื่นหรือสั่งกันปากเปล่าประการใด มีแต่

---

* พระตำหนักตึกในที่นี้ ไม่ใช่ที่พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ซึ่งเป็นที่ตำหนักสมเด็จกรมพระศรีสุลาไลย ที่เรียกตำหนักตึกมาแต่รัชกาลที่ ๓ จนถึงเวลาทำพระที่นั่งจักรี จนสมเด็จกรมพระสุดารัตนราชประยูร เสด็จอยู่ตำหนักนั้นต่อมา ก็เรียกกันว่าเสด็จตำหนักตึก เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงสดับรับสั่งว่าหลงไปว่าเป็นตำหนักตึกที่เคยเสด็จอยู่ ตำหนักตึกที่รับสั่งถึงนี้ คือตำหนักตึกในหมายรับสั่งฉบับนี้ อยู่ที่ตำหนักสมเด็จพระสุดารัตนประทับในรัชกาลปัจจุบันนี้ ตำหนักตึกกลายเป็นแปลว่า ตำหนักเจ้านายที่เป็นใหญ่ในพระราชวัง

บาญชีเครื่องที่ตั้งพระศพ สังเกตดูว่าเป็นการใหญ่มีของหลวง พานพระภูษาโยง เครื่องทองน้อยตั้งหน้าพระศพสำรับหนึ่ง ขันเชิงรองแว่น ๒ แว่นกาไหล่ทอง ๒ ต้นไม้เงิน ๒ ต้นไม้ทอง ๒ ชุมสาย ๔ เครื่องสูงห้าชั้น ๑๕ มณฑปเพลิง ๔

ส่วนเครื่องในกรม เครื่องนมัสการทองคำเชิงเทียนหงส์ พระล่วม* ประดับเพชร เครื่องใน ๑๒ สิ่ง บ้วนพระโอษฐ์ทองคำ เครื่องสรงพระพักตร์เครื่องใน ๔ สิ่ง ขันลงยาพานทองคำรองพานเงินรองผ้าเช็ดพระพักตร์ ถาดเงินตะทองรองน้ำสรงพระพักตร์ พานทองรองเครื่องพระสำอางสำรับหนึ่ง มีเครื่องใน ๑๒ สิ่ง หีบพระฉายทองคำหนึ่ง พระฉายหนึ่ง เครื่องทองคำ ขันน้ำเสวยรองพานจอกลอย บ้วนพระโอษฐ์ถมปากแตร พานทองเครื่องชำระพระหัตถ์ พานทองคำรองพระภูษา ๒ พัชนีหักทองขวางหนึ่ง พระแส้ด้ามทองคำหนึ่ง หม้อน้ำถมถาดรองหนึ่ง เครื่องบูชาพระศพในกรม ๓

หมายฉบับหนึ่ง ว่าด้วยสวดพระอภิธรรม ตั้งแต่วันแรมค่ำ ๑ จนถึงแรม ๕ ค่ำ สวดพระอภิธรรม ๒ เตียง พระสงฆ์ ๓๒ รูป เป็นส่วนในกรม ตั้งแต่วันแรม ๖ ค่ำไป จึงเป็นส่วนหลวง จนถึงกำหนดพระราชทานเพลิง

---

* พระล่วมองค์นี้ว่าเป็นหัวแหวนเครื่องประดับต่าง ๆ ของเจ้าจอมมารดาวันทา ในกรมพระราชวังที่ ๑ ซึ่งเป็นชู้กับนายทองอินกลาโหม เป็นโทษจะต้องประหารชีวิต สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงศรีสุนทรเทพ ทูลขอพระราชทานชีวิตไว้ ทรงพระกรุณาโปรดยกโทษประหารชีวิต จึงนำหัวแหวนทั้งปวงนี้มาถวายทรงทำพระล่วมองค์นี้ขึ้น ยังอยู่ในตู้หอพระธาตุมนเทียร ในพระบรมมหาราชวัง จนบัดนี้

อีกฉบับหนึ่ง พระราชทานเพลิงพระบุพโพ กำหนดวันศุกร์ เดือน ๑๐ แรม ๑๒ ค่ำ การพระราชทานเพลิงพระบุพโพก็ตามเคย ไม่แปลกประหลาดอันใด

ในพงศาวดาร พยายามที่จะกล่าวถึงเรื่องพระโกศอย่างหลง ๆ ว่าให้รื้อทองที่หุ้มพระโกศ ๆ อะไรก็ไม่รู้ มาเติมทองขึ้นอีก ทำเป็นพระโกศทองคำกุดั่นแปดเหลี่ยม ยอดทรงมงกุฎขึ้นไว้องค์หนึ่งสำหรับพระองค์ดังนี้ ความที่ถูกต้องนั้นคือรับสั่งให้รื้อทองที่หุ้ม พระโกศกุดั่น ทรงพระศพสมเด็จพระพี่นางทั้ง ๒ พระองค์นั้น มารวมกันทำพระโกศทองใหญ่ ไม่ใช่มาทำโกศกุดั่น ผู้เขียนพงศาวดารหมายว่ากุดั่น แปลว่าลวดลาย ลวดลายอย่างเช่นพระโกศทองใหญ่นั้นควรจะเรียกว่ากุดั่น แต่ภาษาในราชการ เขาเรียกพระโกศสมเด็จพระพี่นางนั้นว่ากุดั่นน้อย กุดั่นใหญ่ พระโกศแปดเหลี่ยมยอดทรงมงกุฎ เขาเรียกว่าพระโกศทองใหญ่ พระโกศทองใหญ่นี้ทำแล้วเสร็จในปีมะโรงนั้นทั้งพระลองเงินด้วย รับสั่งให้เชิญเข้ามาตั้งถวายทอดพระเนตรในพระที่นั่งไพศาลทักษิณซึ่งเสด็จประทับอยู่ คุณเสือพระสนมเอกทูลห้ามปรามว่า ทรงอะไรเช่นนั้นน่ากลัวเป็นลาง เห็นพระโกศเข้าก็ร้องไห้ล่วงหน้าเสียก่อน รับสั่งว่ากูไม่ถือ ไม่เอามาตั้งดูทำไมกูจะได้เห็น ตั้งถวายทอดพระเนตรอยู่เป็นหลายวัน ครั้นทูลกระหม่อมใหญ่สิ้นพระชนม์ลง ทรงพระโทมนัสมาก จึงรับสั่งว่าให้เอาพระโกศทองใหญ่ไปประกอบถวายทอดพระเนตร ยกไว้เสียแต่พระลองเงิน ด้วยเหตุที่พระราชทานครั้งนั้นเป็นตัวอย่างต่อมา

เจ้านายใหญ่ ๆ ที่สำคัญจึงได้พระราชทาน ตั้งแต่กรมหลวงศรีสุนทรเทพเป็นต้นติดต่อกันมา เรื่องราวที่ถูกต้องนั้นดังนี้

๒๑๓. พระโองการตรัสสั่งกรมหมื่นว่าสิ้นลูกคนนี้แล้ว พระเนตรมืดสี่ด้าน พระกรรณตึงสี่ด้าน อากรขนอนตลาดเจ้าดูชำระเถิดอย่าทูลเลย

๒๑๓. ซึ่งเรียกกรมหมื่นเปล่านั้น คือ กรมหมื่นนรินทรพิทักษ์ เพราะเป็นพระสามีของท่าน ๆ จึงเรียกกรมหมื่นเปล่า แต่ก่อนตลาดนี้เห็นจะมีส่วนได้ขึ้นในกรมหลวงศรีสุนทรเทพ

๒๑๔. ถวายพระเพลิงที่พระเมรุทอง

๒๑๔. พระเมรุทองนี้ แปลว่าไม่ใช่เมรุผ้าขาว เมรุแผงทำกลางเมือง

๒๑๕. ณ เดือน ๔ ฉลองวัดพระศรีรัตนศาสดาราม มีพระราชโองการรับสั่งให้สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ พระเจ้าหลานเธอข้างหน้าข้างใน ข้าราชการเจ้าพระยาและพระยาผู้ใหญ่ผู้น้อย รับเงินทำสำรับละ —|๑— เลี้ยงพระวัดพระศรีรัตนศาสดารามวันละ ๕๐๐ ทรงประเคนครบตติยวาร แล้วถวายไตรบาตรใส่น้ำผึ้งเต็มบาตร ๕๐๐ ครบเครื่องไทยทาน ต้นกัลปพฤกษ์ ๘ ต้น ทรงโปรยดอกไม้เงินทองเป็นทาน ครบการฉลองทั้งปฏิสังขรณ์บุรณเสร็จ มีละครผู้หญิง ๓ วัน กรมมหรสพพร้อมเครื่องสมโภชเสร็จ ฉลองพระศรีรัตนศาสดาราม

๒๑๕. จดหมายของกรมหลวงนรินทรเทวี ท่านก็เขียนดีอยู่แต่ตอนท้ายว่าฉลองพระศรีรัตนศาสดารามซ้ำอยู่นั้น ถ้ายกรามเสียใช้แต่พระศรีรัตนศาสดาก็จะดี

การฉลองวัดครั้งนี้ ร่างหมายมีที่จะตรวจเอาความแน่นอนได้ มีจดหมายบันทึกลงไว้ข้างเบื้องต้นว่า " ณ วันศุกร์ เดือน ๖ ขึ้น ๑๕ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๗ ๑ ปีมะเส็ง เอกศก เพลาเช้า ๒ โมงเศษ เสด็จออกขุนนาง ณ พระที่นั่งบุษบกมาลา มหาจักรพรรดิพิมาน มีพระราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาทดำรัสเหนือเกล้า ฯ สั่งเจ้าพระยาศรีธรรมาธิราช พระยามหาอำมาตย์ ว่าทรงสร้างพระอารามวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เป็นที่พระเชตุพน(๑) พระพุทธรูปพระแก้วมรกต พระเจดีย์บรรจุพระบรมธาตุ พระธรรมเจ้า เสร็จบริบูรณ์แล้ว จะฉลองเพื่อจะให้เป็นหิตาชณะประโยชน์ในพระพุทธศาสนา ให้ถาวรถ้วน ๕๐๐๐ พระวษา ให้จัดแจงเจ้าพนักงานการทั้งปวงให้พร้อมจงทุกพนักงาน ข้าพระพุทธเจ้า เจ้าพระยาศรีธรรมาธิราช พระยามหาอำมาตย์ รับพระราชโองการใส่เกล้า ฯ จัดแจงเจ้าพนักงาน ในข้อรับสั่งฉะนี้"

ต่อนี้ไปขึ้นร่างหมาย มีรอยตกแทรกวงกา จะได้คัดตัดที่วงกาออกเสีย เอาแต่ที่เนื้อความคงไว้ เริ่มต้นหมายว่า "ณ วันศุกร์ เดือน ๖ ขึ้น ๑๕ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๗๑ ด้วยพระยามหาอำมาตย์รับสั่งใส่เกล้า ฯ

---

(๑) พระเชตุพนคำนี้ เวลานั้นเห็นจะหมายความว่า เป็นที่อยู่ของพระพุทธเจ้า เช่นพระราชมนเทียร พระราชวัง เพราะฉะนั้นข้อความซึ่งกรมหลวงนรินทรเทวีทรงไว้ในเรื่องวัดพระเชตุพน ว่าชื่อวัดนารายณ์ชุมพลมาจนทุกวันนี้ เห็นจะไม่ผิด ถ้าจะเอามาใช้เทียบอย่างเรื่องวัดพระแก้วนี้ ว่าได้ทรงสร้างพระอารามวัดนารายณ์ชุมพลเป็นพระเชตุพน ถวายพระพุทธรูปก็เห็นจะพอไปได้

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ สั่งว่า ทรงพระราชศรัทธาทรงสร้างพระอาราม วัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระสงฆ์จะได้ตั้งสวดพระพุทธมนต์ ณ วันเดือน ๖ แรม ๗ ค่ำ ๘ ค่ำ ๙ ค่ำ ปีมะเส็งเอกศก เพลาบ่ายพระสงฆ์วันละ ๒๐๐๐ รูป ทั้ง ๓ วัน จะได้แบ่งพระสงฆ์รับพระราชทานฉัน วันเสาร์ เดือน ๖ แรม ๘ ค่ำ เพลาเช้าในจำนวนสองพัน๖๖๗รูป เพลาเพลพระสงฆ์ทำดอกไม้๑๐๐รูป รวม๗๖๗รูป” วันแรม ๙ ค่ำ จำนวนเท่ากัน แรม ๑๐ ค่ำลดรายสองพันลงไปรูปหนึ่ง ถวายกระจาดเช้าเพล ๓ วันเสร็จแล้ว และในวันแรม ๘ ค่ำ ๙ ค่ำ ๑๐ ค่ำ มีพระธรรมเทศนาในพระอุโบสถบอกอานิสงส์วันละกัณฑ์ ครั้นเวลาบ่าย ณ วันเดือน ๖ แรม ๑๐ ค่ำ จะได้ตั้งบายศรี { แก้ว / ทอง / เงิน / ตอง } ในพระอุโบสถ เป็นบายศรีดอกไม้ เวียนพระเทียนวันหนึ่ง ณ วันแรม ๑๑ ค่ำ ๑๒ ค่ำ ตั้งบายศรีบูชาไว้ หาได้เวียนพระเทียนไม่ มีหนังมีดอกไม้เพลิง ณ วันศุกร์ เดือน ๖ แรม ๗ ค่ำ ไปเป็นคำรบ ๗ คืน จะได้มีการเครื่องเล่นสมโภช เพลากลางวันพร้อมกัน ณ วันอังคาร เดือน ๖ แรม ๑๑ ค่ำ เพลาเช้าไปจนถึง ณ วันเดือน ๗ ขึ้น ๒ ค่ำ เป็นคำรบ ๗ วัน แต่โรงฉ้อทานนั้นให้เลี้ยง พระสงฆ์ เถร เณร ชี พราหมณ์ ฯ ข้าทูลละออง ฯ อาณาประชาราษฎรชายหญิง แต่ ณ วันเสาร์ เดือน ๖ แรม ๘ ค่ำ เพลาเช้าไปทุกวัน จนถึง ณ เดือน ๗ ขึ้น ๒ ค่ำ เพลาเย็นจึงเลิกโรงฉ้อทาน และสำหรับปฏิบัติพระสงฆ์ในจำนวนสองพันเป็นสำรับกระทง

ข้างหน้าพันหนึ่ง ข้างในพันหนึ่ง สำรับพระสงฆ์ทำดอกไม้ฉันในพระอุโบสถ สำรับข้างในวันละ ๓๐ ที่พระระเบียงนายโรงฉ้อทาน ยกมาถวายวันละ ๗๐ รูป รวม ๓ วัน ๓๐๐ รูป จึงเกณฑ์แผ่พระราชกุศลพระราชทานให้ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้าต่างกรม พระองค์เจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าหลานเธอ มีกรมหากรมมิได้ ข้าทูลละอองฯ ผู้ใหญ่ผู้น้อย ฝ่ายทหารพลเรือน ทำสำรับคาวหวานและโรงฉ้อทาน

ในพระอุโบสถ ๓๐ รูป ข้างในปฏิบัติคาว ๓๐ หวาน ๓๐ สำรับ หอพระมนเทียรธรรม ๕๐ กรมพระราชวัง[๑] ปฏิบัติคาว ๕๐ กระทง หวาน ๕๐ กระทง

พระระเบียงด้านตะวันตก แต่ประตูใต้ถึงประตูกลาง พระสงฆ์ ๔๕ รูป ข้างในแต่ประตูกลางถึงประตูเหนือพระสงฆ์ ๕๐ รูป ข้างในรวมพระสงฆ์ ๙๕ รูป แต่ประตูเหนือถึงมุม

กรมหมื่นนราเทเวศร์
กรมหมื่นนเรศรโยธี
กรมหมื่นเสนีบริรักษ์[๒]
กรมหมื่นเสนีเทพ[๓]
กรมหมื่นนเรนทรพิทักษ์
องค์ละ ๑๐ รูป

---

(๑) กรมพระราชวังองค์นี้ คือพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

(๒) กรมหมื่น ๓ องค์แรก ในกรมพระราชวังหลัง

(๓) กรมหมื่นเสนีเทพ ในกรมพระราชวังบวรมหาสุรสีหนาท

พระยาอุไทยธรรม์[๑] ๒ รูป

พระไชยสุรินทร์[๒] ๓ รูป รวมพระสงฆ์ ๑๕๐ รูป

พระระเบียงด้านเหนือ แต่มุมตะวันตกถึงมุมตะวันออก

ที่ ๑ กรมหลวงเสนานุรักษ์[๓]

ที่ ๒ กรมหลวงพิทักษมนตรี

องค์ละ ๒๐ รูป

ที่ ๓ กรมขุนกระษัตรานุชิต

ที่ ๔ กรมขุนอิศรานุรักษ์

องค์ละ ๑๕ รูป

ที่ ๕ กรมหมื่นเทพพลภักดิ์

ที่ ๖ กรมหมื่นศักดิ์พลเสพย์

องค์ละ ๑๐ รูป

ที่ ๗ พระองค์เจ้าคันธรศ[๔]

ที่ ๘ พระองค์เจ้าทับทิม[๕]

ที่ ๙ พระองค์เจ้าทับ[๖]

ที่ ๑๐ พระองค์เจ้าสุริยา[๗]

---

(๑) พระยาอุไทยธรรม์ชื่อกลาง เป็นชาวบางช้าง

(๒) เป็นน้องกรมหมื่นนรินทรพิทักษ์ และเจ้าพระยาพลเทพบีน

(๓) เวลานั้นรับพระบัณฑูรน้อย

(๔) ภายหลังเป็นกรมหมื่นศรีสุเรนทร

(๕) ภายหลังเป็นกรมหมื่นอินทรพิพิธ

(๖) ภายหลังเป็นกรมหมื่นจิตรภักดี

(๗) ภายหลังเป็นกรมพระรามอิศเรศ

ที่ ๑๑ พระองค์เจ้าดารากร[๑]

ที่ ๑๒ พระองค์เจ้ามั่ง[๒]

องค์ละ ๔ รูป

ที่ ๑๓ พระมหาอำมาตย์

เจ้าพระยาอภัยภูเบศร[๓]

คนละ ๒ รูป

พระยาจ่าแสนบดี

พระยาราชนิกุล

หลวงพิศลูเทพ

คนละรูป รวม ๗ รูป

ที่ ๑๔ พระราชสงคราม ๒ รูป

หลวงวิสูตรโยธามาตย์

หลวงราชโยธาเทพ

หมื่นนรินทรเสนี

คนละรูป รวม ๕ รูป

ที่ ๑๕ พระยาสีหราชเดโช

พระยาท้ายน้ำ

พระยาพิไชยโนฤทธิ

พระยาพิไชยสงคราม

---

(๑) ภายหลังเป็นกรมหมื่นศรีสุเทพ

(๒) ภายหลังเป็นกรมสมเด็จพระเดชาดิศร

(๓) เจ้าพระยาอภัยภูเบศร แบน

พระยาราชสุภาวดี
คนละ ๒ รูป
หลวงศรสำแดง รูป ๑
รวมพระสงฆ์ ๑๑ รูป
ที่ ๑๖ พระพิเดชสงคราม
พระรามพิไชย
คนละรูป รวม ๒ รูป
ที่ ๑๗ พระยายมราช[๑] ๓ รูป
พระยาราชมนตรี
พระยาศรีสุริวงศ์
คนละ ๒ รูป
จมื่นไวยวรนารถ
จมื่นเสมอใจราช
จมื่นสรรเพธภักดี
จมื่นศรีสรรักษ์
คนละรูป รวมพระสงฆ์ ๑๑ รูป
ที่ ๑๘ พระยาสุรเสนา ๒ รูป
แต่มุมเหนือถึงประตู
หม่อมขุนเณร[๒]

---

(๑) พระยายมราชคนนี้ชื่อบุญมา บุตรพระยาจ่าแสนยากรกรุงเก่า เป็นพี่เจ้าพระยามหาเสนาบุนนาค

(๒) ที่ในพงศาวดารเรียกว่าเจ้าขุนเณร เป็นกองโจรมีฝีมือเข้มแข็งเมื่อครั้งทัพลาดหญ้า

พระยามหาโยธา[๑]

พระยามหาเทพ

พระอินเทพ

พระพิเรนเทพ

หลวงราชรินทร์

หลวงอินทรเดชะ

หลวงพรหมบริรักษ์

หลวงสุริยภักดี

คนละ ๒ รูป

หมื่นราชามาตย์

หมื่นไชยภรณ์

หมื่นไชยภูษา

หมื่นทิพรักษา

หมื่นราชาบาล

หมื่นสมุหพิมาน

หมื่นประธานมณเฑียร

หมื่นราชามาตย์นอกราชการ

หลวงหฤไทย

หลวงอภัยสุรินทร์

เลี้ยงพระสงฆ์คนละรูป

---

(๑) คือพระยาเจ่ง

พระยาศรีเสาวพาห ๒ รูป
หลวงปราบพลแสน
หลวงสุนทรสินธพ
หลวงศรีอัศวเดช
หลวงอภัยเสนา
หลวงสุเรนทรวิชิต
หลวงคชสิทธิเป็นพระยาวังเมือง
หลวงพิชวกรรม์
พระครูประโรหิต
พระเกษม
พระไกรสี
หลวงราชเสนา
พระประชาชีพ
หลวงพิพิธสาลี
หลวงเสนานนท์
หลวงพลอาไศรย
คนละ ๒ รูป รวมพระสงฆ์ ๔๕ รูป
แต่ประตูเหนือไปประตูกลาง
พระยาราชประสิทธิ์
พระยาอภัยสรเพลิง
พระยาราไชย

พระยาพิพัฒโกษา
พระยาธิเบศร์โกษา
พระรองเมือง
พระยาศรีพิพัฒน์
พระอภัยรณฤทธิ์
พระยาสมบัติบาล
คนละ ๒ รูป
หลวงสุนทรสมบัติ
หลวงเทพโยธา
พระสุรสงคราม
พระยาราชทูต
พระรัตนโกษา
พระราชอากร
พระพิไชยสวรรค์
หลวงสุนทรโกษา
หลวงรักษาสมบัติ
หลวงสวัสดิโกษา
หลวงอินทรสมบัติ
หลวงมงคลรัตน
นายบุญมีราชนิกุล
คนละรูป รวมพระสงฆ์ ๓๑ รูป

ข้างในปฏิบัติพระระเบียงด้านตะวันออก แต่เหนือประตูกลางถึงมุมใต้ ๑๐๙ รูป ทิศใต้แต่มุมตะวันออกถึงเสมากลาง ๑๐๐ รวมพระสงฆ์ ๒๐๙ รูป

ให้ผู้ต้องเกณฑ์ทำสำรับปฏิบัติคาวหวาน ไปดูอย่างกระจาดคาวหวานรองกระทง ณ ทิมดาบชาววัง แล้วให้เย็บกระทงน้อยใส่ของคาว

ของคาว	ไส้กรอก	๑
	ไข่เป็ด ๕ ใบ	๑
	ไก่พะแนง	๑
	หมูผัดกุ้ง	๑
	มะเขือชุบไข่	๑
	ไข่เจียว	๑
	ลูกชิ้น	๒
	กุ้งต้ม	๑
	หน่อไม้	๑
	น้ำพริก	๑
	ปลาแห้งผัด	๑
	แตงโม	๑
	ข้าวสาร ๒ ทะนานหุงใส่ก้นกระทงใหญ่	๑
ของหวาน	ขนมฝอย	๑
	ข้าวเหนียวแก้ว	๑

ขนมผิง	๑
ขนมไส้ไก่	๑
กล้วยฉาบ	๑
หน้าเตียง	๑
หรุ่ม	๑
สังขยา	๑
ฝอยทอง	๑
ขนมตะไล	๑

รวม ๑๐ สิ่ง

แล้วให้เอากระโถนขันน้ำไปตั้งทั้งเพลาเช้าเพลาบ่าย เภสัชอังคาสถวายทั้ง ๒ เพลา แต่น้ำชุบาลถวายเพลาบ่ายด้วย ให้ครบพระสงฆ์ซึ่งได้ปฏิบัติทั้ง ๓ วัน ให้ไปรับเงินที่กรมวัง มาทำสำรับถวายรูปละ ๑ บาท แล้วให้เอาชามไปรับเอาแกงร้อน ข้าวอย่างเทศ น้ำยาขนมจีน ต่อท่านข้างใน ไปถวายพระสงฆ์ซึ่งได้ปฏิบัติ เป็นชามรูป ๑ วันละ ๓ ใบ แล้วให้เอาน้ำชาไปถวายพระสงฆ์ซึ่งได้ปฏิบัติด้วย

แกงร้อนเจ้าคุณข้างใน[๑] ทำเกณฑ์ยกไปปฏิบัติ หลวงราชมนูหลวงพิเดช ขุนหมื่นในกรม รับเลขพันพุฒ ๑๐๐ คน

ข้าวอย่างเทศ เจ้าของหุงข้าว

พระยาจุฬา[๒]

(๑) เจ้าจอมแว่น เรียกกันว่าคุณเสือ แต่ยกย่องเป็นใหญ่ จึงเรียกเจ้าคุณข้างใน

(๒) ชื่อแก้ว เป็นทวดพระยาจุฬาเดี๋ยวนี้

หลวงศรีเนาวรัตน

หลวงศรียศ

หลวงนนทเกษ

ขุนราชเสรษฐี

ขุนศรีวรข่าน

ขุนสนิทวาที

หมื่นสนิทวาที

หมื่นเสน่ห์วาที

หมื่นศรีทรงภาษา

หมื่นสำเร็จวาที

หมื่นพินิตภาษา

ขุนเมาะตมิข่าน

ขุนวิวานิข่าน

ขุนไหวัตข่าน

วังหน้าสมทบ

ขุนกัลยา

ขุนสุนทร

ขุนอนุชิต

รวม ๑๘ คน

ท้าวทองกีบม้าเป็นผู้แต่ง ใส่ชามใส่พานรอง ผู้ยกไปปฏิบัติ

หลวงอัครเนศร

หลวงศรสำแดง

ขุนหมื่นในแสงบื่น รับเลขต่อพันพุฒ ๑๐๐ คน

น้ำยาเจ้าคุณข้างในทำ เจ้าตลาดเบิกข้าวทำขนมจีนวันละเกวียน กระจาดซึ่งใส่ขนมจีน พันพุฒ พันเทพราชเกณฑ์

ของนอกจากรายเกณฑ์ ๓ สิ่งนี้ ดูเบื่นไม่ได้เลี้ยงทั่วไปทุกอย่าง แกงร้อนและข้าวอย่างเทศ เลี้ยงในรายสองพัน แต่สามร้อยสามสิบ คือส่วนข้างในกับพระทำดอกไม้ร้อยหนึ่งรวมเบื่นสี่ร้อยสามสิบรูป แต่น้ำยานั้นเลี้ยงในรายสองพันหกร้อยหาสิบเจ็ดเต็มจำนวน เห็นจะเบื่นใครทำสู้ไม่ได้ หน้าที่ยกน้ำยาข้าวอย่างเทศ ที่ได้คนจ่ายกองละร้อย ที่สำหรับพระข้างใน ถ้าเบื่นส่วนข้าราชการข้างหน้า ให้ผู้ปฏิบัติเอาชามไปรับมาถวายพระสงฆ์

กองเลี้ยงน้ำชา เจ้าของ
พระยาอภัยพิพิธ
หลวงท่องสื่อ
หลวงแก้วอายัต
หลวงเสนี
หลวงสุนทร
ขุนท่องสื่อ
ขุนท่องสมุท
ขุนเทพภักดี

ผู้ยกไปปฏิบัติ มหาดเล็กจ่าหุ้มแพรเบื่นนายกอง มหาดเล็กเลวยก เลี้ยงรายสองพันแต่สามร้อยสามสิบสี่ ทำดอกไม้ร้อยรูปเท่านั้น

สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพวดี กรมฝ่ายในทำกระจาดถวายพระสงฆ์ในสองพัน ทำดอกไม้วันละร้อย พระสัสดี

ปลูกโรงกระจาดขื่อกว้าง ๑๐ ศอก ยาว ๙ ห้อง ยกพื้นมีพาไลรอบโรง ๑ เกณฑ์หลวงราชฤทธานนต์ หลวงนนทเสน ขุนหมื่น รับเลขตัวพันพุฒ พันเทพราช ๑๐๐ คน ยกกระจาดไปถวายพระที่มาฉันทุกวัน

น้ำชุบาลถวายพระสงฆ์เพลาบ่าย นอกจากข้าราชการปฏิบัติมี นายวิเสทฉ้อทานต้นจัดโถพานรองพร้อม หัวป่าพ่อครัวต้นด้วย

เกณฑ์ พระยาจันทราทิตย์[๑]
พระอินทราทิตย์
หลวงราชฤทธานนต์
หลวงนนทเสน
หลวงทิพรักษา
หลวงมหามณเฑียร
ขุนกำแพงบุรี
ขุนศรีวังราช
ขุนวิจารณ์
ใช้เลขจำนวนยกสำรับ

เกณฑ์เบิ่นสารวัตรพระระเบียงด้านตะวันออก แต่มุมเหนือถึงมุมใต้

หลวงวิสูตรอัศดร
หมื่นชำนิภูบาล
หมื่นชำนาญภูเบศร

---

(๑) เบิ่นทวดกรมหลวงดำรงราชานุภาพ

ตะวันตกแต่ประตูใต้ถึงมุมเหนือ

จมื่นราชนาคา

จมื่นราชสมบัติ

เหนือแต่มุมตะวันตกถึงมุมตะวันออก

หลวงศรีเสาวราช

หลวงศรีโยวภาช

หลวงวาสุเทพ

ใต้มุมตะวันออกถึงเสมากลาง

หลวงราชพิมาน

พันเงิน

พันทอง

สารวัตรเหล่านี้สำหรับตรวจ ใครขาดให้เอาความบอกผู้รับสั่ง ที่จะไม่ไว้ใจกันด้วยเรื่องน้ำใจหรืออย่างไร จึงเผดียงพระสงฆ์ให้เอากาน้ำมาด้วยทุกองค์

โรงฉ้อทาน สัสดีปลูกตามเจ้าของให้อย่าง

โรงหน้าวัดมหาธาตุ

เจ้าครอกใหญ่วังหลัง(๑)

โรงท่าพระ

กรมหมื่นนรินทรพิทักษ์

โรงรองงาน เจ้าพระยาศรีธรรมาธิราช

---

(๑) เจ้าครอกทองอยู่ เป็นชายากรมพระราชวังหลัง

โรงสีตะพานช้าง(๑) เจ้าพระยามหาเสนา(๒)

โรงตะพานตรงหน้าวัง(๓) เจ้าพระยาธรรมา(๔)

โรงหอกลอง พระยาโกษาธิบดี(๕)

จำนวนคนยกสำรับ ๙๘๘ คน

โรงทำน้ำยาเจ้าคุณข้างใน ปลูกที่ริมกำแพงออกประตูสวัสดิโสภา ขื่อ ๑๐ ศอก ยาว ๗ ห้อง มีพาไลยกพื้นหน้าหลังกั้นฝาตีรั้วล้อมรอบ

กั้นฝาศาลาออกประตูสวัสดิโสภา เป็นโรงแกงร้อน ๒ ศาลา กั้นฝาศาลาออกประตูเทวาพิทักษ์ เป็นโรงหุงข้าวอย่างเทศ โรงต้มน้ำชาทั้ง ๒ ศาลา ตีรั้วรอบทั้ง ๔ ศาลา

เครื่องนมัสการในพระอุโบสถตั้งทองใหญ่ พระมณฑปตั้งทองน้อย และได้ความว่าสุหร่ายสำหรับสรงพระ มีใช้แล้วในเวลานั้นจะเป็นสุหร่ายอื่นนอกจากที่ต้องเข้าไปด้วยสูบ (คือ) คู่ที่ใช้อยู่ทุกวันนี้เป็นไม่ได้ เพราะเหตุที่มีข้อความดังนี้

---

(๑) โรงสีตะพานช้างนี้ คืออยู่หลังยุทธนาธิการ

(๒) เจ้าพระยามหาเสนาคนนี้ ชื่อบุนนาค บุตรพระยาจ่าแสนยากรครั้งกรุงเก่า สามีเจ้าคุณนวล เป็นข้าหลวงเดิมต้นตระกูลฟากข้างโน้น

(๓) ตะพานตรงนี้ที่เดี๋ยวนี้เรียกว่าตะพานเชี่ยว เรียกติดมาแต่ตะพานเก่าอันมีรูปเชี่ยวเหมือนขนมเปียกปูน แต่ในรัชกาลที่ ๑ เรียกตะพานตรง เพราะมีฝาลูกกรงกันทั้ง ๒ ข้าง

(๔) เจ้าพระยาธรรมาคนนี้ชื่อสด เดิมเป็นพระยามณเฑียรบาล ข้าหลวงเดิมกรมพระราชวังพระองค์ที่ ๑

(๕) พระยาโกษาคนนี้ คือเจ้าพระยารัตนาธิเบศร กุน เดิมเป็นพระราชประสิทธิ์ครั้งกรุงธนบุรี เป็นพระยาศรีพิพัฒน์แล้วจึงเป็นพระยาพระคลัง

"ให้ส่งน้ำดอกไม้เทศให้ช่างสุหร่ายอัดสุหร่าย เตรียมทูลเกล้าฯ ถวายสำหรับทรงสรงน้ำพระพุทธรูป"

ในหมายนี้ ไม่ได้ว่าถึงการมหรสพ สั่งรวมเป็นการตามเคย พึ่งจะฉลองวัดพระเชตุพนแล้วใหม่ ๆ มีข้อความที่สั่งเฉพาะแต่พิณพาทย์ ๔ วง อยู่ ๔ มุมพระระเบียง และให้แต่งโรงละครข้างใน และโรงละครผู้ชาย ละครข้างในคงจะเล่นโรงหลังวัด ซึ่งเป็นโรงช่อฟ้าใบระกาประจำอยู่ข้างประตูเข้าวัดพระแก้ว เพราะเหตุฉะนั้นจึงมีในหมายแต่ให้ปลูกโรงที่ละครแต่งตัว ทิ้งทานปรากฏว่าวันละ๖ต้นเท่านั้น

มีเลี้ยงเจ้าเมืองลาว เมืองพุทไธมาศ เมืองบัดบอง แขกเมืองญวน หัวเมืองทั้งปวง เลี้ยงที่ศาลาศาลหลวง และศาลาสารบัญชี ในเวลานั้น พระอุไทยราชาเจ้ากรุงกัมพูชา มีชื่ออยู่ในพวกแขกเมืองด้วย ไพร่เลี้ยงที่ประตูเทวาพิทักษ์ เจ้าคุณข้างในทำเป็นสำรับโต๊ะเงินคาว ๒๐ หวาน ๒๐ โต๊ะทองขาวเท้าปรุคาว ๑๐ หวาน ๑๐ ขันน้ำนั้นใช้ขันทองพานถมรอง ๓ สำรับ ขันถมพานเงินรอง ๕ สำรับ ขันทองขาวพานรอง ๑๐ สำรับ

ขุนทินตั้งพานหมากเครื่องทองคำ ๔ สำรับ เครื่องนาก ๔ สำรับ เครื่องเงิน ๔ สำรับ นักสวดเลวพานกลึงไปแจก

๒๑๖. พระโองการรับสั่งให้สร้างวัดขึ้นกลางพระนคร ให้สูงเท่าวัดพะนังเชิง ให้พระพิเรนณเทพขึ้นไปรับพระใหญ่ ณ เมืองโศกโขทัย ชลอเลื่อนลงมากรุง ประทับท่าสมโภช ๗ วัน

๒๑๖. วัดสุทัศน์นี้ กำหนดว่าเป็นกึ่งกลางพระนคร จึงตั้งเทวสถานมีเสาชิงช้าลง ณ ที่นั้น ตามประเพณีพระนครโบราณ ข้อซึ่งว่าพระราชประสงค์จะทำให้สูงเท่าวัดพะนัญเชิงนั้น ก็ชอบกล เพราะถมพื้นสูงขึ้นไปมาก ในพระนครซึ่งเป็นที่ลุ่ม

เรื่องสร้างวัดสุทัศน์นี้ ค้นหมายได้ในกระทรวงวัง ตั้งแต่ขุดรากไปจนก่อฤกษ์ และการสมโภชพระพุทธรูปใหญ่ ซึ่งเชิญลงมาแต่เมืองสุโขทัย ได้ความว่า พระราชดำริเดิมได้พระราชทานนามวัดว่า "มหาสุทธาวาศ" ภายหลังจึงได้เปลี่ยนเป็นสุทัศน์ ใจความที่ได้จากในหมายนั้นดังนี้

ฉบับหนึ่ง ด้วยพระยาอภัยรณฤทธิรับสั่งใส่เกล้าฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมสั่งว่า พระฤกษ์จะได้ขุดรากพระอุโบสถ วัดทำใหม่ ณ เสาชิงช้า พระราชาคณะ ๒๐ รูปจะได้สวดพระพุทธมนต์ ณ วันอาทิตย์ เดือน ๓ ขึ้น ๔ ค่ำ ปีเถาะ นพศก (จุลศักราช ๑๑๖๙) เพลาบ่าย ครั้นสวดพระพุทธมนต์จบแล้ว พระสงฆ์ราชาคณะ ๕ รูป จะได้ประน้ำพระพุทธมนต์ คนผู้กระทำการเครื่องหัตถกรรมและที่ขุดทั้งปวง แล้วโหรจะได้บูชาเทวดา ๘ ทิศและพระภูมิเจ้าที่กรุงพาลี ตามประเพณีไสยศาสตร์นั้น ครั้นรุ่งขึ้น ณ วันจันทร์ เดือน ๓ ขึ้น ๕ ค่ำ เพลาย่ำฆ้องรุ่ง จะได้ตั้งบายศรีซ้ายขวาบูชาพระฤกษ์ ครั้นเถิงเพลาเช้าโมง ๓ บาท ได้พระมหาพิชัยฤกษ์ ให้ลงมือขุดรากพระอุโบสถให้พร้อมกัน ครั้งพระสงฆ์ถวายชัยมงคลแล้ว จะได้รับพระราชทานฉัน ให้นายด้านกองวัดปลูกโรงมีพาไล ประดับด้วย

ราชวัติฉัตรกระดาษผูกต้นกล้วยต้นอ้อย สำหรับพระสงฆ์สวดพระพุทธมนต์โรงหนึ่ง ให้ตำรวจเอาเตียงมีเสาโครงเพดานไปตั้งสำหรับรองพระพุทธรูปเตียงหนึ่ง เตียงรองเครื่องนมัสการเตียงหนึ่ง สังฆการีเชิญพระพุทธรูปห้ามสมุทร ไปตั้งเป็นประธานองค์หนึ่ง บาตรน้ำ ๕ มีเทียนติดปากบาตร ต่อนั้นไปก็สั่งตามเคย แปลกแต่ให้ตั้งราวรับสายสิญจน์รอบจังหวัดที่จะขุด และให้เกณฑ์คนส่งให้นายด้านที่จะขุดราก ๑,๒๐๐ คน อย่าให้ขาดได้ตามรับสั่ง อาหารเวลานั้นช่างถูกจริงๆ ข้าวสารจ่ายต่างหาก ส่วนราคากับข้าวสำรับคาวสำรับละสลึงเฟื้อง หวานสำรับละสลึง ให้มีขนมจีนน้ำยาด้วย

อีกฉบับหนึ่ง ด้วยพระยามหาอำมาตย์รับสั่งใส่เกล้า ฯ สั่งว่าหลวงโลกทีปโหรมีชื่อ กำหนดพระฤกษ์จะได้ก่อรากพระอุโบสถวัดมหาสุทธาวาศทูลเกล้า ฯ ถวาย ณ วันพุธ เดือน ๖ ขึ้น ๑๐ ค่ำ ปีมะโรง สัมฤทธิศก (จุลศักราช ๑๑๗๐) เพลาบ่าย ๒ โมง ๖ บาท พระราชาคณะ ๕๐ รูป จะได้สวดพระพุทธมนต์ ครั้นรุ่งขึ้น ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๖ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เพลารุ่งแล้ว ๒ โมง ๖ บาท พระฤกษ์จะได้ก่อรากพระอุโบสถ แล้วพระสงฆ์จะได้รับพระราชทานฉัน ให้นายด้านปลูกโรงสำหรับพระสงฆ์สวดโรงหนึ่ง มีราชวัติฉัตรธงประดับต้นกล้วยต้นอ้อย ศาลเทวดา ๔ ศาล ให้ปักไม้พาดราวรับด้ายสายสิญจน์ให้รอบพระอุโบสถ แล้วให้เอาธงจีนไปปักปลายเสาแบบให้ครบทุกเสา ให้แปดตำรวจปลูกพลับพลาข้างหน้าข้างใน ฉนวนที่สรงที่ลงพระบังคนให้พร้อม ตั้งเตียงพระพุทธรูปเชิญพระห้ามสมุทรไปตั้งเป็นประธาน

องค์หนึ่ง มีหม้อน้ำพระพุทธมนต์ ๕ ทราย ๕ ให้สนมรับเครื่องนมัสการทองน้อยต่อท่านข้างในไปตั้ง ให้สัสดีเกณฑ์ราชวัติฉัตรเบญจรงค์ปัก ๘ ทิศ เครื่องทองน้อยในที่นี้เห็นจะเป็นเครื่องทองทิศ เวลานั้นจะเรียกว่าทองน้อย เพราะมีข้อบังคับว่า ให้มีธูปเทียนพุ่มข้าวตอกดอกไม้สำหรับเครื่องให้พร้อม นอกนั้นก็เรื่องเลี้ยงพระตามเคย

อีกฉบับหนึ่ง ด้วยเจ้าพระยาศรีธรรมาธิราช รับสั่งใส่เกล้า ฯ ด้วยทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ สั่งว่า ทรงพระราชศรัทธาให้อาราธนาพระพุทธรูป ซึ่งอยู่ ณ เมืองสุโขทัยลงมากรุงเทพ ฯ แล้วทอดทุ่นอยู่กลางน้ำหน้าพระตำหนักแพ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้มีการมหรสพสมโภช เพลากลางวันกลางคืน ครั้นเถิง ณ วันอังคาร เดือน ๕ แรม ๙ ค่ำ (ไม่มีปีไม่มีศักราช เห็นจะเป็นปีมะโรงสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๗๐) เพลาเช้าพระสงฆ์ ๒๐ รูปรับพระราชทานฉันที่เรือบังลังก์ แล้วเถิงเพลาบ่าย ๒ โมง จะได้ตั้งบายศรีทอง เงิน ตอง ที่เรือหน้าพระพุทธรูป สมโภชเวียนพระเทียนนั้น ให้ข้าทูลละออง ฯ ผู้ใหญ่ผู้น้อยฝ่ายทหารพลเรือนมารับแว่นเวียนพระเทียนให้พร้อมจงทุกหมู่ทุกกรม อย่าให้ขาดได้ตามรับสั่ง

สั่งบายศรีแปลกอยู่ บายศรีเงินสำรับ ๑ ทองสำรับ ๑ ตอง ๒ สำรับ รวม ๔ สำรับ ให้มีพุ่มข้าวขันเชิงพานรองน้ำวักแว่น (สำหรับ) เวียนเทียน ติดเทียน เทียนยอดบายศรี แป้งหอม น้ำมันหอม

อนึ่ง พระพุทธรูปนั้น ไม่ใช่องค์เดียว เห็นจะ ๓ องค์ จึงสั่งเครื่องนมัสการให้สนมพลเรือนรับเครื่องทองน้อย สำหรับบูชาพระพุทธรูปองค์ใหญ่สำรับ ๑ เครื่องกระบะมุก สำหรับบูชาพระพุทธรูปองค์น้อย ๒ สำรับ

หมายฉบับที่ ๓ นี้ควรจะอยู่ที่ ๒ แต่เหตุไฉนเขาจึงจดไว้เป็นที่ ๓ ก็ไม่ทราบ ครั้นจะคัดขึ้นไปไว้ที่ ๒ เกรงจะผิด เหตุด้วยหมายฉบับหลังไม่มีปีและศักราช จึงได้ลงเรียงไว้ตามลำดับเดิม แต่ไม่เห็นมีท่าทางที่จะผิด ด้วยการที่หล่อแก้ซ่อมแปลงได้ทำที่วัดสุทัศน์ มีเดือนปรากฏว่าเป็นเดือนยี่ ปีมะโรง สัมฤทธิศก สมโภชพระเดือน ๕ จะเป็นเดือน ๕ ปีมะเส็งเอกศกไม่ได้ เพราะพระไม่ได้ไปถึงที่ดังนี้

๒๑๗. ณ วันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖ ยกทรงเลื่อนชักตามทางสถลมารค พระโองการตรัสให้แต่งเครื่องนมัสการพระ ทุกหน้าวังหน้าบ้านร้านตลาดตลอดจนถึงที่

๒๑๗. การชักเลื่อนพระตามทางบกนั้น แพพระพุทธรูปได้มาเทียบที่ท่าช้าง แต่ที่ท่าช้างประตูเมืองไม่ตรงถนน ถึงว่าจะตรงถนนพระก็ใหญ่กว่าประตูเข้าไม่ได้ จึงต้องรื้อกำแพง เมื่อแห่พระมาถึงแล้วจึงก่อกำแพงขึ้นใหม่ ด้วยเหตุนั้นในราชการจึงเรียกเป็นท่าพระมาจนทุกวันนี้

๒๑๘. ประชวรอยู่แล้ว แต่ทรงพระอุสาหะเพิ่มพระบารมี หวังที่หน่วงโพธิญาณจะโปรดสัตว์ทำนุกบำรุงพระศาสนา เสด็จพระดำเนินตามกระบวนแห่พระ หาทรงฉลองพระบาทไม่ จนถึงพลับพลาเสด็จขึ้นเซพลาด

๒๑๘. เสด็จพระราชดำเนินด้วยพระบาทตามกระบวนนี้ ดูเป็นลักษณะอย่างเดียวกันกับแบกตัวลำยอง เห็นจะเสด็จพระราชดำเนินได้จริง เพราะการชักพระเช่นนี้คงเดินไปช้า ๆ และไปติดไปขัดต้องหยุดเอะอะกันบ่อย ๆ เป็นเวลาได้ทรงพัก แต่คงจะทรงเหนื่อยมาก เพราะทรงพระประชวรอยู่แล้วจึงได้เซ

๒๑๙. เจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตรารับทรงพระองค์ไว้

๒๑๙. กรมขุนกระษัตราองค์นี้ คือเจ้าฟ้าเหม็น เดิมเป็นเจ้าฟ้าสุพันธุวงศ์ แล้วเปลี่ยนเป็นเจ้าฟ้าอภัยธิเบศร์ ได้รับกรมเป็นกรมขุนกระษัตรานุชิต

๒๒๐. พระศรีสากยมุนีมีลายจาฤกไว้ (ใน) แผ่นศิลา ตั้งศักราชว่าไปข้างหน้า ลุงจะให้สัตย์ต่อหลานผู้น้อยจะเป็นผู้ใหญ่ ๆ จะได้เป็นผู้น้อยจาฤกไว้แต่แรกสร้างยัง (มี) อยู่

๒๒๐. คำจารึกแผ่นศิลา ที่พระศรีสากยมุนี ซึ่งผู้แต่งนำมาลงไว้ในที่นี้ เห็นจะเป็นด้วยเห็นจริงในใจว่า กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพย์เป็นอา ถวายสัตย์ต่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นหลาน

๒๒๑. แล้วยกพระขึ้นที่เสด็จกลับ ออกพระโอษฐ์เป็นที่สุดเพียงได้ยกพระขึ้นถึงที่สันธุระเท่านั้นแล้ว

๒๒๑. ข้อซึ่งกรมหลวงนรินทรเทวีกล่าวถึงยกพระขึ้นที่ในข้อนี้ เมื่อตรวจสอบสวนหลายแห่งเข้า ได้ความว่าท่านไม่ได้หวังจะกล่าวว่า พอแห่พระไปถึงแล้วก็เชิญขึ้นตั้งที่ทีเดียว เป็นอันได้ความว่า การเชิญ

พระขึ้นตั้งที่นั้น คงจะเป็นในปีมะเส็ง เอกศก ต้นปีจวนสวรรคตอยู่แล้ว ถ้าจะลำดับการวัดสุทัศน์ และแห่พระศรีสากยมุนีทั้งน้ำทั้งบก เห็นจะเป็นดังนี้

เดือน ๓ ปีเถาะ นพศก จุลศักราช ๑๑๖๙ ขุดราก

เดือน ๕ ปีมะโรง สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๗๐ พระศรีสากยมุนีลงมาถึงสมโภช

เดือน ๖ แห่ทางบกขึ้นไปวัดสุทัศน์ ในเดือน ๖ นั้นเองก่อฤกษ์ แต่ได้ความต่อไปว่าได้ทรงปฏิสังขรณ์แก้ไขพระศรีสากยมุนีเททองใหม่ที่วัดสุทัศน์นั้นเอง แรกที่จะรู้เรื่องนี้ ได้เห็นคำอาราธนาเทวดาสำหรับราชบัณฑิตอ่าน ซึ่งได้มาแต่หอสมุด มีเนื้อความขึ้นนะโมสามจบ อิติปิโสแล้วจึงอาราธนาออกชื่อว่า ข้าพระพุทธเจ้า พระยาธรรมปรีชา หลวงธรรมสุนทร หลวงเมธาธิบดี ขุนศรีวรโวหาร ราชบัณฑิตยาจารย์ทั้งปวง พร้อมกันกระทำอัชเฌสนกิจ อาราธนาสัตยาธิษฐาน เฉพาะพระพักตร์พระศรีรัตนตรัยเจ้า ด้วยสมเด็จบรมขัติยาธิบดินทร์ ปิ่นประชามหาสมมติเทวราช พระบาทบพิตรพระเจ้าอยู่หัว ต่อนั้นไปก็สรรเสริญพระบารมีและพระราชศรัทธา บำรุงพระศาสนาแผ่พระราชกุศล แล้วจึงดำเนินความต่อไปว่า บัดนี้ทรงพระราชศรัทธากระทำการปฏิสังขรณ์พระพุทธรูปองค์ใหญ่ ที่ตรำแดดตรำฝนต้องเพลิงป่าหาผู้จะพิทักษ์รักษามิได้ อยู่ที่เมืองสุโขทัยนั้น ทรงพระราชกรุณาให้อาราธนา ลงมาไว้เป็นที่เจดียฐานบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ เป็นที่ไหว้ที่สักการบูชา ลักขณะอันใดมิได้ต้องด้วยพระ

พุทธลักขณา ผิดจากพระบาลีและอรรถกถานั้น ทรงพระกรุณาให้ปฏิสังขรณ์ขึ้น ให้ต้องด้วยพระอรรถกถาพระบาลี ตั้งพระทัยจะให้พระราชพิธีปฏิสังขรณ์นี้สำเร็จโดยสิริสวัสดิ์ ปราศจากพิบัติบกพร่อง การที่จะใส่ไฟสำรอกขี้ผึ้งเททองนั้น จะให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ต้องด้วยพระราชประสงค์ จงทุกประการ จึงมีพระราชบริหารดำรัสสั่งให้อาราธนาพระเถรานุเถร ราชาคณะผู้ใหญ่ผู้น้อย ฝ่ายคามวาสีและอรัญวาสี มีสมเด็จพระสังฆราชาธิบดีเป็นประธาน ให้มาประชุมกันเจริญพระปริต ขอพระรัตนตรัยให้ช่วยอภิบาลบำรุงรักษา ข้าพระพุทธเจ้าราชบัณฑิตมาอาราธนาอัญเชิญเทพเจ้าทุกสถาน สัคเคกาเมจรูเป ฯลฯ ลงท้ายเป็นคำสัตยาธิษฐาน ยังกิญจิรตนังโลเก ฯลฯ แล้วก็จบ

เมื่อได้เห็นเช่นนี้ ถึงว่าจะเชื่อว่าเป็นประกาศรัชกาลที่ ๑ ก็ยังไม่สู้แน่ ภายหลังได้พบหมายเป็นข้อความต้องกัน จึงเอาเป็นแน่ได้ในหมายฉบับนี้ว่า พระชำนิรจนารับสั่งใส่เกล้า ฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ สั่งว่า ซึ่งสั่งไปแต่ก่อน ว่าจะได้หล่อพระพุทธรูปพระองค์ใหญ่ ณ วัดเสาชิงช้า ณ วันขึ้น ๔ ค่ำ เดือนยี่ ปีมะโรง สัมฤทธิศก เพลาบ่าย ๓ โมงนั้น บัดนี้โหรมีชื่อคำนวณพระฤกษ์ทูลเกล้า ฯ ถวายเลื่อนเข้ามา พระสงฆ์ ๓๐ รูปจะได้เจริญพระพุทธมนต์ เพลาบ่ายวันขึ้น ๒ ค่ำ ๓ ค่ำ ๔ ค่ำ ครั้น ณ วันพุธ เดือนยี่ ขึ้น ๕ ค่ำ เพลาเช้า ๒ โมงบาท ๑ พระฤกษ์จะได้เททอง พระสงฆ์ที่สวดมนต์จะได้รับพระราชทานฉันนั้น ให้นายด้านวัดปลูกโรงทึมสงฆ์ให้พอพระสงฆ์ และสั่งอื่น ๆ ต่อไปตามตำราหมาย

มีข้อความยันกัน ว่าอันหนึ่งให้ราชบัณฑิตแต่งคำอาราธนาเทวดา แล้วให้นุ่งผ้าขาวสวมเสื้อครุย ไปอาราธณาเทวดา ณ วันเดือน ๒ ขึ้น ๒ ค่ำ ๓ ค่ำ ๔ ค่ำ เพลาบ่าย ๕ ค่ำเพลาเช้า ทั้ง ๔ วัน มีบูชาจุฬาฐทิศทั้ง ๔ วัน

มีเกณฑ์ดอกไม้แขวน แต่เรียกชอบกลว่า แล้วให้เย็บพวงมะโหดร้อยพู่กลิ่น ส่งให้สนมพลเรือนออกไปแขวนบูชาวันละ ๑๐๐ พวงทั้ง ๔ วัน และมีกำหนดอีกว่า อนึ่ง ให้ล้อมวังเหลาไม้กลัดเข้าไปส่ง ณ ทิมดาบชาววัง จะได้ส่งให้ท่านข้างในเย็บพวงมะโหด ๕๐ กำ ๆ ละ ๓๐ อัน ให้ส่งทั้ง ๓ วัน

เมื่อมีการที่ต้องหล่อแก้ไขอยู่เช่นนี้ ก็ต้องกินเวลาไปอีกช้านาน เป็นเวลาที่ได้ก่อพื้นพระอุโบสถและฐานพระขึ้นไปถึงที่ทันกันกับการตกแต่ง คงจะไปแล้วเสร็จได้ยกพระพุทธรูปขึ้นที่ ในปีมะเส็ง เอกศก ใกล้เวลาเสด็จสวรรคต ได้เสด็จพระราชดำเนินไปในเวลาเชิญพระขึ้นตั้งที่ อันเป็นเวลาทรงพระประชวรมากอยู่แล้ว จึงรับสั่งว่า "เพียงได้ยกพระขึ้นถึงที่สิ้นธุระเท่านั้นแล้ว" เหตุด้วยทรงเป็นห่วง กลัวจะสวรรคตเสียก่อนที่ได้เชิญพระขึ้นที่ การแต่งพระศรีสากยมุนีและการก่อฐานพระ คงจะได้ทรงเร่งรัดอยู่มาก ครั้นเมื่อได้ทอดพระเนตรเห็นเชิญพระขึ้นที่ทันสมพระราชประสงค์ ทรงพระโสมนัส จึงทรงเปล่งอุทานว่า "สิ้นธุระแล้ว"

กรมหลวงนรินทรเทวี นำมากล่าวในที่นี้ ด้วยความยินดีต่อพระราชศรัทธาพระราชอุตสาหะ ทั้งหวังจะสรรเสริญพระสติสัมปชัญญะ

ซึ่งทรงกำหนดทราบกาลของพระองค์ ถ้าหากว่าไม่ทรงประกอบด้วยพระสติสัมปชัญญะ และมิได้ผูกพันพระราชหฤทัยในการที่จะได้ทอดพระเนตรเห็นพระศรีสากยมุนีขึ้นตั้งที่ ไม่ทรงเร่งรัดให้การนั้นสำเร็จไปพร้อมกัน ช้าไปอีกไม่เท่าใด ก็จะไม่ได้ทอดพระเนตรเห็น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้ทรงสร้างปราสาทราชมนเฑียร พระราชวัง พระนคร และพระอารามใหญ่อย่างวัดพระเชตุพนเป็นต้น มิได้ทรงทอดทิ้งให้การนั้นติดค้างอยู่เลย ย่อมทำให้แล้วสำเร็จทันทอดพระเนตรทุกสิ่งทุกอย่าง เว้นไว้แต่วัดสุทัศนเทพวรารามซึ่งได้ลงมือในปลายแผ่นดินเสียแล้ว จึงไม่ทรงหวังพระราชหฤทัยว่าจะได้ทอดพระเนตรการพระอารามนั้นแล้วสำเร็จ ทรงกำหนดพระราชหฤทัยไว้แต่เพียงให้ได้เห็นพระศรีสากยมุนีขึ้นตั้งที่ ก็เป็นอันพอพระราชประสงค์ ความที่ทรงมุ่งหมายนั้นได้สำเร็จดังพระราชประสงค์ คำซึ่งรับสั่งว่าสิ้นธุระนั้น กรมหลวงนรินทรเทวี จึงถือว่าเป็นคำปลงพระชนมายุ

๒๒๒. ณ เดือน ๗ เดือน ๘ ทรงประชวรหนักลง ณ เดือน ๙ ข้างขึ้น ทรงพระองค์ไม่ได้ ประทมแจกเบี้ยหวัด

๒๒๒. กล่าวกันว่าพระพุทธยอดฟ้า ประชวรทรงพระโสภะอยู่ถึง ๓ ปี ไม่ได้เสด็จออก ในที่นี้ปรากฏว่าท่านเสด็จอยู่บ้าง ไม่ใช่ประชวรไม่เสด็จไปข้างไหน ประชวรหนักทรงพระองค์ไม่ได้แล้วยังเสด็จออกบรรทมแจกเบี้ยหวัด

๒๒๓. มีละครฉลองทานที่ท้องพระโรง

๒๒๓. ละครฉลองทานนี้ เห็นจะมีเป็นงานประจำปี เมื่อแจกเบี้ยหวัดเสร็จแล้ว ก็มีงานฉลองทาน

๒๒๔. ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๘ แรม ๑๓ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๗๑ ปีมะเส็ง เอกศก เพลายาม ๔ บาท พระพุทธเจ้าหลวงสมเด็จพระอั้ยกาเสด็จสวรรคต อยู่ในราชสมบัติ ๒๘ ปี

๒๒๔. เวลาในพงศาวดารว่า ๓ ยาม ๘ บาท

๒๒๕. บุนนาคพลเทพ ข้าหลวงเดิมปลายแผ่นดินต้นเข้ากับขุนแก้วน้องพระยาสรรค์ มาตีกรุงธนบุรี สมเด็จพระอัยกาได้ปราบดาเป็นปฐม ครั้นเสด็จสวรรคต สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงจะได้ราชสมบัติ กลับเข้ากับพระหน่อแผ่นดินต้น เจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตรา

๒๒๕. ข้อที่จดท้ายบุนนาคพลเทพว่า เป็นข้าหลวงเดิมปลายแผ่นดินต้น คำนี้ออกจะเป็นเยาะ ๆ ว่าเพิ่งมาพึ่งพระบารมีเมื่อปลายแผ่นดินตาก แต่ครั้นสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงจะได้ราชสมบัติกลับวกไปเข้าข้างพระหน่อแผ่นดินต้น คือ เจ้าฟ้าเหม็น

๒๒๖. อินทรเดชะ สะท้านมณเฑียร รอดทรงรามพระตเบิดจางวางกองมอญ เพชรปานี พลเทพ ลุงหลานเป็นกำลังกรมขุนกระษัตรา จะเกิดศึกกลางเมือง ยังหาได้ถวายพระเพลิงไม่

๒๒๖. รอดทรงรามในที่นี้ เห็นจะเป็นรอดสงครามรามัญ ออกชื่อไว้ในนี้ ๖ คน แต่ซ้ำเป็นพลเทพเสียคนหนึ่ง พลเทพนั้น

คือ พลเทพบุนนาคนั้นเอง คนที่ไม่ได้ออกชื่อเห็นจะเป็นหลานของพลเทพอยู่ในนั้นด้วย

๒๒๗. สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงได้ปราบดาลำดับวงศ์เป็น ๒ ครั้ง

๒๒๗. คำที่ใช้ว่าได้ปราบดาลำดับวงศ์เป็น ๒ ครั้ง คำว่า ๒ ครั้งเช่นนี้เป็นภาษาเก่า ตรงกับคำที่จะใช้เดี๋ยวนี้ว่าครั้งที่ ๒

พระฤกษ์ราชาภิเษก วันอาทิตย์ เดือน ๑๐ ขึ้น ๙ ค่ำ เพลาเช้า ๓ โมง ๖ บาท

๒๒๘. ณ วันจันทร์ เดือน ๑๐ ขึ้น ๓ ค่ำ เจ้าพระยาอภัยภูธร จับเจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตราที่ทวารสองชั้น

๒๒๘. จับที่ประตูสองชั้นนี้เป็นการกึกกักกันมาก ว่าปล่อยให้เสลี่ยงเข้ามาในประตูสองชั้น แล้วปิดประตูทั้งสองข้าง เมื่อเวลาจับนั้นเจ้าฟ้าเหม็นเอามือตบขา พูดติดอ่างว่าจะจับข้าไปข้างไหน

๒๒๙. ณ วันพุธ เดือน ๑๐ ขึ้น ๕ ค่ำ สำเร็จโทษตัดไม้ไม่ไว้หน่อ ฆ่าพ่อไม่เลี้ยงลูก สำเร็จโทษเสียด้วยกัน ณ วัดปทุมคงคา (คนอื่น) ทั้งนั้นประหารชีวิตที่สำเหร่

๒๒๙. เรื่องตัดไม้ไม่ไว้หนามหน่อ ที่ท่านผู้เขียนท่านมาย้ำลงไว้ในที่นี้ นึกถึงการเก่าเมื่อเวลาเปลี่ยนแผ่นดินครั้งแรก วังหน้าทูลขอจะให้เอาลูกเจ้ากรุงธนไปล่มน้ำเสีย ตามคำสุภาษิตเขาว่าตัดหวายอย่าไว้หนามหน่อ ฆ่าพ่ออย่าไว้ลูก แต่วังหลวงทรงเห็นเป็นการดุร้ายเหลือเกินนักไม่ยอมให้ทำ วังหน้าจึงทำนายไว้ว่า แล้วจะได้ยากแก่ลูกหลาน ครั้นเมื่อเกิดเหตุครั้งนี้พากันเห็นว่า คำที่วังหน้ารับสั่งนั้นถูก

๒๓๐. พระโองการให้ตั้งการพระเมรุ มีศึกพม่าแทรกกลาง มาล้อมประชิดเมืองถลาง

๒๓๐. คือเมรุพระบรมศพค้างปี เพราะเหตุที่พม่ามาตีเมืองถลาง ซึ่งรอดอยู่ครั้งก่อน ตั้งใจจะปล้นทรัพย์สมบัติอย่างเดียว ที่อื่นปล้นได้หมดแล้ว ยังแต่ถลางเป็นที่มั่งมี จึงมุ่งมาปล้นถลาง ด้วยเห็นแก่ทรัพย์ ไม่ใช่เกี่ยวข้องแก่การบ้านเมือง

๒๓๑. สมเด็จพระปิตุจฉา กรมพระราชวังบวรสถานมงคล เสด็จไปปราบพม่าที่ล้อมถลางไว้

๒๓๑. สมเด็จพระปิตุจฉานี้ คือกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์เสด็จไปไม่ทัน การเสด็จครั้งนี้ เป็นเวลาที่นายนรินทรธิเบศร์อินทร์ แต่งโคลงนิราศที่มีชื่อเสียงมาก

๒๓๒. เดชะพระบารมีที่ได้ยกพระไตรปิฎกขึ้นไว้ให้พระพุทธศาสนาเรียบเรียง พม่าได้ยินเสียงคลื่นกระทบฝั่งดังดั่งกำลังเสียงปืนใหญ่ พม่าหนีเลิกทัพกลับไป มีชัยชนะด้วยพระบารมี กลับคืนเข้าพระนคร

๒๓๒. เรื่องพม่าตื่นเสียงคลื่นนี้จริง เพราะมันเป็นหัวขโมยอย่างขี้ขลาด มุ่งมาเอาเงินเท่านั้น

๒๓๓. ณ วันเสาร์ เดือน ๖ ขึ้น ๕ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๗๓ ปีมะแม ตรีนิศก เพลาอุดมฤกษ์เชิญพระบรมโกศทรงพระพิชัยราชรถ ชักแห่เข้าพระเมรุทอง พระเบญจาทองคำเป็นรูปภาพประดับ ๙ ชั้น ทรงพระบรมโกศ ๗ วัน

ถวายพระเพลิง สมโภชพระอัฐิ ๓ วัน เอกาทศวารการเสร็จ เชิญเสด็จพระบรมโกศทรงยานุมาศแห่กลับเข้าพระราชวัง ทรงประดิษฐานไว้ ณ หอพระอัฐิ

๒๓๓. พระเบญจาพระพุทธยอดฟ้า ยังอยู่ที่ตำหนักกรมสมเด็จพระปรมานุชิต วัดพระเชตุพน

๒๓๔. ณ วันขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือน ๔ ปีวอก จัตวาศก สมเด็จพระปิตุจฉา กรมพระราชวังบวรสถานมงคล เสด็จขึ้นไปรับเจ้าพระยาเสวตกุญชร

๒๓๔. พระยาเศวตกุญชรได้จากเมืองเขมร เมื่อขณะกำลังรบกันอยู่ในเมืองเขมร ช้างยังเล็กมากจะให้เดินมาไม่ได้ ต้องทำเลื่อนให้ช้างยืนแล้วลากมา กรมพระราชวังเสด็จขึ้นไปรับ

ปูมปีวอก จัตวาศก จดไว้ว่า ได้ช้างเผือกเข้ามาแต่เมืองโพธิสัตว์ วันพฤหัสบดี เดือน ๔ ขึ้น ๑๐ ค่ำ

๒๓๕. พร้อม (กับ) กำหนด

๒๓๕. คำที่ว่าพร้อมนี้ คือปีเดียวกันกับปีลงสรง

๒๓๖. พิธีลงสรงทูลกระหม่อมฟ้ามงกุฎไตรภพ

๒๓๖. ในที่นี้เรียกว่าทูลกระหม่อมฟ้ามงกุฎไตรภพ ดูเข้าเรื่องกับที่ได้ยินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรับสั่งว่า เมื่อขนานพระนามมีเจ้านายผู้ใหญ่ทูลว่า ถ้าเช่นนั้นจะมิเหมือนพระบุตรที่ชื่อมงกุฎไตรภพหรือ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้ารับสั่งว่าก็จะเป็นไรไป พระเจ้าแผ่นดิน ทรงพระนามรามาธิบดีทำไมจึงใช้ได้ ทีท่านจะได้ยินเช่นนั้น จึงได้ยึดมั่นว่าพระนามมงกุฎไตรภพ

การพระราชพิธีลงสรง มีตำราเจ้าพระยาศรีธรรมาธิราชเรียงถวาย "กำหนดพระฤกษ์วันศุกร์วันเสาร์วันอาทิตย์ เดือน ๔ ขึ้น ๔ ค่ำ ๕ ค่ำ ๖ ค่ำ ตั้งพระราชพิธี แล้วเชิญเสด็จสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าพระองค์ใหญ่ทรงเครื่อง ณ พระที่นั่งหน้าพระไชย ประดับพระองค์อาภรณ์ขาวตามอย่างพระราชกุมาร มาขึ้นเกย ณ พระที่นั่งราชมนเทียรฝ่ายตะวันออกตรงสวนขวา* แห่ออกประตูราชสำราญมาประทับเกย ณ พระมหาปราสาท ล้นเกล้าฯ เสด็จพระราชดำเนินมาที่เกย คอยรับพระกรสมเด็จพระเจ้าลูกเธอจากพระราชยานเจ้าจอมข้างในซึ่งรับพระกร รับต่อพระหัตถ์ลงมาชำระพระบาทในถาดเงินปากจำหลักมีผ้าลาด พนักงานถวายน้ำล้างพระบาทด้วยพระเต้าเงินถมยาดำ แล้วเสด็จขึ้นบนพระมหาปราสาท ทรงนั่งอยู่ในพระฉากล้นเกล้าฯ ก็เสด็จพระราชดำเนินตามขึ้นไปต่อภายหลัง ทรงจุดเทียนทรงศีลทรงฟังสวดจบแล้ว ล้นเกล้าฯ เสด็จลงมา ณ เกยก่อน สมเด็จพระเจ้าลูกเธอตามเสด็จลงมา ล้นเกล้าฯ ทรงจูงพระกรส่งลงพระราชยาน แห่กลับเข้าในพระราชวัง เหมือนกันทั้ง ๓ วัน ครั้นรุ่งขึ้นวันขึ้น ๗ ค่ำ เดือน ๔ เพลาเช้าโมงกับ ๓ บาท พระฤกษ์จะได้เชิญเสด็จขึ้นทรงพระราชยาน ตั้งกระบวนแห่ลงไปประทับเกยที่ฉนวนตำหนักแพ ล้นเกล้าฯ เสด็จพระราชดำเนินมาคอยที่เกยรับพระกรลงจากพระราชยาน เจ้าจอมข้างในรับต่อพระหัตถ์ลงมาชำระพระบาทแล้ว เจ้าจอมข้างในเชิญเสด็จลงไปพระตำหนักแพ เปลื้องเครื่องทรง

---

* เกยที่ได้ทราบจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รับสั่งว่าเกยที่ทรงบเคร พระที่นั่งหน้าพระไชย เห็นจะเป็นพระที่นั่งไพศาลทักษิณ

แล้วทรง พระภูษา / ฉลองพระองค์ ถอด

โหรกับชาววังคอยบอกบาทพระฤกษ์ ครั้นจวนพระฤกษ์ ล้นเกล้า ฯ ทรงจูงพระกรสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเสด็จไปถึงแพพระสนาน เจ้าต่างกรม* เข้าต่อพระหัตถ์เชิญเสด็จ ตามเสด็จล้นเกล้า ฯ เข้าไปในพระมณฑป ล้นเกล้า ฯ เสด็จพักอยู่ที่พระเก้าอี้คอยพระฤกษ์ชีพ่อพราหมณ์

ลอย
กุ้ง ทอง / นาก / เงิน
ปลา ทอง / นาก / เงิน
ลอยหมากพร้าว

บี่ดทอง ๒ คู่ลงในพระกรงสรง โหรลอยบัตรตามสายน้ำ ครั้นได้พระฤกษ์ ลั่นฆ้องประโคมพิณพาทย์แตรสังข์ ล้นเกล้า ฯ ทรงอุ้มสมเด็จพระเจ้าลูกเธอลงสรง เจ้าต่างกรม ลงในกรงรับต่อพระหัตถ์สรงแล้ว เจ้าต่างกรมเชิญเสด็จสมเด็จพระเจ้าลูกเธอขึ้นบนเตียงสรง

พระราชาคณะ ประพระกระยาสนาน / รดน้ำพระพุทธมนต์ ล้นเกล้า ฯ

ทรงรดน้ำพระมหาสังข์ แล้วชีพ่อพราหมณ์ถวายน้ำสังข์น้ำกรด แล้วทรงผลัดพระภูษา แล้วเจ้าต่างกรมเชิญเสด็จสมเด็จพระเจ้าลูกเธอตามเสด็จล้นเกล้า ฯ เข้าไปณพระตำหนักแพ ทรงเครื่องอย่างเทศ แล้วเจ้าจอมข้างในที่รับพระกรเชิญเสด็จตามเสด็จล้นเกล้า ฯ ขึ้นมาบนเกย

---

* เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรี

ทรงพระราชยานแห่กลับเข้าพระราชวัง ล้นเกล้า ฯ เสด็จพระราชดำเนินขึ้นมา ณ พระมหาปราสาท ทรงประเคนปฏิบัติพระสงฆ์ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เปลื้องพระเครื่อง แล้วเสด็จมาถวายผ้าพระสงฆ์ ณ พระมหาปราสาท ครั้นเพลาบ่าย ๒ โมง ๖ บาท เชิญเสด็จสมเด็จพระเจ้าลูกเธอมาทรงเครื่องต้น ณ พระที่นั่งหน้าพระไชย ตั้งกระบวนแห่แต่ในพระราชวัง มาประทับเกย ณ พระมหาปราสาท ล้นเกล้า ฯ รับลงจากพระราชยาน เจ้าจอมข้างในรับต่อพระหัตถ์มาชำระพระบาทแล้ว เชิญเสด็จเข้าไปสมโภชในพระมหาปราสาท* เหมือนกันทั้ง ๓ วัน ขอเดชะ" ๏~~~~

๒๓๗. ได้พระคชาธารเผือกผู้ เป็นศรีพระนครมาถึงแผ่นดินนี้

๒๓๗. ในระยะนี้น่าจะกล่าวถึงพญาเศวตกุญชรนั้นเองว่าเป็นเผือกผู้ เพราะรัชกาลก่อนมีเผือกพัง

๒๓๘. ณ เดือน ๑๐ ปีระกา เบญจศก ข้างในทำผิดคิดมิชอบ พระโองการให้ประหารชีวิตทั้งผู้หญิงผู้ชาย

๒๓๘. ความที่ว่าย่อในที่นี้ ในเรื่องข้างในคิดมิชอบ เห็นจะหมายความว่าเรื่องคุณไพ

๒๓๙. แล้วทรงพระดำริให้ช่างเขียนเส้นลายบานประตูวัดพระใหญ่ยกเข้าไป ทรงพระศรัทธาลงลายพระหัตถ์สลักภาพกับกรมหมื่นจิตรภักดี

---

* การสมโภชนี้ว่าแต่ส่วนลงสรง ไม่ได้กล่าวถึงพระราชทานพระสุพรรณบัฏ การลงสรงแปลว่าพระราชทานพระสุพรรณบัฏเฉลิมพระนาม ครั้งนี้ว่าพระราชทานก่อนสมโภช พระนามที่จารึกในพระสุพรรณบัฏ ว่าสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้ามงกุฎสมมุติเทวาวงษ์ พงษ์อิศวรกษัตริย์ ขัติยราชกุมาร

๒๓๙. เรื่องบานประตูวัดพระใหญ่ ซึ่งทุกวันนี้เรียกว่าพระโต คือพระศรีสากยมุนีวัดสุทัศน์ นี้ได้ความชัดเจนดีนัก ประหลาดที่ไม่ใคร่จะมีใครรู้ เล่ากันไปต่าง ๆ นานา แต่ที่ทรงเองเห็นจะเป็นบานกลาง เมื่อรัชกาลที่ ๔ ทรงสร้างพระอุโบสถวัดราชประดิษฐ์ มีพระราชประสงค์อยากจะให้สลักบานอย่างพระวิหารพระศรีสากยมุนี โปรดให้กรมขุนราชสีห์ และช่างสลัก มีพระยาจินดารังสรรค์เป็นต้น ไปคิดอ่านสลักให้เหมือนเช่นนั้นไม่สำเร็จ ต้องสลักเป็นสองชั้นซ้อนกันลง เพราะถากไม่เป็น พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้าทรงถากรูปหุ่นดีนัก จึงได้ถากลายบานนี้ได้ เพราะเป็นการเหลือวิสัย ที่ช่างเขียนหรือช่างสลักจะทำ

๒๔๐. มีพระโองการให้ช่างแต่งทรงพระมณฑป ให้ทรงเครื่องบนสูงกว่าเก่า จะทรงพระพุทธบาท

๒๔๐. มณฑปพระพุทธบาทนี้ เห็นจะค้างมาแต่รัชกาลที่ ๑ ที่ยกตัวลำยองจะเป็นข้างในหรือข้างนอก ถ้าครั้งนั้นเป็นข้างนอก คราวนี้คงเป็นข้างใน

๒๔๑. แล้วบุรณปฏิสังขรณ์วัดแจ้ง ให้บริเวณกว้างกว่าเก่า

๒๔๑. ปฏิสังขรณ์วัดแจ้งครั้งนี้สร้างกุฎิ พระอุโบสถทรงสร้างไว้แต่รัชกาลที่ ๑ แล้ว

๒๔๒. ณ ปีจอต่อกุนได้พระคชาธารเผือกผู้เจ้าพญากลาง

๒๔๒. นี่คือพญาเศวตไอยรา ได้จากเมืองเชียงใหม่

ปูมปีชวด อัฐศก จุลศักราช ๑๑๗๘ ว่า วันศุกร์ เดือน ๑๑ ขึ้น ๖ ค่ำ เพลาบ่ายโมง ๑ พญาช้างเผือกผู้มาแต่เชียงใหม่ถึงกรุง

๒๔๓. ณ วันพุธ เดือน ๕ แรม ๕ ค่ำ ลุศักราช ๑๑๗๘ ปีชวด อัฐศก พม่าออกจากคุกฆ่าพะทำมะรงพัศดี เปนศึกขึ้นกลางเมือง

๒๔๓. พม่าแหกคุกนี้ เวลาบ่ายเสด็จออกทรงว่าวอยู่สนามหน้าวัดพระศรีรัตนศาสดาราม พม่าแตกไปหลายแห่งเพ่นพ่านมาก จับกันอยู่ถึง ๒ วัน

๒๔๔. ณ วันศุกร์ เดือน ๕ แรม ๗ ค่ำ เจ้าฟ้ากุณฑล ประสูติเจ้าฟ้าอำพร ได้จัตุรงคโชคไชยชนะสิ้นเสร็จ

๒๔๔. เจ้าฟ้าอาภรณ์เผอิญมาประสูติประจวบเวลานี้ จึงได้ถือว่าเปนโชคดี

ถึงปูมก็จดไว้เฉพาะว่า วันพฤหัสบดี เดือน ๙ แรม ๕ ค่ำ เจ้าลูกเธอประสูติใหม่ บ่าย ๔ โมง ๕ บาท

๒๔๕. พระยาทะวาย ปลัดทะวาย พระโองการปราบปรามเลี่ยน สิ้นเสี้ยนแผ่นดิน ยิ่งด้วยบารมีที่สุด

๒๔๕. นี่ว่าไม่ชัดเลย คือพิจารณาได้ความว่าพระยาทะวาย ปลัดทะวาย ได้นัดหมายรู้เห็นเปนใจกับพม่าในคุกด้วย ต้องรับโทษด้วยในคราวนั้น

๒๔๖. ยังสมบัติมนุษย์ยังไม่ได้เห็นแก่ตา ว่ามีพระคชาธารเผือกผู้คู่ควร ไม่ได้บาศซัดคล้อง

๒๔๖. ในที่นี้ตั้งใจจะว่า ๆ มีช้างเผือกมาถึงเอง ไม่ต้องไปเที่ยวคล้อง โดยพระบารมี

๒๔๗. เมืองปั๊ตบอง เมืองเชียงใหม่ เมืองน่าน ถวายเป็นเครื่องบรรณาการด้วยบารมีบุญฤทธิ์พระพุทธเจ้าหลวงสมเด็จพระเจ้าช้างเผือก

๒๔๗. เมืองพระตะบอง คือพญาเศวตกุญชร เมืองเชียงใหม คือพญาเศวตไอยรา เมืองน่าน พญาเศวตคชลักษณ์ แต่พญาเศวตคชลักษณ์มาเมื่อไรลืมเสียไม่ยักกล่าว ยกย่องว่าเป็นพระเจ้าช้างเผือก ซึ่งเป็นความเห็นทั่วกันในเวลานั้น

ปูมปีฉลู นพศก จุลศักราช ๑๑๗๙ ว่าวันพฤหัสบดี เดือน ๕ แรม ๙ ค่ำ ช้างเผือกผู้เมืองน่านมาถึงเวลาเช้า ๕ โมง ๓ บาท

๒๔๘. ณ วันขึ้น ๘ ค่ำ เดือน ๓ กรมศรีสุเรนทร์ถึงอนิจกรรมในระหว่างโทษ

๒๔๘. กรมศรีสุเรนทร์นี่ว่ามิดเม้นมาก

๒๔๙. ณ เดือน ๕ ลุศักราช ๑๑๗๙ ปีฉลู นพศก กรมหมื่นสิ้นชนมายุ ประชุมเพลิง ณ วัดราชบุรณ

๒๔๙. ตอนนี้เป็นพยานตอนแรก ว่าข้อที่คิดเห็นว่า กรมหลวงนรินทรเทวีทรงจดหมายนั้นไม่มีคลาดเคลื่อน ท่านจดเรื่องเจ้านายสิ้นพระชนม์แต่ต้นมา ให้สังเกตดูว่าใช้คำว่า สวรรคาลัย หรือสิ้นพระชนม์ และถวายพระเพลิงทุกแห่ง ที่ไม่ยกย่องก็ใช้ว่าอนิจกรรมเหมือนแมลงมุม ในที่นี้ใช้ว่ากรมหมื่นสิ้นชนมายุ ประชุมเพลิง

ณ วัดราชบุรณ เพราะตามคำเล่าว่าท่านอยู่ข้างจะกดขี่หรือถ่อมพระองค์มาก

๒๕๐. เจ้ากระษัตรีทำผิดคิดมิชอบ พระโองการให้ใส่ด้วยบทสำเร็จโทษ ณ วัดปทุมคงคา

๒๕๐. เรื่องพระองค์กระษัตรีก็ว่ามิดเม้น

๒๕๑. ณ วันขึ้น ๓ ค่ำ เดือน ๘ สมเด็จพระบิตุฉาวังบวรสฐานมงคล เสด็จสู่สวรรคาไลย อยู่ในราชสมบัติ ๗ ปี กับ ๑๐ เดือน

๒๕๑. วันที่จดไว้ขาดข้อสังเกตชื่อเดือน ปูมจดไว้ว่าวันพุธ เดือน ๘ อุตราษาฒขึ้น ๓ ค่ำ เวลาเช้า ๕ โมง ๗ บาท

ในที่นี้ไม่น่าจะใช้สวรรคาลัย จะเป็นด้วยเด็กกว่าท่าน ๆ เผลอไปหรืออย่างไร วังหน้าองค์แรกท่านเรียกสวรรคต

ส่วนการสวรรคตของกรมพระราชวังพระองค์นี้ มีร่างหมายว่า "ณ เดือน ๘ อุตราษาฒ จุลศักราช ๑๑๗๙ ปีฉลู นพศก กรมพระราชวังบวรทรงพระประชวร ล้นเกล้า ฯ พระราชวังหลวงเสด็จขึ้นไปเยือนพระประชวรทุกวันมิได้ขาด พระโรคนั้นหนักไปจึงทรงพระกรุณาสั่ง เจ้าพระยาอภัยภูธร ผู้ว่าที่สมุหนายก ให้จัดแจงเกณฑ์เวรประจำซอง เวรกองเชิงกำแพงรอบพระราชวังหลวงและพระราชวังหน้า ชั้นในชั้นนอก และให้ตั้งกองรายตามถนน ตั้งแต่ประตูวิเศษชัยศรี ตรงขึ้นไปถึงประตูพรหมทวาร[๑] และตามถนนตะวันออกถึง

(๑) ประตูพรหมทวาร เป็นประตูพระราชวังบวรชั้นนอกข้างใต้ ตรงถนนหน้าพระธาตุ

ศาลาสารบัญชี[๑] ตามถนนตะวันตกถึงประตูท่าพระ ให้เจ้าพระยาธรรมา พระยาเพ็ชรพิชัย รักษาพระราชวังหลวง ให้พระยารองเมืองตั้งกองอยู่ทุ่งพระเมรุหน้าวัดพระมหาธาตุ ให้พระยาพลเทพ พระยายมราช ตั้งกองอยู่ศาลาริมประตูพรหมทวารวังหน้า พระยาอภัยภูธรผู้ว่าที่สมุหนายก ตั้งอยู่ริมประตูมหาโภคราช[๒] ข้างเหนือ

ล้นเกล้าฯ เสด็จฯ ขึ้นไปทรงประทมแรมในพระราชวังบวร"

ต่อนี้สั่งมหาดเล็กเชิญเครื่องแล้ว จึง "ณ เดือน ๘ อุตราษาฒ ขึ้น ๓ ค่ำ เพลาเช้า ๕ โมง ๗ บาท กรมพระราชวังบวรเสด็จสู่สวรรคต ณ พระที่นั่งวายุสถานอมเรศ พระราชวังชั้นใน ล้นเกล้าฯ เป็นประธาน ทั้งสมเด็จพระราชบุตร สมเด็จพระราชนัดดา พระญาติประยูรวงศา มีกรมหากรมมิได้ ฝ่ายหน้าฝ่ายใน และนางท้าวเฒ่าแก่ชาวแม่พระกำนัล พร้อมกันโสรจสรงพระบรมศพ พร้อมไปด้วยน้ำพระสุคนธ์ และพระสุคนธ์ที่สำอางหอมเสร็จแล้ว จึงชาวพระมาลาชาวพระภูษา เชิญพระเครื่องประดับพระบรมศพพร้อมไปด้วยเครื่องสุกรำ เสร็จแล้วเชิญพระบรมศพเข้าสู่พระบรมโกศ เวลาบ่าย ๕ โมงเศษ ชาวพระราชยานเชิญพระเสลี่ยงแว่วฟ้าเข้าไปรับพระบรมโกศ ในพระราชวังบวร ออกประตูพรหมพักตร์[๓] เชิญพระโกศขึ้นพระยานุมาศสามลำคานเข้ากระบวนแห่ คู่แห่นุ่งสมปักลายเสื้อครุยลำพอกถือดอก

(๑) ศาลาสารบัญชีเป็นหอทะเบียนสัสดี อยู่ใกล้ศาลเจ้าหลักเมือง

(๒) ประตูมหาโภคราช ประตูวังชั้นกลาง ตรงพระที่นั่งศิวโมกขพิมาน

(๓) ประตูพรหมพักตร์ เป็นประตูวังชั้นใน อยู่หลังพระที่นั่งศิวโมกขพิมาน มีทางแวะออกมาจากฉนวนข้างใน

บัว หน้า ๕๕๐ หลัง ๕๐ รวม ๒๐๐ คนใช้คนวังหลวงครึ่งหนึ่ง วังหน้าครึ่งหนึ่ง เครื่องสูงสั่งชัดเจนว่าชุมสาย นำหน้า ๓ คู่ เครื่องสูง ๕ ชั้น ทองแผ่นลวดสำรับหนึ่ง หักทองขวางสำรับหนึ่ง ๒ สำรับ ๕๔ คน รวมเครื่องหน้า ๖๐ เครื่องหลังทองแผ่นลวด ๒๐* พระกลดบังสูรย์ พัชนี กลองชนะ จ่าปี่ จ่ากลอง ๔๒ แตรงอน ๘ คู่ แตรฝรั่ง ๔ คู่ สังข์ ๒ ๒๖ อินทร์พรหม ๑๖ พระแสงหว่างเครื่อง ๕ หามพระยานุมาศ ๔๐ ขุนนางในกรมเคียงพระยานุมาศ พระยากลาโหม พระยาพิชัยบุรินทรา ๑ คู่ พระยาไกรโกษา พระยาราชโยธา ๑ คู่ พระยาเพ็ชรรัตน พระยาพิบูลย์สมบัติ ๑ คู่ พระยาเทพมณเฑียร พระยาบริรักษ์ราชา ๑ คู่ พระยาทศโยธา พระยาทัศดาจตุรงค์ ๑ คู่ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ และข้าทูลละออง ฯ ผู้ใหญ่ผู้น้อยฝ่ายทหารพลเรือนนอกกระบวนแห่นั้น ตามเสด็จเป็นอันมาก เมื่อชาวพระมาลา ชาวพระภูษาเชิญพระโกศขึ้นสู่พระยานุมาศนั้น พระองค์เจ้าในกรมพระราชวังบวร คือพระองค์เจ้ากรมหมื่นธิเบศร์บวร พระองค์

* พระราชวินิจฉัยครั้งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าสวรรคต ว่าพระบรมศพวังหน้าใช้เครื่องสูง ๓ ชั้นเหมือนสมุหนายก คลาดเคลื่อนกับในร่างรับสั่งนี้ บางทีจะผิดมาในรัชกาลที่ ๓ มีพระราชปรารภเหตุที่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้ารับสั่ง ว่าเมื่อยังไม่ได้เป็นวังหน้าเคยแห่ฉัตร ๕ ชั้น ครั้นเป็นวังหน้าขึ้นถูกถอดลงเป็นแห่ฉัตร ๓ ชั้น แล้วรับสั่งหยอกกรมหลวงวงษา ว่าพ่อนวมตายที่ศพคงได้ตั้งฉัตร ๕ ชั้น แต่ศพฉันมิต้องตั้ง ๓ ชั้นเป็นเจ้าวังหน้าหรือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าทรงพระราชดำริถึงคำนี้ จึงได้โปรดให้ตั้งเครื่องสูง ๕ ชั้นรอบในตามพื้นเดิมที่เป็นเจ้าวังหลวง ๓ ชั้นรอบนอกตามพระเกียรติยศที่เป็นวังหน้า เห็นจะไม่เคยทอดพระเนตรร่างรับสั่งฉบับนี้ ซึ่งจะไม่ต้องวินิจฉัยอะไรเลยที่ใช้ฉัตร ๓ ชั้นตั้งพระศพวังหน้าเห็นจะเป็นหม่อมไกรสรบัญชาผิด เมื่อกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพย์

เจ้าครอกกลาง เสด็จขึ้นบนพระยานุมาศ ประคองพระโกศเชิญพระบรมศพมาไว้ ณ พระที่นั่งสุธาสวรรย์"

นอกนั้นก็สั่งให้ตั้งเครื่องประดับประดาเครื่องตั้ง มีมณฑปเพลิง ๔ ทิศ ตั้งเครื่องสูง ๑๘ พระแท่นพระสวด ๒ ต้นไม้เงินทอง ๔ คู่ มีนางร้องไห้ร้อง ๕ บท ๑ พระยอดฟ้าพระสุเมรุทอง ๒ พระทูลกระหม่อมแก้ว ๓ พระร่มโพธิ์ทอง ๔ พระเสด็จผ่านพิภพแห่งใด ข้าพระบาทจะขอตามเสด็จไป ๕ พระเสด็จสู่สวรรค์ชั้นใด

เดือน ๘ อุตราษาฒ ขึ้น ๙ ค่ำ พระราชทานเพลิงพระบุพโพ ณ วัดมหาธาตุ

ณ วันพุธ เดือน ๓ ขึ้น ๗ ค่ำ เพลาเช้า ๓ โมง ๖ นาที ยกเสาพระเมรุ ต่อไปก็เป็นบัญชีเกณฑ์รูปสัตว์ ๕๕ ตัว รูปยักษ์ ๘ ตัว เป็นหน้าที่กรมหมื่นเทพพลภักดิ์เป็นผู้ทำ

มีรายเกณฑ์ตั้งศาลาฉ้อทาน เห็นจะเป็นจำนวนถวายพระราชกุศลเมื่อเสร็จงาน เป็นอย่างที่ไม่เคยเห็นมีในงานเมรุชั้นหลัง อีกประการหนึ่งนั้นเป็นตัวอย่างให้เห็น ว่าเขาเรียกสมเด็จพระอมรินทร์ซึ่งเป็นพระพันปีหลวง ยังทรงพระชนม์อยู่ในเวลานั้นอย่างไร แต่บัญชีที่จดไว้นั้น จดเข้าควงอย่างเก่าจะลำบากแก่การลงพิมพ์ ข้าพเจ้าจึงกระจายควงเสีย เป็นอย่างใหม่ดังนี้

สมเด็จกรมพระอมรินทร์ทรามาตย์ เลี้ยงพระสงฆ์ในพระเมรุ๒๐ อนุจร๗๗๑ เป็น๗๙๑ สามเณร๕๑ รวม๘๔๒รูป ข้าราชการ๙๙๙ ไพร่ชายหญิง๗,๘๖๘ รวม๘,๘๖๘ รวมทั้งพระทั้งคฤหัสถ์๙,๗๑๐คน

สำรับเอก คาว ๒๐ หวาน ๒๐ สำรับโท คาว ๔๑๐ หวาน ๔๑๐ สำรับตรี คาว ๒,๑๒๑ รวมสำรับคาวหวาน ๕,๗๐๒ สำรับ[๑] ข้าวขาว ข้าวกลาง ๙๗ ถัง ขนมจีน ๑๒ ถัง น้ำยา ๑๐ นางเล้ง[๒] แกงร้อน ๖ กะทะ ต้มจีน ๓ กะทะ รวม ๙ กะทะ

แต่นี้จะไม่บอกยอดใน ซึ่งเห็นว่าจะอ่านเบื่อไป จึงจะบอกแต่ยอดนอก

กรมหลวงเทพวดี[๓] เลี้ยงพระสงฆ์ ๒,๑๕๒ สำรับ และข้าราชการราษฎร ๓,๒๐๔ คน ข้าวขาว ๔๐ ถัง ข้าวแดง ๓๓ ถัง ข้าวอย่างเทศ ๑ ถัง ขนมจีน ๑๐ ถัง น้ำยา ๗ นางเล้ง

กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์[๔] พระสงฆ์สามเณรข้าราชการมีหัวเมืองและไพร่ ๕,๕๘๔ คน สำรับ ๑,๗๓๔ สำรับ ข้าวขาว ๒๕ ถัง ข้าวแดง ๓๘ ถัง

กรมหมื่นสุนทรธิบดี[๕]พระสงฆ์สามเณรข้าราชการไพร่ ๔,๔๑๕ คน สำรับ ๔,๔๓๐ สำรับ กลับมากไปกว่าคน ยิ่งถึงจำนวนข้าว กลับเลอะใหญ่เหตุด้วยเป็นเส้นดินสอ ผู้มีปัญญาที่นับนิ้วมือไม่ถ้วนลากลงไปใหม่จะให้เห็นชัด คงได้แต่ยอดนอก ว่าเกวียน ๑ กับ ๓๔ ถัง ขนมจีนก็มี ๑๐ ถัง แต่น้ำยา ๕ นางเล้ง หรือจะเป็นการประมูลกันกับโรงกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์เลอะมาแต่เดิมก็ไม่ทราบ

---

(๑) จำนวนนี้ไม่ทราบว่าได้มาอย่างไร

(๒) นางเล้ง แปลว่าตุ่ม

(๓) เป็นสมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอเจ้าฟ้า ซึ่งยังดำรงพระชนม์อยู่องค์เดียวในเวลานั้นเรียกว่าทูลกระหม่อมปราสาท

(๔) พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

(๕) เป็นพระเจ้าลูกเธอองค์รอง ที่สิ้นพระชนม์ในเพลิง

กรมพระราชวังหลัง[๑] เลี้ยงพระสงฆ์สามเณรข้าราชการ ๔,๔๕๔ คน สำรับ ๒,๗๘๒ สำรับ ข้าวขาว ๒๗ ถัง ข้าวแดง ๖๑ ถัง ขนมจีน ๑๒ ถัง รวมเกวียน ๑ น้ำยา ๙ นางเลิ้ง

กรมหมื่นนรินทรเทพ นี่คือโรงกรมหลวงนรินทรเทวี ท่านเคยตั้งมาเสมอ แต่กรมหมื่นนรินทรพิทักษ์สิ้นพระชนม์เสียแล้ว จึงใช้พระนามกรมหมื่นนรินทรเทพซึ่งเป็นพระโอรส พระสงฆ์สามเณรข้าราชการไพร่ ๒,๙๙๗ คน สำรับ ๒,๒๑๐ สำรับ ข้าวขาว ๓๕ ถัง ๑๙ ทะนาน ข้าวแดง ๓๗ ถัง ๑๔ ทะนาน ขนมจีน ๕ ถัง รวม ๗๓ ถัง ๑๘ ทะนาน น้ำยา ๗ นางเลิ้ง

เรื่องโกนผม มีในหนังสือที่อ้างว่า เป็นพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงในหนังสือวชิรญาณวิเศษหน้า ๓๘๐ ถึงหน้า ๓๘๗ เป็นเรื่องที่เทียบพระชนมายุวังหลวงกับวังหน้า ได้คัดมาแต่เฉพาะเรื่องโกนผม และเฉพาะแต่กรมพระราชวังพระองค์นี้ มีข้อความว่า “ครั้งแผ่นดินที่ ๒ บังคับให้ผู้หญิงทั้งแผ่นดินโกนผมหมด เว้นแต่พระราชวงศานุวงศ์ที่ทรงพระเจริญพระชนม์กว่ากรมพระราชวัง และหญิงที่ไว้ผมจุกผมมวย แต่ผู้ชายบังคับให้โกน แต่สังกัดขึ้นในพระบวรราชวัง ถึงกระนั้นพระเจ้าลูกเธอในแผ่นดินปัจจุบันนั้น ก็มีพระราชโองการดำรัสสั่งให้ทรงพระกรรบิดด้วย แต่ข้าในกรมที่เป็นชายไม่ต้องโกน”

---

(๑) คำที่เรียกว่ากรมพระราชวังหลังนี้ ไม่ใช่ตัวกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข กรมหมื่นนราเทเวศร์ กรมหมื่นนเรศร์โยธี กรมหมื่นเสนีบริรักษ์ ในกรมพระราชวังหลัง แต่มักจะเรียกสั้น ๆ กันว่า พระราชวังหลัง

"อนึ่งเชื้อพระวงศ์ที่สนิทในสมเด็จพระอมรินทรามาตย์ ก็โปรดให้โกนผมด้วย โกนแต่นาย บ่าวไม่ต้องโกน เชื้อพระวงศ์ที่ไม่สนิท ที่เป็นส่วนสังกัดวังหลวงก็ไม่โปรดให้โกน ผู้ที่โปรดให้โกนไม่ยอมโกน หลุดไปได้ก็มี"

พระราชวินิจฉัยในรัชกาลที่ ๔ ไม่ทรงเห็นชอบในการที่บังคับดังนี้ โดยอรรถาธิบายว่า "อนึ่ง การโกนผมนั้นก็เป็นที่สำแดงว่าเป็นข้าเจ้าสิ้นพระชนม์ หรือเป็นเมียผัวตาย เป็นบ่าวนายตายก็จะไปบังคับเมียที่มีผัวอยู่ บ่าวที่นายยังอยู่ ข้าที่เจ้ายังอยู่ ให้โกนผมดังนั้นก็เป็นอันพัลวันเลอะไป ก็เมื่อให้ผู้หญิงโกนผมหมดไม่ว่าสังกัดไหน ก็ดูเป็นผู้หญิงเป็นข้าวังหน้าไปหมด ข้าวังหลวงมีแต่ผู้ชาย ผัวไม่ต้องโกนแล้วเมียต้องโกนเล่า อย่างไรมิรู้อยู่"

กระแสพระราชปรารภนี้ ทรงเมื่อพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต ว่าด้วยวังหน้าตลอด ถ้าผู้ใดอยากจะทราบความละเอียด จงดูหนังสือวชิรญาณวิเศษเล่ม ๓ หน้าซึ่งได้ระบุไว้ในเบื้องต้นนั้น

> ๒๕๒. ณ ปีขาล สัมฤทธิศก พระโองการให้ตั้งเขา
> ขุดท่อผ่าเส้นกลาง ไขระหัดน้ำเข้าในวังที่สวนขวา รื้อขน
> ศิลามาก่อเป็นหอพระเจ้าอยู่กลาง ทรงสร้างพิมานเสร็จ
> เถลิงสมโภชมีดอกสร้อยสักรวาเกษมสำราญบานจนถึงกาล

๒๕๒. เขาที่สร้าง ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มีเขตกำหนดตั้งแต่ถนนตรงประตูราชสำราญขึ้นมาข้างเหนือ

ถึงเขื่อนเพชรโรงแสง ซึ่งเดี๋ยวนี้เป็นหลังพระที่นั่งภาณุมาศ ด้านตะวันออกแนวประตูแถลงราชกิจไปหาพระที่นั่งศิวาลัย ด้านตะวันตกแนวประตูกลม ซึ่งยังเป็นขอบเขตอยู่จนบัดนี้ ตอนข้างตะวันออกเป็นสระ มีเกาะในกลางสระ เห็นหอพระจะอยู่ในที่นั้น คงจะอยู่ในราวที่ตั้งพระพุทธรัตนสถานเดี๋ยวนี้ พระราชมนเทียรอยู่ต่อหลังพระพุทธรัตนสถาน มาข้างตะวันตกเป็นจตุรมุข มุขตะวันออกตะวันตกเสมอกันเป็นพื้นเดียว แต่มุขเหนือพื้นลดเป็น ๒ ชั้น มุขใต้พื้นลดเป็น ๓ ชั้น พระราชมนเทียรนี้เป็นเสาไม้ฝากระดานแต่ทำอย่างประณีต เขาเขียนลายทองพื้นแดง น้ำยาสีแดงนั้น มีผู้ผสมถวายได้รางวัลถึง ๓ ชั่ง พระแกลเปิดเป็น ๔ บาน พับกลางช่องพระแกลตัดเป็นโค้งอย่างฝรั่ง เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีเป็นนายช่าง ตรงหน้าพระราชมนเทียรด้านใต้นี้ มีโรงละครใหญ่ทำเป็นเก๋งจีน หลังคาเป็นสามหลังคาติดกัน พบหมายกำหนดยกเสาพระที่นั่งว่า

ณ วันศุกร์ เดือน ๙ แรม ๕ ค่ำ เพลาย่ำรุ่งแล้ว ๑ โมง ๓ บาท หมายนี่ง่ายกันเต็มที่ไม่ลงปีว่าปีไรเดือนไร เห็นจะเป็นปีเถาะ เอกศก จุลศักราช ๑๑๘๑ เพราะในหมายนี้ดูประหนึ่งว่าเก๋งโรงละครนั้นได้ทำแล้วสำเร็จ พระที่นั่งนี้ได้เสด็จเถลิงพระราชมนเทียรประทับคืนเดียวเท่านั้น

ครั้นภายหลังมา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อสร้างพระที่นั่งหมู่ตะวันออกถมสระเสียหมด จึงให้สร้างพระพุทธรัตนสถานขึ้นที่หอพระเดิม

มีอ่างแก้วสองข้างยาวเสมอพระพุทธรัตนสถาน กว้างเสมอหน้ามุขทิศเหนือทิศใต้ของพระราชมนเทียร อ่างแก้วนั้นก่ออิฐสูงประมาณ ๓ ศอกเศษ ข้างหนึ่งเป็นสระกรุด้วยดีบุก ตั้งร้านให้หุ้มดีบุกก่อเขาบนร้าน เป็นเกาะเล็กเกาะน้อยขังน้ำเสมอเชิงเขา ข้างเหนือเป็นเขา บนบกมีพื้นแผ่นดิน และซอกห้วยชานเขา มีเก๋งจีนแฝดเขียนลวดลายงามสกัดที่ต่อพระราชมนเทียรข้างละหลัง

พระราชมนเทียรแปลงเป็นพระพุทธมนเทียร ตั้งพระเจดีย์กะไหล่ทอง ที่กลางมุขใต้ตั้งพระพุทธสิหิงค์น้อยเป็นที่นมัสการ เพิ่มเติมเขียนฝาพระที่นั่งเป็นลายรดน้ำปฐมสมโพธิ แต่พระที่นั่งนั้นได้ทิ้งร้างมาตลอดรัชกาลที่ ๓ ครั้นมาจับทำงานขึ้นในรัชกาลที่ ๔ การละเอียดก็ทำช้ามากไม่ใคร่จะแล้วลงได้ จนตัวไม้เก่าชำรุดทรุดโทรมไป งานใหม่ก็ยังไม่แล้วสำเร็จ มาแล้วสำเร็จแผ่นดินประจุบันนี้ เมื่อก่อนทรงผนวชปีระกา เบญจศก จุลศักราช ๑๑๓๕ แต่เพราะโครงเก่าชำรุดนักเสาขาด และเป็นโพรงตลอดไปทุกต้น เหลือรักษาจึงต้องรื้อโรงละครนั้นโปรดให้เปลี่ยนชื่อใหม่ว่า "พระที่นั่งทรงธรรม" เป็นที่สำหรับมีเทศน์ในวัง มหาชาติหลวงก็มีที่นั่น ถ้าเวลามีละครก็เล่นละครบ้าง นานๆ ครั้งหนึ่ง โดยปรกติเป็นโรงเรียนสำหรับพระเจ้าลูกเธอเรียนหนังสืออังกฤษ

กรมหลวงดำรงไปค้นได้ร่างตรา มีขึ้นไปถึงเจ้าอนุเวียงจันทน์ ว่าด้วยเรื่องทำสวนนี้ มีข้อความละเอียดลออไพเราะดีมาก ควรจะเห็นได้ ว่าเป็นพระกระแสพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้ารับสั่งเรียง

เอง ไม่ใช่เจ้าพระยาอภัยภูธรแต่งเป็นแน่ ต้องเป็นผู้ที่ได้คิดและได้เห็นงานแล้วจึงจะเรียงลงได้ เพราะราวกับบทละคร เห็นว่าไม่ยาวนัก จึงได้คัดลงไว้ในคำบรรยายนี้ทีเดียว

ร่างตราเมืองเวียงจันทน์

"๑ ให้พระราชทานแผนที่อย่างสระอย่างเก๋ง สิ่งของขึ้นไปให้เจ้าเวียงจันทน์ ณ ปีเถาะ เอกศก ศักราช ๑๑๘๑

หนังสือเจ้าพระยาจักรีมาเถิงเจ้าเวียงจันทน์ ด้วยทรงพระกรุณาตรัสเหนือเกล้า ฯ สั่งว่า ให้ขุดสระและปลูกพระที่นั่งทำเก๋งในพระราชวัง เป็นที่ทรงประพาสสบายพระทัย และซึ่งเจ้าเวียงจันทน์ได้ลงไปช่วยทำการขุดสระครั้งก่อนนั้น เห็นยังคับแคบอยู่ บัดนี้ให้ขยายกำแพงพระราชวังก้านใต้ออกไปอีก จึงให้ขุดสระประจบสระเก่าต่อลงไป โดยยาวและกว้างรังวัดได้ ๓ เส้น ๔ วา กว้าง ๒ เส้น ๘ วา ทรงพระราชดำริเทียบที่เป็นเกาะใหญ่เกาะเล็ก ลงเขื่อนกรุอิฐ ทำพระที่นั่งเก๋งจีนและตึกอย่างฝรั่งขึ้นอีกเป็นอันมาก หว่างเก๋งหว่างตึกนั้นให้ปลูกต้นไม้มีดอกมีผล เอนชายออกไปตามขอบสระร่มแสงแดด ให้เอาศิลาแท่งใหญ่เล็กมาทำเป็นมอเป็นแหลมและหาดปิดบังรื้อเขื่อนเสียสิ้น ในท้องสระนั้นปูด้วยอิฐใหญ่ให้น้ำใสสะอาด ปลูกบัวหลวงบัวเผื่อนที่ชายแหลมชายหาดทุกแห่ง แล้วเลี้ยงปลาสารพัน เวลาเช้าเวลาเย็นเสด็จออก ณ พระที่นั่งเก๋งโปรยข้าวตอกบ้าง เสด็จ ณ พระ

แท่นศิลาใต้ร่มต้นไม้บ้าง ทรงโปรยข้าวตอกพระราชทานปลาทั้งปวง ทอดพระเนตรนกโนรีสัตวาแขกเต้ากระตั้ว ซึ่งแขวนไว้ที่กิ่งไม้ นกเป็ดน้ำ นกคับแค ลอยเล่นน้ำอยู่ อันนกนอกกว่านี้ก็เลี้ยงปล่อย เลี้ยงแขวนไว้ในสวนเป็นหลายชาติ และซึ่งทรงพระราชดำริสร้างพระที่นั่งเก๋ง ขุดสระไว้ในพระราชวังทั้งนี้ เพื่อจะให้พระวงศานุวงศ์ฝ่ายในเป็นที่ประพาสเล่น ด้วยมิได้ไปเห็นภูเขาและธารน้ำแห่งใด แล้วจะได้ดูสติปัญญาข้าราชการซึ่งเป็นช่างข้างจะไว้ฝีมือ ช่างจำหลัก ช่างเขียน ช่างปั้น ช่างปูน ช่างปากไม้ ช่างต้นไม้ไทยจีน ให้เป็นพระเกียรติยศปรากฏไปในแผ่นดิน แล้วก็เป็นพระราชกุศลอยู่อย่างหนึ่ง ครั้นถึงเทศกาลผลไม้ชุกชุม ก็ทรงพระราชศรัทธา ให้อาราธนาพระราชาคณะเข้าไปรับพระราชทานฉันในพระที่นั่งเก๋งตามขอบสระ พระราชาคณะก็รับพระราชทานฉันปิยจังหันได้มากกว่าฉันที่อื่น เพราะได้ดูฝีมือช่างซึ่งทำไว้นั้น และโปรดให้พระเจ้าลูกเธอหลานเธอและข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยที่สนิท ๆ เข้าไปพายเรือเที่ยวชมเล่น พระราชทานเลี้ยงดูดังนี้เนือง ๆ ถ้าเทศกาลตรุษสงกรานต์ เข้าพระวษา สารท ออกพระวษา วันวิสาขบูชา เพ็ญเดือน ๑๑ เดือน ๑๒ ก็ทรงพระราชศรัทธา ให้เชิญพระพุทธรูปแก้วผลึก และพระบรมสารีริกธาตุไปสถิตไว้ในพระที่นั่งเก๋งคงคาสวรรค์ กระทำการสมโภชพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายใน ภรรยาข้าทูลละออง ฯ ผู้ใหญ่ผู้น้อยเข้าไปร้องสักรวาดอกสร้อย มโหรีเพลงครึ่งท่อนมอญทะแย สรรพการมหรสพต่าง ๆ ให้แต่งเก๋งตั้งเครื่องแก้วแขวนโคมแก้วโคมแพร

หลายอย่าง ตามสักการบูชาพระบรมธาตุครั้งละสามคืนบ้างสี่คืนบ้าง และเมื่อเพ็ญเดือน ๑๒ ปีเถาะ เอกศกนี้ พระยานครลำปาง พระยาน่าน ลงไปเฝ้าทูลละออง ฯ ณ กรุงเทพ ฯ ก็โปรดให้พาบุตรภรรยาเข้าไปเที่ยวชมพระที่นั่งเก๋ง ซึ่งตกแต่งและการมหรสพสมโภชสิ้นทุกคน ถ้าเทศกาลแต่งเก๋งและเลี้ยงดูข้าทูลละออง ฯ ครั้งใด ก็มีพระราชหฤทัยคิดถึงเจ้าเวียงจันทน์ทุกครั้ง ด้วยมิได้ลงไปเห็น จึงโปรดให้ถ่ายอย่างเป็นแผนที่สระที่เก๋งเก่าใหม่ พระราชทานขึ้นมาให้เจ้าเวียงจันทน์ดูพอเป็นสำเนาพลาง ถ้าเจ้าเวียงจันทน์ว่างราชการเมืองเมื่อใด จะลงไปเฝ้าทูลละออง ฯ ณ กรุงเทพ ฯ ก็ให้พาบุตรภรรยามโหรีละคร กับให้หาพายและนกเขาครมลงไปด้วยจะได้เล่นตามสบายใจ อันเรือสำหรับพายเล่นและกิ่งไม้ที่น่าแขวนนกนั้นมีอยู่เป็นอันมาก

หนังสือมา ณ วันศุกร์ เดือน ๒ ขึ้นค่ำ ๑ จุลศักราช ๑๑๘๑ ปีเถาะ เอกศก

วันศุกร์ เดือน ๒ ขึ้นค่ำ ๑ ได้ส่งตรานี้ให้เจ้าราชบุตร แต่งให้ท้าวเพี้ยถือขึ้นไปส่งให้เพี้ยเมืองกลางแล้ว"

๒๕๓. ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๖ ขึ้น ๑ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๘๒ ปีมะโรง โทศก ฉลองวัดแจ้ง ประดับแต่งเครื่องไทยทานเหลือหลาย จะบรรยายไม่ครบประมวลการ มีละครผู้หญิงโรงเล็ก การมหรสพสมโภชพร้อมเสร็จจัตวาร

๒๕๓. ฉลองวัดแจ้งมีละครโรงเล็ก คือพระราชนิพนธ์ตอนหลังบุตรลบ

๒๕๔. ณ วันศุกร์ เดือน ๖ แรม ๑ ค่ำ ประจุบันกาล เกิดมรณสงครามยุทธ์ เพียงแผ่นดินจะทรุดล่ม ด้วยลมพยุไข้วิบัติเปลือง ฝุ่นเมืองม้วยพินาศ รอดชีวาตม์ด้วยเท (วะ) วงศ์ ดำรงทรงปถพิน เป็นปิ่นสุธาโลก ดับโรคระงับเข็ญ กลับชุ่มเย็นระงับร้อน ผ่อนถึงพรหมลิขิต

๒๕๔. คำที่กล่าวดังกึกกักอยู่นี้ คือเกิดอหิวาตกโรคเป็นอย่างแรง ที่ออกชื่อกันอยู่ว่าปีมะโรง

ถึงในปูมก็จดหมายลงไว้ยืดยาว ว่าวันพฤหัสบดีเดือน ๗ ขึ้น ๖ ค่ำ เพลาค่ำยามเศษ ทิศพายัพเห็นเป็นแสงไฟจับอากาศ หมาคน เป็นโรคลงรากตายมาก พระยาสมุทรหนีจากเมือง วันจันทร์เดือน ๗ ขึ้น ๑๐ ค่ำยิงอัฏนา รุ่งเช้าแห่พระประน้ำประทราย คนแห่ตายมาก พระสงฆ์หนีวัด คฤหัสถ์หนีบ้าน ตาย ๓๐,๐๐๐

๒๕๕. ณ วันศุกร์ เดือน ๗ แรม ๖ ค่ำ กรมอินทรพิพิธสิ้นพระชนม์ ถวายพระเพลิงที่วัดระฆัง

๒๕๕. กรมหมื่นอินทรพิพิธสิ้นพระชนม์นี้ คงจะเป็นอหิวาตกโรค พระศพจึงได้ฝังวัดสระเกษ แต่พระราชทานเพลิงในร่างรับสั่งไม่มีปีและศักราช ควรจะสันนิษฐานได้แต่ว่าอยู่ในเล่มเดียวกันกับหมายตั้งสมเด็จพระญาณสังวรเป็นสังฆราช วันพฤหัสบดี เดือนอ้ายขึ้น ๙ ค่ำ ปีมะโรง โทศก จุลศักราช ๑๑๘๒ งานเมรุกรมอินทรพิพิธเดือนยี่ ขึ้น ๘ ค่ำ ต่องานพระองค์บุบผา ซึ่งพระราชทานเพลิง เดือนยี่ขึ้น ๓ ค่ำ จะเป็นปีมะโรงหรือปีมะเส็ง ถ้าจะวินิจฉัยแล้วน่าจะวินิจฉัย

ว่าเป็นปีมะเส็ง ตรีศก เพราะเหตุที่ในจดหมายกรมหลวงนรินทร มีแต่กรมหมื่นอินทรพิพิธองค์เดียว ที่แท้พระราชทานเพลิงพร้อมกับกรมหมื่นนรินทรเทพลูกของท่าน เหตุใดท่านจึงไม่กล่าวถึงก็ไม่ทราบ บางทีจะเป็นด้วยกรมหมื่นนรินทรเทพสิ้นพระชนม์นี้ ทำให้ท่านเศร้าโศกมาก เลยหยุดไม่ได้จดต่อไปอีกก็อาจจะเป็นได้

๒๕๖. พระโองการรับสั่งให้รื้อ ยกสังคายนาสวดมนต์ ลำดับกษัตริย์แต่ก่อนหาได้ยกไม่ แต่พระพุทธเจ้าหลวง สมเด็จพระอัยกาบรมโกศเป็นปฐมสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงในพระโกศแผ่นดินกลาง

๒๕๖. ความตอนนี้มัวมน อ่านถึง ๓ เที่ยวแล้วยังไม่เข้าใจ จนถึงบอกจำหน่ายไว้แล้ว แต่ผิดสังเกตนักที่ท่านจะจดเลอะเทอะ จึงได้แข็งใจพิจารณาดูอีกครั้งหนึ่งก็ได้ความ คือตั้งแต่ปีมะโรงความไข้นั้นมา โปรดให้เจ้านายและข้าราชการฝ่ายใน สวดมนต์ที่หอพระและพระที่นั่งไพศาลทักษิณทุกวัน สวดเหมือนอย่างพระสงฆ์สวดตั้งแต่ภาณต้นจนถึงอาฏานาฏิยสูตร ไม่แต่สวดธรรมดา ซักซ้อมเรียบร้อยมีขัดตำนาน จนถึงออกสวดให้พระสงฆ์ฟังที่พระที่นั่งอมรินทรได้ ข้อที่เขียนว่าสังคายนาในที่นี้คล้ายกันกับสังคายนารัชกาลที่ ๑ จึงทำให้งงไปไม่เข้าใจ ที่จริงท่านหมายความตามลักษณะสังคายนาที่มีมาในเรื่องราว เมื่อพระสงฆ์ที่มาประชุม ตรวจสอบว่าสูตรใดถูกต้องแล้ว ก็ให้สวดสาธยายทรงจำไว้ เพราะสังคายนาแต่ก่อนหาได้จารลงในใบลานไม่ ใช้ท่องบ่นทรงจำไว้ จึงเป็นต้นเหตุของการ

ที่สวดมนต์ในการที่จะยกย่องพระราชดำริอันนี้ ท่านจึงยกย่องว่าเป็นสังคายนา อันโบราณกษัตริย์ไม่ได้เคยทำมาแต่ก่อน ข้างในสวดมนต์นี้มีติดต่อมาจนตลอดรัชกาลที่ ๓ แต่การซักซ้อมไม่สู้เข้มงวดเหมือนรัชกาลที่ ๒ เป็นการสวดเอาบุญ แต่รัชกาลที่ ๒ นั้นมีเพิ่มสวดเอาเพราะด้วย

ความในฉบับเดิมแต่เฉพาะเรื่องนี้ก็ยังขาดอยู่ คงจะมีในเล่มต่อไปซึ่งสูญเสียหาไม่พบ

สารบาญค้นเรื่อง

(ก)

(ข)

(ค)

(ฆ)

(ง)

(จ)

(ฉ)

(ช)

(ซ)

(ญ)

(ด)

(ต)

(ถ)

(ท)

(ธ)

(น)

(บ)

(ผ)

(ฝ)

(พ)

(ฟ)

(ภ)

(ม)

(ฤ)

(ล)

(ว)

(ศ)

(ส)

(ห)

(อ)

(อา)

(อิ)

(อี)

(อุ)

(อู)

(เอ)

(โอ)

(ฮ)

